

SZÓLÁSOK, SZÓTÁRAK
ÉS A FRANCIA NYELV VONZÁSÁBAN

„Szeresd a magad kis mesterségét, amibe beletanultál, és találd benne kedvedet.
Ami még hátra van életedből, úgy éld le, hogy minden dolgodat teljes lelkedből az
istenekre bízod, és az emberek közül egynek sem vagy sem zsarnoka, sem szolgája.”

MARCUS AURELIUS: *Elmélykedések*, IV/31 (Fordította HUSZTI JÓZSEF)

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 227.

BÁRDOSI VILMOS

**SZÓLÁSOK, SZÓTÁRAK
ÉS A FRANCIA NYELV VONZÁSÁBAN**

30 válogatott tanulmány 45 év írásaiból

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2022

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 227.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

Lektorálta
OSZETZKY ÉVA

Bárdosi Vilmos szakmai életrajzát összeállította
ZIMONYI PÉTER

Szerkesztette
KISS GÁBOR

ISSN 1419-6603
ISBN 978-963-409-347-3

© Bárdosi Vilmos, 2022
© TINTA Könyvkiadó, 2022

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Olvasószerkesztő: Szabó Mihály
Borítóterv: Szabó Endre
Nyomdai kivitelezés: VAREG Hungary Kft.
Felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető igazgató

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ (KISS GÁBOR)	7
Éloge d'une Européen / Egy európai dicsérete (BERNARD CERQUIGLINI)	9
TANULMÁNYOK	11
Téves analógiák a francia nyelv kommunikációs rendszerében	11
Egy új típusú szólásszótár szükségességéről	23
<i>Un ange passe</i> . Contribution à l'étymologie d'une locution	37
Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français	49
Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes : problèmes de classification des phrasèmes français	61
Hagyomány és megújulás egy francia szólásban	75
Les figés du français : héritage classique et renouvellement	83
Phraseographie des Ungarischen (HESSKY REGINÁVAL közösen)	99
Nyelvművelés Franciaországban	115
A francia helyesírás	139
Ismert szólások (félre)ismert eredete	153
Les profils linguistiques de la <i>main</i> en français et en hongrois	163
A magyar frazeológiai adatbázis létrehozása és az ebből generált szinonim frazemaszótár munkálatai (KISS GÁBORRAL közösen)	179
A világ nyelvi képe a legújabb francia szavak, szólások tükrében	185
<i>Nem babra megy a játék!</i> A <i>bab</i> szó frazeológiai konceptualizálódása néhány európai nyelvben.....	199
Globalizáció, Európa és nyelv: a francia példa	209
Compétitivité des langues et mondialisation : le cas du français et du hongrois	227
A frazeográfia néhány aktuális kérdése	235
<i>Vivre sur un grand pied</i> . Questions autour de l'origine d'une vieille locution française	245
AURÉLIEN SAUVAGEOT, lexicographe	249
MICHEL BRÉAL et CHARLES BALLY : deux précurseurs de la phraséologie moderne	259
Tulajdonneves frazeológiai reáliák fordítási nehézségei	271

Un mystérieux phraséographe du XVIII ^e siècle	279
Phraséographie : questions théoriques et pratiques	283
<i>Madarat lehetne fogatni vele</i> . Adalékok egy szólás eredetéhez	297
Egy készülő magyar frazeológiai etimológiai szótár elé	299
„Je sème à tout vent”: PIERRE LAROUSSE (1817–1874)	317
„Egy szótár, ami nélkül túl kockázatos lenne élni”: 50 éves a <i>Petit Robert</i> , a modern egykötetes francia értelmező szótár	327
Gondolatok a lexikográfiáról	343
Ritka betűk a francia értelmező szótárakban	365
BÁRDOSI VILMOS SZAKMAI ÉLETRAJZA (ZIMONYI PÉTER)	381
BÁRDOSI VILMOS PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE	387

ELŐSZÓ

A kétezres évek legelején az MTA Nyelvtudományi Intézetében BALOGH PÉTER kollégám azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy érdekli-e a TINTA Könyvkiadót egy új magyar szólás- és közmondásszótár. Elmondta, hogy az ELTE BTK Francia Tanszékének tanszékvezető professzora, BÁRDOSI VILMOS éppen befejezte egy új frazeológiai értelmező szótár munkálatait, és kiadót keres. Akkor hallottam először a nevét, amely aztán az elmúlt több mint két évtizedben majdnem mindennap elhangzott a TINTA Könyvkiadóban. A személyes találkozást követően gyorsan megállapodtunk a *Magyar szólástár* kiadásának feltételeiben és időzítésében. Innentől gyorsan perregtek az események: a 2003. évi Ünnepi Könyvhétre megjelent *A magyar nyelv kézikönyvei* sorozatban a vaskos, 948 oldalas *Magyar szólástár*, és rögtön hatalmas közönségsikert aratott, a Vörösmarty téren a dedikálók hosszú sora kigyózott a szerző előtt.

Az első együttműködést számos újabb követte, sőt napjainkban is több közös munkánk van folyamatban. Rögtön a *Magyar szólástár* megjelenését követően felvetődött egy „diák” változat ötlete, így született meg 2005-ben az *Az ékesszólás kiskönyvtára* sorozat két nyitó kötete, a *Közmondások* és a *Szólások*. A sorozat tervezetét közösen dolgoztuk ki, és a jövő igazolta elgondolásunk helyességét, mert most, 2022-ben a sorozatnak már a 85. kötete jelenik meg. E népszerű kis szótárak közül BÁRDOSI VILMOS neve összesen hét kötetten olvasható: *Közmondások*, *Szólások*, *Szinonimák*, *Lassan a testtel*, *Itt van a kutya elásva*, *Nincsen rózsza tövis nélkül*, *Mi a szösz?*

Régóta várt a magyar közönség egy szótárt, amely a magyar szólások, közmondások eredetét térképezi fel. Ezt felismerve állította össze és szerkesztette meg BÁRDOSI VILMOS a *Szólások, közmondások eredete* című kézikönyvet, amely 2015-ben jelent meg 746 oldalon a TINTA Könyvkiadóban. Mind a *Magyar szólástár*, mind a *Szólások, közmondások eredete* című kötet a kiadó legnépszerűbb „gigász” szótárai közé tartozik.

Az évek alatt kialakult élénk munkakapcsolatunkat mutatja az a 8 konferenciatanulmánykötet is, amelyeket BÁRDOSI tanár úr szerkesztett, tanúsítván, hogy nemcsak kiváló lexikográfus, a francia nyelv elismert kutatója, hanem nagyszerű szöveg-gondozó is, aki egyúttal a TINTA Könyvkiadó legtöbbet „foglalkoztatott” szerzője, szerkesztője. Munkájáért a kiadó köszönetét és elismerését a már korábban neki adományozott, évenként kiosztásra kerülő *TINTA Arany Penna díjjal* is kifejezte.

A gyümölcsöző szakmai kapcsolat mellett természetesen barátság is kialakult kettőnk között. E barátságot példázza ez a kötet is, mely azt a latin bölcsességet

tartja szem előtt, hogy *Condita decrescit, vulgata scientia crescit* [Az elrejtett tudás csökken, a másokkal megosztott viszont gyarapszik]. Célja, hogy a szerző magyarul és idegen nyelveken, Magyarországon, valamint külföldön megjelent 30 válogatott tanulmányán keresztül minél szélesebb körben megossza mindannak az ismeretanyagának egy részét, amit a tanár és kutató 46 éves egyetemi pályafutása során felhalmozott. A kötet címe – *Szólások, szótárak és a francia nyelv vonzásában* – pontosan jelzi a kiadvány tartalmát, és megmutatja a szerző munkásságának fő területeit, melyek a frazeológia, a lexikográfia-frazeográfia és a francia nyelv.

A kiadó egyúttal köszönetet mond OSZETZKY ÉVA lektornak, valamint a volt tanítvány és jelenlegi kolléga ZIMONYI PÉTERnek, aki BÁRDOSI VILMOS szakmai életrajzát és tudományos munkásságának bibliográfiáját állította össze.

Kedves Vilmos!

Köszönöm a megelőlegezett bizalmat, amellyel több mint két évtizeddel ezelőtt az általam vezetett TINTA Könyvkiadóhoz fordultál. A kiadónál megjelent több mint tíz magas szakmai színvonalú, a nyelvi ismeretterjesztés legnemesebb hagyományait folytató, közönségsikert arató szótáradért viszonzásképpen fogadd szeretettel 70. születésnapodra a 30 írásodat tartalmazó *Szólások, szótárak és a francia nyelv vonzásában* című kötetet.

Kiss Gábor

TINTA Könyvkiadó, igazgató-főszerkesztő

Első közlés: CERQUIGLINI, BERNARD 2012. Éloge d'un Européen. In *Szavak, frazémák, szótárak – Mots, phrasèmes, dictionnaires. Írások Bárdosi Vilmos 60. születésnapjára – Mélanges offerts à Vilmos Bárdosi pour ses 60 ans*. In *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 2012, 7–8.

ÉLOGE D'UN EUROPÉEN

„Le lingue sono la meraviglia dell'Europa”, aimait à dire le romancier italien ALBERTO MORAVIA. C'est en effet l'un des miracles européens : tant de langues de culture, anciennement écrites, anciennement enseignées ; tant de grammairiens, d'écrivains, de poètes ; tant de dictionnaires et de traités grammaticaux. Le Vieux Continent a donné au monde de grandes langues internationales, le goût de les étudier, la science de leur comparaison. Le premier Marché commun de l'Europe, ce fut le commerce de ses langues. Le Professeur VILMOS BÁRDOSI est un Européen. Pas seulement par sa naissance au centre de l'Europe, au cœur de son histoire, au foyer de son aspiration à s'unir ; il l'est véritablement par le domaine qu'il a choisi, qu'il a illustré et dont il est l'un des Maîtres : l'étude scientifique de la langue française dans son dialogue avec le hongrois. La connivence est en effet profonde entre ces deux langues de l'Europe, si différentes par ailleurs que leur comparaison est féconde. Leurs échanges sont anciens, et leurs spécificités importent à la diversité du Continent. Éminent connaisseur du français et du hongrois, dont il n'ignore rien de la phonétique, de la syntaxe, de l'histoire, VILMOS BÁRDOSI est devenu, comme par nécessité culturelle, un comparatiste. Œuvrant entre deux pays qu'il connaît parfaitement, travaillant également en deux langues, ce savant a pris pour objet ce qu'il vit quotidiennement : le passage, le truchement, la différence. Nul hasard si ses recherches l'ont conduit à la phraséologie, dont il est devenu le meilleur spécialiste, en français comme en hongrois. Le prouvent les études, les recueils, les dictionnaires qu'il lui a consacrés. Le comparatisme s'y trouve au cœur de son sujet, au plus vif de l'altérité, à la source du sens (constitution, stabilisation, héritage). Visions du monde, vestiges de l'histoire, savoir populaire ou savant, les locutions forment la syntaxe d'un humanisme européen déposé dans les idiomes. C'est ce trésor de culture commune et de sagesse spécifique, ce creuset des savoirs aimables que le Professeur BÁRDOSI met au jour, expose et illustre, contribuant ainsi à la célébration de l'Europe, à travers ce qu'elle a produit de plus noble : les langues, les valeurs partagées, et la poésie quotidienne :

*Un ange passe,
Un beau jour,
Un beau matin,
Un boulet aux pieds,
Un de ces quatre matins.
Et c'est réglé comme du papier à musique,
C'est simple comme bonjour :
C'est toujours la même chanson.*

EGY EURÓPAI DICSÉRETE

ALBERTO MORAVIA olasz író szerette azt mondani, hogy a nyelvek Európa csodája. A megannyi régóta írott és oktatott kultúrnyelv, a megannyi nyelvtanító, író, költő, a megannyi szótár és nyelvtani értekezés valóban az európai csodák egyike. Az öreg kontinens nagy nemzetközi nyelveket adott a világnak, kedvet a tanulmányozásukhoz és tudományos összehasonlításukhoz. Európa első közös piaca a nyelvek cserekereskedelme volt. BÁRDOSI VILMOS professzor igazi európai. Nemcsak azért, mert Európa közepén született, történelmének, egyesülésre való törekvésének középontjában, hanem különösen az általa választott és művelt tudományterület révén, melynek egyik mestere: ez a terület pedig a francia nyelv tudományos vizsgálata a magyarral folytatott párbeszédben. Valóban egyfajta mély „cinkosság” van e két európai nyelv között, amelyek egyébként annyira különböznek egymástól, hogy összehasonlításuk épp ezáltal kimeríthetetlen. Régóta meglévő kapcsolataik és sajátosságaik fontosak a kontinens sokszínűsége szempontjából. BÁRDOSI VILMOS, a francia és a magyar nyelv kiváló ismerője, amelynek fonológiájáról, szintaxisáról és történelméről mindent tud, mintegy kulturális szükségszerűségből lett komparatista. Olyan tudós, aki tökéletesen ismeri a két országot, mindkét nyelven oktat, kutat és publikál, kutatási területe az, amit nap mint nap megtapasztal: a nyelvek közötti átjárhatóság, a közvetítés, a különbség. Nem véletlen, hogy kutatásai a frazeológia irányába tereltek, amelynek legjobb szakértőjévé vált mind a francia, mind a magyar nyelvet illetően. Ezt bizonyítják az ezen a területen megjelent tanulmányai, gyűjteményei és szótárai, amelyeknek középpontjában a jelentések kialakulásának, megszilárdulásának, a nyelvi örökség továbbélésének kérdései állnak a nyelvek közötti kontrasztivitás, a különbözőség szempontjából. Világszemléletet, történelmi örökséget, népi vagy tudós bölcsességet megjelenítő szólások alkotják az idiómákban kifejeződő európai humanizmus összetartó erejét. E közös kultúrának és jellegzetes bölcsességnek ezt a kincsesbányáját, a szerethető tudásnak ezt az olvasztótégelyét fedezi fel, ismerteti és szemlélteti BÁRDOSI professzor, hozzájárulva ezzel annak az Európának az ünnepléséhez, mely a legnemesebb módon nyelveiben, közös értékeiben és mindennapi költészetében nyilvánul meg:

*Un ange passe,
Un beau jour,
Un beau matin,
Un boulet aux pieds,
Un de ces quatre matins.
Et c'est réglé comme du papier à musique,
C'est simple comme bonjour :
C'est toujours la même chanson.*

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 1977. Téves analógiák a francia nyelv kommunikációs rendszerében.
Filológiai Közöny, 23:1 (1977), 91–98.

TÉVES ANALÓGIÁK A FRANCIA NYELV KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZERÉBEN

„A jelentésváltozások többsége bonyolult folyamatok eredménye. [...] a szavak etimológiailag mindig motiváltak. [...] a szó megalkotása és fejlődése determinált [...] de ez a determináció szabad.”
(GUIRAUD 1955, 66–67)

Mivel az etimológiai motiváció mindig véletlen és szubjektív, könnyen válik a nyelvi fejlődés játékszerévé. Különböző okok miatt a szavak jelentése elhomályosulhat vagy éppen világossá válhat. Az elemzés során azonban sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy itt olyan történeti fejlődésekről van szó, amelyek bennünket csak annyiban érdekelnek, amennyiben hatással vannak a jelenlegi nyelvállapotra. Az etimológiai motivációvesztéseket a nyelv többek között úgy ellensúlyozza, hogy „csoportosítja a szavakat és az egymástól elszigetelt elemeket közös töre próbálja visszavezetni” (ULLMANN 1969, 121). A nyelvfejlődés során ez a tendencia szembe kerül egy másik, igen gyakori folyamattal, mely – mint azt JOHN ORR (1965, 131) megjegyzi – „megszabadítja a szavakat etimológiai motivációjuktól vagy éppen az adott környezethez fűződő kapcsolatuktól, és lehetővé tesz olyan formai és jelentésbeli fejlődéseket, amelyek egyébként nem valósulnának meg”. Ám az egyszerű beszélő számára a szó és az általa felidézett dolog között szerves kapcsolat áll fenn. Ugyanakkor nem téveszthetjük össze a nyelvi jel önkényes jellegét a jelölő és a jelölt között levő szükségszerű kapoccsal, ahogy erre már ÉMILE BENVENISTE (1939) felhívta a figyelmet a nyelvi jelről írt cikkében. Mivel tehát ez a jelölő-jelölt kapocs szükségszerű a nyelvi jelen belül, a jelölő és a jelölt alakja mindig relációban áll egymással. Ebből következik, hogy „az etimológiai motiváció ugyan elhomályosulhat – és el is homályosul az esetek nagy többségében – de ez az esetleges motivációvesztés a nyelvi jelen belül egészen más, mint az önkényes jelleg a fonémák szintjén” (GUIRAUD 1967, 195).

Az érzéki, szemléletes gondolkodás szembeszáll a homályossággal, és nem hajlandó a szavakat mint konvencionális szimbólumokat elfogadni. Az ember keresi a névadás okát, szeretné, ha a szavak beszélnének és felfednék eredetüket.

„Ezért aztán általában szeretjük a szavak etimológiáját felkutatni és a többé-kevésbé csalóka fonetikai vagy szemantikai hasonlóságokból kiindulva sikerül olyan összefüggéseket és rokonságokat megállapítani, amiket a tudományos igényű etimológia a legtöbb esetben nem fogad el.” (NYROP 1913, 430)

Ám ezek az etimológiai magyarázatok legtöbbször csak meddő kísérletek arra, hogy egy „zavaró”, tehát bizonyos értelemben „etimo-logikailag” levegőben lógó szót vagy kifejezést valami ismert alakhoz közelítsenek, köztük vélt vagy valódi logikai, jelentésbeli, formai kapcsolatot létesítsenek, és ezáltal a rendszerbe mint létjogosult elemet vezessenek be. Ez a jelenség egyáltalán nem nevezhető elszigeteltnek, hisz mint azt ÉDOUARD CLAPARÈDE (1974, 70–74) kifejtette, ez egy „szükséglet”, mely az ember esetében sokszor és különféle formában jelenik meg. Az a megjelenési forma, ami most vizsgálódásunk tárgya, a népetimológia. A népetimológia hol a szóalakot, hol a szójelentést érinti, azaz formailag próbál közelíteni olyan szavakat, melyek jelentésstanilag összefüggnek, vagy legalábbis közel állnak, más esetben pedig ott keres jelentésbeli kapcsolatot, ahol pusztán formai hasonlóságról van szó. ALBERT DAUZAT-val együtt (1943, 69) érdemes megjegyezni, hogy a közelítés és kapcsolatkeresés esetében mindig elég egyszerű asszociatív kapcsolatokról van szó.

„Amikor a beszélő igyekszik felidézni emlékezetében egy számára kevésbé ismert szót, legelőször a legközelebbi, vagyis a gyakrabban használt szó hangalakja jelenik meg előtte.”

Ez azt jelenti, hogy egy szabálytalan vagy szemantikailag kevésbé világos alakot egy új, „morfo-szemantikailag” motiváltabb szerkezettel helyettesítünk, jóllehet ez utóbbi gyakran nagyon erőltetettnek tűnhet.

Mármost amennyiben elfogadjuk – és ebben alapvetően nincs okunk kételkedni –, hogy a nyelv jelek bonyolult rendszere, ahol minden mindennel összefonódik, és ahol az asszociatív viszony „in absentia egyesít elemeket egy virtuális mnemonikus sorban” (SAUSSURE 1967, 157), akkor mindenképpen szólni kell azokról a rendszerező elemekről is – igeragozás, bizonyos szuffixumok stb. –, amiknek elsődleges feladatuk, hogy megkönnyítsék a jelek kódolását és dekódolását, röviden a kommunikációt, melynek során a külső világról szerzett globális ismereteinket monémákra redukáljuk és a szintaxis – mint fő rendező elv – segítségével linearizáljuk. Mivel a népetimológia is asszociatív kapcsolatokat igyekszik létrehozni alaki vagy jelentésbeli affinitások alapján, a népetimológiát is lehetne ezek alapján rendszerező elemnek tekinteni. Valahányszor csak egy új, szokatlan szó bukkan fel, és főleg, ha ez a szó nem kötődik konkrétan a tárgyi valóság egy eleméhez, agyunk azonnal igyekszik ezt a már meglevő nyelvi anyagba beilleszteni, és asszociatív kapcsolatokat fedez fel az egyes tövek között anélkül, hogy a történeti fejlődés tényeit figyelembe venné. Erre mondhatja JOSEPH VENDRYÈS (1953, 10–11), hogy „l'étymologie populaire, c'est vraiment une manière d'étymologie statique en action”.

Magáról az elnevezésről, mely először 1852-ben jelenik meg németül, nagyon sok vita folyt. KURT BALDINGER (1973, 243–244) részletesen kitér az elnevezés körül folyt vitára. A magunk részéről nemcsak azért használjuk inkább a népetimológia elnevezést, mert mint JOHN ORR (1963, 8) mondja *Essais d'étymologie et de philologie françaises* című művében: „la tradition et la continuité ont leur prix en linguis-

tique”, hanem az egyszerűség kedvéért is, jöllehet a DAUZAT és sokak által alkalmazott „attraction paronymique”¹ kifejezőbb, pontosabb és több olyan jelenséget megmagyaráz, mely már túllép az egyszerű népetimológián. Mivel azonban példánk nem korlátozódik csupán az egyik vagy a másik csoportra, és megjegyzéseink általában az „attrakciós” jelenségekre vonatkoznak, úgy gondoltuk, hogy a címben megjelölt téves analógiák elnevezés jobban kifejezi mondandónkat. Ezek a téves analógiák főleg akkor jelentkeznek, amikor hosszú hangalakról, ritka, keveset használt vagy nehezen azonosítható szavakról van szó. Valójában igazi problémát, konfliktust nem a filológus vagy a nyelvész számára okoznak az ilyen esetek, hanem főleg egy adott nyelvközösség egyszerű tagja számára, aki a kommunikáció hatékonysága érdekében mesterséges kölcsönhatásokat, „kölcsönvonzásokat” idéz elő, közelítvén egymáshoz a forma vagy a jelentés alapján olyan szavakat, amiknek semmi közük sincs egymáshoz, de amiket funkcionálisan egymáshoz közel állónak vagy akár rokonnak érez.

Úgy gondoljuk, kellőképpen meg kell különböztetni a népetimológiát a tudós etimológiától, mely általában nincs hatással a nyelv működésére. Tudósok, ál- és féltudósok gyakran igyekeztek nemcsak magyarázni, hanem befolyásolni is az etimológiai jelenségeket, és olyan rokoni kapcsolatokat véltek megállapítani a latin és a francia szavak között, melyek egyáltalán nem bizonyultak helytállóknak. SYLVIUS AMBIANUS (JACQUES DUBOIS), az első francia nyelvtanító például az *Isagoge in linguam Gallicam* (1531) című művében az *aimer* ige összes alakját az *a* töre akarta visszavezetni azért, hogy szembeötlőbb legyen a rokonság az *AMO* igével. Hasonló kísérletnek lehetünk tanúi, amikor a *savoir* igét, a latin *SCIRE*-hez közelítendő, *sçavoir* alakban jelentették meg. Szerencsére azért ezek az újítások nem nyertek komoly teret, de például a *le poids* szóban épp egy ilyen törekvés vált valóra, és mind a mai napig érvényben van. (Tévesen a *PONDUS* alakhoz kapcsolták – innen az egyébként létjogosultságot nem élvező *d* betű –, holott a szó a *PENDERE* igének a *PENSUM* alakjából szabályosan *pois* alakká fejlődött volna.) Élve az összehasonlítás adta lehetőséggel, elmondhatjuk tehát, hogy a népetimológia – szemben a tudós etimológiával – funkcionális determináltságú, élő és hathatós nivellálóeszköz, melynek oka a nyelvi jelek önkényes közelítése és adott esetben összekapcsolása egy meglevő paradigmán belül, olyan asszociatív viszonyok révén, amiket a beszélő néha csak megsejt vagy sejtteni vél.

Az emberek világról alkotott nézete és gondolkodási rendszere mindig szoros összefüggésben áll a nyelvi deformációkkal, változásokkal és így a népetimológiával is. Jelen esetben ezek a változások csak annyiban érdekelnek bennünket, amennyiben ez a kölcsönhatás spontán módon megvalósul, vagyis nem szándékos szójátékokról van szó, mert ez esetben „az ember nem áldozata a nyelvnek, hanem ellenkezőleg: felhasználja azt, hogy komikus hatást váltson ki” (BALDINGER 1973, 247). Az

¹ Megjegyezzük ANDRÉ MARTINET-vel, hogy az „attraction paronymique” és a katalízis névvel jelölt jelenség sokban hasonlít egymásra (vö. MARTINET 1974, 42).

olyan jellegű kifejezések, mint *faire un voyage en Suède* 'suer', *prendre le chemin de Niort* 'se décider de nier qqch.', *aller à Cachan* 'se cacher' nem tartoznak szorosan a mi elemzésünkhöz, mert itt szándékosan megszerkesztett szójátékokról kell beszélnünk.² Vannak azonban olyan esetek, amikor nem egyértelmű, hogy szójátékkal vagy valódi „téves analógiával” állunk szemben. A *faire chou blanc* esetében nem tűnik valószínűnek a *chou* szó vonzása az elég gyakori és jól ismert *coup* szóra. Itt kezdetben inkább egy tréfás változatáról volt szó, ami azután általánosan elterjedt, elvesztette gúnyolódó jellegét, és ma már inkább azt érezzük, hogy itt egy a *coup* tájjellegű kiejtésén alapuló téves analógiáról van szó.

A nyelvészek közül nagyon sokan a népetimológiát mint komikus intermezzót kezelik a nyelvészet színpadán. Annak ellenére, hogy néha valóban szórakoztató vagy komikus megjelenési formát ölthet, úgy gondoljuk, mégsem szabad pusztán erről az oldaláról megítélni a népetimológiát. Valójában mindig is komoly befolyással volt a nyelvre, még ha olykor nem várt formában tanúskodott is a nyelvben és a beszélőben végbemenő asszociatív folyamatokról, melyek viszont elengedhetetlen feltételei a nyelv fejlődésének, működésének és elsajátításának. A népetimológia tehát nem valami nyelvészeti aberráció vagy patológikus jelenség, mint azt sokáig képzelték. Ellenkezőleg. Úgy gondoljuk, hogy természetes, majdnem automatikus és állandó tényezője a nyelvnek. Főleg akkor jelentkezik, ha az akusztikai hangalak nagyobb szerepet kap, mint az írott kép, ami egyébként adott esetben hiányozhat is. A hangszimilaritások pedig azok számára lehetnek csábítók, akik főleg a szóbeli kifejezés szintjén használják a nyelvet – a nép körében, kisgyermeknél –, szemben azokkal, akik körülményeik folytán gyakrabban találkoznak a szavak írott képével is. A népetimológia a gyakran idetartozó homonímiajelenségekkel és kontaminációkkal együtt nagyon is általános jelenség, és hasznos támpont lehet az etimológiai elemzésben. Számuk olyannyira nem elhanyagolható, hogy azt lehet mondani, a nyelv mintegy következetesen és nem véletlenszerűen kihasználja paronimikus lehetőségeit.³

Már szinte banalitás, ha arról beszélünk, hogy mindig szoros és kölcsönös viszony uralkodik a nyelvi jelenségek és a működésükhöz környezetül szolgáló társadalom között. A hangsúlyozott társadalmi vonatkozással rendelkező nyelvi jelenségek vizsgálatakor az elemzés alapjául szolgáló funkcionális elemeket azon a szinten kell azonosítani, ahol működnek és megnyilvánulnak. A mi esetünkben ez az „egyes”, azaz a lexika területe. EUGENIO COSERIU (1964, 157) azt javasolja, hogy alkalmazzunk itt is kommutációs elemzést:

² Vö. még a gyűlölet által motivált szándékos változtatások: *soldats russes, autrichiens et prussiens* → *soldats rustres, autres chiens et plus chiens* (további példák: DUCHÁČEK 1970, 107–117).

³ W. VON WARTBURG mindig is nagy súlyt helyezett a nyelvben működő alkotó mozzanatokra, melyek nemcsak akkor nyilvánulnak meg, ha például homonímialehetőségek mutatkoznak (WARTBURG 1931, 1–23).

„...non pas pour identifier les unités, qui y sont données, mais pour établir les traits distinctifs qui les caractérisent et, par-là, les oppositions de contenus dans lesquelles les unités mêmes fonctionnent.”

„Ez az eljárás lehetővé teszi, hogy a paronim vonzásjelenségek elemzése közben felismerjük azt a folyamatot, amit NICOLAS RUWET (1964, 308) a következőkben foglal össze: „un découpage particulier opéré dans la masse du contenu”, és ami csak a jelölőket érintő változásokkal összefüggésben érthető meg.

Ahhoz, hogy egész világosan lássuk a paronim vonzások problematikáját, úgy tűnik, hasznos lenne az elemzést a rendszer–norma viszonylat szintjéről végezni. A norma magában foglalja mindazt, ami már nyelvi konvencióként megszilárdult, vagyis *grosso modo* a nyelvi jelek olyan sajátos funkcióhalmazát, melyet oppozíciós szerkezeteknek is nevezhetnénk. COSERIU (1952) nyomán ez GUIRAUD számára a „l’usage commun et courant de la communauté linguistique” (GUIRAUD [1965] 1973³, 55). A rendszer ezzel szemben egy „ensemble de possibilités de réalisations” (GUIRAUD [1965] 1973³, 55), ami magába foglalja azt is, mi még soha nem jelent meg a norma szintjén, de virtuálisan létezik, vagyis a nyelv funkcionális szabályai szerint elképzelhető, megvalósítható. Ennek ismeretében megmagyarázható, hogyan képzelhető el a norma–rendszer lineáris és horizontális viszonyának vertikálissá válása. A norma, jelen esetben a gondosan felállított, etimológiailag helyes szócsaládok összessége fölé szinte mágneses hálóként borul egy rendszer, amit nevezünk attrakciós rendszernek, és amelynek elsődleges feladata GEORGES GOUGENHEIM (1970, 233) szerint „...est de redistribuer les mots selon de nouveaux sens et de nouvelles valeurs”. Mi lehet ennek az oka? Egy adott nyelvközösség tagja mindent elkövet annak érdekében, hogy megismerjen egy számára homályos szót, melynek etimológiai motivációja meggyengült vagy teljesen eltűnt. Ez a törekvés általában azzal jár, hogy különféle, legtöbbször a hangalakot érintő transzformációk által igyekszik a számára homályos szót olyanhoz közelíteni vagy akár hozzákapcsolni, amely azzal valamilyen formai vagy jelentésbeli hasonlatosságot mutat. Ez az a bizonyos alapvetően emberi megnyilvánulás, ami mindent már valami ismert dologhoz akar kapcsolni, és amiről fentebb szoltunk már.⁴ Így aztán könnyen belátható, hogy a különféle helyes és téves analógiák rendkívül gyakoriak, elsősorban annak az antinómiának következtében, ami a nyelvi jel önkényes jellege és a beszélők állandó, a szómotiválásra irányuló törekvése között fennáll.

Ám amikor a nyelvet használóknak sikerül adott esetben befolyásolni a jelölő vagy a jelölt kiválasztását, azaz amikor egy homályos szó látszatra motiválttá válik, kiderül, hogy ez a motiváltság történetileg hibás, és nemcsak formai, de szemantikai jellegű változásokat is előidézhet. Mégis ez a kettős és egymással gyakran összefüggő változás ismétlődően előforduló jelenség, és azok a szavak, amiket érint,

⁴ Természetesen ez a motivációkeresés tévútra szaladhat, ami azt eredményezi, hogy egy izolált szót olyan szócsaládhoz kapcsolunk, amihez etimológiailag semmi köze, és így egy új szócsoporthoz jön létre: a) *émouvoir* → *émeute* – (*esmaier*) → **émoi** – b) *émouvoir* ~ *émoi* – ∅ → **émeute**.

olyan új érzéseket, gondolatokat fejezhetnek ki, melyeket addig kétségkívül nem tartalmaztak. A nyelvnek ezt a jellemzőjét már elég korán felismerték, mégis sokáig kellett arra várni, hogy a paronim vonzásokat a nyelv alapjellemzőihez szorosan kapcsolódó és általános érvényű jelenségnek tekintsék. Számos tanulmány született e témakörben⁵, de ezek az esetek többségében megmaradnak a pusztán etimológiai és diakrón leírásnál. Véleményünk szerint ezen túl kell lépni, és az említett vonzásokat és analógiákat szinkrón módon is le kell írni, közben főleg arra a mindig elsődleges szempontra irányítva a figyelmet, hogy ezek a jelenségek milyen szerepet töltenek be a nyelvi kommunikációban. Úgy tűnik, a diakrónia és a szinkrónia nem zárják ki teljesen egymást, sőt bizonyos esetekben együttes használatuk épp olyan jelenségek megvilágításához ad segítséget, amelyekre a szinkrón leírás nem tudott végleges és kielégítő választ adni (vö. SZABICS 1975). A címben megjelölt jelenség részletes elemzése során mi is hasonló alapról indulunk ki, hiszen egy funkcionális alapelveket követő elemzés szükségszerűen elsősorban statikus elemzés, mely kiegészítő és magyarázó diakrón leírással párosul, és csak ilyen elemzés tud részletes felvilágosításokat adni egy adott nyelvi jel értékeiről egy adott időpontban.

A nyelv és gondolkodás közti interferencia már az ókorban is foglalkoztatta az embereket. Minden nyelvközösség kialakít egy sajátos világnézetet, melynek létrejöttében az általa használt nyelvnek is fontos szerepe van. A nyelv gyakran olyan mozgatóerővé válhat, aminek a beszélő gyakran áldozatul is esik akkor, amikor a nyelv befolyásolja, sőt meg is változtatja a körülvevő világról alkotott nézeteinket. A téves analógiák a történelem folyamán sokszor váltak mítoszok forrásává. A nyelvközösség tulajdonképpen olyan filológus, aki értelmezni akarja a hallott szavakat, kifejezéseket, és szárnyaló képzelete révén azonnal talál egy történetet, hogy megmagyarázzon, azaz saját maga számára motiváljon például egy tulajdonnevet. Ezek a téves analógiák egészen a mai napig szüntelen hatnak a néphitre, a vallásra, a mítoszokra és a babonákra.

A szentek, istenek, gyógyszerek és betegségek nevével kapcsolatban különösen gyakran találunk téves analógiákat. Egy adott isten személyéről és természetéről alkotott kép gyakran változott pusztán azért, mert két szó között hangképbeli hasonlóság mutatkozott. Például az az egyiptomi mítosz, mely az embereket Re isten könnyeiből származtatja, a *romet* 'ember' és a *remjet* 'könny' szavak hasonlóságán alapul.

Az is megtörténhet, hogy egy istenség neve tartalmilag is megváltozik a téves analógia miatt, és 'ördög' vagy 'démon' jelentéssel él tovább. Ez történt meg az alemann *Fitzlibuzzi* szóban – *fitzen* 'ütni' és *Butz* 'kobold' –, ami az azték napisten, *Uitzilopochtli* nevéből származik. Németül a szó *Vitliputzli* alakban jelenik meg, és az ördög komikus elnevezését jelöli.

⁵ Vö. többek között BALDINGER 1973 és FASS 1887, ahol további bibliográfiát is találunk.

Hasonló a helyzet a szentek nevével kapcsolatban is. Nagyon gyakran közelítik ezeket olyan szavakhoz, amik valamiféle fonetikai affinitást mutatnak velük. A franciában számos ilyen példát találunk (vö. még KRAEMER 1949).

- *St. Aignan* a *St. Teignan* alakra változik, mivel az hírlík róla, hogy meg tudja gyógyítani az ótvart (*la teigne*).
- *St. Claude*-ról az terjedt el, hogy megvéd a sántítástól (*la claudication*).
- *St. Denis* megáldja a tyúkok tojását, ezért ő a „*Saint du nid*”.

Különösen gazdagok téves analógiákban a betegség- és gyógyszernevek, melyek általában tudós szavak, latin vagy idegen eredetűek, következésképpen a nyelv nehezen fogadja be őket. Lássunk erre néhány francia példát:

- *les pilules opiacées* → *les pilules à pioncer*
- *le délirium tremens* → *le délire de l'homme très mince*
- *l'huile de ricin* → *l'huile d'Henri V.*

A magyarban *peronoszpóra* → *fene rossz pora* és társai képviselik ezt a kategóriát.

Gyakran előfordul az is, hogy régi nemesi családnevek téves analógián vagy a szó helytelen értelmezésén alapulnak.

- *Morlaix* = *S'ils te mordent, mords-les !*
- *Vaudray* = *J'ai valu, vaux, vaudrai.*

Ezek az esetek is mutatják, hogy az úgynevezett paronim vonzások gyakran semmibe veszik a valóságot, sőt sokszor úgy befolyásolják az embereket, hogy hamis elképzelésekhez, ismeretekhez vezetnek. Szép példa erre a *requin* szó. GILLES MÉNAGE *Dictionnaire étymologique* című szótárában (1750, II: 397) a következőképp magyarázza a szót.

„...il est ainsi nommé parce que, quand il a saisi un homme, il ne lâche jamais sa prise et il ne reste plus qu'à faire chanter le Requiem pour le repos de l'âme de cet homme-là.”

Ez a szellemes, de tudománytalan magyarázat – bármilyen meglepő is – még manapság is megtalálható, valószínűleg azért, mert a szó etimológiáját máig sem tisztázták.

Mint az előző példákból is kitűnt, a téves analógiák elsősorban az idegen eredetű és tudós szavak között hatnak. Ezek olyan szavak vagy kifejezések, amik „kilógnak a sorból”, s nyelvi asszimilációjuk, újdonságuk, szokatlan hangzásuk vagy nehezen érthetőségük miatt, sokkal nehezebben valósul meg. A téves analógiák főleg a hangalakot érintik, ritkábban a jelentést, de a kettő elég gyakran jelenik meg együtt: azaz egy formai változást, ami a szó vagy kifejezés új, személyes és téves értelmezésén alapul, szükségszerűen tartalmi is követ. Fontos azonban megjegyezni, hogy ezekben az esetekben mindig a logikai, megvilágító magyarázat igénye mutatkozik meg: *électricité* → *éclaireté*, *l'alcool* → *la recolte*, *apéritif* → *apétirif*.

Véletlen hangalak-affinitás vagy távoli tartalmi asszociáció elég egy téves analógia megjelenéséhez. Az első világháborúban a német bombázókat *Gotha*-nak hívták. A francia újságokban ez *gothas* többes alakban jelent meg, melyet az *Arras*,

atlas szavak nyomán [gotász]-nak ejtettek. Ennek a kiejtésnek a nyomán nevezték azután el *godasse*-nak (az argóban jelentése ‘cipő, csuka’) a német bombázókat. A példák sorában meg lehetne még említeni a francia *choucroute* ← elzászi *sûrcrût* ← német *Sauerkraut* esetét. Ide tartozik még a *contredanse* ← angol *country dance* és az *as percé* ← olasz *as per se* is. BALDINGER és NYROP az idézett művekben további példákkal szolgálnak.

A személy- állat- és növénynevek körében is számos téves analógia akad. Itt is olyan alakokkal találkozunk, melyek az új fonetikai vonzásnak engedve formailag (és esetleg tartalmilag is) átalakulnak. *Rebecca* a nép körében általában olyan lányt jelöl, akinek jól fel van vágva a nyelve, aki visszabeszél – argóban *faire du rebecca* ‘visszabeszélni, nyelvelni’ –, annak ellenére, hogy a történelem szerint Isaac felesége kedves, gyengéd, engedelmes volt. Csakhogy a szó a *se rebéquer* ige vonzaskörébe esett – ami azt jelenti ‘nyersen, durván válaszolni’ –, és így kaphatta meg ezt az értelmezését. Vagy például a *chat-huant*-ról azt tartják, hogy olyan macska, ami „huhog”, jóllehet minden valószínűség szerint a *chouan* szó egy transzpozíciójáról van szó a *chat* és az *huer* szavak hatására. ALBERT DAUZAT elemzéseit kritizálva JULES GILLIÉRON (1922, 10–15) a *fourmi* szóról és tájjellegű deformációról – kapcsolat a *frémir* igével – nagyon érdekes és beható elemzést ad. A növénynevek közül említsük meg példaképpen a *noble épine* szót, ami gyakorta helyettesíti a helyes *aubépine* alakot.

Természetesen felsorolásunkban nem törekedhetünk a teljességre, de azért röviden még néhány jellemző téves analógiát felsorolunk. Semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni a városneveket ért deformálásokat, hisz rendkívül gyakoriak. Gondoljunk csak a magyar *Stockholm* → *Istókhalm*, *Doberdó* → *Doberdő* vagy a *Koppenhága* → *Kappanhágó* szavakra.⁶ A jelenség a franciában sem ritka. A *faubourg* szót egy középkori latin *FALSUS BURGUS*-szal hozták összefüggésbe. *Bonneuil* városának nevében – jóllehet eredete a latin *BONOGILUM*-ban rejlik – az *œil* ← *BONUS OCVLUS* szavakat vélték felfedezni. ALBERT DAUZAT a *Les noms de lieux* című könyvében (1928) számos hasonló példát említ.

Mindezek alapján általános jellemzőként azt lehet megállapítani – és ezt nem csak ezek a különlegesnek vagy keresettnek tűnő példák bizonyítják –, hogy azokat a szavakat, melyek szócsaládjuk kipusztulásával árván maradnak, mindenképpen megpróbáljuk kapcsolni egy nagyobb vitalitással rendelkező szócsaláddhoz. Vagyis a motiváltság igényét szem előtt tartva a hangalak és/vagy a jelentés szintjén egy közelálló vagy rokon szó vonzaskörébe jutnak ezek a szavak. BALDINGER (1973, 257) szavaival:

„Il se trouve que la motivation est dite nébuleuse. Le paysan de Clairvaux, en transformant la *mouche cantharide* en *mouche catholique*, songeait-il –

⁶ A példákat PÁLFY MIKLÓS szíves közreműködésének köszönhetem.

puisque cette mouche rend les vaches plus fécondes – à l'église catholique qui prêche en faveur des familles nombreuses.”

Rendkívül gazdag példaanyagot találunk a szólások körében is, amelyekről helyesen állapítja meg B. LŐRINCZY ÉVA (1974, 359), hogy „...a népetimológiák kialakulásában a mondatkörnyezet valóban játszhat szerepet; mégpedig elsősorban olyankor, amikor a népetimológia szóváltoztató hatása valamilyen többé-kevésbé zárt, szintaktikai tekintetben kötött frazeológiai egység egyik elemét érinti.”

A *bêcher* – a) 'ásni', b) 'kritizálni, szidalmazni' – ige olyan jelentéssel is rendelkezett, madarakra vonatkozóan, ami azt jelentette: 'csőrrel keresni a tetveket' (vö. *Roman de Renart*, VIII, 37). Tágabb értelemben a kifejezés azt jelenti: 'csipkedni, kritizálni valakit'. Folytatva a sort szinonimaderivációval, szemantikailag az előzőnek megfelelő, az argóban használatos *jardiner* igét kapjuk meg.

Az *écorcher le français comme une vache espagnole* kifejezés a XVII. századból származik. Ekkortájt sok baszk cseléd volt Párizsban. A *basque* szó *vache* alakká változott, és ezt a változást nagyban elősegítette a spanyol betacizmus. Ugyanebbe a kategóriába tartoznak az *enlever qqn comme un corps sain / corsin* és a *dès le potron Jacquet/minet* kifejezések is.

Ezek a téves analógiák nagyon gyakran fordulnak elő, és nemcsak szólásokban, idegen vagy nehezen érthető szavakban, hanem a mindennapi szókincsben is. Fontos ezt hangsúlyozni, mert épp ez a tendencia bizonyítja, hogy itt többről van szó, mint elszórt, egyedi jelenségről: ismétlődő nyelvi szabályszerűség ez, ami szervesen illeszkedik a kommunikációs rendszerbe. Ennek bizonyítására említünk néhány mindennapos példát: az *ouvrer* igét felváltotta a *travailler*, és csak néhány speciális használatban maradt meg (*ouvré, -e, ouvrir, ouvrager*). Így aztán az *ouvrable* derivált alakot már nem motiválja az eredeti ige, és a nyelvet használók a *jour ouvrable* 'munkanap' kifejezést olyan napra értik, amikor kinyitják az üzleteket. Ezt a szócsaládváltást megkönnyítette már az is, hogy a latin igék alakjai is nagyon közel álltak egymáshoz (OPERĀRI—APERĪRE). Hely hiányában most csak néhány példát említünk azokból a szavakból, melyek a mindennapi szókincsben előfordulnak: *souffreteux, oublie, folie, forain* vagy éppen a *jarnibleu/jarnidieu/jarnigué* mint a *je renie Dieu* egyfajta eufemisztikus, deformált változata.⁷

A felsorolás végére kívánczik egy érdekes eset, amikor olyan új motiváció, új jelentés vagy fogalom alakul ki, melynek eredete nem a szorosán vett tárgyi világban található meg, hanem magában a nyelvben. MANFRED SANDMANN (1955, 87) erre vonatkozólag igen érdekes példát említ:

„A los navegantes españoles se les enseñaba como curiosidad la cara que el coco lleva en su base. Al saber que este fruto extraño se llamaba coco, se

⁷ Természetesen számos magyar példát is lehetne idézni (*tubarózsa, kárókatona, marcifánk, kirorvos, iskoláját, istállóját* stb.), de nem ez volt elsődleges szándékunk. Azonban ez a néhány eset is mutatja, hogy a magyar nyelv is rendkívül gazdag az ún. népetimológiában. További példákért lásd NÁDAI 1906.

estableció fácilmente la asociación con *hacer cocos* con *cocar*, expresiones conocidas por los marineros. De ahí era casi inevitable que la “cara” de la nuez se les presentaba como el “gestillo del mono” que viene muy bien al caso, como saben todos los que han visto los “ojos” y “la boca” en la base del fruto del cocotero. Tenemos aquí, pues, un caso en que la palabra define la imagen de la cosa, al revés de lo que pretende la leyenda etimológica que parte de la cosa para llegar a la palabra.”

Milyen következtetéseket vonhatunk le ezek után mindabból, amiről idáig szó volt?

Hogy a nyelv az ember olyan kommunikációs eszköze, ami monémákra bontva linearizálja és továbbítja ismereteinket, szüntelenül mozog, átalakul, fejlődik, és alapvetően funkcionális jellegű, nem kell túlságosan bizonygatni, erről bármelyik pillanatban magunk is könnyűszerrel meggyőződhetünk. Amennyiben felismerjük a nyelvi jelek funkcionális küldetését – anélkül, hogy indokolatlanul eltúloznánk ennek jelentőségét, és valami kizárólagos utilitarisztikus szemléletbe esnénk –, ez komoly segítséget és szilárd kiinduló alapot nyújthat egy gyakorlatibb, következőképp élethűbb, de semmiképpen sem zárt nyelvreíráshoz. Úgy gondoljuk, hogy álláspontunkat igazolja a nyelvnek ANDRÉ MARTINET (1969, 43) által javasolt meghatározása:

„Une langue est un instrument de communication selon lequel l’expérience humaine s’analyse différemment dans chaque communauté, en unités douées d’un contenu sémantique et d’une forme phonique, les monèmes. Cette forme phonique s’articule à son tour en unités distinctives et successives, les phonèmes, dont le nombre est déterminé dans une langue donnée, et dont la nature et les rapports mutuels varient d’une langue à l’autre.”

Véleményünk szerint azonban a meghatározás még használhatóbb lenne, ha jobban hangsúlyozta volna a gazdaságosság törvényét, ami – mivel törvény és nem csak szabály – úgy tűnik, a világ minden ismert nyelvére érvényes.

Különbéle okok miatt előfordulhat, hogy ez a gazdaságossági egyensúly hirtelen felborul, ám ekkor azonnal fellép valamilyen ellensúlyozó hatás, valami újrendező elv, ami visszaállítja – nagyon gyakran éppen más alakban – az egyensúlyt. Tulajdonképpen analógiás motiváltságról van szó ezekben az esetekben, ahol „à des contenus semblables peuvent correspondre des expressions semblables”, ami pedig nem más, mint egy „régularité matérielle de l’expression par rapport au contenu” (COSERIU 1964, 167). A jelölő fonetikai és a jelölt referenciális változásai adott körülmények között olyan általános jelenség, ami alól kevés szó kivétel. Példáink is ezt szándékozták illusztrálni.

Úgy gondoljuk, hogy a vizsgált téves analógiák is azok közé az elemek közé tartoznak, amik újrendezik a nyelvet, helyreállítják egyensúlyát, és ezáltal a kommunikáció hatékonyságának alapvető feltételévé válnak. Valahányszor csak félreértés adódna, vagy egy szokatlan szintagma késleltetné, netán megakadályozná a kommunikációt, a paronim vonzás azonnal működéskébe lép és korrigál a már fentebb

ismertetett módon. A felsorolt példák is bizonyították, hogy szoros kapcsolat áll fenn a monémák differenciáltsága és alkalmazása között.⁸ Azok a szavak, amelyek kevésbé használatosak idegen, furcsa hangzású, durva szavak, nyelvileg és pszichológiai is kevésbé differenciáltak, közülük soknak elhomályosult vagy teljesen ismeretlenné vált a motiváltsága, és ezért olyan szavak vonzáskörébe esnek, amik sokkal differenciáltabbak, pontosan a gyakoribb használat miatt. Így aztán az előbbieken esetében részleges vagy teljes formai asszimiláció és azt követő gyakori jelentésváltozás következik be, ami egyúttal a kommunikáció folytonosságát és hatékonyságát is biztosítja. Kivételt képeznek a szándékos szójátékok, amiknek épp az a céljuk, hogy szélsőséges és kitervelt deformációkat hozzanak létre, állandó kódolásra és dekódolásra kényszerítve így a beszélőt, ami pedig pontosan a kommunikáció hatékonyságával és gazdaságosságával ellentétes irányú törekvés (vö. BÁRDOSI 1975, 93).

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy ezek a téves analógiák a paradigmatiszus nyomásnak engedő monémákkal funkcionálisan teljesen azonos monémákat és szintémákat hoznak létre. Teljesen egyetértünk JOHN ORR-nak a már említett cikkében (1965, 1) tett azon kijelentésével, hogy a népetimológia:

„...représente une tendance constante chez les usagers de la langue, et, loin d’être uniquement une source d’erreurs plus ou moins divertissantes, elle est une force digne de l’attention sérieuse de tout linguiste pour qui la langue est ce qu’elle est véritablement et essentiellement, une activité humaine.”

Bibliográfia

- BALDINGER, KURT 1973. À propos de l’influence de la langue sur la pensée. *Revue de Linguistique Romane*, 37 (1973), 243–244.
- BÁRDOSI VILMOS 1975. Poliszémia és homonímia mint a humor nyelvi forrása. *Filológiai Közlemény*, 1 (1975), 79–93.
- BENVENISTE, ÉMILE 1939. Nature du signe linguistique. *Acta Linguistica Hafniensia*, 1:1 (1939), 23–29.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1974. Az alak, a jelentés és a mondatkörnyezet együttes hatása a népetimológiák kialakulásában. *Nyelvtudományi Értekezések*, 83 (1974), 355–359.
- CLAPARÈDE, ÉDOUARD 1974. A hasonló reprodukálásának törvénye. In CLAPARÈDE, ÉDOUARD: *A funkcionális nevelés (L’Éducation fonctionnelle)*. Ford. Süpek Ottó. Tankönyvkiadó, Budapest.
- COSERIU, EUGENIO 1952. *Sistema, Norma y habla*. Universidad de la Republica, Facultad de Humanidades y Ciencias, Instituto de Filología, Dept. de Lingüística, Montevideo.
- COSERIU, EUGENIO 1964. Pour une sémantique diachronique structurale. *Travaux de Linguistique et de Littérature*, II, I (1964), 139–186.

⁸ WITOLD MAŃCZAK több helyen (pl. 1958, 1970) rámutatott erre a törvényszerűsége, kifejtve például, hogy a szabálytalan jellegű fonetikai fejlődés a nagyon gyakran használt szavakat érinti leginkább, és ezek következőképpen sokkal differenciáltabbak is.

- DAUZAT, ALBERT 1928. *Les noms de lieux*. Delagrave, Paris.
- DAUZAT, ALBERT 1943. *Le génie de la langue française*. Payot, Paris.
- DUCHÁČEK, OTTO 1970. Les jeux de mots du point de vue linguistique. *Beiträge zur Romanischen Philologie*, 8 (1970), 107–117.
- FASS, CHRISTIAN 1887. Beiträge zur französischen Volksetymologie. *Romanische Forschungen*, 3 (1887), 472–515.
- GILLIÉRON, JULES 1922. *Ménagiana du XXe siècle*. Champion, Paris.
- GOUGENHEIM, GEORGES 1970. *Quelques faits d'étymologie seconde. Études de grammaire et de vocabulaire français*. Picard, Paris.
- GUIRAUD, PIERRE 1955. *La sémantique*. P.U.F., Paris, (Que sais-je ? 655).
- GUIRAUD, PIERRE 1967. *Structures étymologiques du lexique français*. Larousse, Paris.
- GUIRAUD, PIERRE [1965] 1973³. *Le français populaire*. P.U.F., Paris, (Que sais-je ? 1172).
- KRAEMER, ERIK VON 1949. Les maladies désignées par le nom d'un saint. *Commentationes humanarum litterarum*, (Societatis Scientiarum Fennica, Helsingfors, XV).
- MAŃCZAK, WITOLD 1958. Tendances générales des changements analogiques. *Lingua*, 7 (1958), 298–325 ; 387–420.
- MAŃCZAK, WITOLD 1970. *Z zagadnien jezikoznavstva ogulnego*. Ossolineum, Wrocław / Warszawa / Kraków.
- MARTINET, ANDRÉ 1969. *Langue et fonction*. Denoël, Paris.
- MARTINET, ANDRÉ 1974. Homonymes et polysèmes. *La Linguistique*, 12 (1974), 37–45.
- MÉNAGE, GILLES. 1750. *Dictionnaire étymologique*. Briasson, Paris.
- NÁDAI PÁL. 1906 *A magyar népetimológia*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása, Budapest, (Nyelvészeti Füzetek, 27).
- NYROP, KRISTOFFER 1913. *Grammaire historique de la langue française*. t. IV., Picard, Paris.
- ORR, JOHN 1963. *Essais d'étymologie et de philologie françaises*. Klincksieck, Paris.
- ORR, JOHN 1965. L'étymologie populaire. *Revue de Linguistique Romane*, 18, 71–72 (1965), 129–142.
- RUWET, NICOLAS 1964. La linguistique générale aujourd'hui. *Archives Européennes de Sociologie*, 5 (1964), 277–310.
- SANDMANN, MANFRED 1955. Etimologías y leyendas etimológicas. El coco y el mono. *Revista de Filología Española*, 39-1/4 (1955), 80–104.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. LÓRINCZY ÉVA. Gondolat, Budapest.
- SZABICS IMRE 1975. Structures historiques du français moderne. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica*, 115–124.
- ULLMANN, STEPHEN 1969. *Précis de sémantique française*. Francke, Berne.
- VENDRYES, JOSEPH 1953. *Pour une étymologie statique*. Klincksieck, Paris. (Extrait de : *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, tome 49, n° 1, 1953).
- WARTBURG, WALTHER VON 1931. Das Ineinandergreifen von deskriptiver und historischer Sprachwissenschaft. In *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaft zu Leipzig*, Phil.-hist. Cl. 8, I., 1–23.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 1982. Egy új típusú szólásszótár szükségességéről. *Filológiai Közöny*, 28:2–3 (1982), 344–355.

EGY ÚJ TÍPUSÚ SZÓLÁSSZÓTÁR SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL

Az idegen nyelvek ismeretének jelentőségét napjainkban nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az iskolai és felnőttoktatás energiáit sajnos ma még teljes mértékben az köti le, hogy megtanítsa egy idegen nyelv nyelvtanának alapjait és minimális nagyságrendű szókincsét. A hagyományos nyelvészetből jól ismert nyelvtan–szókincs dikotómiát szolgalelkűen alkalmazza a gyakorlatban nyelvoktatásunk is. Ezért van az, hogy miközben szinte vért izzadva próbálunk a rendelkezésünkre álló néhány ezer szóból grammatikális, tehát szabályszerű mondatokat alkotni egy adott idegen nyelven, nagyon gyakran keletkezik az a benyomásunk, hogy mondandónk ugyancsak lapos, stíluszegény megformálást kapott, jóllehet magyarul sokféleképpen és rendkívül plasztikusan tudtuk volna kifejezni azt. Függetlenül attól, hogy homályos, ismeretlen a kifejezés eredete, avagy érthető képet tartalmaz, anyanyelvünkön nagy számban tolnak ajkunkra olyan közkeletű szókapcsolatok, amelyek éppen stílusunk sava-borsát alkotják. A választékos stílusra való törekvés célja sem anyanyelvünkön, sem a tanult idegen nyelven nem valamiféle szellemi fényűzés, hanem annak az igyekezetnek a kifejezése, hogy gondolatainkat minél tökéletesebben átadjuk, a legkisebb árnyalatig megértessük. Ha nagyon keresünk valamit, azt mondjuk, hogy (1) *tűvé teszünk érte mindent*, ha valamit már nagyon jól tudunk vagy ismerünk, az (2) *a kisujjunkban van*. Ha egy tervünk nem sikerült, akkor az (3) *dugába dőlt*. A jellegtelen ‘elmegy, elmenekül’ igékkel szemben mennyivel többet mond a (4) *kereket old, felveszi a nyúlcipőt!* A sort lehetne folytatni a végtelenségig az ilyen és hasonló szólásokkal – (5) *egyik kutya, másik eb; az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz*, (6) *bakot lő*, (7) *megy, mint a karikacsapás*, (8) *a kákán is csomót keres*, (9) *az orránál fogva vezet vkit*, (10) *sutba dob vmit* stb. –, mely szólásokat O. NAGY GÁBOR (1979, 12) oly találóan nyelvünk virágainak nevezett.⁹

Első látásra a nyelvtanulás olyan kompromisszumos folyamatnak képzelhető el, melynek során eleve megalkuszunk azzal a ténnyel, hogy bizonyos dolgokat nem tudunk úgy kifejezni, mint anyanyelvünkön. Ez a lemondó-belenyugvó magatartás leginkább a fent említett szólások alkalmazása terén jelentkezik. Pedig a tanult idegen nyelvben is éppúgy megtaláljuk a felsorolt magyar szólások megfelelőit (példáinkat a franciából, a spanyolból és a németből vettük):

⁹ A szólásokról általában lásd még: BALLY 1905, 87–114; O. NAGY 1954, 110–126; 396–408; COSERIU 1964, 175–217; KÁROLY 1970, 392–394; JUHÁSZ 1980, 79–97; THUN 1978.

- (1) fr. *chercher qqn par mer et par terre / par monts et par vaux / à pied et à cheval* | sp. *buscar algo como un loco* | n. *etw. wie eine Stecknadel suchen*
- (2) fr. *savoir/connaître qqch. sur le bout du doigt* | sp. *saber al dedillo* | n. *sich etw. an den Schuhsolen abgelaufen haben*
- (3) fr. *s'en aller en eau de boudin* | sp. *volverse agua de cerrajas/borrajás; venirse a tierra* | n. *ins Wasser fallen; zu Wasser werden*
- (4) fr. *prendre la clef des champs; prendre la poudre d'escampette; se déguiser en courant d'air* | sp. *tomar las de Villadiego; poner los pies en polvorosa* | n. *das Hasenpanier ergreifen*
- (5) fr. *c'est bonnet blanc et blanc bonnet* | sp. *Olivo y aceituno todo es uno; lo mismo da atrás que a las espaldas* | n. *der eine ist einem Dreier wert, der andere drei Pfennige*
- (6) fr. *faire une boulette / un pas de clerc / une gaffe* | sp. *cometer una pifia; tirarse una plancha* | n. *einen Bock/Pudel schießen*
- (7) fr. *cela marche comme sur des roulettes* | sp. *ir como sobre ruedas* | n. *alles geht wie am Schnürchen; es läuft wie auf Rollen; das geht wie 's Brezelbacken / Heftelmachen*
- (8) fr. *chercher midi à quatorze heures* | sp. *buscarle tres pies al gato* | n. *am Ei Haare suchen*
- (9) fr. *mener qqn par le bout du nez* | sp. *manejarlo a su antojo* | n. *jn. an der Nase herumführen; jn. am Narrenseil führen*
- (10) fr. *jeter le manche après la cognée* | sp. *echar la soga tras el caldero* | n. *die Flinte ins Korn werfen*

De vajon mi lehet az oka annak, hogy a megtanulandó nyelven idegenkedünk a szólások alkalmazásától, és nehezünkre esik a frazeológia egységeit az elsajátított nyelvtani szabályok segítségével mondatokba foglalni? Ennek többek között egyik legfontosabb oka az, hogy a nyelvtanulásban rendelkezésünkre álló szótárak – és különösképpen a szólásszótárak – csak rendkívül korlátozott lehetőségeket biztosítanak szóbeli és írásbeli kifejezőkészségünk frazeologizmusokkal való gyarapítására.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a nehézségek már akkor elkezdődnek, amikor még csak nem is magyar szólások idiomatikus megfelelőit akarjuk megtalálni a célnyelvben, hanem pusztán azt szeretnénk, hogy adott esetben plasztikusabban tudjunk kifejezni idegen nyelven olyasvalamit, aminek közlésére anyanyelvünkön egyébként egyszerű lexikai elemek – például igék – állnak rendelkezésünkre a mindennapi beszédben. Nézzünk erre egy példát! Ha a *bandzsít*, *kancsalít* igéket és az általuk jelölt cselekvést szeretnénk egy megfelelő beszédszituációban stilisztikailag markánsabb módon például franciául visszaadni, akkor kiderül, hogy az Eckhardt-féle nagyszótárban (1978, 1028) csupán az egyszerű igei megfelelőket (*loucher*,

bigler) találjuk. Ennél is meglepőbb azonban, hogy a *Gallicizmusok* című szólás- és kifejezésgyűjtemény mutatójában (VÉGH – RUBIN 1962, 231–269) sehol, semmilyen utalás nincs arra vonatkozólag, hogy a fenti igéket valamilyen idiomatikus formában is ki lehet fejezni. Pedig az *œil* címszó 10. pontjánál található ilyen szólás, bizonyítván, hogy a mutató – és tegyük hozzá: az egész szótár és ezen túl általában a szólásszótárak – szerkesztési elveiben keresendő a hiba és az ebből adódó szótárhasználati nehézségek oka. Egyébként O. NAGY GÁBOR tanúsága szerint (1976) a magyarban is létezik néhány idevágó népies és tájjellegű – következésképpen kevésbé ismert – szólás (*a káposztáskertbe néz; kiskertbe néz; úgy néz, mint liba az eperfára; úgy néz, mint Pilátus macskája; egyik szemre csára, másik hajsza áll; tizenkettőre néző*), de a franciában egy egész idiomatikus szinonimasort találunk a bizalmas stílusrétegben a bandzsítás kifejezésére: *avoir un œil qui dit zut (merde) à l'autre; avoir un œil à Paris, l'autre à Pontoise; avoir un œil qui joue au billard et l'autre qui compte les points; avoir les yeux qui se croisent les bras; avoir un œil aux champs et l'autre à la ville* stb. Amint az a következőkből kitűnik, amikor magyar szólás idegen nyelvi megfelelőjét próbáljuk megkeresni, a nehézségek rendszerint még csak fokozódnak. (Kivéve természetesen azokat a szólásokat, amikor abszolút megfelelések mutatkoznak a két nyelvben, bár megjegyzendő, hogy sokszor a hibázástól való félelemben – „hátha ez csak csapda, ez nem lehet ilyen egyszerű” felkiáltással – még itt is elbizonytalanodik a nyelvhasználó.)

Az esetek többségében tehát igen nehéz a magyar nyelvtanulónak aktív irányban megtalálnia a beszédhelyzetének vagy szöveghelyzetének legjobban megfelelő szólásokat az adott idegen nyelven. Aktív vagy produktív irányban nevezzük a magyarból mint kiinduló nyelvből a francia mint cél nyelv felé mutató irányt, tehát azt az alapvető kommunikációs esetet, amikor idegen nyelvű kifejezések, mondatok előállításával, megformálásával szeretnénk valamilyen üzenetet közvetíteni. Ebből következően passzív vagy receptív irányban tekintjük azt a tevékenységet, ami az idegen nyelven elhangzott üzenet dekódolására, tehát megértésére irányul. Magától értetődik, hogy az igazi problémák különösen az idiómák esetében és elsősorban az aktívnek nevezett irányban jelentkeznek, nem kis mértékben a rendelkezésre álló szótárak szerkesztésbeli fogyatékoságainak következtében. Passzív irányban a helyzet sokkal jobb, mert a meglévő szólásgyűjtemények között több olyant találunk, amelyek ábécérendben felsorolva szinte kimerítő listákat adnak egy-egy nyelvre vonatkozóan. Használatuk egy adott idegen nyelvű szövegben található szó-
lás jelentésének visszakeresésére tehát nem okoz különösebb nehézségeket. A következőkben a francia szólások aktív irányú alkalmazásának néhány nehézségére hívjuk fel a figyelmet.

Mint már utaltunk rá, a kiindulónyelvről a cél nyelvre való váltás közben számtalan csapdával és nehézséggel találkozunk, melyek feltérképezésére és jelzésére a kontrasztív nyelvészet a hibaelemzés és az interferenciakutatás módszereit alkalmazza (vö. JUHÁSZ 1970). Könnyen belátható, hogy a frazeológia területén ez a vál-

tás még problematikusabb. Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy például a magyar és francia szólások közötti megfelelési fokozatok nagyon különbözőek: a teljes megegyezéstől a teljes különbözőségig nagyon széles skálán mozognak. Mindez messzemenőleg alátámasztja és megerősíti HESSKY REGINA német–magyar idiomatikus fordulatok összevetésén alapuló kutatásainak eredményeit (HESSKY 1980, 65–76). Néhány példával megvilágítva:

1. Teljes megegyezés: a magyar szólás jelentéséből és alkotóelemeiből létrehozható a francia szólás.

az orránál fogva vezet vkit	<i>mener qqn par le bout du nez</i>
bolhát tesz vkinek a fülébe	<i>mettre la puce à l'oreille de qqn</i>
fél lába a sírban van	<i>avoir un pied dans la tombe</i>
háta fordít vkinek	<i>tourner le dos à qqn</i>
szaván fog vkit	<i>prendre qqn au mot</i>
angolosan távozik	<i>filer à l'anglaise</i>

2. Teljes különbözőség: a magyar szólás jelentéséből vagy alkotóelemeiből nem hozható létre a helyes francia szólás. Lásd a fenti (1), (3), (4), (5), (6), (10) mondatokat. További példák:

hazudik, mint a vízfolyás	<i>mentir comme un arracheur de dents</i>
kicsípi magát	<i>se mettre sur son trente-et-un</i>
ez más tészta	<i>c'est une autre paire de manches</i>
nem szívbajos	<i>ne pas y aller de main morte</i>
felkapja a vizet	<i>prendre la mouche</i>

3. Átmenet 1) és 2) között. Lásd a (2), (7), (8) mondatokat. További példák:

sötétben minden <u>tehén fekete</u>	<i>la nuit tous les <u>chats</u> sont <u>gris</u></i>
<u>hideg</u> zuhany	<i>une douche <u>écossaise</u></i>
kerülgeti a <u>forró kását</u>	<i>tourner autour du <u>pot</u></i>
vkinek a <u>nyakán</u> ül	<i>être sur le <u>dos</u> de qqn</i>
nem találta fel a <u>spanyolviaszt</u>	<i>il n'a pas inventé le <u>fil à couper le beurre</u></i>

Érdemes röviden arra is felhívni a figyelmet, hogy a lexikai, művelődéstörténeti okokból fakadó nehézségeken kívül sokszor még a célnyelvi szólások szintaktikai „rendellenességei” is nagymértékben zavarhatják a nyelvhasználót egy-egy szólás helyes megszerkesztésében és alkalmazásában. DENIS CREISSELS tanulmányában rámutatott például arra, hogy a birtokos személyragot tartalmazó magyar kifejezéseket többféleképpen lehet és kell franciára fordítani (CREISSELS 1974). Ez a megállapítás *mutatis mutandis* a szólásokra is érvényes. Van olyan eset, hogy ez a birtokos személyrag nem jelenik meg a franciában (*lógatja az orrát* ‘il baisse le nez’, *a kisujját sem mozdította meg* ‘il n’a même pas bougé le petit doigt’), máskor egy személyes névmás felel meg neki (*gyászol a körme* ‘il a les ongles en deuil’, *torkán a kés* ‘il a le couteau sur la gorge’). Sőt a személyes névmás részes esete is számításba jöhet (*az*

idegeire megy ‘cela lui tape sur le système’, *azt várja, hogy a sült galamb a szájába repüljön* ‘il attend que les alouettes lui tombent toutes rôties dans le bec’).

Visszatérve a csoportosításunkra, bizonyos értelemben a harmadik eset a legérdekesebb, mivel az ebbe a kategóriába tartozó szólásokról nagy valószínűséggel előre megállapítható, hogy fordítási nehézségeket fognak okozni a szólások alkotó-elemeinek többé-kevésbé lényeges eltérései miatt. Ebben az esetben tehát egyfajta idiomatikus „hamis barátokról” lehet beszélni. Hogy a nyelvtanuló elkerülje az így eléje kerülő csapdát, egy dolgot tehet teljes bizonyossággal: utána néz a beszédhelyzetében legjobban illő magyar szóhoz francia megfelelőjének egy speciális szólásgyűjteményben (pl. *Gallicizmusok*). De ekkor gyakran hosszú kálvária kezdődik, amíg sikerül – ha egyáltalán sikerül – a megfelelő francia szólást megtalálni.

Az egyébként gazdag szólásanyagot tartalmazó *Gallicizmusok* mutatója szinte csak másodlagos szerepet játszik a gyűjteményben, nem kimerítő és nem megbízható a már említett aktív irányú használatra. Valószínű, hogy a szerzők sem szánták annak, hisz más, elsősorban passzív használati szempontok vezérelték őket. Gyakran még a nagyszótár sem ad segítséget, bár meg kell jegyezni, hogy ezt nem is kérné számon tőle a használó, ha rendelkezésére állna egy megfelelő és aktívan használható szólásgyűjtemény.

A szólások – a franciára vonatkozó legfontosabb magyar kiadású lexikográfiai művek (magyar–francia szótárak, *Gallicizmusok*) alapján – három csoportra oszthatók:

1. Olyan szólások, amelyek ugyan megtalálhatók a *Gallicizmusok*ban, de amelyek – kizárva azt az esetet, ha a szerencsés véletlen folytán éppen a keresett szóznál ütjük fel a gyűjteményt – a mutató hiányosságai miatt mégsem kereshetők ki. Például a *dugába dől* ‘meghiúsul, semmivé lesz’ szóhoz nem szerepel a mutatóban, de mégis megtalálható a *boudin* és az *eau* címszavaknál is (*s’en aller en eau de boudin; tomber dans l’eau*). Ezek magyar megfelelőiként a *füstbe megy, kútba esik* szólások szerepelnek, a mutatóban azonban nincs föltüntetve, hogy ezek egymással – és persze a nem szereplő *dugába dől* szóval is – szinonimikus kapcsolatban állnak. A *felkapja a vizet* ‘felfortyan, ok nélkül megsértődik’ sem a *felkap*, sem a *víz* címszó alatt nem található. A szóhoz francia megfelelője azonban mégis szerepel a *mouche* címszó 3. pontjánál (*prendre la mouche*). További példák: *minden teketória nélkül* ‘à la bonne franquette’, *ebből ugyan nem eszel* ‘je t’en casse’, *ő a vizesnyolcas* ‘c’est lui qui mouche/allume les chandelles’, *töviről hegyire ismer* ‘connaître dans les coins’ – csak az *ismer* címszónál!), *könnyen felfortyan* ‘être très soupe au lait’, *a baj mindig hármával jön* (helyesen: *a baj nem jár egyedül*) ‘jamais deux sans trois’, *kezét lábát töri, úgy igyekszik* ‘faire feu des quatre pieds’ stb.

2. Azok a szólások, amelyek nincsenek meg a *Gallicizmusok*ban, de amelyek megtalálhatók az Eckhardt-féle nagyszótárban: *zsákbamacskát vesz* ‘acheter chat en poche’, *zavarosban halászik* ‘pêcher en eau trouble’, *már a könyökömön jön ki* ‘j’en ai plein le dos, je le connais sur le bout du doigt’, *feni a fogát vkire* ‘avoir/garder une dent contre qqn’, *megáll az ember esze* ‘les bras m’en tombent’, *tűzbe teszi a*

kezét 'en mettre la main au feu', az embernek ettől égnek áll a haja szála 'il y a de quoi vous faire dresser les cheveux sur la tête', azt nem teszi ki az ablakba 'il n'ira pas le crier sur le toit', az ablakon szórja ki a pénzt 'jeter l'argent par la fenêtre' stb.

3. Olyan szólások, amelyek sem a *Gallicizmusok*ban, sem a nagyszótárban nem találhatók meg és következésképpen az átlagmagyar számára – hacsak nem tanulta meg azokat egy élő beszédszituációban, esetleg francia nyelvterületen – lefordíthatatlanok. Márpedig ilyen idiomatikus kifejezések szép számmal akadnak, és a franciául tanuló számára leküzdhetetlen akadályt jelentenek. Ilyenek például: *elkapja a frakkját, leteszi a garast, eldől benne a borjú, itatja az egereket, nem szeretem, ha köhög a bolha, azt nem teszi zsebre, amit tőlem kap, nem esik le neki a húszfilléres* stb.

A példák mindhárom kategóriában tetszés szerint szaporíthatók, de úgy gondoljuk, ez a néhány szólás is bizonyítja, hogy a meglévő betűrendes szótárak és szólásgyűjtemények a frazeológia területén elsősorban passzív irányban, tehát a megértés, olvasás szintjén használhatók sikerrel. Aktív irányú, produktív alkalmazásukat, azaz a frazeológia természetes beépülését a nyelvtanulás folyamatába, a gyakorlatban mindenekelőtt éppen ez a betűrendes elrendezés teszi nehézkessé, néha lehetetlenné.

*

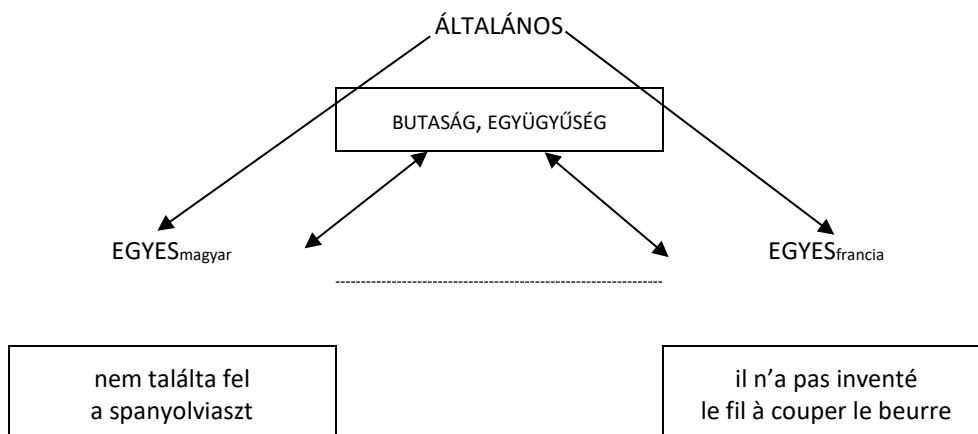
Milyen legyen tehát egy a gyakorlatban könnyen, gyorsan és pontosan használható magyar–idegen nyelvű szólásgyűjtemény? Példaként továbbra is a magyar–francia esetet vesszük figyelembe, az elmondandók azonban általános érvényűek, nem korlátozódnak csupán egy idegen nyelvre.

A nyelvtanuló közvetlen gyakorlati igényeit messzemenőleg szem előtt tartva az eddigiektől elrendezésükben alapvetően különböző szólásgyűjteményekre lenne szükség. A nyelvtanulás természetéből következik, hogy a nyelvtanuló gyakrabban használja a szótárakat – és köztük a szólásszótárakat – aktív irányban. Megállapíthattuk azonban, hogy míg az egyszerű lexikai elemek idegen nyelvi megfelelőinek kikereséséhez a betűrendes szótárszerkesztés nagyon is célravezető (a mindenki által jól ismert és egységesen használt ábécé segítségével a lehető leggyorsabban találhatjuk meg egy magyar szó francia megfelelőjét: *teniszütő* → *raquette*), addig a szólások esetében ez a hagyományos szerkesztési elv az aktív – és következésképp a gyakoribb – irányban semmiképpen sem kielégítő. Ugyanis a szólások az ábécérendben megjelenő és az információt hordozni vélt vezérszavuk vagy címszavuk szerint kereshetők ki. (A „vélt” szó alkalmazása szándékos és arra utal, hogy az *il n'a pas inventé le fil couper le beurre* 'nem találta fel a spanyolviaszt' szólásban például nehéz egyértelműen eldönteni, hogy az *inventer*, a *fil*, a *couper* vagy a *beurre* szavak közül melyik az igazi vezérszó. És ezt a bizonytalanságot tükrözi a szótár is!) Így a keresés alapjául szolgáló valószínű kiindulópont, vagyis az ismert magyar szólás egyik eleme (az előbbi példánál maradva: *feltalál*, *spanyolviasz*) leginkább nem, vagy csak részben egyezik meg a célnyelvi szólás azonos szinten lévő alkotóelemével (*inventer*, *fil à couper le beurre*). És még az alkotóelemek teljes vagy részleges

azonossága esetén is az idiomatikus „hamis barátok” veszélyes csapdája várhat a nyelvhasználóra, amint ezt a magyar és francia szólások közötti megfelelési fokozatokról szóló részben láthattuk. Mivel tehát a nyelvhasználó leggyakrabban még ezt az amúgy is labilis vezérszót sem ismeri a célnyelven, magától értetődik, hogy a keresett szóásra is csak az egész szótár átlapozása vagy a véletlen folytán találhat rá.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy akár a szólas alkotóelemeit (vezérszavait), akár magát az egész szólast a magyarban is és a franciában is az egyes (*le particulier*) kategóriájába sorolhatjuk, melynek – a nyelvektől függetlenül megfelel az általános (*le général*) szintjén egy közös, elvontabb jelentéstartalom, amit a szólas parafrázisának is nevezhetünk (még mindig az előző példánál maradva, ez a mindkét nyelvre érvényes „általános” a két szólas BUTASÁG, EGYÜGYŰSÉG parafrázisában jelenhet meg).

Olyan szótár produktív használata nem lehet tehát hatékony, amely szerkesztésében az egyesből indul ki, hogy megtalálja az egyest. Logikailag és módszertanilag sokkal célszerűbb az általánosból, a feltehetően mindenki számára ismertből, vagyis a szólas parafrázisából kiindulni és ezen át jutni el az egyesig akár mindkét nyelvben.

A legismertebb francia szólásgyűjtemények (CASTELBAJAC 1978, DUNETON 1978, KLEIN 1972, LIS – BARBIER 1980, OLIVIER – MILITZ 1978, PRADEZ 1951, RAT 1957, REY – CHANTREAU 1979, WEIL – RAMEAU 1981) kivétel nélkül hagyományosan betűrendes elrendezésűek. Hasznosságukat tehát nagymértékben korlátozza az a tény, hogy ha nem ismerjük keresett szólasunknak a betűrendes mutatóban vagy az analitikus részben megjelenő alkotóelemeit, semmi esélyünk sincs a megtalálására és ebből következően produktív alkalmazására. Ez az a fogyatékoság, ami miatt olyan szólásszótár szerkesztésének szükségességére gondolunk, aminek újszerűségét, hatékony és gyors kezelését, valamint minden nyelvre való általános alkalmazhatóságát az idiomatikus kifejezések alapvetően más elrendezése biztosítaná.

A szólásgyűjtemények új szerkesztésének elméleti alapjául az ún. onomasziológus mezők szolgálhatnak, ellentétben az eddigi szólásszótárak szemasiológus elrendezésével.¹⁰ A szólások gyors kikeresése céljából a használó így egyszerre támaszkodhat anyanyelvére (mivel ismeri a szólások alkotóelemeit) és logikájára (mivel képes a szólás köznapi parafrázisának képzésére is). A módszer tehát tetszés szerint alkalmazható bármilyen nyelvre.

A rendelkezésre álló hagyományos szólásgyűjtemények alapján összeállítható szóláskorpuszt tematikusan kell elrendezni úgy, hogy a használó a kívánt szólást annak kondenzált parafrázisa segítségével találhassa meg. Ezeket a parafrázisokat másképpen kulcsfogalmaknak is nevezhetjük. Például, ha azt akarjuk mondani valakiről, hogy buta, az idiomatikus szinonimák bőségének zavarával állunk szemben. Mindazonáltal, ha egy hagyományos szólásgyűjteményben azt a plasztikus idiómát szeretnénk megtalálni, amely legjobban felel meg stilisztikai és szituációbeli szempontjainknak, megfelelő támpontok híján ez gyakorlatilag lehetetlen vagy nehéz. A tematikus elrendezésű idiómagyűjtemény viszont a BUTASÁG, EGYÜGYŰSÉG kulcsfogalmak alatt megfelelő stilisztikai minősítésekkel ellátott magyar és francia szólások egymás melletti listáját adná, amelyekből – a minősítések alapján – mindenki kiválaszthatja a kommunikációs céljához legjobban illőt. Példaként álljon itt egy-egy lista a BUTASÁG kifejezésére szolgáló magyar, illetve francia szólásokból (lásd: 1. és 2. sz. lista).

1. sz. lista (O. NAGY GÁBOR 1976 nyomán)

annyi esze sincs, mint egy csirkének/tyúknak
 az apja sem volt harangöntő (rég)
 az öreg á-t sem ismeri
 baj van az emeleten
 bámul, mint borjú az újkapura
 be kellene zsindelyezni a fejét (, hogy szét ne repesse az ész) (nép)
 beázik a feje (táj)
 buta, mint a csizmám talpa (táj)
 buta, mint a föld
 buta, mint a liba
 buta, mint a seggem (durva)
 buta, mint a sötét éjszaka
 buta, mint a tök
 buta, mint az ágyú
 buta, mint az állat
 buta, mint hat pár rendőrcsizma
 csizmaszárbán hordja az eszét (táj)
 csupa csiriz a fejében (rég)
 forgószél van a fejében (rég)
 híg az agyveleje
 kong a feje az ürességtől
 korpa/víz van a fejében

¹⁰ Lásd: BALDINGER 1960, 1964; HEGER 1965.

kőbölcsőben ringatták
megbődül a borjú benne (rég)
megbődül a csizmája (rég)
nagy baj az agyбай
nem éri fel ésszel
nem hervad el a virág a kalapján (táj, biz)
nem találta fel a puskaport/spanyolviaszt / a meleg vizet
nincs annyi esze, mennyi egy dióhéjba beleférne (rég)
nincs sok sütnivalója
okos, csak az a kár, hogy kevesen tudják
okos, mint a tavalyi kos
olyan, mint a bot (rég)
tökkel ütötték a fejét → tökkelütött
tölcsérrel sem lehet a fejébe tölteni a tudományt
üres a felház (rég)
venne ész, ha kapható volna (rég, gúny)

2. sz. lista

avoir du retard à l'allumage (biz)
avoir l'air gourde
en avoir/tenir une couche
être à empailler (biz)
être bas de plafond
être bête à manger du foin/chardon
être bête comme la lune (un âne, une oie, une cruche, un panier, ses pieds, un chou,
une souche, sa pantoufle, un pot)
être con comme la lune (durva)
être con comme un balai (durva)
être sot comme un prunier (un papillon, un panier)
être sot en trois lettres
être un sot de tout étage
être une andouille pelée
être une fleur de nave (arg)
faire péter le conomètre (durva)
n'avoir rien sous le chignon (biz)
ne pas avoir inventé le fil couper le beurre / la poudre
ne pas carburer (biz)
ne pas en avoir dans la chou (biz)
ne savoir ni A ni B
quand les andouilles voleront, il sera chef d'escadrille
quelle crêpe! (biz)
si les cons dansaient, tu ne serais pas à l'orchestre (durva)
si les cons volaient, tu serais chef d'escadrille (durva)

Itt tehát egy előre megalkotott kulcsfogalomhoz kerestünk és találtunk szép számmal különféle szólásokat. Természetesen minden kulcsfogalomhoz nem lehet majd ilyen sok szólást találni, és olyan eset is előfordulhat, ahol csak néhány szólás lesz felsorolható a megfelelő kulcsfogalmakhoz.

Ha most a „kulcsfogalom → szólások” irányt megfordítjuk és megvizsgáljuk azokat a szólásokat például, amelyek az *orr* szót tartalmazzák, kiderül, hogy különböző jelentéseket és ebből következően megannyi ezeknek megfelelő kulcsfogalmat állapíthatunk meg. A magyarban például az a 18 közkeletű szólás, amelyben megtalálható az *orr* szó, 15 különféle tartalmat fejez ki (lásd: 3. számú lista). A franciában a megvizsgált 31 leggyakoribb *nez* ‘orr’ szót tartalmazó szólásnak 27 különböző kulcsfogalom felel meg, és ebből 11 megegyezik a magyarral. A megfeleléseket a teljesség igénye nélkül az 1. számú táblázat mutatja be. Természetesen csak azokat az eseteket vettük figyelembe ebben a táblázatban, ahol az *orr*, illetve a *nez* szó megtalálható a szólásban. Ellenkező esetben sokkal több megfelelést lehetett volna találni – melyekkel persze okvetlenül számolnia kell a kulcsfogalmak szerint csoportosító szólásszótárnak –, hisz például a *fenn/magasan hordja az orrát* szólást a következő idiomákkal lehet még visszaadni franciául: *se croire sorti de la côte d’Adam*; *se croire le premier moutardier du pape*; *dresser la crête*. Ez a rövid elemzés is csak megerősíti a tematikus elrendezés helyénvalóságát és szükségességét. Ennek azonban előfeltétele az, hogy a mellékelt táblázat szerint minden szólást elemezzünk, és jelentéstartalmának megfelelő kulcsszóval, „fedőnévvel” lássunk el.

3. sz. lista

ELTITKOLÁS	(1)	nem köt vkinek az orrára vmit
ELŐRELÁTÁS	(2)	jó orra van
FÉLELEM	(3)	nem harapják le az orrodát
FÉLREVEZETÉS	(4)	az orránál fogva vezet vkit
FÜLLENTÉS	(5)	puha az orrod
GÓG, FÖLÉNY	(6)	fenn/magasan hordja az orrát
ILLETÉKTELENSÉG	(7)	beleüti az orrát vmibe
LEKÉSÉS	(8)	az orra előtt ment el vmi
ÖNFEJÚSÉG	(9)	az orra után megy
RENDREUTASÍTÁS	(10)	az orrára koppint vkinek
SÉRTŐDÉS	(11)	felhúzza az orrát
	(12)	bántja az orrát vmi
SZEMREHÁNYÁS	(13)	az orra alá dörgöl vmit vkinek
SZIDÁS	(14)	orrot kap
SZOMORÚSÁG	(15)	lóg az orra
	(16)	lógatja az orrát
	(17)	olyan, mint akinek az orra vérzik
SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉG	(18)	nem lát tovább az orránál

1. táblázat

Kulcsfogalmak	Magyar (<i>orr</i>)	Francia (<i>nez</i>)
BIZONYÍTÁS	–	<i>mettre le nez de qqn dans son caca</i>
ELTITKOLÁS	nem köt vkinek vmit az orrára	–

ELŐRELÁTÁS	jó orra van	<i>avoir du nez; avoir le nez creux</i>
ESHETŐSÉG	–	<i>ça lui pend au nez comme un sifflet de deux sous</i>
EVIDENCIA, EGYSZERŰSÉG	–	<i>être comme le nez au milieu de la figure</i>
FÁRADTSÁG	–	<i>piquer du nez</i>
FÉLELEM	nem harapják le az orrod	–
FÉLREVEZETÉS	az orránál fogva vezet vkit	<i>mener qqn par le bout du nez</i>
FÜLLENTÉS	puha az orrod	<i>Ton nez remue ! avoir le nez qui hoche</i>
GÓG, FÖLÉNY	fenn/magasan hordja az orrát	–
HARAG	–	<i>avoir qqn dans le nez</i>
HIÁBAVALÓSÁG	–	<i>se casser le nez à la porte de qqn</i>
ILLETÉKTELENSÉG	beleüti az orrát vmibe	<i>mettre/fourrer son nez dans qqch.; regarder qqn sous le nez</i>
KIDOBÁS	–	<i>claquer/fermer la porte au nez de qqn</i>
KIVALLATÁS	–	<i>tirer les vers du nez à qqn</i>
LEKÉSÉS	az orra előtt ment el vmi	<i>passer sous le nez à qqn</i>
MEGVETÉS, UNDR	–	<i>tordre le nez sur qqch.</i>
MÉREG, DÜH	–	<i>la moutarde lui monte au nez</i>
MOZGÁS	kidugja az orrát	<i>mettre le nez dehors</i>
ÖNFEJŰSÉG	az orra után megy	–
RENDREUTASÍTÁS	az orrára koppint vkinek	<i>bouffer le nez à qqn</i>
RÉSZEKSÉG	–	<i>avoir un verre dans le nez; se noircir/piquer le nez</i>
SÉRTŐDÉS	felhúzza az orrát; bántja az orrát vmi	–
SIKERTELENSÉG	–	<i>se casser le nez</i>
SZEMREHÁNYÁS	az orra alá dörgöl vkinek vmit	<i>jeter qqch. au nez de qqn</i>
SZIDÁS	orrot kap	<i>bouffer le nez à qqn</i>
SZOMORÚSÁG	lóg az orra; lógatja az orrát	<i>faire un long nez; son nez s'allonge</i>
SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉG	nem lát tovább az orránál	<i>ne pas voir plus loin que le bout de son nez</i>
TAPASZTALATLANSÁG	–	<i>si on lui pressait/tordait le nez, il en sortirait encore du lait</i>
UNTATÁS	–	<i>peler le nez à qqn</i>
VESZEKEDÉS, VITA	–	<i>se bouffer/manger le nez</i>

Miután kulcsfogalmak szerint csoportosítottunk és megfelelő stílusminősítéssel elláttunk minden, egy korpuszként kiválasztott szólásszótárban található francia szólást és annak magyar megfelelőjét, akkor az ilyen tematikusan elrendezett szótárban egyszerűbb, gyorsabb és hatékonyabb lesz az eligazodás a kulcsfogalmak alapján, hiszen megközelítőleg mindenki, aki kommunikálni akar, tudja vagy meg tudja magának fogalmazni, hogy például a butaság, a félelem, a makacsság, a szomorúság stb. jelentéskörében akar-e közölni valamilyen információt partnerével.

Természetesen egy ilyen újszerű elrendezés más jellegű szerkesztésbeli nehézségeket vet fel. Először is nagyon körültekintően kell megválasztani a kulcsfogalmakat. Föltétlenül számolni kell ezek lehetséges szinonimáival, hogy például ne csak a SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉG, de a KORLÁTOLTSÁG, esetleg a RÖVIDLÁTÁS, ELVAKULTSÁG „fedőnevek” is ugyanazokra a szólásokra utaljanak, megkönnyítve ezzel a kereső dolgát. A kulcsfogalmak alapján való szerkesztési elv magától értetődően nem kizárólagos és nem teszi feleslegessé a szólások alkotóelemeik (vezérszavaik) alapján történő keresésének lehetőségét. Ennek egyrészt gyakorlati, a szótár használatát még hatékonyabbá tevő oka van, másrészt elméletileg is indokolt, mert – mint láttuk – vannak olyan szólások, amelyek szinte tükörképei egymásnak a különböző nyelvekben, és ezeket így talán még könnyebb megtalálni, persze a fentebb említett megszorításokkal. A mutatót tehát úgy kell megszerkeszteni, hogy például a SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉG fogalomkörére vonatkozó szólás vagy szólások – egyezményes utalási rendszer szerint – egyformán megtalálhatók legyenek az ábécérendben feltüntetett kulcsfogalom (és szinonimái), valamint a szólásokat alkotó vezérszavak alapján is. Vegyük például a SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉGRE vonatkozó következő szólásokat és egy elképzelt mutatórészletben való megjelenésüket:

- (n) nem lát tovább az orránál
- (n₁) hová tette a szemét
- (n₂) nem lát a szemétől
- (n₃) hályog van a szemén
- (n₄) *ne pas voir plus loin que le bout de son nez*
- (n₅) *avoir des œillères*
- (n₆) *avoir les yeux dans sa poche*

MUTATÓ

<i>bout</i> (n ₄) ... ELVAKULTSÁG (lásd: SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉG) ... hályog (n ₃) ... hová (n ₁) ... KORLÁTOLTSÁG (lásd: SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉG) ... lát (n; n ₂) ... <i>loin</i> (n ₄) ... <i>nez</i> (n ₄) ... <i>œillères</i> (n ₅)	... orr (n) ... <i>poche</i> (n ₆) ... RÖVIDLÁTÁS (lásd: SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉG) ... szem (n ₁ ; n ₂ ; n ₃) ... SZŰKLÁTÓKÖRŰSÉG (n – n ₆ szólások) ... tesz (n ₁) ... <i>voir</i> (n ₄) ... <i>yeux</i> (n ₆)
--	--

Az elmondottakban vázolt és javasolt szólásszótárakra vonatkozó új szerkesztési elvnek első próbaköve az a munka, amely e tanulmány írójának vezetésével folyik az ELTE Francia Tanszékén. Az eddigiekből is kiderült, hogy milyen bonyolult és nagy körülmények között igénylő feladat a kulcsszavak kiválasztása. Pusztán ennek gyakorlatát kialakítani két évet vett igénybe. Jelenleg a fentebb felsorolt szólásszótárak alapján dolgozzuk fel a francia szólásokat (a P betűig jutott el a cédulázás), minden szólást ellátva magyar megfelelővel, stílusminősítéssel és persze az új besorolást lehetővé tevő „fedőnévvel”. Meggyőződésem, hogy a készülő tematikus elrendezésű szólásgyűjtemény minden kétséget kizáróan sokkal jobban fogja szolgálni a nyelvtanulást és a fordítás viszontagságainak naponta kitett nyelvhasználó céljait. A gyakorlati munka részletes leírása, valamint az így újra feldolgozott anyag megszerkesztése, véglegesítése során jelentkező nehézségekről szóló beszámoló azonban már egy újabb dolgozat tárgyát képezi.

Bibliográfia

- BALDINGER, KURT 1960. Alphabetisches oder begrifflich gegliedertes Wörterbuch? *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 76 (1960), 521–536.
- BALDINGER, KURT 1964. Sémasiologie et onomasiologie. *Revue de Linguistique Romane*, 28 (1964), 249–272.
- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique*. Eggimann, Genève, 87–114.
- CASTELBAJAC, BERNADETTE DE 1978. *Qui a dit quoi ?* Tallandier, Paris.
- COSERIU, EUGENIO 1964. Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In *Actes du 1er colloque international de linguistique appliquée*. Université de Nancy, Nancy, (Annales de l'Est, Mémoires, n° 31), 175–217.
- CREISSELS, DENIS 1974. Équivalents français de certains emplois des suffixes possessifs du hongrois. *Études Finno-ougriennes*, XI (1974), 9–28.
- DUNETON, CLAUDE 1978. *La puce à l'oreille*. Stock, Paris.
- ECKHARDT SÁNDOR 1978. *Magyar–francia szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HEGER, KLAUS 1965. Les bases méthodologiques de l'onomasiologie et du classement par concepts. *Travaux de Linguistique et de Littérature*, 1 (1965), 7–32.
- HESSKY REGINA 1980. Zur kontrastiven Untersuchung idiomatischer Wendungen. In JUHÁSZ JÁNOS (Hg.) 1980. *Kontrastive Studien Ungarisch–Deutsch*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 65–76.
- JUHÁSZ JÁNOS 1970. *Probleme der Interferenz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 79–97.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 392–394.
- KLEIN, HANS-WILHELM. 1972. *1000 idiomatische Redensarten französisch*. Langenscheidt, Berlin / München / Zürich.
- LIS, MICHEL – BARBIER, MICHEL 1980. *Dictionnaire du Gai Parler*. Mengès, Paris.
- O. NAGY GÁBOR 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelv*, 50:3–4 (1954), 110–126; 396–408.

- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat, Budapest.
- OLIVIER, RENÉ – MILITZ, HANS-MANFRED 1978. *Französische idiomatische Redewendungen*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- PRADEZ, ELISABETH 1951. *Dictionnaire des gallicismes*. Payot, Paris.
- RAT, MAURICE 1957. *Locutions françaises*. Larousse, Paris.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1979. *Dictionnaire des expressions et locutions figurées*. Le Robert, Paris.
- THUN, HARALD 1978. *Probleme der Phraseologie*. Niemeyer, Tübingen.
- VÉGH BÉLA – RUBIN PÉTER 1962. *Gallicizmusok. 5000 francia szólás és kifejezés*. Terra, Budapest.
- WEIL, SYLVIE – RAMEAU, LOUISE 1981. *Trésors des expressions françaises*. Belin, Paris.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 1989. *Un ange passe*. Contribution à l'étymologie d'une locution. In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 7–16.

UN ANGE PASSE. CONTRIBUTION À L'ÉTYMOLOGIE D'UNE LOCUTION

1. Les idiotismes et leur classification

Au cours de son activité langagière quotidienne – qui est la créativité-même –, le locuteur est constamment entraîné par une tendance au moindre effort (ZIPF 1949), une espèce de paresse mentale, à puiser dans le fonds commun des formes stéréotypées, figées, préexistantes de la langue qu'on appelle aussi des idiotismes (BÁRDOSI 1983, 3–5 ; BÁRDOSI – CSINK 1986, 11–16).

Les idiotismes sont en général décrits par les spécialistes de la phraséologie au niveau morphosyntaxique et au niveau étymologico-sémantique.

En ce qui concerne la classification morphosyntaxique des idiotismes du français, outre les premières réflexions du „père » de la phraséologie (BALLY 1905, 87–114), nuancées plus tard par d'autres (COSERIU 1964 ; NAZARIAN 1976 ; THUN 1978), il faut surtout rappeler les descriptions structurales et distributionnelles systématiques, assistées par ordinateur, qui se font actuellement sous la direction de MAURICE GROSS au Laboratoire d'Automatique Documentaire et Linguistique et au Centre d'Études et de Recherches en Informatique Linguistique (GROSS 1982, 1988).

Les analyses méthodiques touchant à la partie étymologique de la classification étymologico-sémantique des idiotismes du français se font beaucoup plus rares (cf. GUIRAUD 1962² ; RENKONEN 1948 ; REY 1976, 1977 ; FONAGY 1982). Dans la première partie de ma contribution, je vais me concentrer essentiellement sur ce côté étymologique des idiotismes français pour donner une classification personnelle, inspirée des résultats de la phraséologie hongroise (O. NAGY 1954 et JUHÁSZ 1980), selon leur origine et formation.

2. La description étymologico-sémantique des idiotismes

De façon générale, le fonds idiomatique du français pourrait se diviser ainsi :

- a) formations autochtones,
- b) développements anorganiques à l'intérieur de la langue,
- c) idiotismes empruntés.

2.1. Les formations autochtones

On aura dans cette catégorie des idiotismes formés à l'intérieur de la langue par différentes voies. On distinguera les types suivants :

2.1.1 Des idiotismes venus de langues spécialisées, de jargons

Ce type peut être représenté par des exemples comme :

PÊCHE : *pêcher en eau trouble* ; CHASSE : *être aux abois* ; ÉQUITATION : *avoir le pied à l'étrier* ; NAVIGATION : *être à la barre* ; JUSTICE : *faire amende honorable* ; MÉDECINE : *saigner qqn à blanc* ; RELIGION : *avoir voix au chapitre* GUERRE : *à brûle-pourpoint* ; JEU DE CARTES : *jouer cartes sur table* ; ÉCHECS : *damer le pion à qqn* ; MUSIQUE : *donner le ton* ; DANSE : *faire cavalier seul* ; CONSTRUCTION : *bâti à chaux et à sable* ; THÉÂTRE : *parler à la cantonade* ; MATHÉMATIQUES : *prendre la tangente*.

Des recueils spécialisés en fournissent encore d'autres exemples (cf. par exemple ROGIVUE 1965 ; DUNETON 1978).

2.1.2. Des idiotismes venus d'observations quotidiennes

Cette catégorie peut être illustrée par des exemples comme :

tourner autour du pot, se coucher avec les poules, voler de ses propres ailes, marcher sur des œufs, avoir le bras long, rentrer dans sa coquille, tirer une épine du pied à qqn, être comme un poisson dans l'eau, dormir comme une marmotte, clair comme de l'eau de roche.

Toutes ces expressions sont des emplois figurés d'observations quotidiennes dont le sens primaire motive l'usage et les valeurs. On remarquera que les comparaisons idiomatiques sont particulièrement productives dans ce domaine.

2.1.3. Des idiotismes s'étant figés par extraction d'un contexte plus général et s'étant transmis

2.1.3.1. Par voie écrite (littérature essentiellement)

Où sont les neiges d'antan ? (VILLON), *Revenons à nos moutons !* (Farce du XVe siècle), *les moutons de Panurge* (RABELAIS), *faire la mouche du coche* (LA FONTAINE), *Qu'allait-il faire dans cette galère ?* (MOLIÈRE), *Avocat, passons au déluge !* (RACINE), *Comment peut-on être Persan !* (MONTESQUIEU), *Cultivons notre jardin !* (VOLTAIRE).

2.1.3.2. Par voie orale. Deux sous-classes doivent être distinguées dans cette catégorie :

a) des idiotismes qui remontent à des faits ou des personnages historiques connus, datables :

trancher le nœud gordien (ALEXANDRE LE GRAND), *L'argent n'a pas d'odeur.* (VESPASIE), *franchir le Rubicon* (JULES CÉSAR), *Paris vaut bien une messe.* (HENRI IV roi de France), *aller à Canossa* (HENRI IV empereur germanique), *une éminence grise* (Richelieu), *Après-moi/nous le déluge.* (MME DE POMPADOUR).

b) des idiotismes dont l'origine, sans être soutenue par des données et des dates concrètes, reste expliquée seulement au niveau anecdotique. Et, de façon curieuse, ceci ne les empêche pas d'être des idiotismes très vivants et usuels. Par exemple :

brûler ce qu'on a adoré (SAINT REMI à CLOVIS [?]), *L'appétit vient en mangeant.* (HENRI III [?]), *c'est l'œuf de (Christophe) Colomb* (CHRISTOPHE COLOMB), *le quart d'heure de Rabelais* (RABELAIS), *faire comme le nègre* (MAC-MAHON [?]).

2.1.4. Des idiotismes accidentels

On doit aussi tenir compte d'un type de formation vivante qui se repose sur des soi-disant accidents linguistiques » (GUIRAUD 1962², 69) tels que par exemple l'attraction patronymique qui peut s'exercer au niveau de la forme (cf. les croisements de formes entre *Lyncée* et *lynx* dans *avoir des yeux de lynx* ou entre *barrique* et *bourrique* dans *être plein comme une bourrique* (GUIRAUD 1962², 77–78) et au niveau du sens (cf. la contamination de sens entre la signification originale de *repandre du poil de la bête* 'se rétablir, retrouver de la vigueur' et de la vieille locution *avoir/faire le poil à qqn* 'surpasser qqn, avoir un avantage sur lui', dont le résultat est qu'actuellement *repandre du poil de la bête* signifie aussi bien 'se remettre d'une maladie, d'une mauvaise passe' que 'repandre l'avantage sur un adversaire après un premier échec' (GUIRAUD 1962², 82–85).

2.1.5. Des idiotismes calembouresques

Parfois c'est en jouant volontairement avec les mots qu'on forme de nouveaux idiotismes. Le calembour peut provenir de conflits homonymiques ou polysémiques tantôt évidents (*passer l'arme à gauche*), tantôt complexes (*danser devant le buffet* – cf. GUIRAUD 1962², 89 ; 91), de la ressemblance entre certains verbes et certains noms géographiques (*se cacher* – *Cachan* → *aller à Cachan* 'se cacher'), du croisement associatif de deux ou plusieurs expressions (*un baiser sans sel est comme un œuf sans moustache* ← *un baiser sans moustache* ; *un repas sans fromage n'est pas un repas français* ; *cela manque de sel* ; *tondre un œuf*) ou encore de différentes figures d'articulation (MORIN 1966).

2.2. Les développements anorganiques

On considère comme développements anorganiques à l'intérieur de la langue (O. NAGY 1954, 404) des idiotismes dans lesquels, du point de vue synchronique, il y a un archaïsme lexical et/ou un archaïsme syntaxique.

2.2.1. Les archaïsmes lexicaux

Certains mots du lexique ne sont plus en usage que dans des idiotismes et leur motivation sémantique est ainsi synchroniquement plus ou moins opaque. Par exemple :

avoir maille à partir avec qqn, chercher noise à qqn, prendre la poudre d'escampette, damer le pion à qqn, la bailler belle à qqn, se tenir coi, chanter pouilles à qqn, bayer aux corneilles.

2.2.2. Les archaïsmes syntaxiques

Dans le même ordre d'idées, je mentionnerai également les constructions archaïques (archaïsmes syntaxiques) qui „survivent en marge de la syntaxe vivante » (GUIRAUD 1962², 43) justement dans et par les idiotismes. En voici les principaux cas :

a) Article zéro : *avoir maille à partir avec qqn, donner carte blanche, demander grâce, garder bouche cousue, aller à bride abattue.*

b) Inversion entre le verbe et le complément d'objet : *sans bourse délier, sans coup férir, sans mot dire, geler à pierre fendre.*

c) Participe présent précédé de son complément ou de son sujet : *à son corps défendant, tambour battant, chemin faisant, le cas échéant, à la nuit tombante.*

d) Emploi du neutre : *l'échapper belle, Tu me le paieras. | Vous me la baillez belle. | Il vous en cuira. | Ne vous-y trompez pas.*

D'ailleurs, il peut arriver également que dans un même idiotisme on trouve à la fois un archaïsme lexical et un archaïsme syntaxique : *avoir maille à partir avec qqn, sans coup férir, Vous me la baillez belle, etc.*

2.3. L'emprunt idiomatique

L'emprunt ne se restreint évidemment pas seulement aux mots. La plupart des idiotismes voyagent également et, selon certains, ils „sautent les frontières linguistiques avec une facilité bien plus grande que les simples faits matériels de vocabulaire. La phraséologie européenne est pleine de calques, qui s'y trouvent à côté des créations autochtones » (TALLGREN-TUULIO 1932, 279). Comme il est souvent difficile de constater s'ils s'agit d'un idiotisme autochtone, emprunté à une autre langue, calqué sur une autre langue, etc., il convient de préciser (cf. O. NAGY 1979, 30) que parmi les emprunts idiomatiques on aura plusieurs types :

2.3.1. Idiotismes formés par voie de polygénèse

Ces idiotismes sont formés par une création spontanée capable d'être répétée indépendamment autant de fois que se produit un centre de civilisation et de littérature. Dans ce cas-là, les recherches linguistiques et folkloriques minutieuses peuvent démontrer que, la réalité extralinguistique, les conditions de civilisation, les coutumes et les superstitions étant les mêmes ou très semblables, tel idiotisme a/aurait pu être créé dans plusieurs communautés linguistiques à la fois sans avoir recours directement à l'emprunt. C'est ainsi par exemple qu'un idiotisme comme *mener qqn par le bout du nez* se retrouve dans la plupart des langues européennes : all. *jdn. an der Nase herumführen*, esp. *tener a alguien agarrado/cogido por las narices*, it. *menare/condurre q per il naso*, angl. *to lead someone by the nose*, hg. *az orránál fogva vezet vkit*, etc.

Il est évidemment souvent délicat de décider si un idiotisme est le résultat d'une évolution interne ou d'un emprunt à une autre langue par traduction ou par l'intermédiaire d'une troisième langue. Il faut alors examiner entre autres

- a) si l'on trouve dans l'histoire culturelle et spirituelle de la communauté linguistique donnée les conditions ayant permis la naissance de l'idiotisme,
- b) si la façon de voir spécifique reflétée par cet idiotisme se fait aussi sentir dans les autres domaines de la création linguistique,
- c) si l'idiotisme connaît une diffusion ou non dans les dialectes.

2.3.2. Des idiotismes formés par voie d'emprunt ou de calque

Appartiennent à cette catégorie des expressions comme *jeter le bébé / l'enfant avec l'eau du bain* ← anglais, *la chasse aux sorcières* ← anglo-américain, *se donner les gants de qqch.* ← espagnol, *perdre/sauver la face* ← chinois, *fumer le calumet de la paix* ← amérindien, *enterrer la hache de guerre* ← amérindien.

Pour ces exemples rien ne prouve que les conditions culturelles et folkloriques motivant ces idiotismes aient été présentes originairement en France.

2.3.3. Des idiotismes „ambulants »

Ces idiotismes souvent appelés aussi des paneuropéismes, forment un sous-groupe intéressant du précédent. Il s'agit d'idiotismes qui, moyennant la transmission orale, le calque ou la littérature, ont voyagé de telle langue créatrice jusqu'à telles autres langues et existent dans la plupart des langues européennes. Par exemple : lat. *oleum addere camino*, fr. *jeter de l'huile sur le feu*, esp. *echar aceite al fuego / en el fuego*, it. *olio gettare sulle fiamme / sul fuoco*, all. *Öl ins Feuer giessen*, suéd. *gjuta alja i elden*, fin. *Kaataa öljyä tuleen*, hg. *olajat önt a tűzre*.

L'immense majorité de ces idiotismes ambulants est d'ailleurs sortie soit de la Bible (*pauvre comme Job*, *le bouc émissaire*, *l'alpha et l'oméga de qqch.*, *porter sa croix*, *bâtir sur le sable*, *jeter la pierre à qqn*, *s'en laver les mains*, etc.), soit de l'Antiquité gréco-latine (*être ravi au septième ciel*, *tomber de Charybde en Scylla*, *nettoyer les écuries d'Augias*, *vouer qqn aux gémonies*, *c'est la montagne qui accouche d'une souris*, *descendre dans l'arène*, etc.) et s'est vite répandue dans les différentes civilisations à travers les œuvres littéraires et leurs traductions.

Et l'expression *Un ange passe*, dont je me propose d'analyser l'étymologie dans ce qui suit, est également un paneuropéisme sorti de l'Antiquité.

3. Un cas concret de paneuropéisme : *Un ange passe*.

3.1. La diffusion de l'idiotisme *Un ange passe*.

Cet idiotisme ambulant utilisé comme remarque contextuelle pour signifier qu'un silence gêné et prolongé interrompt la conversation, se retrouve dans un bon nombre de langues européennes :

gr. *Ἐρμῆς ἐπεισηλθε* (KÖHLER 1865, 654; STRÖMBERG 1954, 69), *Hermész epeiszélthe* (O. NAGY 1979³, 58), lat. *Mercurius superuenit* (ERASMUS 1574, 739 A; O. NAGY 1979³, 58), esp. *pasa un angel* (*Diccionario de la Real Academia Espanola* 1984, 94), all. *ein Engel zieht/geht durch den Raum* (STEINITZ – KLAPPENBACH 1967, 1041) ; *es geht ein Engel durch's Zimmer* (WAHRIG 1968, 1972, 1078), angl. *an angel passes* (MARKS 1971, 14), let. *Engelis iceja* (KUUSI

1957, 386), hg. *Angyal szállt/repült el a szobában [a szobán keresztül / a ház felett / felettünk]*. (O. NAGY 1979³, 581).

En analysant les explications sur son origine dans les dictionnaires, on constate qu'il a donné beaucoup de fil à retordre aux étymologistes.

3.2. L'étymologie de l'idiotisme *Un ange passe* dans les dictionnaires français

Je commencerai par constater que cette locution pourtant très fréquente ne figure pas dans onze des dix-sept dictionnaires et études étymologiques sur les locutions françaises que j'ai dépouillés, ou elle y figure sans être expliquée (cf. *Trévoux* 1752 ; QUITARD 1842 ; MARTIN 1925 ; RENKONEN 1948 ; DONY 1951 ; GUIRAUD 1962² ; *TLF* 1974 ; CASTELBAJAC 1978 ; DUNETON 1978 ; BENOIT 1980 ; WEIL-RAMEAU 1981).

Je continuerai en examinant ce qu'en disent les six dictionnaires dans lesquels l'ange en question passe :

„Se dit dans les communautés de femmes et les pensions de demoiselles, quand, au milieu d'une nombreuse compagnie, il se fait un moment de silence, ou, ironiquement, quand un élève ne peut pas répondre à une question" (LA-ROUSSE 1890, 1 : 356).

„... expression employée d'abord dans les pensionnats de jeunes filles, pour dire, quand un long moment sans parler interrompt une conversation, qu'on se tait sans doute pour qu'un ange passe" (RAT 1957, 24).

„Remarque qu'on fait lorsqu'au cours d'une conversation un silence se produit, à propos de rien. La formule viendrait des couvents de jeunes filles" (LA-FLEUR 1979, 17).

„Le temps apparaît comme suspendu dans l'azur. C'est l'instant où passe un ange mythique que regarde un écolier distrait en une rêverie subite qui le retranche pour un court moment du monde pensant" (LIS – BARBIER 1980, 29).

„Expression usuelle pour souligner, 'meubler' ou rompre un silence inattendu et insolite dans une conversation animée, que ce silence général soit l'effet d'un hasard dans l'enchaînement des répliques, ou celui d'une maladresse, d'une 'gaffe', échappée à l'un des causeurs. L'arrêt brusque du bruit familier des conversations, surtout de table, apparaît confusément comme une manifestation surnaturelle. Dans ce silence, même relatif, on entendrait voler un ange" (CELLARD 1982, 248).

„Il y a un silence prolongé dans l'assemblée ; tout le monde s'est tu en même temps. L'ange en question est sans doute évoqué pour conjurer la gêne et le début d'angoisse que suscite le silence dans toute réunion mondaine" (REY – CHANTREAU 1986, 28).

Quelles conclusions peut-on tirer de ces citations ?

a) Il y a unanimité sur l'interprétation de la signification : pour les six dictionnaires, il s'agit d'un moment plus ou moins long de silence insolite ou inattendu qui interrompt une conversation.

b) Pour ce qui est du milieu, de la situation où est employé l'idiotisme, l'allusion à une communauté de jeunes demoiselles (pensionnats, couvents) se retrouve chronologiquement dans les trois premiers (*Larousse*, RAT, LAFLEUR). On a d'ailleurs l'impression que RAT et LAFLEUR ne font que reprendre l'idée de *Larousse*. En outre, on trouve encore le contexte de l'écolier rêveur qui ne peut pas répondre à une question (*Larousse*, LIS – BARBIER), celui des conversations de table (CELLARD) et des réunions mondaines (REY – CHANTREAU).

c) En ce qui concerne la cause de ce silence, pour LAFLEUR c'est à propos de rien, pour LIS – BARBIER c'est la rêverie, pour CELLARD c'est l'effet d'un hasard dans l'enchaînement des répliques ou celui d'une gaffe, pour REY – CHANTREAU c'est la gêne et le début d'angoisse que suscite le silence dans les réunions.

Aucune de ces explications ne répond à la question la plus intrigante qui est celle de savoir pourquoi on utilise cet idiotisme dans le sens et les circonstances évoqués. À cet égard, les allusions vagues et non pertinentes à un ange mythique (LIS – BARBIER) ou à une manifestation surnaturelle (CELLARD) peuvent être tout à fait ignorées. J'ai donc pensé qu'il était temps de faire table rase de ces fantômes étymologiques et d'essayer de reconstruire l'origine probablement authentique de cette locution.

3.3. Proposition d'une nouvelle étymologie

Si curieux que cela puisse paraître, et quoi qu'il en dise TAYLOR (1962, 129–130) – „its origin is not clear” –, la solution du problème se cache déjà à l'état embryonnaire dans le chapitre du babil des *Œuvres morales* de PLUTARQUE (1645, chap. XIII, 229) :

„... quand en une assemblée il se fait soudainement un grand silence, et que personne ne parle, on dit que Mercure y est entrée : aussi quand un babillard entre dans un banquet, ou en une compagnie de personnes qui s'entrecognoissent, chacun se tait, craignant de luy donner occasion de parler.”

Deux questions se posent à propos de cette citation :

1. Pourquoi, toujours avec la signification de 'grand silence soudain', la locution était-elle rattachée à MERCURE ?

2. Y a-t-il un rapport entre MERCURE et l'actuel ange et si oui qu'est-ce qui l'explique ?

En réalité, la réponse à la première question se trouve déjà dans les *Adages* d'ÉRASME (1574, 739As XCI) :

„Mercurius superuenit. Ita loqui consueuerunt, si quando silentium oriretur in conciliabulo multorum, significantes, non esse fas loqui, Mercurio praesente, qui sermonis fit autor. Ominosum et hodie putatur, si quando in coetu, aut convivio, subitum omnium silentium fuerit obortum.”

Cette citation nous apprend donc que MERCURE était le dieu de la parole, mais aussi celui de l'éloquence et du babil (PAULY–WISSOWA 1912, 781–782 et 1934, 975–1017), le patron des orateurs à l'intervention duquel les paroles obscures et difficilement compréhensibles devenaient brusquement claires. On sait aussi qu'il était l'équivalent latin d'HERMÈS qui disposait dans la Grèce antique des mêmes attributs et fonctions que lui. D'ailleurs, comme on a vu plus haut, on disait en grec dans le même sens *Hermès epeisélthe*.

L'origine de cette locution remonte donc selon toute vraisemblance à une croyance de la mythologie gréco-latine selon laquelle il était strictement interdit aux mortels de parler en la présence d'HERMÈS/MERCURE, dieu de la parole, pendant les sacrifices rituels. Quand aujourd'hui, dans une société, quelqu'un se tait, il se fait donc le silence qui était demandé autrefois par les habitudes religieuses de la mythologie gréco-latine au moment de l'apparition supposée d'HERMÈS parmi les humains.

Mais HERMÈS n'était pas seulement le dieu de la parole ; il était aussi le messager des Olympiens et c'est à lui que revenait la langue – organe de la parole ! – des animaux sacrifiés en signe de remerciement pour ses bons messages (PAULY – WISSOWA 1912, 782).

Comme, dans la religion chrétienne, les messagers de Dieu sont les anges, il est logique que, dans les variantes modernes de la locution, le nom d'Hermès ait été remplacé, dans les différentes langues européennes (cf. supra), par le mot *ange* qui, lui-même, signifiait en grec 'messager' (*angelos*). Ce passage logique d'Hermès/Mercure à *ange* dans l'expressions est renforcé par l'emploi de verbes comme *supervenire*, *passer*, *durchziehen*, *átrepül*, *elszáll* 'voler' qui sont tous des verbes dont le sémantisme est en parfaite concordance avec la représentation iconographique d'Hermès. En effet, il est généralement représenté avec des ailes, des sandales dorées ailées (GRIMAL 1958, 206–207) qui lui permettaient un déplacement extrêmement rapide par terre, par mer ou dans l'air. Et l'iconographie des anges ne fait que renforcer cette image (cf. *Larousse* 1890 I : 356).

4. Conclusion

Mon intention était essentiellement de jeter, à l'aide des résultats de la phraséologie hongroise (O. NAGY 1979³, 58–59) et de mes recherches personnelles supplémentaires, une nouvelle lumière sur l'histoire d'une locution jusque-là insuffisamment étudiée et expliquée dans les dictionnaires français. Que ceux-ci en profitent si les arguments apportés plus haut sont assez convaincants.

Au terme de mon exposé, que le public a eu la gentillesse d'écouter avec une patience d'ange, je ne peux qu'espérer que, sans vouloir provoquer une discussion sur le sexe des anges, l'ange évoqué ne passera pas dans la salle.

Bibliographie

- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Eggimann, Genève.
- BÁRDOSI VILMOS 1983. *Les locutions françaises en 150 exercices*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS – CSINK LÁSZLÓ 1986. Le traitement des locutions idiomatiques par microordinateur. *Studia Lexicographica Neolatina, Acta romanica Universitatis Szegedinensis de Attila József Nominatae*, XI (1986), 10–51.
- BENOÎT, FÉLIX 1980. *À la découverte du pot aux roses. Pour tout savoir sur 500 proverbes, locutions curieuses, sentences et dictons*. Solar, Paris.
- CASTELBAJAC, BERNARDETTE, DE 1978. *Qui a dit quoi ? Origine curieuse des expressions, des noms et des mots*. Jules Tallandier, Paris.
- CELLARD, JACQUES 1982. *Ça ne mange pas de pain. 400 expressions familières ou voyoutes de France et du Québec*. Belin, Paris.
- COSERIU, EUGENIO 1966. Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In *Actes du premier colloque international de linguistique appliquée, Nancy 26–31 octobre 1964, Session II/1. Université de Nancy, Nancy*. In *Annales de l'Est*, Mémoire 31, 175–217.
- Diccionario de la Real Academia Española*. 1984²⁰. Real Academia Española, Madrid.
- Dictionnaire Universel françois latin vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux*. 1752. Par La Compagnie Des Libraires Associés, Paris.
- DONY, YVONNE P. DE 1951. *Lexico de lenguaje figurado comparado en cuatro idiomas*. Ediciones Desclee de Brouwer, Buenos Aires.
- DUNETON, CLAUDE 1978. *La puce à l'oreille*. Stock, Paris.
- ERASMUS 1574. *Adagiorum Des. Erasmi Roterdami chiliadis quartae centuria*. Ædibus Ioannis Frobenii, Basel.
- ERASMUS ROTERODAMUS, DESIDERIUS. [1574] 2010. *Les Adages d'Érasme, présentés par les Belles Lettres et le Groupe Renaissance Âge Classique*. (GRAC – UMR 5037 – <http://sites.univ-lyon2.fr/lesmondeshumanistes/2010/09/14/les-adages-derasme/> – Consulté le 28 décembre 2014).
- FONAGY, IVAN. 1982. *Situation et signification*. J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia.
- GRIMAL, PIERRE 1958. *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*. P.U.F., Paris.
- GROSS, MAURICE 1982. Une classification des phrases „figées » du français. *Revue québécoise de linguistique*, 11/2 (1982), 151–185.
- GROSS, MAURICE 1988. Sur les phrases figées complexes. *Langue Française*, 77 (1988), 47–70.
- GUIRAUD, PIERRE. 1962². *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris, (Que sais-je ? 903).
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 79–97.
- KÖHLER, REINHOLD 1865. Kleinere Schriften zur Literaturgeschichte, Volkskunde und Wortforschung. *Germania*, 10 (1865), 654–655.
- KUUSI, MATTI 1957. Regen bei Sonnenschein. Zur Weltgeschichte einer Redensart. *Folklore Fellows' Communications* (Suomalainen Tiedeakatemia), 171 (1957), 6–420.
- LAFLEUR, BRUNO 1979. *Dictionnaire des locutions idiomatiques françaises*. Éditions du Nouveau Pédagogique, Montréal.

- Larousse. *Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle*. 1890. Larousse, Paris.
- LIS, MICHEL – BARBIER, MICHEL 1980. *Dictionnaire du Gai Parler. 4500 expressions traditionnelles et populaires*. Menges, Paris.
- MARKS, JOSEPH M. A. 1971. *The New French–English Dictionary of Slang and Colloquialisms*. E. P. Dutton, New York.
- MARTIN, ÉMAN 1925. *Deux cent locutions et proverbes. Origine et explications*. Delagrave, Paris.
- MORIN, VIOLETTE 1966. L'histoire drôle. *Communications*, 8 (1966), 102–119.
- NAZARIAN, ARMAND GRANTOVIČ 1976. *Frazeologia sovremennovo frantsouskovo ĭazika* [Phraséologie du français contemporain]. Vischaïa Chkola, Moscou.
- O. NAGY GÁBOR 1954. Mi a szólás? [Qu'est-ce qu'une locution ?] *Magyar Nyelv*, 50:3–4 (1954), 110–126; 396–408.
- O. NAGY GÁBOR 1979³. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete* [C'est animal ou végétal ? Origine des locutions hongroises]. Gondolat, Budapest.
- PAULY, AUGUST FIEDRICH – WISSOWA, GEORG 1912, 1934. *Real Enzyklopädie der classischen Altertumwissenschaft*. JB Metzlersche Buchhandlung, Stuttgart.
- PLUTARQUE 1645. *Œuvres morales*. 1–2. Chez Antoine Robinot, Paris.
- QUITARD, PIERRE-MARIE 1842. *Dictionnaire étymologique, historique et anecdotique des proverbes et des locutions proverbiales de la langue française*. P. Bertrand Libraire-Éditeur, Paris.
- RAT, MAURICE 1957. *Dictionnaire des locutions françaises*. Larousse, Paris.
- RENKONEN, WALTER O. 1948. Sur l'origine des gallicismes. Étude sémantique. *Annales Universitatis Turkuensis*, Series B, XXIX (1949), 5–92.
- REY, ALAIN 1976. Structure sémantique des locutions françaises. In *Actes du XIIIe congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes, Laval-Québec*, 1 (1976), 831–842.
- REY, ALAIN. 1977. Les limites du lexique. In REY, ALAIN. *Le lexique : images et modèles*. Colin, Paris, 183–200.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE. 1986. *Dictionnaire des expressions et locutions figurées*. Le Robert, Paris. (Les Usuels du Robert).
- ROGIVUE, ERNEST 1965. *Le musée des gallicismes*. Librairie de l'Université Georg, Genève.
- STEINITZ, WOLFGANG – KLAPPENBACH, RUTH 1967. *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Akademie-Verlag, Leipzig.
- STRÖMBERG, REINHOLD 1954. *Greek proverbs*. Elanders Boktryckeri aktiebolag, Göteborg.
- TALLGREN-TUULIO, OIVA JOHANNES 1932. Locutions figurées calquées et non calquées. *Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki*, IX (1932), 279–324.
- TAYLOR, ARCHER 1962. *The Proverb and an index to the Proverb*. Folklore Associates, Hatboro / Rosenkilde et Bagger, Copenhagen.
- THUN, HARALD 1978. *Probleme der Phraseologie. Untersuchungen zur wiederholter Rede mit Beispielen aus dem Französischen, Italienischen, Spanischen und Rumänischen*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, Bd. 168).
- TLF = *Trésor de la langue française*. Publié sous la direction de Paul Imbs. 1974 – sv. Éditions du Centre national de la recherche scientifique, Paris.
- Trévoux = *Dictionnaire Universel François latin vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux*. 1752. Par La Compagnie Des Libraires Associés, Paris.
- WAHRIG, GERHARD 1968, 1972. *Deutsches Wörterbuch*. Verlagsgruppe Bertelsmann GMBH / Bertelsmann Lexikon-Verlag, Gütersloh / Berlin / München / Wien.

WEIL, SYLVIE – RAMEAU, LOUISE 1981. *Trésors des expressions françaises*. Belin, Paris (Le français retrouvé, 1).

ZIPF, GEORGE K. 1949. *Le comportement humain et le principe du moindre effort*. Addison-Wesley Press, Cambridge 42, Massachusetts.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 1992. Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français. *Fremdsprachen Lehren und Lernen (FLuL)*, 21 (1992), 104–116. Gunter Narr Verlag, Tübingen – ISSN (Print): 0932-6936

PROBLÈMES POSÉS PAR LE TRAITEMENT LEXICOGRAPHIQUE DES FIGÉS DANS LES DICTIONNAIRES FRANÇAIS

1. Remarques préliminaires

Si complets et si bien faits qu'ils paraissent être, les dictionnaires unilingues généraux ou spéciaux – phraséologiques –, tout comme les dictionnaires bilingues ne satisferont jamais tout à fait – par la nature des choses – les utilisateurs étrangers. Dans ce qui suit, nous allons passer en revue quelques problèmes et lacunes qui se posent par le traitement lexicographique du matériel phraséologique du français et auxquels les apprenants étrangers peuvent être confrontés lors du processus d'apprentissage du français. Ces pensées ne sont pas, bien sûr, toutes originales, mais continuent et systématisent d'une part les préoccupations (méta)linguistiques de certains auteurs tels que BURGER (1982), KOLLER (1987), ETTINGER (1989), BURGER (1989), SCHEMANN (1989) et s'appuient d'autre part sur nos propres expériences faites lors de l'élaboration de notre dictionnaire phraséologique (BÁRDOSI 1986) et de la très fructueuse collaboration avec le professeur STEFAN ETTINGER qui en a fait une excellente adaptation pour le public germanophone¹¹. Dans le cadre d'un rapide inventaire de ces problèmes, il n'est guère possible, ni nécessaire d'ailleurs, de s'étendre longuement sur la problématique de la définition de locution/expression figée ou sur celle de la délimitation de collocation, locution figée et locution proverbiale. En conséquence :

a) nous utiliserons ces termes techniques plutôt comme des termes intuitivement présents dans notre esprit¹² ;

b) nous ne traiterons par la suite ni des collocations du type *diamétralement opposé*, qui sont d'une toute autre nature que les figées¹³, ni des locutions proverbiales ayant un contenu de „sagesse » du type *À cheval donné on ne regarde pas la bouche* qui, posant grosso modo les mêmes problèmes que les figés¹⁴, reçoivent en général un traitement très semblable à ceux-ci aussi bien du point de vue de leur description que de leur emplacement dans l'article de dictionnaire ;

c) ainsi quand nous dirons figés, nous entendrons par là un groupement de mots figé (GMF) de type et de figement variés comme par exemple :

¹¹ À paraître dans la série UTB chez Günter Narr (Tübingen).

¹² Pour les définitions et la terminologie voir entre autres BALLY 1905, 1909 ; BURGER 1973 ; THUN 1978 ; HESSKY 1987 ; BURGER ET AL. 1982.

¹³ À ce sujet voir entre autres BALLY 1909 ; PORZIG 1934 ; FIRTH 1957 ; COSERIU 1967 ; FONAGY 1982.

¹⁴ Pour la délimitation de phraséologie et de parémiologie voir par exemple RODEGEM 1972 ; HESSKY 1987.

- les constructions verbales¹⁵ : *porter secours*
- les formules stéréotypées¹⁶ : *le troisième âge*
- les clichés situationnels¹⁷ : *un ange passe*
- la terminologie spécialisée¹⁸ : *le petit pont*
- les constructions parallèles¹⁹ : *sain et sauf*
- les comparaisons²⁰ : *copains comme cochons*
- les kinégrammes²¹ : *s'arracher les cheveux*
- les locutions idiomatiques traditionnelles²² : *armé jusqu'aux dents, une poule mouillée, prendre la mouche*

2. Recensement des problèmes

Dans les pages qui viennent, nous allons dresser une liste – aussi complète que possible – des problèmes généraux et spéciaux ayant une incidence plus ou moins importante sur le traitement lexicographique des GMF.

2.1. La sélection des GMF

Le choix du corpus phraséologique d'un dictionnaire unilingue ou bilingue reste à l'heure actuelle malheureusement plutôt subjectif et intuitif dans la mesure où – excepté peut-être les statistiques basées sur la comparaison du matériel phraséologique de quelques dictionnaires (cf. ETTINGER 1991) – il n'y a pas d'études détaillées faites sur la fréquence des GMF du français. Faire appel au cours de la rédaction de dictionnaires phraséologiques à la fois à la tradition lexicographique (figés attestés dans des dictionnaires fiables) et aux créations continues de l'usage linguistique lexicographiquement souvent encore non ou peu décrites du type *prendre la tête* 'rendre fou, excéder, s'énerver', *inaugurer les chrysanthèmes* 'se livrer à des activités insignifiantes et purement honorifiques, lorsqu'on est dans une situation où l'on détient un pouvoir théorique', etc., toutes les deux soumises à une critique constante et sévère, semble être la solution de nécessité pour l'instant.

2.2. La délimitation et le classement des GMF dans la tradition lexicographique

2.2.1. Les dictionnaires unilingues qui nous servent de point de départ, ont l'habitude de ne délimiter clairement – le plus souvent par l'abréviation *loc.* ou *loc. fig.* – que les unités figées appelées traditionnellement idiomatiques. Voir les exemples de l'article *cuiller* dans le *Petit Robert* (par la suite : PR): *serrer la cuiller ; faire qqch. en deux coups*

¹⁵ Voir entre autres BJÖRKMAN 1978 ; THUN 1981, 325–346 ; ROHRER 1967 ; GOUGENHEIM 1971, 56–64.

¹⁶ Voir AMOSSY-ROSEN 1982 ; PERRIN-NAFFAKH 1985.

¹⁷ Voir surtout FONAGY 1982.

¹⁸ Pour les problèmes de banalisation de la terminologie spécialisée voir GALISSON 1978.

¹⁹ Voir par exemple DIAZ 1986 ; BURIDANT 1989 ; STEIN 1991.

²⁰ Voir par exemple BÁRDOSI 1990.

²¹ Voir BURGER 1976, 311–334 ; BURGER ET AL. 1982, 56–60.

²² Voir entre autres BALLY 1905 ; 1909 ; GUIRAUD 1961 ; NAZARIAN 1976 ; PILZ 1978 ; 1981 ; THUN 1978 ; BURGER ET AL. 1982 ; GROSS 1982 ; HESSKY 1987 ; MISRI 1987.

de cuiller à pot ; être à ramasser à la petite cuiller ; ne pas y aller avec le dos de la cuiller, etc.

Dans un nombre de cas non négligeable, les dictionnaires unilingues „cachent” les GMF, sans les identifier en tant que tels, parmi les différents sens figurés d’un des éléments du figé. C’est le cas par exemple du mot *but* : *atteindre/toucher le but ; manquer le but ; aller droit au but* dans le *PR* ou le *Lexis*.

Trancher entre emploi figuré d’un lexème ou locution figée n’est pas toujours chose facile. Les tests transformationnels proposés par exemple par NICOLAS RUWET (transformation passive, thématization, permutation des éléments, etc.) peuvent souvent s’avérer dans ces cas un outil d’identification efficace (cf. RUWET 1983). Il suffit de comparer par exemple : *il cherche midi à quatorze heures* vs **il cherche quatorze heures à midi*.

2.2.2. C’est ici qu’il faut mentionner également **le problème du choix des mots-clés des figés**, choix qui a une influence décisive sur leur classement lexicographique. En principe on a trois possibilités de classement :

2.2.2.1. On peut poser que le mot-clé sera toujours automatiquement le premier mot du figé (cf. CELLARD 1982). On aura du mal à respecter ce principe mécanique par exemple pour les figés dans lesquels le premier élément présente des variantes (*cas-ser/briser/rompre les os à qqn ; mener/emmener qqn en bateau*), ou dans lesquels un des premiers éléments est facultatif (*aller [droit] au fait ; [il] faut le faire*).

2.2.2.2. Le mot-clé du figé pourrait aussi être l’élément dont le figement phraséologique est le plus grand, et dont l’apparition dans des figés est par conséquent le plus rare (par exemple *queue* dans le figé *tirer le diable par la queue*). Ceci ferait apparaître le figé dans le dictionnaire sous l’élément lexicographiquement le moins chargé permettant à l’utilisateur de trouver le plus rapidement possible le figé en question. Mais l’existence d’éléments facultatifs et le haut degré de subjectivité remettent en cause la réalisation conséquente de ce principe (pour *la semaine des quatre jeudis* le mot-clé serait-il *semaine, quatre* ou *jeudi* ?).

2.2.2.3. Si ni le principe « mécanique », ni le principe de « fréquence négative » ne semblent être réalisables, on devra se contenter d’utiliser le principe qui, sans être bien entendu parfait, pose encore le moins de problèmes dans la pratique – la preuve en est qu’il est assez largement utilisé dans la pratique lexicographique (cf. par exemple REY – CHANTREAU 1989 ; SCHEMANN 1989) – et qui fait appel aux catégories grammaticales traditionnelles. Les règles d’ailleurs assez automatiques de ce principe sont faciles à poser :

a) le mot-clé du figé est le premier substantif parmi les éléments constants du figé (p. ex. *eau* dans *mettre de l’eau dans son vin*) ;

b) si la position du premier substantif est prise par des éléments alternatifs (*avaler son acte/son bulletin de naissance/sa fourchette/sa cuiller*), le premier dans l’alphabet (*acte*) sera considéré comme mot-clé sous lequel apparaîtra le figé, les autres (*bulletin, cuiller, fourchette*) ne constituant qu’un élément de renvoi ;

c) si le figé ne contient pas de substantif ou un élément pouvant fonctionner comme tel, on considérera comme mot-clé l'adjectif ou le pronom ou l'adverbe ou – faute de ces derniers – le verbe. Le verbe vient en dernière position dans cette liste, même s'il figure dans l'immense majorité des figés, parce qu'il est souvent lexicographiquement trop chargé (*prendre, faire, être, rendre, mettre*, etc.) pour être opérant. Dans certaines langues – allemand, hongrois –, on a en plus le problème des variantes avec préverbe, sans préverbe ou plusieurs préverbes (*vki vkinek a veséjébe lát* 'connaître qqn comme sa poche' » vs *vki vkinek belelát a veséjébe* ; *vki előtt minden ajtó megnyílik* vs *kinyílik* 'toutes les portes s'ouvrent devant qqn' ; *vki vmit aprópénzre vált [fel]* 'monnayer qqch.') qui exclut pratiquement l'élection du verbe comme mot-clé.

d) Seules les comparaisons échapperont à cette règle. Pour des raisons d'efficacité, il vaut mieux les classer sous l'élément comparé, forcément connus par l'utilisateur – l'adjectif (*triste comme un bonnet de nuit* sous *triste*) ou le verbe (*mentir comme un arracheur de dents* sous *mentir*) –, et non pas sous l'élément comparant de nature moins évidente (*bonnet de nuit* ou *arracheur de dents*).

En conclusion, une nomenclature essentiellement nominale, classée alphabétiquement semble s'imposer car elle favorise le plus la recherche rapide et efficace par les utilisateurs d'un figé donné.

2.2.3. Le classement onomasiologique des figés²³. – Dans le cas des dictionnaires phraséologiques de production, unilingues ou bilingues, la combinaison de la méthode de classement alphabétique et onomasiologique semble être d'une utilité certaine. Des ouvrages réalisés dans cet esprit (cf. par exemple GALISSON 1984 ; BÁRDOSI 1986 ; FÁBIÁN 1987 ; SCHEMANN 1989 ; DUNETON 1990) ont montré qu'à travers un compromis raisonnable des deux méthodes de classement il est possible de tenir compte à la fois a) de l'aspect fonctionnel qui est celui de l'efficacité et de la rapidité de la recherche d'un figé dans le dictionnaire (par le classement alphabético-sémasiologique des figés selon les principes énoncés sous 2.2.2.) et b) de l'aspect (épistémologique) qui est celui de la recherche d'un figé inconnu non pas à partir d'un de ses éléments particulier classé alphabétiquement – et en l'occurrence inconnu pour l'utilisateur étranger ou natif –, mais à partir du concept, de la notion qui est capable de « condenser » en un mot ou concept-clé – et éventuellement ses synonymes – la signification du figé en question. Ces concepts-clés sont en principe universels, virtuellement donnés chez chaque utilisateur. Il est donc souvent – surtout pour un étranger – plus facile, quand il a besoin pour un contexte donné (p. ex. pour exprimer la pauvreté, la misère de quelqu'un) d'un figé particulier (p. ex. *manger de la vache enragée*), de le retrouver non pas à partir de ses éléments constituants eux-mêmes en principe particuliers et inconnus (*manger, vache, enragée*), mais à partir de la notion déterminée par la réalité, la situation de communication concrète et qui peut être

²³ Pour l'historique de la concurrence de la méthode sémasiologique et onomasiologique dans le travail lexicographique voir entre autres BALDINGER 1960, 1964 ; HEGER 1965.

formulée grosso modo universellement de la même façon par des utilisateurs très différents (dans notre exemple : PAUVRETÉ ou MISÈRE).

Le classement onomasiologique pose, bien entendu, de nombreux problèmes. À cause d'une part non négligeable d'arbitraire, le système doit être très souple et très ouvert. Les concepts-clés et leurs principaux synonymes possibles doivent être choisis avec précaution afin de faciliter la recherche par les utilisateurs (tous les utilisateurs ne pensent pas forcément tout de suite au même concept-clé). La liste des concepts-clés ne doit être ni trop détaillée ni trop sommaire. Des listes onomasiologiques de concepts-clés ne peuvent évidemment pas être reprises telles quelles d'ouvrages déjà existants (cf. par exemple SCHEMANN 1989) et elles ne peuvent pas être fabriquées à priori non plus. Chaque dictionnaire devra élaborer sa propre liste des concepts-clés conformément à son corpus, parallèlement au travail de rédaction et avec la possibilité de la compléter, de la corriger à tout moment du travail.

2.3. Les marques d'usage des GMF

On appelle marques d'usage l'ensemble des informations complémentaires d'ordre sociolinguistique, grammatical et gestuel précisant les modalités d'emploi d'un GMF. Elles sont particulièrement précieuses pour tout utilisateur et pour ainsi dire inévitables pour les étrangers désireux de bien apprendre le maniement des figés d'une langue étrangère.

2.3.1. Les jugements sociolinguistiques ou les marques diastratiques. – En ce qui concerne les jugements de type sociolinguistique, on peut constater qu'à propos de la qualification diachronique ou diastratique d'un figé il y a des différences notables entre les dictionnaires disponibles sur le marché – ce qui paraît bizarrement presque normal – et souvent des inconséquences inquiétantes à l'intérieur d'un même dictionnaire. Voici quelques exemples concrets : *piquer un renard* est considéré par le *PR* comme « vieilli » seulement, alors que le *Lexis* le donne pour « vieux » et le *Dictionnaire du français* (Hachette) ne l'enregistre même pas ; *danser devant le buffet* n'a pas de qualification dans le *PR*, il est par contre donné « pop. » dans le *Lexis* ; *sucre les fraises* est tantôt marqué « pop. » – sous *fraise* – tantôt « fam. » – sous *sucre* – dans le *PR*.

Ces différences et inconséquences proviennent surtout du fait que les marques stylistiques établies au niveau du système de la langue ne sont évidemment pas d'une valeur absolue et que – par conséquent – il n'est pas toujours facile de constater si la qualification sociolinguistique se rapporte à un élément du figé (*haro* est bien un mot archaïque dans *crier haro*, *gueule* est apparemment familier, peut-être même vulgaire dans *avoir une gueule à caler des roues de corbillard*) ou au figé lui-même (pourquoi il y a de l'eau dans le gaz en tant que tel serait-il familier ou être blanc comme un pied de lavabo ironique ?). Dans ces deux derniers exemples, les qualifications « familier », « ironique » ne se rapportent sûrement pas à un élément du figé, elles ne sont pas non plus une qualification constante et en quelque sorte innée du figé

lui-même. Dans ces cas-là, c'est plutôt la place respective des participants de la communication dans une hiérarchie sociale qui peut déterminer la valeur stylistique familière du figé ou une caractéristique humaine concrète (blancheur du teint) qui peut déclencher dans une situation de communication concrète une réaction verbale ironique.

Et n'oublions pas, pour clore ce sous-chapitre, que les problèmes posés par le choix de la qualification sociolinguistique auront forcément une influence non négligeable sur les équivalents dans un dictionnaire bilingue (un bon équivalent dans une L2 quelconque supposant aussi forcément une équivalence stylistique assez nette). Il serait également à remarquer que dans les différentes langues les lexicographes travaillent avec des qualifications stylistiques souvent très différentes. Les différences ne concernent pas seulement le nombre des catégories utilisées, mais aussi les valeurs fonctionnelles des catégories apparemment identiques. La qualification « pop. » des dictionnaires français représente par exemple un registre tout à fait différent de son équivalent hongrois mot-à-mot « nép. » ('populaire'), terme extrêmement ambigu, difficilement maniable, et – semble-t-il – réservé plutôt pour qualifier ce qui est utilisé de façon naturelle, directe surtout parmi les gens de la campagne, alors que cette qualification « pop. » paraît ne pas avoir d'équivalent du tout en allemand.

Pour résoudre ce genre de problèmes, il vaut mieux renoncer à une différenciation trop poussée des qualifications stylistiques et utiliser donc moins de termes – mais des termes bien choisis et claires (p. ex. la série *arg., lit., fam., iron., vulg.*) – pour qualifier uniquement ce qui s'écarte de façon évidente et prononcée d'un usage linguistique neutre au sens large du terme.

2.3.2. Les informations grammaticales. – Une quantité importante d'emplois incorrects des figés commis surtout – mais non exclusivement – par les utilisateurs non francophones provient du fait que les dictionnaires fournissent peu d'informations, ou même aucune, sur les différentes restrictions d'ordre grammatical des figés. Sans prétendre à l'exhaustivité, on mentionnera au passage cinq types de problèmes :

2.3.2.1. Restrictions sur le sujet du GMF. – Tout d'abord, on ne trouve en général aucune indication dans les dictionnaires sur la nature animé ou non animé, l'âge ou le sexe du sujet des figés, ce qui peut entraîner des emplois fautifs de la part des étrangers. Il serait donc utile de signaler, chaque fois que c'est nécessaire, que par exemple *n'avoir ni queue ni tête, être cousu de fil blanc*, se construisent obligatoirement avec un sujet nom de chose, que *avoir bon pied bon œil* est utilisé pour qualifier un vieillard, que *être haut comme trois pommes, rire aux anges* supposent normalement un sujet enfant – excepté bien sûr un emploi ironique –, que *se crêper le chignon, avoir des doigts de fée* ne se dit que de femmes, et qu'il n'y a que des individus de sexe masculin qui *se rincent l'œil* en voyant une belle femme ou qui *sont comme un coq en pâte*.

2.3.2.2. Restrictions dans la forme du verbe. – Il serait également d'une utilité certaine si les dictionnaires indiquaient que seule telle ou telle forme verbale et non

telle autre est possible dans le figé en question. Quelquefois une forme lexicographique différente de l'infinitif l'indique déjà (*Cela fera du bruit dans Landerneau*), mais il ne serait pas inutile de reprendre l'information entre crochets et préciser ainsi qu'il faut par exemple obligatoirement dire à l'impératif *occupe-toi de tes oignons*, une forme lexicographique infinitive **s'occuper de ses oignons* étant inimaginable, que *ne pas être dans son assiette*, *ne pas se moucher du pied* s'emploient presque exclusivement au négatif, que *C'est du nougat !* | *Ce n'est pas demain la veille !* s'utilisent uniquement à l'exclamatif, que *Qu'allait-il faire dans cette galère ?* | *Où ai-je la tête ?* existent seulement sous la forme interrogative, que *avoir maille à partir avec qqn* s'emploie surtout au passé, que *il ne ferait pas mal à une mouche, on entendrait une mouche voler* ne se disent qu'au conditionnel, que dans *C'est ici que les Athéniens s'atteignirent* le verbe est pratiquement inexistant sous une autre forme, que *ne connaître qqn ni d'Ève ni d'Adam* est dans la plupart des cas utilisé à la première personne du singulier et comme réponse à une question, etc.

2.3.2.3. Coréférence du possessif. – La forme lexicographique traditionnelle des figés est en français, comme on le sait bien, l'infinitif où les formes possessives apparaissent à la troisième personne. Ainsi pour les non francophones les figés *dire ses quatre vérités à qqn* et *être dans tous ses états* sont identiques alors que du point de vue de leur fonctionnement ils sont loin de l'être : dans le premier le déterminant possessif *ses* est toujours invariable, dans le second il est variable. Et – une fois de plus – les dictionnaires ne renseignent pas sur ce point les utilisateurs.

2.3.2.4. Transformation pronominale. – Comment pourrait-on attendre qu'un étranger puisse individualiser l'utilisation d'un figé en faisant par exemple correctement, dans un contexte donné, la transformation pronominale de *de qqn* du figé *apporter de l'eau au moulin de qqn* si même les natifs hésitent là-dessus. Est-ce *il a apporté de l'eau à mon moulin* ou *il m'a apporté de l'eau au moulin* ou les deux, et si les deux formes coexistent, quelle est leur distribution ? Le dictionnaire idéal devrait élaborer également un système d'indications univoque pour régir aussi ce genre d'hésitations.

2.3.3. Un cas spécial : les GMF pouvant être accompagnées de gestes. – Nombre de figés (*Mon œil !* | *Je touche du bois.* | *Mon petit doigt me l'a dit.* | *Va te faire cuire un œuf !* | *en avoir ras le bol*, etc.) peuvent être accompagnés de gestes (cf. par exemple CALBRIS – MONTREDON 1986). Il est bien évident qu'il est difficile sinon impossible de donner dans un dictionnaire analogique unilingue ou, à plus forte raison, dans un dictionnaire bilingue, une description détaillée ou une illustration du geste en question. Il serait par contre possible, voire souhaitable d'ajouter une marque conventionnelle <+ geste> par exemple, juste pour signaler à l'utilisateur qu'il se trouve en face d'un figé d'un emploi un peu particulier, quitte ensuite à se reporter éventuellement à un dictionnaire spécialisé.

2.4. La paraphrase des GMF

2.4.1. Dans le cadre de cet article il n'est ni possible ni nécessaire d'ailleurs de traiter en détail de la problématique très complexe de la **signification phraséologique**. Les

recherches sémantiques des dernières années (BURGER 1983, 1988 ; KROMAN 1987, 1989 ; KÜHN 1984, 1989 ; PÜSCHEL 1984 ; VIEHWEGER 1983 ; WIEGAND 1981) ont permis de dégager les principaux facteurs déterminant la description lexicographique idéale de la signification phraséologique. La leçon la plus importante à en tirer est peut-être qu'on ne peut pas élaborer un système de description homogène contenant des points de vue applicables généralement et automatiquement à tous les figés. La description de la signification phraséologique doit donc être – en fonction de la nature du figé en question – d'ordre sémantique et/ou pragmatique.

Dans la majorité des cas, il est relativement facile de donner une description ou définition sémantique, référentielle plus ou moins exacte (cf. BERNET – RÉZEAU 1989, 15) des figés (*prendre la mouche* 'se mettre brusquement en colère') même s'il y a, malheureusement, quelquefois des différences sensibles entre les dictionnaires pour paraphraser tel ou tel figé très polysémique (cf. par exemple *avoir pignon sur rue*, *tenir la dragée haute à qqn*, *être au bout du/de son rouleau*, etc.). Dans l'intérêt des utilisateurs, le dictionnaire idéal doit tout faire pour réduire au minimum les ambiguïtés dans les définitions.

Remarquons au passage que la description sémantique ne devrait jamais consister à donner comme équivalent un simple lexème ou encore moins un autre figé qui constituera un obstacle supplémentaire à la compréhension du figé de départ (cf. *tenir la dragée haute à qqn* 'tenir tête à qqn' dans le *PR*). Ainsi, autant que c'est possible, il faut s'efforcer de mettre dans la glose des éléments de précision d'ordre expressif qui peuvent nuancer l'emploi du figé en question en faisant apparaître le point de vue du locuteur. Ainsi, par exemple dans la paraphrase du figé familier *casser du sucre sur le dos de qqn* il faut souligner que 'quelqu'un dit du mal de quelqu'un en son absence'.

2.4.2. Il faut distinguer ensuite un groupe de figés dont la paraphrase ne peut être donnée qu'à un niveau qu'on appellera pragmatique ou communicatif. En effet, un figé comme *un ange passe* ne peut pas être paraphrasé de la même façon que *prendre la mouche* et avoir comme définition: *'un silence gêné se fait soudain'. Il faudrait plutôt donner des commentaires du type : <<remarque du locuteur lorsqu'il se produit dans une conversation un silence gêné et prolongé>>. Ce genre de paraphrase devrait être distingué, même typographiquement par des chevrons doubles par exemple, des paraphrases dites sémantiques.

2.4.3. Il existe encore un troisième groupe de figés, numériquement peut être moins important, dans le cas desquels on a besoin aussi bien d'une paraphrase sémantique que d'un commentaire pragmatique. Le figé *en faire voir à qqn de toutes les couleurs* peut avoir à la fois une description sémantique – 'lui faire supporter toutes sortes de choses désagréables' – et une description pragmatique au sens de <<menace>>.

2.5. Aspects technico-formels

2.5.1. Les problèmes de contenu soulevés jusqu'ici sont évidemment inséparables d'un certain nombre de facteurs typographiques, rédactionnels (structuration de l'article de dictionnaire, choix des polices de caractères, abréviations et symboles, etc.) qui doivent mettre en évidence les décisions prises au niveau du contenu et qui déterminent ainsi dans une mesure non négligeable l'utilisation et la praticabilité du dictionnaire. Les études portant sur ces aspects formels (cf. entre autres KROMAN 1987, 1989) ont insisté sur le fait que, bien entendu, plus l'article de dictionnaire est typographiquement différencié – c'est-à-dire les grandes unités telles que mot-clé, marque socio-stylistique, forme lexicographique du figé, sa paraphrase métalinguistique, exemple ou citation pour l'emploi du figé, concept-clé onomasiologique (éventuellement), équivalent dans une L2, etc. sont distinguées –, plus il est maniable. Les lexicographes et les éditeurs ne devraient jamais négliger cet aspect de la fabrication de dictionnaires.

3. Conclusions

Au terme de ce rapide tour d'horizon des problèmes théoriques, pratiques et techniques posés par le traitement lexicographique des figés, qu'il nous soit permis de rappeler au moins deux points pertinents :

a) un dictionnaire phraséologique ou un dictionnaire analogique unilingue avec des sections phraséologiques importantes mettant l'accent à la fois sur la quantité et la qualité des informations d'ordre grammatical et sociolinguistique, utilisant des symboles clairs et une typographie transparente, servirait mieux la cause des utilisateurs natifs ou étrangers qu'un dictionnaire ne visant que la quantité des figés décrits ;

b) tous les facteurs dont on vient de traiter n'ont pas seulement une influence décisive sur la forme et le classement lexicographique des figés dans un dictionnaire unilingue, mais ils doivent évidemment être toujours considérés par les rédacteurs de dictionnaires bilingues dans le choix des équivalents en L2. On n'insistera jamais assez sur le fait que, même dans les cas apparemment les plus simples, un ou plusieurs de ces facteurs peuvent être là, de façon plus ou moins latente, et rendre difficile, le cas échéant même impossible, de trouver l'équivalent total – cas idéal bien entendu – d'un figé dans une autre langue.

Bibliographie

- AMOSSY, RUTH – ROSEN, ELISHEVA 1982. *Le discours du cliché*. SEDES, Paris.
- BALDINGER, KURT 1960. Alphabetisch oder begrifflich gegliedertes Wörterbuch? *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 76 (1960), 521–536.
- BALDINGER, KURT 1964. Sémasiologie et onomasiologie. *Revue de linguistique romane*, 28 (1964), 249–272.

- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. A. Eggiman, Genève.
- BALLY, CHARLES 1909. *Traité de stylistique française*. Francke, Berne.
- BÁRDOSI VILMOS 1986. *De fil en aiguille. Kalandozás a francia szólások világában*. [Recueil thématique et livre d'exercices sur les locutions françaises]. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1990. *A mai francia nyelv frazeológiai rendszerének elméleti és gyakorlati kérdései különös tekintettel a frazeológiai hasonlatokra*. [Le système phraséologique du français contemporain : théorie et pratique sur la base d'une analyse des comparaisons phraséologiques]. Thèse, Budapest.
- BERNET, CHARLES – RÉZEAU, PIERRE 1989. *Dictionnaire du français parlé. Le monde des expressions familières*. Seuil, Paris.
- BJÖRKMAN, SVEN 1978. *Le type « avoir besoin ». Étude sur la coalescence verbo-nominale en français*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- BURGER, HARALD 1973. *Idiomatik des Deutschen*. Max Niemeyer, Tübingen.
- BURGER, HARALD 1976. « Die Achseln zucken » – zur sprachlichen Kodierung nicht-sprachlicher Kommunikation. *Wirkendes Wort*, 26-5 (1976), 311–334.
- BURGER, HARALD 1982. Phraseologie in den Wörterbüchern des heutigen Deutschen. In WIEGAND, HERBERT ERNST (Hrsg.) 1982. *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie III*. Hildesheim / Zürich / New York. In *Germanistische Linguistik*, 1–4 (1982), 13–66.
- BURGER, HARALD 1988. Die Semantik des Phraseologismus: ihre Darstellung im Wörterbuch. In HESSKY REGINA (Hrsg.) 1988. *Beiträge zur Phraseologie des Ungarischen und des Deutschen*. Budapest. In *Budapester Beiträge zur Germanistik*, 16 (1988), 69–97.
- BURGER, HARALD 1989. Phraseologismen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch. In HAUSMANN, FRANZ JOSEF – REICHMANN, OTTO – WIEGAND, HERBERT ERNST – ZGUSTA, LADISLAV (Hrsg.) 1989. *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. De Gruyter, Berlin / New York, 593–599.
- BURGER, HARALD ET AL. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. De Gruyter, Berlin / New York.
- BURIDANT, CLAUDE 1989. L'approche diachronique en phraséologie : quelques aspects de l'ancien et du moyen français. In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal – Strasbourg, 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, 2 (1989), 31–42.
- CALBRIS, GENEVIÈVE – MONTREDON, JACQUES 1986. *Des gestes et des mots pour le dire*. Clé International, Paris.
- CELLARD, JACQUES 1982. *Ça ne mange pas de pain. 400 expressions familières ou voyoutes de France et du Québec*. Hachette, Paris.
- COSERIU, EUGENIO 1967. Lexikalische Solidaritäten. *Poetica*, 1 (1967), 293–303.
- DIAZ, OLGA 1986. « Partir du bon pneu » : l'expression idiomatique à travers l'expression publicitaire. *Glottodidactica*, 18 (1986), 75–82.
- DUNETON, CLAUDE 1990. *Le Bouquet des expressions imagées. Encyclopédie thématique des locutions figurées de la langue française*. Seuil, Paris.
- ETTINGER, STEFAN 1989. Einige Probleme der lexikographischen Darstellung idiomatischer Einheiten (französisch–deutsch). In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal – Strasbourg, 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, 2 (1989), 95–115.
- ETTINGER, STEFAN 1991. *Beiträge zur französischen Idiomatik*. Universität Augsburg, Augsburg.

- FÁBIÁN ZSUZSANNA 1987. *Filo da torcere. Olasz frazeológiai gyakorlatok*. [Recueil thématique et livre d'exercices sur les locutions italiennes]. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FIRTH, JOHN RUPERT 1957. *Studies in linguistic analysis*. Blackwell, Oxford (Special volume of the Philological Society).
- FONAGY, IVAN 1982. *Situation et signification*. J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia.
- GALISSON, ROBERT 1978. *Recherches de lexicologie descriptive : la banalisation lexicale. Le vocabulaire du football dans la presse sportive. Contribution aux recherches sur les langues techniques*. Nathan, Paris.
- GALISSON, ROBERT 1984. *Dictionnaire de compréhension et de production des expressions imagées*. Clé International, Paris.
- GOUGENHEIM, GEORGES 1971. Une catégorie lexico-grammaticale : les locutions verbales. *Études de linguistique appliquée*, N.S., 2 (1971), 56–64.
- GROSS, MAURICE 1982. Une classification des phrases figées du français. *Revue québécoise de linguistique*, 11-2 (1982), 151–185.
- GUIRAUD, PIERRE 1961. *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris, (Que sais-je ? 903).
- HEGER, KLAUS 1965. Les bases méthodologiques de l'onomasiologie et du classement par concepts. *Travaux de linguistique et de littérature*, 1 (1965), 7–32.
- HESSKY REGINA 1987. *Phraseologie. Linguistische Grundfragen und kontrastives Modell deutsch–ungarisch*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- KOLLER, WERNER 1987. Überlegungen zu einem Phraseologie-Wörterbuch für Fremdsprachunterricht und Übersetzungspraxis. In BURGER, HARALD – ZETT, ROBERT (Hrsg.) 1987. *Aktuelle Probleme der Phraseologie*. Bern / Frankfurt am Main / New York / Paris. In *Zürcher Germanistische Studien*, 9 (1987), 109–119.
- KROMAN, HANS-PEDER 1987. Zur Typologie und Darbietung der Phraseologismen in Übersetzungswörterbüchern. In KORHONEN, JARMO (Hrsg.) 1987. *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung*. Veröffentlichungen des germanistischen Instituts der Universität Oulu, 7 (1987), 183–192.
- KROMAN, HANS-PEDER 1989. Zur funktionalen Beschreibung von Kollokationen und Phraseologismen in Übersetzungswörterbüchern. In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal – Strasbourg, 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, 2 (1989), 265–271.
- KÜHN, PETER 1983. Pragmatische und lexikographische Beschreibung phraseologischer Einheiten: Phraseologismen und Routineformeln. In WIEGAND, HERBERT ERNST (Hrsg.) 1983. *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie IV*. Georg Olms Verlag, Hildesheim / Zürich / New York. In *Germanistische Linguistik*, 1–3 (1983), 175–235.
- KÜHN, PETER 1989. Phraseologie und Lexikographie: zur semantischen Kommentierung phraseologischer Einheiten im Wörterbuch. In WIEGAND, HERBERT ERNST (Hrsg.) 1989. *Wörterbücher in der Diskussion*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 133–154.
- MISRI, GEORGES 1987. *Le figement linguistique en français contemporain*. Thèse, Université Paris 5, Paris.
- NAZARIAN, ARMAND GRANTOVITCH 1976. *Frazeologija sovremennovo francuskovo jazika*. Vischaia Chkola, Moscou.
- PERRIN-NAFFAKH, ANNE-MARIE 1985. *Le cliché de style en français moderne : nature linguistique et rhétorique, fonction littéraire*. P.U.L., Lille.

- PILZ, KLAUS DIETER 1978. *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache*. 2 Bde. A. Kummerle, Göppingen.
- PILZ, KLAUS DIETER 1987. Allgemeine und phraseologische Wörterbücher. Brauchen wir überhaupt phraseologische Wörterbücher? In KORHONEN, JARMO (Hrsg.) 1987. *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung*. Veröffentlichungen des germanistischen Instituts der Universität Oulu, 7 (1987), 129–153.
- PORZIG, WALTER 1934. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 58 (1934), 70–97.
- PÜSCHEL, ULRICH 1984. Im Wörterbuch ist alles pragmatisch. In WIEGAND, HERBERT ERNST (Hrsg.) 1984. *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie IV*. Georg Olms Verlag, Hildesheim / Zürich / New York. In: *Germanistische Linguistik*, 1–4 (1984), 361–380.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1989. *Dictionnaire des expressions et locutions. Le Trésor des manières de dire anciennes et nouvelles*. Le Robert, Paris.
- RODEGEM, FRANCIS 1972. Un problème de terminologie : les locutions sentencieuses. *Cahiers de l'Institut de linguistique* (Louvain), 1–5 (1972), 677–703.
- ROHRER, CHRISTIAN 1983. Définition of locutions verbales. *The French Review*, 41-3 (1967), 357–367.
- RUWET, NICOLAS 1983. Du bon usage des expressions idiomatiques dans l'argumentation en syntaxe générative. *Revue québécoise de linguistique*, 13-1 (1983), 9–145.
- SCHEMANN, HANS 1989. *Synonymik der deutschen Redensarten über 15 000 Redewendungen, systematisch nach Feldern geordnet mit alphabetischem Register*. Straelener Manuskripte Verlag, Straelen.
- STEIN, [B] 1991. Probleme der Beschreibung von Phraseologismen (Beispiel Französisch). *Die Neueren Sprachen*, 90-3 (1991), 242–258.
- THUN, HARALD 1978. *Probleme der Phraseologie. Untersuchungen zur wiederholter Rede mit Beispielen aus dem Französischen, Italienischen, Spanischen und Rumänischen*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, Bd. 168).
- THUN, HARALD 1981. Faire école. In GECKELER, HORST – SCHLIEBEN-LANGE, BRIGITTE – TRABANT, JÜRGEN (eds.) 1981. *Logos Semantics. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu*. De Gruyter, Berlin / New-York / Madrid, 325–346.
- VIEHWEGER, DIETER 1983. Außerungskommentierende Gesprächsformeln und deren Kodifizierung im Wörterbuch. In SCHILDT, JOACHIM – VIEHWEGER, DIETER (Hrsg.) 1983. *Die Lexikographie von heute und das Wörterbuch von morgen. Analysen, Probleme, Vorschläge*. Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin. In *Linguistische Studien, Reihe A., Arbeitsberichte* 109 (1983), 60–75.
- WIEGAND, HERBERT ERNST 1979. Pragmatische Informationen in neuhochdeutschen Wörterbüchern. Ein Beispiel zur pragmatischen Lexikologie. In WIEGAND, HERBERT ERNST (Hrsg.) 1979. *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie I*. Georg Olms Verlag, Hildesheim / Zürich / New York. In *Germanistische Linguistik*, 3–4 (1979), 139–271.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes : problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 4 (1999), 23–33.
Magyar nyelvű változat: Frazeológiai egységek a francia nyelvben. In BÁRDOSI – KARAKAI 1996. *A francia nyelv lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest, 214–224; 2017³, 196–206.

ENTRE FIL D'ARIANE ET TONNEAU DES DANAÏDES : PROBLÈMES DE CLASSIFICATION DES PHRASÈMES FRANÇAIS

1. Définition du phrasème

DEZSŐ KOSZTOLÁNYI²⁴ est non seulement un de mes poètes et écrivains hongrois préférés mais aussi un de mes points de référence en matière de langue et de linguistique. Il a su, par exemple, saisir dans une belle phrase poétique la quintessence de la communication humaine en donnant, sans les nommer directement, les deux constituants essentiels de celle-ci. En effet, quand il écrit que la langue « [...] est un tissu vivant [...] qu'on n'aura jamais cessé de tisser ; il faut constamment la retisser à chaque fois que nous parlons ou nous écrivons. »²⁵, il sous-entend aussi que la communication humaine se compose fondamentalement de deux mouvements complémentaires constants qui sont la **créativité** et l'**automatisme**.

Créativité. La créativité suppose l'emploi de combinaisons de mots absolument libres, imprévisibles, au nombre illimité et que jamais personne avant nous n'a créées et utilisées. Ce sont donc des combinaisons qui ne peuvent pas être calculées à l'avance au cours de la communication. Nous les créons, produisons pour l'occasion, en fonction de la situation de communication et de nos interlocuteurs.

Automatisme. L'automatisme, par contre, suppose des combinaisons de mots plus ou moins figées qui peuvent être automatiquement répétées dans une situation de communication donnée. Ces automatismes sont des éléments langagiers préfabriqués présents dans nos opérations mentales depuis notre enfance. Ils nous permettent, de façon très économe, de transmettre des informations dans des situations de communications analogues. Nous ne les créons pas, nous ne les produisons pas, mais nous les reproduisons. Les linguistes les appellent de différentes façons (par exemple expressions ou locutions phraséologiques ou idiomatiques, lexies complexes, discours répété,

²⁴ Journaliste, poète, écrivain, traducteur hongrois (1885–1936). Ses écrits (poèmes, romans, traductions de WILDE et de SHAKESPEARE, études sur la langue) sont d'une sensibilité et d'une pureté de langue exceptionnelles.

²⁵ « ...eleven szöveget az [a nyelv], mely teljesen soha nincs készen, mindig újra és újra kell szőnünk, valahányszor beszélünk vagy írunk. » (KOSZTOLÁNYI 1934, 50).

etc.). Depuis peu le terme de *phrasème* paraît se répandre de plus en plus parmi les spécialistes.

Le phrasème est donc une combinaison **polylexicale** de mots (se composant au minimum de deux constituants) et **lexicalisée** (c'est-à-dire reproductible, automatisable et automatisée). C'est un élément cohésif très important des opérations mentales collectives et de la « culture partagée » (terme lancé et souvent utilisé par ROBERT GALISSON) d'une langue. **Polylexicalité** et **lexicalisation** sont donc des critères et caractéristiques linguistiques et psycholinguistiques minimums, communs et nécessaires pour l'identification des phrasèmes et de leur séparation des mots simples de la langue.

Depuis 1558 (cf. NÉANDER 1558), le terme de *phraséologie* identifie plus ou moins clairement en français le domaine de la langue et de la linguistique qui s'occupe de l'étude complexe des phrasèmes.

Le poids de ces automatismes langagiers est très important. La connaissance de leurs significations, en général globales et inattendues, tout comme, à l'occasion, la reconnaissance de leurs éléments constituants déformés sont indispensables dans la communication quotidienne. Il suffit d'ouvrir un journal ou un livre au hasard pour constater qu'une partie non négligeable du message est transmis notamment par des phrasèmes ou des phrasèmes intentionnellement défigés.

2. Les principaux types de combinaisons de mots du français

En allant des combinaisons de mots absolument libres vers des combinaisons de plus en plus liées, c'est-à-dire en tenant compte de leurs degrés de figement, on peut tenter de distinguer en grandes lignes les domaines et les types d'analyse suivants :

2.1. La lexicologie

Les lexèmes autonomes²⁶ avec un sens concret ou figuré et/ou leurs combinaisons imprévisibles, libres ainsi que leurs caractéristiques lexicales sont traités en général par la lexicologie.

2.2. La phraséologie et l'idiomatique

Les combinaisons de mots avec des degrés de figement différents, à valeur de lexèmes ou de phrases qu'on peut répéter automatiquement dans des situations analogues sont analysées, de façon plus large, par la phraséologie (degré de figement plus libre) et, de façon plus restreinte, par l'idiomatique (degré de figement plus élevé) – entre autres – dans les sous-classes ci-dessous²⁷ :

²⁶ Il s'agit de combinaisons dans le cas desquelles « ... l'association se désagrège aussitôt après sa formation, et les mots qui la composaient recouvrent leur entière liberté de se grouper autrement. » (BALLY [1909] 1951, 67–68).

²⁷ Mon essai de classification générale des phrasèmes du français s'inspire essentiellement des travaux de base de BALLY (1905 ; [1909] 1951), BURGER et al. (1982), CASARES (1950), COSERIU (1966), FONAGY (1982), GUIRAUD (1961), MAKKAI (1972), NAZARIAN (1976), O. NAGY (1954), REY (1977).

2.2.1. Combinaisons phraséologiques

2.2.1.1. Périphrases verbales (cf. entre autres GOUGENHEIM 1971, LIPŠITZ 1981, 35–44.). – Ces périphrases (participer = *prendre part*, pleurer = *verser des larmes*, secourir = *porter secours*) se construisent généralement selon le schéma $V_1 = V_2 + [\text{Dét}] + N(V_1 \text{ ou } V_x)$ où V_2 est un verbe opérateur plus ou moins vidé de son sens initial et N, vrai porteur des marques sémantiques et stylistiques, peut être dérivé soit de V_1 soit d'un verbe appartenant à une famille lexicale différente (V_x). La cohésion entre les constituants n'est pas encore totale, ce qui permet à l'occasion l'insertion de modificateurs (*prendre une part active*, *avoir horriblement peur*). Il arrive aussi que la périphrase verbale n'ait pas de verbe simple comme équivalent (*avoir froid, faire école*) ou qu'il y ait une importante différence aspectuelle (*donner lecture de qqch. ≠ lire qqch.*), sémantique (*naître ≠ prendre naissance*) ou morpho-syntaxique (*secourir qqn vs porter secours à qqn*) entre les deux structures.

2.2.1.2. Affinités lexicales. – Le phénomène est depuis longtemps connu et analysé même si la terminologie reste très diversifiée²⁸. Il s'agit de combinaisons dans le cas desquelles « ... les éléments du groupe conservent leur autonomie, tout en laissant voir une affinité évidente qui les rapproche, de sorte que l'ensemble présente des contours arrêtés et donne l'impression du „déjà vu”. » (BALLY [1909] 1951, 70). Les exemples les plus souvent cités représentent des combinaisons pléonastiques du type (*diamétralement opposé, chaleur suffocante /accablante*), etc.

2.2.2. Combinaisons idiomatiques à valeur de lexème ou à valeur de phrase

2.2.2.1. Combinaisons bicéphales. – Ces combinaisons (par exemple *briser ses chaussures, triste comme un bonnet de nuit*) naissent par l'assemblage d'un constituant banal, à valeur non idiomatique (*chaussure, triste*) et d'un constituant spécifique, à valeur idiomatique (*briser, un bonnet de nuit*).

L'association des deux constituants est souvent, surtout pour les locuteurs non natifs, inattendue, imprévisible, incalculable, donc fortement idiomatique. L'élément banal garde son sens premier, continue à fonctionner comme lexème et ne subit pas les transformations sémantiques complexes caractéristiques des phrasèmes. Les catégories suivantes peuvent être distinguées :

Collocations²⁹ : *un célibataire endurci, briser ses chaussures, guerre froide, armé jusqu'aux dents.*

Comparaisons³⁰ : *triste comme un bonnet de nuit, parler français comme une vache espagnole.*

²⁸ PORZIG (1934, 70–97) parlait à ce propos de « wesenhafte Bedeutungsbeziehungen » ou « elementare Bedeutungsfelder », COSERIU (1967, 293–303) utilisait le terme de « solidarité lexicale », KASSAI (1974, 23–37) préfère appeler ces combinaisons « attirances entre lexèmes » et FONAGY (1982, 2) les représente sur l'axe syntagmatique de la langue sous le terme de « mariages forcés ».

²⁹ Cf. à ce propos HAUSMANN 1979, 187–195 et HAUSMANN 1989, 1010–1019.

³⁰ Cf. BÁRDOSI 1990.

2.2.2.2. Stéréotypes ou clichés statiques³¹. – Il n'est peut-être pas erroné de dire qu'il s'agit ici de phrasèmes pour ainsi dire « vides » qui servent en quelque sorte à boucher les trous de notre pensée (*l'homme de la rue, l'or noir, le troisième âge*). À la mode pendant un certain temps, ils sont très fréquents surtout dans le langage journalistique, mais, à force d'être souvent répétés, ils s'usent, perdent leur originalité et commencent à être moins employés.

2.2.2.3. Gémées. – Les combinaisons du type *sain et sauf, à tort et à travers, cahin-caha, sans feu ni lieu, bel et bien* représentent généralement une couche ancienne de la langue qui, possédant souvent aussi certaines marques de la langue poétique (allitération, rime), restent très vivantes pour être exploitées plus d'une fois par les slogans publicitaires³².

2.2.2.4. Kinégrammes. – Dans le cas des soi-disant « vrais » kinégrammes (*donner un coup de poing sur la table, froncer le sourcil*), l'exécution du mouvement physique concret (coup de poing sur la table, froncement du sourcil) est en même temps accompagnée par la manifestation et la réalisation verbale d'un facteur psychique (colère, désaccord). Les deux facteurs coexistent. Cependant le mouvement concret peut ne plus être présent. On parle alors de « pseudo-kinégrammes » dans le cas desquels la signification concrète ne correspond plus à aucun comportement ou mouvement concret et n'assure que la base métaphorique de la signification idiomatique (*s'arracher les cheveux, être aux trousses de qqn, en mettre sa main au feu*). Dans des cas extrêmes, l'exécution du mouvement concret peut être même inimaginable ou grotesque (*se casser la tête, casser les pieds à qqn, lécher le cul à qqn*).

2.2.2.5. Idiomatismes. – Si l'on imagine le processus de figement des combinaisons de mots d'une langue comme le système solaire où la force attractive exercée par le centre s'affaiblit progressivement en allant vers la périphérie et se renforce en allant vers le noyau, ce dernier renfermera des combinaisons très figées comme *prendre la mouche, tirer les vers du nez à qqn, avoir maille à partir avec qqn, C'est là que les Athéniens s'atteignirent., Un ange passe.,* etc. dont les principales caractéristiques seraient les suivantes :

- a) suite à un **degré de figement maximal**, formation d'une **signification idiomatique globale** qui exclut l'interprétation sur le plan concret des significations des éléments constitutants ou la rend absurde (par exemple *se casser la tête*) ;
- b) possibilités d'**anomalies syntaxiques** (par exemple omission de l'article) et **sémantiques** (archaïsme des mots *maille* et *partir*) dans le phrasème *avoir maille à partir avec qqn* ;
- c) **grande vitalité** et **fréquence d'emploi** (ils se figent continuellement et en grand nombre dans la langue ; beaucoup d'entre eux se défigent et se refigent sous une forme renouvelée³³) ;
- d) fonctions spéciales telles que :

³¹ Cf. AMOSSY – HERSCHBERG PIERROT 1997 ; FONAGY 1983, 107–114 ; PERRIN-NAFFAKH 1985.

³² Cf. par exemple DIAZ 1986, 75–82.

³³ Pour les types et les techniques de défigement voir entre autres AUTHIER-REVUZ 1995, 17–39 ; DIAZ 1986, 75–82 ; ÉLUARD [1925] 1968, 155–161 ; FONAGY 1997, 131–164 ; GRUNIG 1990 ; HEINZ 1997, 213–229 ; RASTIER 1997, 307–332.

- évocation ou renforcement d'une image déterminée et conditionnée par l'histoire et la culture de la langue (avec, en général, apparition de valeurs métaphoriques et connotatives). Par exemple : *crier haro sur qqn, reprendre du poil de la bête, parler français comme une vache espagnole.*
- phrase-réponse automatique déterminée et conditionnée par l'histoire et la culture de la langue et renfermant une évaluation ou un commentaire déclenchée par une situation de communication donnée. Par exemple : *Qu'allait-il faire dans cette galère ? | Revenons à nos moutons. | Un ange passe.*³⁴. Aussi certains parlent-ils de phrases liées (à des situations de communication). Dans son livre cité, FONAGY distingue quelques types caractéristiques fréquents de ces phrases liées tels que :³⁵
 - Clichés visant l'établissement et le maintien du contact avec l'interlocuteur : *Bonjour, comment ça va ? | Du calme ! | Ça va pas la tête ? | À qui le dites-vous ! | À la tienne, Étienne !*
 - Clichés métacommunicatifs portant sur le message : *Soit dit entre nous. | Je le dis entre guillemets. | Passez-moi le mot. | Qu'est-ce que je raconte ? | Je dis ça pour rire.*
 - Commentaires à propos d'une situation de communication concrète : *Je n'en reviens pas. | Voilà le hic ! | Il faut le faire ! | On s'habitue à tout. | Ça a fait tilt. | Il a le diable au corps. | Il n'y a pas péril en la demeure. | – C'est là que les Athéniens s'atteignirent. | Bordel de Dieu !*
 - Phrases culturellement liées se rapportant à une superstition ou un phénomène naturel : *Un ange passe. | C'est le diable qui bat sa femme. | Les oreilles doivent lui tinter. | Quand le chat passe la patte sur la tête, bientôt il y aura tempête.*

2.3. La parémiologie

Les phrases autonomes, répandues, appartenant généralement au registre soutenu de la langue, qui montrent une structure rythmique équilibrée, concise, close et expriment une sagesse ou une vérité générale qu'on peut répéter à des fins différentes dans différentes situations de communication sont traitées par la parémiologie. Appartiennent à la parémiologie les proverbes, les adages (*Qui trop embrasse, mal étreint. | Tel qui rit vendredi, dimanche pleurera.*) ainsi que les maximes et les citations (*L'argent n'a pas d'odeur. | Il faut cultiver notre jardin.*). La définition du proverbe ainsi que sa délimitation des phrasèmes est une question épineuse qui a fait couler beaucoup d'encre et que les cadres du présent exposé ne permettent pas de détailler³⁶.

³⁴ Pour l'étymologie de ce phrasème voir BÁRDOSI 1989, 6–16.

³⁵ Pour plus de détails voir FÓNAGY 1982 ; MARTINS-BALTAR 1995a ; MARTINS-BALTAR 1995b, 87–118.

³⁶ Cf. entre autres : GREIMAS 1960, 41–61 ; RODEGEM 1972, 677–703 ; KLEIBER 1989, 233–252 ; ARNAUD 1991, 5–27.

3. D'autres possibilités de classification des phrasèmes

L'hétérogénéité et la complexité du problème de classification ne permet pas d'établir un tableau récapitulatif tenant compte à la fois de tous les points de vue possibles. D'autres approches sont évidemment imaginables dans la description des phrasèmes du français.³⁷ Il conviendrait d'en signaler ici au moins les suivantes.

3.1. Approche morphosyntaxique

Selon l'approche morphosyntaxique on peut par exemple distinguer des phrasèmes équivalant à un lexème ou un syntagme (*en tapinois, une poule mouillée, casser sa pipe*) et des phrasèmes équivalant à une phrase (*Il n'y a pas péril en la demeure. | Cela fera du bruit dans Landerneau.*). Dans la première catégorie il y a lieu de faire la différence entre les phrasèmes de type adjectival (*nul et non avvenu, sain et sauf, mouillé jusqu'aux os, bête à manger du foin, bête comme ses pieds, à la noix*), substantival (*l'alpha et l'oméga de qqch., un panier percé, une douche écossaise, une auberge espagnole*), adverbial (*pour rien au monde, par monts et par vaux, noir sur blanc, la semaine des quatre jeudis, au diable vauvert*), verbal (*verser des larmes, envoyer promener qqn, boire comme un trou, dresser l'oreille, tirer les vers du nez à qqn, mener qqn par le bout du nez*).

3.2. L'approche sémantique

L'approche sémantique³⁸ permet de parler par exemple de phrasèmes :

- a) **arbitraires** (*avoir maille à partir avec qqn/qqch., mettre la puce à l'oreille de qqn, faire d'une mouche un éléphant*) dont la signification globale ne s'analyse pas directement à partir des significations des éléments constituants ;
- b) **partiellement motivés**, appelés plus haut aussi combinaisons bicéphales (*tomber comme à Gravelotte, triste comme un bonnet de nuit*), qui contiennent un ou plusieurs éléments ne participant pas aux transformations sémantiques si caractéristiques des phrasèmes idiomatiques ;
- c) **motivés** (*dire des bêtises, perdre la tête*) dont la signification peut être déduite directement des significations des éléments constituants.

L'arbitraire ou la perte de motivation de la signification déclenche dans les phrasèmes aussi le processus de la remotivation par étymologie populaire : *parler français comme un(e) basque espagnol(e) → une vache espagnole ; tomber de Charybde en Scylla → de caraïbe en syllabe*.³⁹

³⁷ D'autres critères de classification et caractéristiques sont très amplement évoqués encore dans les trois volumes réunissant les actes du colloque international *La Locution* organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud en novembre 1994. Cf. MARTINS-BALTAR 1995a ; FIALA – LAFON – PIGUET 1997 ; MARTINS-BALTAR 1997.

³⁸ Voir à ce sujet aussi : ROTHKEGEL 1973 ; BURGER – BUHOFER – SIALM 1982, 3–4, 28.

³⁹ Cf. entre autres : BÁRDOSI 1977, 137–147.

3.3. L'approche rhétorique

L'approche rhétorique nous permet d'identifier les principaux procédés rhétoriques exploités par les phrasèmes tels que **allitération** (*copains comme cochons*), **amplification** (*en dire des vertes et des pas mûres*), **antiphrase** (*ça lui va comme un tablier à une vache*), **antithèse** (*ni chair ni poisson*), **comparaison** (*fier comme Artaban*), **ellipse** (*Vous me la baillez belle !*), **euphémisme** (*dévisser son billard*), **exclamation** (*On aura tout vu!*), **figure étymologique** (*vivre sa vie*), **hyperbole** (*couper les cheveux en quatre*), **litote** (*ce n'est pas drôle*), **métaphore** (*lever le coude*), **métonymie** (*être soupe au lait*), **synecdoque** (*c'est une mauvaise langue*), etc.

3.4. L'approche culturelle

L'approche culturelle nous renseigne sur l'histoire et la création souvent très complexe des phrasèmes français.

3.4.1. Phrasèmes exogènes calqués

On peut classer par exemple parmi les **phrasèmes exogènes calqués**⁴⁰ :

- a) les phrasèmes empruntés – souvent par l'intermédiaire d'autres langues – à une langue concrète (*fumer le calumet de la paix*, *enterrer la hache de guerre* [amérindien], *jeter le bébé / l'enfant avec l'eau du bain* [anglais], *la chasse aux sorcières* [anglais d'Amérique], *se donner les gants de qqch.* [espagnol], *perdre/sauver la face* [chinois], etc.) ;
- b) les phrasèmes itinérants empruntés à la culture européenne et notamment très souvent à la Bible ou à la mythologie gréco-latine (*jeter l'huile sur le feu*, *tomber de Charybde en Scylla*, *trancher le nœud gordien*).

Il existe aussi des phrasèmes dans le cas desquels des analyses linguistiques et folkloriques poussées peuvent démontrer que la même réalité, les mêmes coutumes ou les mêmes superstitions peuvent engendrer parallèlement dans deux ou plusieurs langues exactement les mêmes phrasèmes sans qu'on puisse parler d'emprunt, de calque ou même d'influence linguistique concrète. Ainsi on pourrait parler d'une **polygenèse** des phrasèmes dans *mener qqn par le bout du nez* (cf. all. *jdn an der Nase herumführen*, esp. *tener a alguien agarrado/cogido por las narices*, it. *menare/condurre q per il naso*, ang. *to lead somebody by the nose*, hongr. *az orránál fogva vezet vkit*).⁴¹

3.4.2. Les phrasèmes endogènes

Les phrasèmes endogènes, formés à l'intérieur de la langue, ont pour source essentiellement :

⁴⁰ Cf. TALLGREN-TUULIO : 1932, 279–324.

⁴¹ Le linguiste hongrois, spécialiste de la phraséologie, GÁBOR O. NAGY, dans son livre sur l'origine des expressions idiomatiques hongroises parle de phrasèmes itinérants [hg. « vándorszólások »] (1979, 29–31).

3.4.2.1. L'observation d'un événement quotidien (*se coucher avec/comme les poules, tourner autour du pot, dormir comme une marmotte, tirer une épine du pied à qqn, etc.*) ;

3.4.2.2. Un domaine concret de la vie tel que par exemple l'argent (*avoir maille à partir avec qqn/qqch., propre comme un sou neuf*), les arts et les sciences (*forcer la note, donner de la tablature*), le cheval, l'équitation (*courir à bride abattue, avoir le pied à l'étrier*), la circulation en voiture (*avoir le feu vert, être au point mort*), les coutumes populaires (*coiffer sainte Catherine, reprendre du poil de la bête*), la cuisine (*être comme un coq en pâte, mettre du beurre dans les épinards*), l'église, la religion (*donner de l'encensoir à qqn, avoir voix au chapitre*), les guerres (*rompre en visière avec qqn, tirer à boulets rouges sur qqn*), l'industrie, l'agriculture (*filer un mauvais coton, manger son blé en herbe*), les jeux (*jouer cartes sur table, damer le pion à qqn, saisir la balle au bond*), la justice (*faire amende honorable, mettre qqn sur la sellette*), la médecine (*saigner qqn à blanc, c'est de la poudre de perlimpinpin*), la navigation (*avoir le vent en poupe, jeter l'ancre*), la pêche, la chasse (*pêcher en eau trouble, être aux abois*).

3.4.2.3. Des phrasèmes figés en tant que partie d'un texte, d'une histoire d'après :

- a) la tradition orale (*aller à Canossa, payer en monnaie de singe, trancher le nœud gordien, c'est l'œuf de Christophe Colomb, Paris vaut bien une messe.*) ;
- b) les œuvres littéraires (*les moutons de Panurge* [RABELAIS], *la tarte à la crème* [MOLIÈRE], *fier comme Artaban* [LA CALPRENÈDE], *faire la mouche du coche* [LA FONTAINE], *Revenons à nos moutons.* [Farce de Maître Pathelin], *Mais où sont les neiges d'antan ?* [VILLON]).

3.4.2.4. Des développements anorganiques avec des lexèmes isolés, devenus en général archaïques et utilisés uniquement dans des expressions figées (*crier haro sur qqn, prendre la poudre d'escampette, chercher noise, se tenir coi, chanter pouilles à qqn, tomber dans le lacs*).

3.5. L'approche pragmatico-contrastive

Cette approche permet – en premier lieu dans les dictionnaires unilingues et bilingues – d'attirer l'attention des utilisateurs natifs ou étrangers sur les différents types de restrictions d'ordre sociolinguistique, grammatical et gestuel précisant les modalités d'emploi d'un phrasème. STEFAN ETTINGER⁴² a été le premier à signaler l'importance de ces (re)marques d'usage qui sont particulièrement précieuses pour tout utilisateur et pour ainsi dire inévitables pour les étrangers désireux de bien apprendre le maniement des phrasèmes d'une langue étrangère. À ce propos plusieurs (re)marques lexicographiques s'imposent :

⁴² Cf. ETTINGER 1989, 95–115 ; 1994, 36–42.

3.5.1. Les marques diastratiques

En ce qui concerne les jugements de type sociolinguistique ou marques diastratiques, on peut constater qu'à propos de la qualification diachronique ou diastratique d'un phrasème il y a des différences notables entre les dictionnaires unilingues français disponibles sur le marché et souvent des inconséquences inquiétantes à l'intérieur d'un même dictionnaire. Voici quelques exemples concrets : *piquer un renard* est considéré par le *Petit Robert* comme *vieilli* seulement, alors que le *Lexis* le donne pour *vieux* et le *Dictionnaire du français* (Hachette) ne l'enregistre même pas ; *danser devant le buffet* n'a pas de qualification dans le *Petit Robert*, il est par contre donné *pop.* dans le *Lexis* ; *sucre les fraises* est tantôt marqué *pop.* – sous *fraise* – tantôt *fam.* – sous *sucre* – dans le *Petit Robert*. Ces différences et inconséquences proviennent surtout du fait que les marques stylistiques établies au niveau du système de la langue ne sont évidemment pas d'une valeur absolue et que – par conséquent – il n'est pas toujours facile de constater si la qualification sociolinguistique se rapporte à un élément du phrasème (*haro* est bien un mot archaïque dans *crier haro*, *gueule* est apparemment familier, peut-être même vulgaire dans *avoir une gueule à caler des roues de corbillard*) ou au phrasème lui-même (pourquoi *il y a de l'eau dans le gaz* en tant que tel serait-il familier ou être *blanc comme un pied de lavabo* ironique ?). Dans ces deux derniers exemples, les qualifications *familier* et *ironique* ne se rapportent sûrement pas à un élément du phrasème, elles ne sont pas non plus une qualification constante et en quelque sorte innée du phrasème lui-même. Dans ces cas-là, c'est plutôt la place respective des participants de la communication dans une hiérarchie sociale qui peut déterminer la valeur stylistique familière du phrasème ou une caractéristique humaine concrète (blancheur du teint) qui peut déclencher dans une situation de communication concrète une réaction verbale ironique.

Et n'oublions pas, pour clore ce sous-chapitre, que les problèmes posés par le choix de la qualification sociolinguistique auront forcément une influence non négligeable sur les équivalents dans un dictionnaire bilingue (un bon équivalent dans une L2 quelconque supposant aussi forcément une équivalence stylistique assez nette). Il serait également à remarquer que dans les différentes langues les lexicographes travaillent avec des qualifications stylistiques souvent très différentes. Les différences ne concernent pas seulement le nombre des catégories utilisées, mais aussi les valeurs fonctionnelles des catégories apparemment identiques. La qualification *pop.* – signifiant plutôt 'peu cultivé' – des dictionnaires français représente par exemple un registre tout à fait différent de son équivalent hongrois mot-à-mot *nép.* ('populaire'), terme extrêmement ambigu, difficilement maniable, et – semble-t-il – réservé plutôt pour qualifier ce qui est utilisé de façon naturelle, directe surtout parmi les gens de la campagne, alors que par exemple cette qualification *pop.* paraît ne pas avoir d'équivalent du tout en allemand. Pour résoudre ce genre de problèmes, il vaut mieux renoncer à une différenciation trop poussée des

qualifications stylistiques et utiliser donc moins de termes – mais des termes bien choisis et clairs (par exemple la série *arg.*, *litt.*, *fam.*, *iron.*, *vulg.*) – pour qualifier uniquement ce qui s'écarte de façon évidente et prononcée d'un usage linguistique neutre au sens large du terme.

3.5.2. Les marques grammaticales

Une quantité importante d'emplois incorrects des phrasèmes, commis surtout – mais non exclusivement – par les utilisateurs non francophones, provient du fait que les dictionnaires fournissent peu d'informations, ou même aucune, sur les différentes restrictions d'ordre grammatical des phrasèmes. Sans prétendre à l'exhaustivité, on mentionnera au passage cinq types de restrictions :

3.5.2.1. Restrictions sur le sujet du phrasème. Tout d'abord, on ne trouve en général aucune indication dans les dictionnaires sur la nature animée ou non animée, l'âge ou le sexe du sujet des phrasèmes, ce qui peut entraîner des emplois fautifs de la part des étrangers. Il serait donc utile de signaler, chaque fois que c'est nécessaire, que par exemple *n'avoir ni queue ni tête*, *être cousu de fil blanc* se construisent obligatoirement avec un sujet nom de chose, que *avoir bon pied bon œil* est utilisé pour qualifier un vieillard, que *être haut comme trois pommes*, *rire aux anges* supposent normalement un sujet enfant – excepté bien sûr un emploi ironique –, que *se crêper le chignon*, *avoir des doigts de fée* ne se dit que de femmes, et qu'il n'y a que des individus de sexe masculin qui *se rincent l'œil* en voyant une belle femme ou qui *sont comme un coq en pâte*.

3.5.2.2. Restrictions dans la forme du verbe. Il serait également d'une utilité certaine que les dictionnaires indiquent que seule telle ou telle forme verbale et non telle autre est possible dans le phrasème en question. Quelquefois une forme lexicographique différente de l'infinitif l'indique déjà (*cela fera du bruit dans Landerneau*), mais il ne serait pas inutile de reprendre l'information entre crochets et préciser ainsi qu'il faut par exemple obligatoirement dire à l'impératif *occupe-toi de tes oignons*, une forme lexicographique infinitive **s'occuper de ses oignons* étant inimaginable, que *ne pas être dans son assiette*, *ne pas se moucher du pied* s'emploient presque exclusivement au négatif, que *C'est du nougat !*, *Ce n'est pas demain la veille !* s'utilisent uniquement à l'exclamatif, que *Qu'allait-il faire dans cette galère ?*, *Où ai-je la tête ?* existent seulement sous la forme interrogative, que *avoir maille à partir avec qqn* s'emploie surtout au passé, que *il ne ferait pas mal à une mouche*, *on entendrait une mouche voler* ne se disent qu'au conditionnel, que dans *C'est ici que les Athéniens s'atteignirent* le verbe est pratiquement inexistant sous une autre forme, que *ne connaître qqn ni d'Ève ni d'Adam* est dans la plupart des cas utilisé à la première personne du singulier et comme réponse à une question, etc.

3.5.2.3. Coréférence du possessif. La forme lexicographique traditionnelle des phrasèmes est en français, comme on le sait bien, l'infinitif où les formes possessives apparaissent à la troisième personne. Ainsi pour les non francophones les

phrasèmes *dire ses quatre vérités à qqn* et *être dans tous ses états* sont identiques alors que du point de vue de leur fonctionnement ils sont loin de l'être : dans le premier le déterminant possessif *ses* est toujours invariable, dans le second il est variable. Et – une fois de plus – les dictionnaires ne renseignent pas sur ce point les utilisateurs.

3.5.2.4. Transformation pronominale. Comment pourrait-on attendre qu'un étranger puisse individualiser l'utilisation d'un phrasème en faisant par exemple correctement, dans un contexte donné, la transformation pronominale de *de qqn* du phrasème *apporter de l'eau au moulin de qqn* si même les natifs hésitent là-dessus. Est-ce *il a apporté de l'eau à mon moulin* ou *il m'a apporté de l'eau au moulin* ou les deux, et si les deux formes coexistent, quelle est leur distribution ? Le dictionnaire idéal devrait élaborer également un système d'indications univoque pour régir aussi ce genre d'hésitations.

3.5.3. Un cas spécial : les phrasèmes pouvant être accompagnés de gestes

Nombre de phrasèmes (*mon œil, je touche du bois, mon petit doigt me l'a dit, va te faire cuire un œuf, en avoir ras le bol*, etc.) peuvent être accompagnés de gestes (voir à ce sujet CALBRIS – MONTREDON, 1986). Il est bien évident qu'il est difficile sinon impossible de donner dans un dictionnaire analogique unilingue ou, à plus forte raison, dans un dictionnaire bilingue, une description détaillée ou une illustration du geste en question. Il serait par contre possible, voire souhaitable d'ajouter une marque conventionnelle, <+ geste> par exemple, juste pour signaler à l'utilisateur qu'il se trouve en face d'un phrasème d'un emploi un peu particulier, quitte ensuite à se reporter éventuellement à un dictionnaire spécialisé.

4. Conclusions

Bien que le terme de phraséologie soit très ancien en français, la phraséologie en tant que description scientifique des unités figées de la langue n'existe que depuis les études de base de MICHEL BRÉAL (1897) et de CHARLES BALLY (1905 ; 1909). Ils sont aussi généralement considérés comme des fondateurs de la phraséologie moderne et ont largement inspiré les études phraséologiques de l'allemand, de l'espagnol, du russe, de l'anglais et du hongrois.

À part quelques publications sporadiques (par exemple GUIRAUD 1961, COSERIU 1966, REY 1977), il a curieusement fallu attendre en France les années 80 pour que l'activité phraséologique reprenne et que les linguistes commencent de nouveau à s'intéresser aux combinaisons figées de leur langue. On ne peut que se féliciter que les études se multiplient depuis (cf. BÁRDOSI 1990a : 349–402), mais elles touchent pour la plupart d'entre elles un problème précis de la phraséologie du français (par exemple collocations, phrases liées, traitement lexicographiques, etc.). Il n'est peut-être pas exagéré de dire que personne n'a encore vraiment osé pénétrer dans le dédale des phrasèmes du français afin de tenter d'en donner une classification détaillée. Et pour cause. Vrai tonneau des Danaïdes, la tâche est pénible, complexe,

et le chercheur a souvent l'impression de tâtonner dans le noir. Tel un fil d'Ariane, le présent article a voulu donner une contribution à la problématique de la classification générale des combinaisons de mots figées du français contemporain en essayant de tenir compte de plusieurs critères et approches possibles à la fois. Le travail n'est certainement pas terminé et le système demande sûrement encore à être amélioré. Mais un pas important a peut-être été franchi.

Bibliographie

- AMOSSY, RUTH – HERSCHBERG PIERROT, ANNE 1997. *Stéréotypes et clichés*. Nathan, Paris, (Lettres et société, 128).
- ARNAUD, PIERRE J. L. 1991. Réflexions sur le proverbe. *Cahiers de Lexicologie*, 59 (1991), 5–27.
- AUTHIER-REVUZ, JACQUELINE 1995. Méta-énonciation et (dé)figement. In MICHEL MARTINS-BALTAR (ed.) : La locution en discours. In *Cahiers du français contemporain* (École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud – CRÉDIF) 2 (1995), 17–39.
- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Eggimann, Genève.
- BALLY, CHARLES [1909] 1951. *Traité de stylistique française*. 2 vol. Klincksieck, Paris.
- BÁRDOSI VILMOS 1977. Le fonctionnement de l'attraction paronymique dans le système communicatif du français moderne. *Annales Universitatis Budapestinensis. Sectio Philologica Moderna*, 8 (1977), 137–147.
- BÁRDOSI VILMOS 1989. Un ange passe. Contribution à l'étymologie d'une locution. In GERTRUD GRÉCIANO (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 7–16.
- BÁRDOSI VILMOS 1990. *A mai francia nyelv frazeológiai rendszerének elméleti és gyakorlati kérdései különös tekintettel a frazeológiai hasonlatokra* [Problèmes théoriques et pratiques du système phraséologique du français contemporain : le cas des comparaisons phraséologiques]. Thèse de PhD, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1990a. Guide bibliographique de phraséologie française avec index thématique. 1900–1989. *Linguisticae Investigationes*, 14-2 (1990), 349–402.
- BRÉAL, MICHEL 1897. *Essai de sémantique*. Hachette, Paris.
- BURGER, HARALD – BUHOFER, ANNELIES – SIALM, AMBROS 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin / New York.
- CALBRIS, GENEVIÈVE – MONTREDON, JACQUES 1986. *Des gestes et des mots pour le dire*. Clé International, Paris.
- CASARES, JULIO 1950. La locución, la frase proverbial, el refrán y el modismo. In CASARES, JULIO 1950. *Introducción a la lexicografía moderna*. Aguirre, Madrid, 163–242.
- COSERIU, EUGENIO 1966. Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In *Actes du premier colloque international de linguistique appliquée*, Nancy 26–31 octobre 1964, Session II/1, Nancy, Université de Nancy. In *Annales de l'Est*. Mémoire 31 (1966), 175–217.
- COSERIU, EUGENIO 1967 Lexikalische Solidaritäten. *Poetica*, 1 (1967), 293–303.

- DIAZ, OLGA 1986. Partir du bon pneu : l'expression idiomatique à travers l'expression publicitaire. *Glottodidactica*, 18 (1986), 75–82.
- ÉLUARD, PAUL [1925] 1968. 152 proverbes mis au goût du jour en collaboration avec Benjamin Péret. In *Œuvres complètes*, I., Gallimard, Paris, 155–161.
- ETTINGER, STEFAN 1989. Einige Probleme der lexikographischen Darstellung idiomatischer Einheiten (Französisch–Deutsch). In GERTRUD GRÉCIANO (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 95–115.
- ETTINGER, STEFAN 1994. Probleme französischer Phraseologiebeschreibung. Einige Anmerkungen zu dem Lehrbuch „Französische Redensarten“. *Französisch heute*, 25 (1994), 36–42.
- FIALA, PIERRE – LAFON, PIERRE – PIGUET, MARIE-FRANCE (eds.) 1997. *La locution : entre lexique, syntaxe et pragmatique. Identification en corpus, traitement, apprentissage*. Publications de l'INALF (Collection « Saint-Cloud », UMR « Lexicométrie et textes politiques »), Klincksieck, Paris.
- FONAGY, IVAN 1982. *Situation et signification*. J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia.
- FONAGY, IVAN 1983. Des clichés politiques en tant que modèle d'érosion sémantique. In KARL-HAMPUS DAHLSTEDT – AKE HANSSON ET AL. (eds.) 1983. *From sounds to words: essays in honor of Claes-Christian Elert*. Stockholm = *Umea Studies in the Humanities, Acta Universitatis Umensis*, 60 (1983), 107–114.
- FONAGY, IVAN. 1997. Figement et changement sémantiques. In MICHEL MARTINS-BALTAR (ed.) 1997. *La locution entre langue et usages. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994*. ENS Éditions Fontenay / Saint-Cloud. In *Collection Langages*, 131–164.
- GOUGENHEIM, GEORGES 1971. *Étude sur les périphrases verbales de la langue française*. Nizet, Paris.
- GREIMAS, ALGIRDAS JULIEN 1960. Idiotismes, proverbes, dictons. *Cahiers de lexicologie*, 2 (1960), 41–61.
- GRUNIG, BLANCHE 1990. *Les mots de la publicité*. Presses du CNRS, Paris.
- GUIRAUD, PIERRE 1961. *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris, (Que sais-je ? 903).
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF 1979. Un dictionnaire des collocations est-il possible ? *Travaux de linguistique et de littérature*, 17-1 (1979), 187–195.
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF 1989. Le dictionnaire de collocations. In FRANZ JOSEF HAUSMANN ET AL. (eds.) 1989. *Wörterbücher / Dictionaries / Dictionnaires*. vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin / New York, 1010–1019.
- HEINZ, MICHAELA 1997. L'à-peu-près dans les locutions et son traitement lexicographique. In FIALA, PIERRE – LAFON, PIERRE – PIGUET, MARIE-FRANCE (eds.) 1997. *La locution : entre lexique, syntaxe et pragmatique. Identification en corpus, traitement, apprentissage*. Publications de l'INALF (Collection « Saint-Cloud », UMR « Lexicométrie et textes politiques »), Klincksieck, Paris, 213–229.
- KASSAI, GEORGES 1974. Syntagmes, phrasèmes et attirance entre lexèmes. In *Études contrastives sur le français et le hongrois*. In *Studia Romanica Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Linguistica*, III (1974), 23–37.

- KLEIBER, GEORGES 1989. Sur la définition du proverbe In GERTRUD GRÉCIANO (ed.). 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 233–252.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1934. Fellegjáró s elképesztő. In *Hátrahagyott művei, I. Erős várunk a nyelv*. Sajtó alá válogatta és a bevezetőt írta Illyés Gyula. Nyugat, Hungária Hírlapnyomda, Budapest.
- LIPŠITZ, [E.] 1981. La nature sémanto-structurale des phraséologismes analytiques verbaux, *Cahiers de lexicologie*, 38-1 (1981), 35–44.
- MAKKAI, ADAM 1972. *Idiom Structure in English*. Mouton, The Hague, (Janua Linguarum, Series Maior, 48).
- MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1995a. La locution en discours. In *Cahiers du français contemporain* (École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud – CRÉDIF), 2 (1995).
- MARTINS-BALTAR, MICHEL 1995b. Énoncés de motifs usuels : figures de phrase et procès en déraison. In MICHEL MARTINS-BALTAR (ed.) 1995. La locution en discours. In *Cahiers du français contemporain* (École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud – CRÉDIF) 2 (1995), 87–118.
- MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1997. *La locution entre langue et usages. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994*, ENS Éditions Fontenay / Saint-Cloud, Collection Langages.
- NAZARIAN, ARMAND GRANTOVIČ 1976. *Frazeologia sovremennovo frantsouskovo ĭazika* [Phraséologie du français contemporain]. Vischaïa Chkola, Moscou.
- NÉANDER, MICHAEL 1558. *Phraseologia Isocratis Graecolatina: id. est. Phraseon sive Locutionum, elegantiarumque Isocraticarum Loci, seu Indices numerosissimi Graeco-Latini, ex ipso Isocrate observati et collecti*. Oporinus, Basiliae.
- O. NAGY GÁBOR. 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelv*, 50:3–4 (1954), 110–126; 396–408.
- O. NAGY GÁBOR. 1979. *Mi fán terem*. Gondolat, Budapest.
- PERRIN-NAFFAKH, ANNE MARIE 1985. *Le cliché de style en français moderne : nature linguistique et rhétorique, fonction littéraire*. P.U.L., Lille.
- PORZIG, WALTER 1934. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. In *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 58 (1934), 70–97.
- RASTIER, FRANÇOIS 1997. Défigements sémantiques en contexte. In MICHEL MARTINS-BALTAR (ed.) 1997. *La locution entre langue et usages, Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994*, ENS Éditions Fontenay / Saint-Cloud. In *Collection Langages*, 307–332.
- REY, ALAIN 1977. Les limites du lexique. In REY, ALAIN 1977. *Le lexique : images et modèles*. Colin, Paris, 183–200.
- RODEGEM, FRANCIS 1972. Un problème de terminologie : les locutions sentencieuses. *Cahiers de l'Institut de linguistique* (Louvain), 1-5 (1972), 677–703.
- ROTHKEGEL, ANNELY 1973. *Feste Syntagmen. Grundlagen, Strukturbeschreibung und automatische Analyse*. Niemeyer, Tübingen, (Linguistische Arbeiten, 6).
- TALLGREN-TUULIO, OIVA JOHANNES 1932. Locutions figurées calquées et non calquées. Essai de classification pour une série de langues littéraires. *Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki*, 9 (1932), 279–324.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2007. Hagyomány és megújulás egy francia szólásban. In KOVÁCS KATALIN – NAGY ÁGOSTON (szerk.) 2007. „Tavaszi jáde csigái” avagy „zöld kagyló-forma tavasz”: Pálffy Miklós 65. születésnapjára. Grimm Kiadó, Szeged, 17–23.

HAGYOMÁNY ÉS MEGÚJULÁS EGY FRANCIA SZÓLÁSBAN

Technológiailag ugyan fejlett, de számos gazdasági, politikai, etnikai, kulturális és nyelvi konfliktus által szétszabdalt világunkban ma sokkal inkább szükségünk van a hagyományos értékek által képviselt fogódzókra, mint valaha. Ilyen biztos támpontok a természetes nyelvek, különösképpen az anyanyelv, amely minden ember konstitutív jellemzője és egyben kulturális örökségünk folyamatos fejlődésben lévő egyik leg-szebb darabja. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (1971, 216–217) egy 1933-ban megjelent írásában, ami később a *Nyelv és lélek* című cikkgyűjteményében is megjelent, a mesterséges nyelvek és az anyanyelv közötti különbséget az alábbiakban fogalmazta meg:

„A műnyelvek az értelem lombikjában jöttek létre. Tartósak, mint a kaucsuk kezelő és a bádoggpohár. Nem hervadnak el soha, akár a papírvirágok. De nincs színük és illatjuk. Vadonatújak és merevek, mint azok a gyári áruk, melyeket az imént szállítottak haza. A nyelv varázsa azonban éppen az, hogy telis-teli van emberi tartalommal, letűnt nemzedékek életével, okos és ostoba emberek szellemével, akik az indulat hevében nyűtték és rontották szavait, s úgy hagyták ránk, az érzés megindító szeszélyével együtt. Haldokló szájakon lebegtek ezek a szavak és szerelmesek száján, akik már csak gügyögni tudtak. Minden szó ereklje. A szenvedés szentelte meg, s a szenvedély torzította el. Ami hajdan szabály volt, abból kivétel lett. Félreértésből keletkeztek gyönyörű, költői képek. Családi emlékek évezredes kincstára az élő nyelv. Azért tudunk rajta beszélni, mert hasonlít hozzánk: éppoly eleven és gyarló, mint mi. Édes hibái többet érnek a tökélynél. Jellemezhetjük vele magunkat, kik szintén hibákkal vagyunk teljesek. Szólásai körülhatároltak, de rugalmasak is, annyira tágíthatók és szűkíthetők, hogy lelkünk egész gazdagsága beléjük fér. Következetlensége is atyafiságos velünk. Alkalmas arra, hogy a mi hangszerünk legyen. Nyelvjárásai, csibészfordulatai megannyi szín, melyhez szükség esetén hozzányúlhatunk. De a műnyelveknek nincs emlékezetük, se térben, se időben. Nem emlékeznek vissza arra, hogy itt vagy ott hogy ejtették ezt vagy azt a szót. Múltjuk még oly kicsiny, hagyományuk sincsen. Ami hagyományuk van, azt az ész parancsolta rájuk. Hibásan beszélni szinte lehetetlen is őket, mert mindenki hibásan – vagyis gépiesen – beszél. Talán csak az a hiba, hogy egyáltalán beszélnek. Miképpen szólaltatunk meg így egy XVII. századi rézszeget kapust, egy mai léha ifjancot, egy oktondi, régimódi urat, aki állandóan nyakatekert és avatag kifejezésekkel kelti föl a figyelmet, s féktelen jókedvünkben vagy lázadó kétségbeesésünkben miképpen facsarjuk-gyötörjük ezt a halott anyagot, melyhez még sohase ért oda eleven kezével a kedély? Aztán

miként selypegi a gyermek: tütü, zsizsi, dádá? A műnyelveknek nincs gyermekszobájuk.”

Az általában csak szólásoknak, szólásmódoknak nevezett nyelvi egységek (pl. *du-gába dól, kivágja a rezet, Nem hajt a tatár!*) különös jelleget kölcsönöznek a nyelveknek. Nyelvi örökségünk talán legérdekesebb, legegységesebb elemei, amelyeket manapság a nyelvészek a szakirodalomban eléggé elterjedt **frazéma** műszóval azonosítanak. Fő jellemzőiként pedig az alábbi szempontokat adják meg: a) **polilexikalitás** (azaz legalább két lexikai elemből álló egységek megléte), b) **lexikalizáció** (az alkotóelemek jelentéseinek kompozicionális jelentésével szemben egy új, globális, idiomatikus jelentéstartalom kialakulása), c) **reprodukálhatóság** (annak lehetősége, hogy ezeket az állandósult szókapcsolatokat nem kell minden esetben újra és újra megalkotni, hanem analóg beszédhelyzetekben automatizált módon használhatók fel). A terminológiai, osztályozási problémákkal, valamint az általános elemzési kérdésekkel kapcsolatban lásd többek között BALLY (1905, 1909), BÁRDOSI (1999), BURGER ET AL. (1982), BURGER (2003), CASARES (1950), COSERIU (1966), FIALA – LAFON – PIGUET (1997), FONAGY (1982), GUIRAUD (1961), MAKKAI (1972), MARTINS-BALTAR (1995, 1997), NAZARIAN (1976), O. NAGY (1954), REY (1977), GONZÁLEZ REY (2002). Számuk használati elterjedtségüktől függően 5000 és 15 000 között változik. A nyelvhasználók (az átlagembertől egészen a nyelvet professzionális célokkal használó fordítókig, tolmácsokig) általában tudatában vannak az alkalmazásukkal kapcsolatos finomságok okozta nehézségeknek, idiomatikus csapdáknak, főképp ha nem anyanyelvről, hanem tanult, idegen nyelvről van szó.

Ezek az állandósult szókapcsolatok a kollektív emlékezet gyöngyszemei, és mint ilyenek szépen illusztrálják nyelvi örökségünket, a nyelvben meglévő évszázados hagyományokat. Vizsgáljuk meg az *avoir maille à partir avec qqn* ‘avoir un différend, être en contestation avec qqn’ (REY – CHANTREAU 1997, 562) állandósult kifejezést, amelynek magyar jelentése a szótárak tanúsága szerint ‘vkivel meggyűlik vkinek a baja’ (BÁRDOSI 1997, 111; BÁRDOSI 2003, 22; PÁLFY 2003, 686), és amely az egyik leggyakrabban használt francia frazéma (a Google keresőprogram 2006. július 31-én több mint 108 000 találatot adott ki rá a frankofón oldalakon). Megállapíthatjuk, hogy ez a mai használatban nagyon is élő szólás a benne lévő szintaktikai és szemantikai anomáliák által a francia nyelv történetének egyfajta sűrített keresztmetszete, igazi nyelvi kövület.

A határozott névelő elhagyása a *maille* főnév előtt nem tükrözi a mai nyelvtani szabályokat, használatot. Olyan szintaktikai anomáliáról van szó, amely ma archaikus jelenség a franciában. A ‘vminek a fele’ jelentésű klasszikus latin MEDIUS → vulgáris latin MEDALIA szavakból származó *maille* főnév és az ‘eloszt, megoszt’ értelmű klasszikus latin PARTIRI → vulgáris latin PARTIRE szavakból kialakult *partir* (‘partager’) ige ugyanakkor a szemantikai anomália szép példáit is képviselik. E szavak jelentése ui. ma az átlagos francia nyelvhasználó számára jó esetben homályos, rosszabb esetben egyenesen érthetetlen. A szókapcsolat eredetileg szó szerint azt jelentette, hogy

‘megosztani, elfelezni egy fél dénárt’ (*une maille*), ami a Capeting uralkodók alatt a legkisebb – és így tovább már nem osztható – fizetőeszköz volt. Ebből alakult ki a ‘lehetetlen, értelmetlen osztozkodáson veszekedni, vitatkozni’ idiomatikus jelentés.

Jegyezzük meg, hogy a *maille* szó a *n’avoir ni sou ni maille* ‘être sans argent’ (‘nincs egy árva garasa sem’) ismert szólásban is előfordul:

„...Charles ne nous est de rien, *il n’a ni sou ni maille* : son père a fait faillite...”
(BALZAC 1833, 107)

Ugyanakkor használata az utóbbi időben kezd megváltozni, amint azt az interneten talált alábbi példa is mutatja:

„On nous laisse entendre que pendant des années les gouvernements des États membres *n’ont payé ni sou ni maille* à notre système de pensions ; maintenant qu’ils devraient le faire, M. Kinnock propose de modifier les postes budgétaires et de créer un fonds de pension privé des sommes impayées sur le budget communautaire. Est-ce ainsi qu’on interprète l’équilibre actuariel ? Ce n’est plus ‘paie ce que dois’ mais ‘prends l’oseille et tire-toi !’. Et vive la solidarité.” (http://www.unionsyndiale.org/edito/e_0103.html)

A nyelvi örökséget, hagyományokat szépen illusztráló archaikus *maille* szó egyébként, immár a ‘zsozsó, lé’ szlenges jelentésben, néhány évvel ezelőtt ismét felbukkant a fiatalok nyelvében: *avoir de la maille* ‘tele van zsozsóval/lével’, *c’est de la maille* ‘drága, borsos’ (GOUDAILLIER 2001, 190).

A *partir/partager* igékkel kapcsolatban pedig emlékeztethetünk néhány olyan gyakori példára, amelyekben felvillan az eredeti, archaikus jelentés: *répartir* ‘fel-/meg-/szétoszt’, *répartition* ‘fel-/meg-/szétosztás’, *départager* ‘dönt’, *la partition de Berlin* ‘Berlin felosztása’.

Visszatérve az *avoir maille à partir* szólásra, érdemes még röviden emlékeztetni arra, hogy eredete egy XII. századi, Artois-ban élt költő (*trouvère*), JEAN BODEL *Le Jeu de saint Nicolas* című nyelvjárásban megírt művének alábbi komikus jelenetére vezethető vissza (274–283. sorok), amelyben tolvajok keverednek egymással pénzügyi vitába (BODEL 1925):

Li Tavreniers	Paie denier et a l’autre eure Aras le pinte pour <i>maaille</i> ; C’est a douze deniers sans faille ; Paie un denier ou boi encore.
Auberons	Mais <i>le maille</i> prenderés ore Et au revenir le denier.
Li Tavreniers	Veus tu faire ja le panier ? Au mains me dois tu trois partis. Ains que de chi soies parti, Sarai bien a coi m’en tenrai.

A kifejezés azonban – az átmeneti *avoir maille à départir* alak után – csak négy évszázaddal később, 1655-ben rögződött, igaz még vonzat nélküli alakban, MOLIÈRE *L'Étourdi* című vígjátéka első felvonása VII. jelenetének köszönhetően (MOLIÈRE 1964, 68).

MASCARILLE : Moi ? Monsieur, perdez cette croyance ;
Toujours de son devoir je tâche à l'avertir ;
Et l'on nous voit sans cesse *avoir maille à partir*.
À l'heure même encore nous avons eu querelle
Sur l'hymen d'Hippolyte, où je le vois rebelle,
Où par l'indignité d'un refus criminel,
Je le vois offenser le respect paternel.

A nyelveket azonban nemcsak a nyelvi hagyományok továbbélése, hanem a folyamatos megújulás is jellemzi, amint azt már előbb VAUGELAS 1647-ben *Remarques sur la langue française* című művében, majd később VICTOR HUGO *Cromwell* című drámájának előszavában 1827-ben megállapította:

„...c'est la destinée de toutes les langues vivantes, d'estre suiettes au changement...” (VAUGELAS s.d.: 36)

„...la langue française n'est point fixée et ne se fixera point. Une langue ne se fixe pas. [...] Il en est des idiomes humains comme de tout. Chaque siècle y apporte et en emporte quelque chose. [...] les langues ni le soleil ne s'arrêtent plus. Le jour où elles se fixent, c'est qu'elles meurent.” (HUGO 1858, 38)

A nyelvi örökség továbbélésének illusztrálására fent idézett *avoir maille à partir avec qqn* szólás jó példa arra is, hogy egyúttal a nyelvben végbemenő változásokat is bemutassa. Ha az ember a Google⁴³ keresőprogram segítségével mai használati eseteket keres az Interneten, könnyen megállapíthatja, hogy – amint azt az alábbi idézet is bizonyítja – szólásunkat természetesen szép számban használják a klasszikus 'meggyűlik a baja vkivel' jelentésében:

„Reese Witherspoon aux prises avec un paparazzi – La pauvre Reese Witherspoon cumule les ennuis avec les paparazzis. En avril dernier, la jeune comédienne avait été prise en chasse à sa sortie de son club de gym par plusieurs photographes. Le cauchemar s'était terminé quelques kilomètres plus loin quand elle était finalement arrivée chez elle, non sans avoir failli, auparavant, sortir de la route. À la mi-août, la plainte de l'actrice avait finalement été classée

⁴³ A franciában a *googler* 'a Google internetes keresőprogram segítségével keresni' ige egyébként maga is szép példája a folytonosság és a megújulás nyelvben való együttélésének. A francia nyelvben az új igék képzésére immár jó ideje leggyakrabban használt *-er* végződés (vö. *courriel* 'e-mail, ímél' → *courrieler* 'ímélezni') a nyelvi folytonosság megtestesítője, amely könnyedén összeházasítható a legújabb internetes technológiát megjelenítő szakterminológiával. A házasság eredménye pedig egy olyan új francia ige, amely ugyan a szótárakban még nem található meg, de a nyelvhasználatban már jelen van (vö. <http://www.dicodunet.com/definitions/google/googler.htm>).

sans suite par la justice, faute d'éléments à charge suffisants... Bis repetita : vendredi dernier, Reese a eu maille à partir avec un paparazzi qui tentait de prendre des clichés d'elle et de ses deux enfants alors qu'ils se trouvaient à Disneyland. Deux employés du parc, venus à son secours, ont alors essuyé les coups du photographe ! Interpellé par la police, Todd Wallace a été inculpé pour coups et blessures et devra comparaître le mois prochain devant le tribunal. (JORDANE GUIGNON) – <http://fr.news.yahoo.com/050907/306/4kmeec.html>

Ugyanakkor egyre gyakrabban találkozunk olyan szöveggörnyezetekkel is, amelyekben nem személlyel (*qqn*), hanem valamilyen hivatalos szervvel (rendőrség, társadalombiztosítás, vevőszolgálat stb.) támadt nézeteltérés, konfliktus kifejezésére szolgál:

„En tout cas, merci de vos retours d'infos pour ceux qui ont eu maille à partir avec le NEC.” (<http://forum.hardware.fr/hardwarefr/Hardware/Topic-officiel-Graveur-DVD-NEC-ND-2500-A-sujet-602347-97.htm>)

„– Que pensez-vous du système judiciaire français ? – Méliissa : Je n'aimerais pas avoir maille à partir avec la justice ! La présomption d'innocence n'est jamais respectée ! Des innocents sont trop souvent accusés à tort mais des coupables sont trop souvent laissés ou remis en liberté ! Un type qui viole une fille se prend quoi, entre 3 et 5 ans de taule ? C'est dégueulasse. La vie de la fille est foutue et lui, il se promène pénard !” (<http://education.guardian.co.uk/language/resources/french/story/0,11779,682739,00.html>)

A francia egynyelvű szótárak legfrissebb kiadásai – használati példa nélkül – rögzítik e jelentésváltozást (*Le Petit Robert* 2004, 1539).

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a nyelv legantropomorfabb elemeit képviselő szólások különösen alkalmasak a nyelvben meglévő hagyományok és megújulási folyamatok közötti kapcsolatok bemutatására. A bennük megjelenő nyelvi, kulturális örökség megismerése és ápolása már csak azért is kívánatos, mert az hozzájárulhat a közös európai nyelvi és kulturális örökség minél teljesebb megismeréséhez, őrzéséhez és ápolásához. Ugyanakkor – felhasználva a modern technikák adta lehetőségeket – kellő és értő figyelmet kell fordítanunk a nyelvekben lezajló és a szólásokat is érintő megújulási folyamatoknak, a mindenkori jelentésbeli változásoknak. Ez pedig nem csupán a szakembereket, a lexikográfusokat érdekli – és köztük a most ünnepeletet, akit e néhány gondolat jegyében tisztelettel és szeretettel köszönt egy régi barátja és lexikográfus társa –, hanem – és talán sokkal inkább – a nyelvet mindennapi szinten használókat is.

Bibliográfia

- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Eggimann, Genève.
- BALLY, CHARLES 1909. *Traité de stylistique française*. 2 vol. Klincksieck, Paris.
- BALZAC, HONORÉ DE 1833. *Eugénie Grandet*. Nelson Éditeurs, Paris.
- BÁRDOSI VILMOS 1997. *Francia–magyar szólásszótár. Tematikus gyűjtemény és gyakorlókönyv*. Corvina Kiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 4 (1999), 23–33.
- BÁRDOSI VILMOS 2003. *Magyar szólástár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BODEL, JEAN 1925. *Le Jeu de saint Nicolas*. Librairie Ancienne Édouard Champion, Paris, (Éditeur Librairie de la Société des Anciens Textes Français, „Les Classiques français du Moyen Âge”).
- BURGER, HARALD ET AL. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin / New York.
- BURGER, HARALD 2003. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- CASARES, JULIO 1950. La locución, la frase proverbial, el refrán y el modismo. In CASARES, JULIO 1950. *Introducción a la lexicografía moderna*. Aguirre, Madrid, 163–242.
- COSERIU EUGENIO 1966. Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In *Actes du premier colloque international de linguistique appliquée, Nancy 26–31 octobre 1964, Session II/1*. Université de Nancy, Nancy. In *Annales de l'Est*. Mémoire 31, 175–217.
- FIALA, PIERRE – LAFON, PIERRE – PIGUET, MARIE-FRANCE (eds.) 1997. *La locution : entre lexique, syntaxe et pragmatique. Identification en corpus, traitement, apprentissage*. Publications de l'INALF (Collection « Saint-Cloud », UMR « Lexicométrie et textes politiques »), Klincksieck, Paris.
- FONAGY, IVAN 1982. *Situation et signification*. J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia.
- GONZÁLEZ REY, ISABEL 2002. *La phraséologie du français*. Presses Universitaires du Mirail, Toulouse.
- GOUDAILLIER, JEAN-PIERRE 2001. *Comment tu tchatches ! Dictionnaire du français contemporain des cités*. Maisonneuve & Larose, Paris.
- GUIRAUD, PIERRE 1961. *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris, (Que sais-je ? 903).
- HUGO, VICTOR 1858. Cromwell. In *Théâtre*. Librairie de L. Hachette et Cie, Paris.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1971. Műnyelvek. In KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1971. *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 216–217.
- Le Petit Robert. Dictionnaire de la langue française*. 2004. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- MAKKAI, ADAM 1972. *Idiom Structure in English*. Mouton, The Hague, (Janua Linguarum, Series Maior, 48).
- MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1995. La locution en discours. In *Cahiers du français contemporain* (École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud – CRÉDIF) 2 (1995).
- MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1997. *La locution entre langue et usages. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994*. ENS Éditions Fontenay / Saint-Cloud, (Collection Langages).

- MOLIÈRE. 1964 L'Étourdi ou les contretemps. In *Œuvres complètes de Molière*. I. Garnier–Flammarion, Paris.
- NAZARIAN, ARMAND GRANTOVIČ 1976. *Frazeologia sovremenno frantsouskovo jazika*. Vischaia Chkola, Moscou.
- O. NAGY GÁBOR 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelvőr*, 50:3–4 (1954), 110–126; 396–408.
- PÁLFY MIKLÓS 2003. *Francia–magyar kézisztár*. Grimm Kiadó, Szeged.
- REY, ALAIN 1977. Les limites du lexique. In REY, ALAIN 1977. *Le lexique : images et modèles*. Colin, Paris, 183–200.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires le Robert, Paris.
- VAUGELAS [s.d.]. *Remarques sur la langue française*. Nouvelle édition par A. Chassang. (Bibliothèque historique de la langue française). Léopold Cerf, Éditeur, Paris.

Internetes források

- <http://education.guardian.co.uk/languageresources/french/story/0,11779,682739,00.html>
- <http://forum.hardware.fr/hardwarefr/Hardware/Topic-officiel-Graveur-DVD-NEC-ND-2500-A-sujet-602347-97.htm>
- <http://fr.news.yahoo.com/050907/306/4kmec.html>
- <http://www.dicodunet.com/definitions/google/googler.htm>
- http://www.unionsyndicale.org/editeo/e_0103.html

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2008. Les figés du français : héritage classique et renouvellement. In
ÁLVAREZ DE LA GRANJA, MARÍA (ed.) 2008. *Lenguaje figurado y motivación: una perspectiva desde
la fraseología*. Peter Lang Verlag, New York / Wien / Berlin / Oxford / Frankfurt am Main /
Bern / Bruxelles, 81–96.

LES FIGÉS DU FRANÇAIS : HÉRITAGE CLASSIQUE ET RENOUVELLEMENT

Résumé – Les figés, véritables lieux de mémoire collective, sont non seulement le segment le plus anthropomorphique de la langue, mais se prêtent aussi bien à illustrer le lien entre héritage et renouvellement linguistique. À travers des exemples de figés français fréquemment utilisés comme *avoir maille à partir avec qqn* ‘avoir un différend, être en contestation avec qqn’, on rappellera que ce phrasème très vivant dans son emploi global est, par ses anomalies syntaxiques et sémantiques, l’héritage linguistique même, une histoire condensée de la langue française. Mais sa signification semble actuellement se modifier légèrement, comme le prouvent des exemples récents trouvés sur Internet. On constatera qu’en dehors de son emploi classique il s’utilise actuellement de plus en plus pour témoigner d’un conflit avec une administration – la police, la sécurité sociale, le service après-vente, etc. Ainsi les figés, fossiles linguistiques par excellence, subissent souvent de nos jours de différents changements sémantiques, changements que la pratique phraséographique devrait d’ailleurs, tôt ou tard, refléter.

Abstract – Set expressions, these depositories of collective memory, make up not only the most anthropomorphic segment of language but can also illustrate the link between heritage and linguistic renewal. Through the examples of frequently used French set expressions such as *avoir maille à partir avec qqn* ‘to have a brush with sb’, we would like to underline that even such a current, widely used phraseme can be considered history of language in itself with regard to its syntactic and semantic anomalies. But its sense seems to be changing nowadays as shown by examples recently encountered on the Net. One can find that apart from its traditional sense, it is being used more and more frequently referring to a conflict with an administration: the police, the national health organization or customer services. That is, the linguistic fossils that we call set expressions are often subject to semantic changes that phraseography should take into account sooner or later.

1. La langue, un héritage culturel

Dans notre monde moderne, technologiquement hautement développé mais déchiré par de nombreux conflits économiques, politiques, ethniques, culturels et linguistiques, nous avons plus que jamais besoin de points de repères fixes, de valeurs traditionnelles sûres. Une de ces valeurs sûres sont indubitablement les langues naturelles, en particulier la langue maternelle de tout un chacun, caractéristique constitutive de l’être humain et le plus bel héritage en mouvement continu de notre patrimoine culturel.

2. Le rôle de l’héritage linguistique en général

Dans l’orthographe, la phonétique, la morphosyntaxe du français moderne on rencontre de nombreux phénomènes qui présentent des **anomalies** par rapport aux

règles actuelles, synchroniques de la langue. Ces irrégularités sont autant de fossiles, d'héritages diachroniques qui s'expliquent facilement par les règles qui ont déterminé leur formation et leur développement spécifique. Il suffit de rappeler ici quelques exemples rendus connus par les travaux, entre autres, de linguistes français, suisses et hongrois (PORTEAU 1961 ; WARTBURG 1958⁵ ; GUIRAUD 1967 ; SZABICS 1975). Parmi ces irrégularités mentionnons

- a) l'emploi de l'accent circonflexe (*fenêtre*),
- b) le flottement dans la prononciation de certaines graphies (*e* prononcé [a] dans *femme*, [ã] dans *ennui*, [ɛ] dans *ennemi*, [e] dans *Clemenceau*),
- c) le *s* prononcé ou non en finale absolue (*plus*),
- d) la valeur phonique de la graphie *ch* ([k] ou [ʃ]),
- e) la marque orthographique et phonétique du pluriel des noms (*-s*, *-x*, *-aux*, etc.),
- f) la survivance de certains cas de la déclinaison de l'ancien français (*copain* vs *compagnon*),
- g) la survivance de la construction possessive latine dans des noms communs (*timbre-poste*, *Hôtel-Dieu*) et des noms de lieux (*Bourg-la-Reine*),
- h) l'emploi des auxiliaires *être*, *avoir* avec des verbes de mouvement, etc.

3. Les figés, lieux de mémoire collective

C'est une banalité de dire que ce qu'on appelle communément des locutions figées, des proverbes, prêtent à chaque langue un caractère spécifique. Ils représentent un cas par excellence de l'héritage linguistique dans les langues. Ils se regroupent de nos jours sous le terme technique de **phrasème** et se caractérisent fondamentalement par : a) la **polylexicalité** (unité formée par deux éléments au moins), b) la **lexicalisation** (signification idiomatique globale des constituants et non pas signification compositionnelle de ceux-ci), c) la **reproductibilité** (ils ne doivent pas être créés mais automatiquement reproduits dans des situations de communication analogues). Pour des problèmes de terminologie, de classification et de description en générale voir entre autres BALLY (1905, 1909), BÁRDOSI (1999), BURGER ET AL. (1982), BURGER (2003), CASARES (1950), COSERIU (1966), FIALA – LAFON – PIGUET (1997), FONAGY (1982), GUIRAUD (1961), MAKKAI (1972), MARTINS-BALTAR (1995), MARTINS-BALTAR (1997), NAZARJAN (1976), O. NAGY (1954), REY (1977), GONZÁLEZ REY (2002).

Leur nombre dans les recueils varie entre 5 000 et 15 000 en fonction de leur fréquence d'emploi. Les utilisateurs de la langue connaissent et reconnaissent l'importance de la bonne maîtrise de ces figés dans la langue maternelle et, à plus forte raison, dans une langue étrangère. Les professionnels de la langue, traducteurs et interprètes, se retrouvent eux-mêmes souvent dans une situation difficile à propos de la traduction d'une tournure idiomatique. L'histoire suivante qui se raconte parmi les traducteurs et les interprètes en témoigne.

Lors d'une importante conférence internationale le délégué russe aurait dit : *V ogoróde buziná, á v Kijevе gyágya.* [В огороде бузина, а в Кийеве дядя.] Mot à mot : 'le sureau est dans le potager et mon oncle à Kiev'. Cette locution russe signifie qu'on ne peut pas comparer des choses incomparables. Le traducteur a senti qu'il était là confronté à un élément idiomatique. Mais comme il ne connaissait même pas le mot *buziná* signifiant 'sureau', et que l'orateur en était déjà à la phrase suivante, il a vite traduit la locution par *Il y a quelque chose de pourri au royaume du Danemark.* À la fin de l'intervention, le délégué danois, hors de lui, a protesté. Le Russe, qui n'a même pas mentionné le Danemark, ne comprenait pas la situation et a qualifié la protestation du Danois de provocation. Le traducteur a été immédiatement viré. Même si l'histoire n'est pas vraie, elle est bien trouvée (*Si non è vero, è ben trovato* – comme le dit le dicton italien) et illustre parfaitement l'importance du problème.

Du point de vue de leur origine et de leur formation, les phrasèmes d'une langue peuvent être typologiquement classifiés (sans différenciation) en trois principaux groupes (cf. Tableau 1., Tableau 2., Tableau 3.).

Tableau 1.

Fond phraséologique européen commun puisant dans quatre sources principales et dont les éléments se retrouvent dans la plupart des langues européennes.

(1) *être en costume d'Adam, nettoyer les écuries d'Augias, franchir/passé le Rubicon, Une hirondelle ne fait pas le printemps.*

Langues	Bible	Mythologie	Histoire	Littérature
FRA	<i>être en costume d'Adam</i>	<i>nettoyer les écuries d'Augias</i>	<i>franchir/passé le Rubicon</i>	<i>Une hirondelle ne fait pas le printemps.</i> [ÉSOPE]
HUN	<i>ádámkosztűmben jár/van</i>	<i>kitakarítja Augiász istállóját</i>	<i>átlépi a Rubicont; átlép a Rubiconon</i>	<i>Egy fecske nem csinál tavaszt/nyarat.</i>
GER	<i>im Adamskostüm gehen/herumlaufen</i>	<i>den Augiasstall reinigen/ausmisten</i>	<i>den Rubikon überschreiten</i>	<i>Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer.</i>
ESP	<i>estar en traje de Adán</i>	<i>limpiar los establos de Augias</i>	<i>pasar el Rubicon</i>	<i>Una golondrina no hace verano.</i>
ITA	<i>essere in costume adamitico</i>	<i>spazzare le stalle di Augia</i>	<i>passare il Rubicone</i>	<i>Una rondine / un fiore non fa primavera.</i>

Un des plus beaux exemples de l'héritage phraséologique classique – notamment mythologique – est sans doute la locution *Un ange passe* qui se dit de la même façon dans de nombreuses langues européennes :

- (2) Français : *Un ange passe*. (REY – CHANTREAU 1997, 24)
- a. Hongrois : *Angyal száll/repül (el) a ház fölött v. a szobában*. (O. NAGY 1979³, 581 ; BÁRDOSI 2003, 13)
 - b. Allemand : *Ein Engel geht/fliegt durch's Zimmer*. (Duden 1992, 179) ; *Es geht ein Engel durch's Zimmer*. (WAHRIG 1978, 1108)
 - c. Espagnol : *Pasa un angel*. (*Diccionario de la lengua española*, 1984, 94)
 - d. Anglais : *An angel passes*. (MARKS 1971, 14)
 - e. Letton : *Engelis iceja*. (KUUSI 1957, 386)
 - f. Latin : *Mercurius supervenit*. (ERASMUS 1574, 739A)
 - g. Grec : *Hermes epeiselthe*. (STRÖMBERG 1954, 69 ; PLUTARQUE 1645, chap. XIII, 229)

Au cours de l'histoire, cette locution a été expliquée de plusieurs façons assez anecdotiques (BÁRDOSI 1989, 12–13). Selon certaines hypothèses, il pourrait s'agir d'une forme d'humour apparue dans les pensionnats religieux : en effet, si le bavardage incessant des jeunes filles prenait fin quelques instants, il s'agissait sans nul doute d'une forme de miracle, dont les causes étaient forcément surnaturelles, et, par là-même, angéliques... On a aussi attribué l'emploi du terme *ange* à une forme de conjuration : un silence qui fait peser sur une assemblée une tension soudaine (une personne aurait eu une parole malencontreuse ou aurait annoncé une mauvaise nouvelle...) et le fait de faire appel aux anges serait une façon de se protéger du malaise ambiant. Mais il a été démontré (ERASMUS 1574, 739A, XCI ; O. NAGY 1979, 58 ; BÁRDOSI 1989, 13–14) que l'origine de ce phrasème se trouve dans la mythologie gréco-latine selon laquelle il était interdit de parler en la présence d'HERMÈS et de MERCURE (son équivalent latin), dieux de la parole et de l'éloquence. Quand, dans une société quelqu'un se tait, il se fait donc le silence qui était demandé autrefois par les habitudes religieuses de l'Antiquité au moment de l'apparition supposée d'HERMÈS parmi les humains. Mais HERMÈS était aussi le messager des dieux. Comme, dans la religion chrétienne, les messagers de Dieu sont les anges, il est logique que, dans la locution, le nom d'Hermès ait été remplacé dans les langues européennes par le mot *ange* qui, lui-même d'ailleurs, signifiait en grec 'messager' (*angelos*).

Il est aussi à remarquer que, lors du passage d'un phrasème dans une autre langue, des changements sémantiques plus ou moins importants peuvent intervenir dans les équivalents, ce qui ne facilite pas toujours la tâche des apprenants. Tel est, par exemple, le cas de la locution espagnole

- (3) *(luchar contra los) molinos de viento* '(luchar contra los) enemigos fantásticos o imaginarios' (*Diccionario de la lengua española* 1984, 921)

faisant allusion au célèbre épisode où DON QUICHOTTE prend des moulins pour des géants agitant leurs bras et dont l'équivalent allemand *mit/gegen Windmühlen*

kämpfen peut signifier aussi bien une lutte imaginaire – ‘gegen etwas kämpfen, das überhaupt nicht besteht’ (Duden 1992, 808) qu’une lutte a priori sans espoir – ‘einen aussichtslosen Kampf führen’ (Duden 2002, 511), alors que son équivalent français *se battre contre des moulins à vent* est interprété uniquement comme une lutte ‘contre des ennemis ou des difficultés imaginaires’ (REY – CHANTREAU 1997, 616). Son équivalent hongrois *szélmalmokkal hadakozik/harcol* met l’accent sur une lutte vaine, sans espoir (BÁRDOSI 2003, 318).

Tableau 2.

Phrasèmes s’étant formés, de façon isolée dans les communautés linguistiques ou par calque entre les communautés linguistiques, en s’appuyant sur la même réalité extralinguistique et se retrouvant également dans la plupart des langues européennes avec les deux sous-classes suivantes.

(4) *se casser la tête, mener qqn par le bout du nez*

Phrasèmes provenant de la même réalité extralinguistique Avec des constituants identiques				
FRA	HUN	ESP	ITA	GER
<i>se casser la tête</i>	<i>töri a fejét</i>	<i>romperse la cabeza</i>	<i>rompersi la testa</i>	<i>sich den Kopf zerbrechen</i>
<i>mener qqn par le bout du nez</i>	<i>az orránál fogva vezet vkit</i>	<i>tener a alguien agarrado/cogido por las narices</i>	<i>condurre/menare q per il naso</i>	<i>jmdn. an der Nase herumführen</i>

Remarquons cependant qu’identité formelle des constituants ne signifie pas forcément identité sémantique. Il existe de nombreux phrasèmes – qu’on pourrait appeler des faux amis phraséologiques – qui se construisent dans deux ou plusieurs langues avec les mêmes éléments tout en présentant respectivement des glissements sémantiques. Tel est le cas du français *mener qqn par le bout du nez* ‘le mener à sa guise’ (Le Petit Robert 2004, 1717) dont l’équivalent phraséologique allemand – utilisé d’ailleurs très souvent dans un contexte conjugal – serait ‘jmdn. herumkommandieren, jmdn gängeln, jmdn nach seiner Pfeife tanzen lassen, mit jmdm. machen, was man will’ tandis que le phrasème allemand *jmdn an der Nase herumführen*, formellement identique au français, signifie ‘duper qqn, jouer un tour à qqn, mener qqn en bateau, faire marcher qqn (avec qqch.)’. On a le même problème de faux amis phraséologiques entre le français *mettre les points sur les i* ‘faire comprendre plus nettement (et plus brutalement) ses intentions’ (Le Petit Robert 2004, 1301) et le hongrois *felteszi a pontot az i-re* [littéralement : ‘mettre le point sur le i’] qui, lui, signifie ‘mettre la dernière main à qqch.’ (BÁRDOSI 2003, 281). Ces cas de faux amis phraséologiques méritent une attention particulière surtout du point de vue phraséodidactique.

(5) *porter de l’eau à la mer/rivière*

Phrasèmes provenant de la même réalité extralinguistique Avec des constituants, des images plus ou moins différents		
CONCEPT = 'faire une chose superflue'		
FRA	▪ <i>porter de l'eau à la mer/rivière</i>	
HUN	▪ <i>vizet hord a Dunába</i>	= 'porter de l'eau dans le Danube'
ESP	▪ <i>echar agua en el mar</i>	= 'verser de l'eau à la mer'
	▪ <i>llevar leña al bosque/monte</i>	= 'porter du bois de chauffage dans la forêt / à la montagne'
	▪ <i>llevar hierro a Vizcaya</i>	= 'porter du fer à Vizcaya [centre de la sidérurgie et de la métallurgie en Espagne]'
GER	▪ <i>Eulen nach Athen tragen</i>	= 'porter des hiboux à Athènes [le symbole de la culture au berceau de la civilisation grecque]'
RUS	▪ <i>ехать в Тулу со своим самоваром</i>	= 'aller avec son propre samovar à Tula [ville russe réputée pour la fabrication des samovars]'
ITA	▪ <i>portar acqua al mare</i>	= 'porter de l'eau à la mer/rivière'
	▪ <i>portar nattole ad Atene</i>	= 'porter des hiboux à Athènes'
	▪ <i>portar coccodrilli in Egitto</i>	= 'porter des crocodiles en Égypte'
GBR	▪ <i>carry coals to Newcastle</i>	= 'porter du charbon à Newcastle [centre du charbonnage en Angleterre]'
CZE	▪ <i>nosi dřívi do lesa</i>	= 'porter du bois dans la forêt'
SWE	▪ <i>bära vatter till egen brunn</i>	= 'porter de l'eau dans son puits'
DEN	▪ <i>al tage sand med til Sahara</i>	= 'porter du sable dans le Sahara'
NED	▪ <i>Water naar de zee dragen</i>	= 'porter de l'eau à la mer'

Tableau 3.

Phrasèmes « intraduisibles », de formation intrinsèque, spécifiques pour une langue donnée (gallicismes, italianismes, germanismes, hispanismes, etc.) qui posent le plus de problèmes dans les rapports interlinguistiques et interculturels (cf. PIIRAINEN 2005).

- (6) *faire le trou normand, arriver comme les carabiniers d'Offenbach, fier comme Artaban*

Phrasèmes « intraduisibles » spécifiques pour une langue donnée	
FRA	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>faire le trou normand</i> 'boire un verre d'alcool entre deux plats pour ouvrir le pyllore et activer ainsi la digestion' ▪ <i>arriver comme les carabiniers d'Offenbach</i> 'arriver très en retard, lorsque tout est terminé' ▪ <i>fier comme Artaban</i> 'très fier'
HUN	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>ismeri a dűrgést [dörgést]</i> [littéralement : 'connaître la parade'] → <i>connaître la musique</i> ▪ <i>Ő sem jobb a Deákné vásznánál.</i> [littéralement : 'Il/elle n'est pas meilleur(e) que le linge de Mme Deák'] → <i>Il/elle ne vaut pas mieux non plus.</i> ▪ <i>Nem hajt a tatár!</i> [littéralement : 'Le Tartare ne nous (pour)chasse pas.'] → <i>Il n'y a pas le feu à la maison.</i>

4. La continuité linguistique dans les phrasèmes

Véritables lieux de mémoire collective, ces figés représentent particulièrement bien la continuité, l'héritage linguistique. Si l'on prend par exemple un des phrasèmes français les plus fréquemment utilisés

- (7) *avoir maille à partir avec qqn* 'avoir un différend, être en contestation avec qqn' (plus de 108 000 occurrences sur les pages francophones d'Internet avec le moteur de recherche Google le 31 juillet 2006)

on constate que cette locution très vivante dans son emploi global est, par ses anomalies syntaxiques et sémantiques, l'héritage linguistique même, une histoire condensée de la langue française.

En effet, l'omission de l'article devant le substantif *maille* est en conflit avec les règles de la grammaire moderne et représente, par-là, une anomalie syntaxique. Les mots *maille* (du latin populaire *MEDALIA*, de *MEDIUS* 'demi') et *partir* ('partager' du latin populaire *PARTIRE*, du latin classique *PARTIRI*, de *PARS* 'part'), de leurs côtés, témoignent d'une belle anomalie sémantique, c'est-à-dire de sens qu'on ne comprend plus aujourd'hui. Le phrasème signifie littéralement 'avoir une maille, c'est-à-dire la moitié d'un denier à partager', d'où 'se quereller à propos d'un partage impossible', la maille étant elle-même la plus petite monnaie possible sous les Capétiens.

Remarquons au passage que le mot *maille* se retrouve aussi dans l'expression *n'avoir ni sou ni maille* 'être sans argent' – „...Charles ne nous est de rien, il n'a ni sou ni maille : son père a fait faillite...” (BALZAC 1833, 107) –, mais sa signification semble actuellement légèrement se modifier comme en témoigne une citation tout à fait récente trouvée sur Internet :

„On nous laisse entendre que pendant des années les gouvernements des États membres n'ont payé ni sou ni maille à notre système de pensions ; maintenant qu'ils devraient le faire, M. Kinnock propose de modifier les postes budgétaires et de créer un fonds de pension privé des sommes impayées sur le budget communautaire. Est-ce ainsi qu'on interprète l'équilibre actuariel ? Ce n'est plus 'paie ce que dois' mais 'prends l'oseille et tire-toi !'. Et vive la solidarité.”⁴⁴

Bel exemple de continuité dans la langue, le mot *maille* est, par ailleurs, revenu il y a quelques années dans le parler des jeunes où il veut dire de l'argent en général. *Avoir de la maille*, c'est avoir de la thune. On dit aussi : *c'est de la maille, cela coûte cher* (GOUDAILLIER 2001, 190).

Quant au mot *partir/partager*, on peut rappeler quelques mots qui se souviennent encore du sens ancien : par exemple *répartir, répartition, départager quelque*

⁴⁴ http://www.unionsyndicale.org/edito/e_0103.html

chose – par exemple un héritage –, *la partition de Berlin, la partition de l’île de Chypre*.

Revenons encore un instant à l’expression *maille à partir* pour préciser qu’elle prend son origine dans *Le Jeu de saint Nicolas* de JEAN BODEL (trouvère artésien du XIIe siècle) qui contient une scène comique (vers 274–283) où des voleurs doivent partager une maille (BODEL 1925).

Li Tavreniers	Paie denier et a l’autre eure Aras le pinte pour <i>maaille</i> ; C’est a douze deniers sans faille ; Paie un denier ou boi encore.
Auberons	Mais <i>le maille</i> prenderés ore Et au revenir le denier.
Li Tavreniers	Veus tu faire ja le panier ? Au mains me dois tu trois partis. Ains que de chi soies parti, Sarai bien a coi m’en tenrai.

Cependant, la locution comme telle ne se fixe qu’au XVIIe siècle, soit quatre siècles après, dans *L’Étourdi* de MOLIÈRE (1964, 68 – Acte premier, scène VII) en 1655 (on disait auparavant *avoir maille à départir*).

MASCARILLE :	Moi ? Monsieur, perdez cette croyance ; Toujours de son devoir je tâche à l’avertir ; Et l’on nous voit sans cesse <i>avoir maille à partir</i> . À l’heure même encore nous avons eu querelle Sur l’hymen d’Hippolyte, où je le vois rebelle, Où par l’indignité d’un refus criminel, Je le vois offenser le respect paternel.
--------------	---

5. Le renouvellement linguistique dans les phrasèmes

Mais à côté de la survivance des traditions linguistiques, les langues se caractérisent aussi par le renouvellement constant comme l’a déjà si bien remarqué VAUGELAS en 1647 dans ses *Remarques sur la langue française* (VAUGELAS s.d. : 36) :

„...c’est la destinée de toutes les langues vivantes, d’estre suiettes au changement...”

ou VICTOR HUGO dans la *Préface de Cromwell* en 1827 (HUGO 1858, 38) :

„...la langue française n’est point fixée et ne se fixera point. Une langue ne se fixe pas. [...] Il en est des idiomes humains comme de tout. Chaque siècle y apporte et en emporte quelque chose. [...] les langues ni le soleil ne s’arrêtent plus. Le jour où elles se fixent, c’est qu’elles meurent.”

5.1. L'expression *avoir maille à partir*, citée plus haut pour illustrer la continuité, les moments d'héritage dans la langue, se prête aussi à présenter le renouvellement, le changement qui s'y opèrent. En « googlant » sur Internet pour chercher des exemples d'emploi, on constate qu'en dehors de son emploi classique où il s'agit d'avoir un différend avec quelqu'un (comme le montre la citation ci-dessous),

„Reese Witherspoon aux prises avec un paparazzi – La pauvre Reese Witherspoon cumule les ennuis avec les paparazzis. En avril dernier, la jeune comédienne avait été prise en chasse à sa sortie de son club de gym par plusieurs photographes. Le cauchemar s'était terminé quelques kilomètres plus loin quand elle était finalement arrivée chez elle, non sans avoir failli, auparavant, sortir de la route. À la mi-août, la plainte de l'actrice avait finalement été classée sans suite par la justice, faute d'éléments à charge suffisants... Bis repetita : vendredi dernier, Reese a eu maille à partir avec un paparazzi qui tentait de prendre des clichés d'elle et de ses deux enfants alors qu'ils se trouvaient à Disneyland. Deux employés du parc, venus à son secours, ont alors essuyé les coups du photographe ! Interpellé par la police, Todd Wallace a été inculpé pour coups et blessures et devra comparaître le mois prochain devant le tribunal. (JORDANE GUIGNON)“⁴⁵

elle s'utilise de nos jours de plus en plus pour témoigner d'un conflit avec une administration – la police, la sécurité sociale, le service après-vente, etc.

„En tout cas, merci de vos retours d'infos pour ceux qui ont eu maille à partir avec le NEC.“⁴⁶

„– Que pensez-vous du système judiciaire français ? – Mélissa : Je n'aimerais pas avoir maille à partir avec la justice ! La présomption d'innocence n'est jamais respectée ! Des innocents sont trop souvent accusés à tort mais des coupables sont trop souvent laissés ou remis en liberté ! Un type qui viole une fille se prend quoi, entre 3 et 5 ans de taule ? C'est dégueulasse. La vie de la fille est foutue et lui, il se promène pénard !“⁴⁷

Par ailleurs, le verbe *googler* est également un beau témoignage de la coexistence entre continuité et renouvellement dans la langue. La terminaison *-er*, la plus productive pour former de nouveaux verbes en français moderne (cf. aussi *courriel* → *courrieler*), représente la continuité qui est prête à se marier avec la nouvelle technologie de Google pour créer un nouveau verbe français encore non attesté dans les dictionnaires, mais déjà présent dans l'usage linguistique.⁴⁸

Comme nous le montre l'exemple de *avoir maille à partir*, les figés, fossiles linguistiques par excellence, subissent souvent de différents changements touchant

⁴⁵ <http://fr.news.yahoo.com/050907/306/4kmec.html>

⁴⁶ <http://forum.hardware.fr/hardwarefr/Hardware/Topic-officiel-Graveur-DVD-NEC-ND-2500-A-sujet-602347-97.htm>

⁴⁷ <http://education.guardian.co.uk/language/resources/french/story/0,11779,682739,00.html>

⁴⁸ <http://www.dicodunet.com/definitions/google/googler.htm>

la signification, changements que les dictionnaires devraient d'ailleurs, tôt ou tard, refléter. Comme on le verra par la suite, les modifications opérant dans la signification des figés se présentent surtout sous forme d'élargissements de sens.

Le figé français

(8) *mordre la poussière*

que les Hongrois et les Allemands ont souvent tendance à traduire respectivement par leurs figés *fűbe harap* et *ins Gras beißen* [littéralement : ['mordre l'herbe = 'mourir' !], faisant sauter par-là une belle « mine idiomatique » – n'avait à l'origine que le sens concret de 'tomber de tout son long (dans un combat)' pour prendre plus tard aussi le sens métaphorique de 'essuyer un échec, une dure défaite' (plusieurs dizaines de milliers d'attestations trouvés sur Google !). Il s'agit donc là aussi d'un beau cas de faux ami puisqu'en français le phrasème en question n'a jamais signifié 'mourir'. Et les modifications continuent à apparaître de nos jours aussi à propos de cette expression. Par l'adjonction de la préposition *devant*, le figé *mordre la poussière* est très souvent utilisé, par exemple par la presse sportive, dans des contextes comme :

„Coupe de la Ligue : la Ligue 1 décimée – Dimanche 8 décembre 2002 – Plusieurs clubs de Ligue 1 *ont mordu la poussière devant* des équipes hiérarchiquement inférieures : Nice, Sedan, Lens et Rennes sont sortis par Créteil, Nîmes, Beauvais et Gueugnon.”⁴⁹

Les dictionnaires attestent la signification d'origine 'tomber de tout son long (dans un combat)' ainsi que la signification figurée 'essuyer un échec, une dure défaite' (*Le Petit Robert* 2004, 1671). Mais la signification élargie par une rection bien présente dans la presse sportive n'est pas encore lexicographiquement attestée.

L'exemple de

(9) *avoir pignon sur rue*

(avec ses très nombreuses attestations sur Internet dont une part importante de sens figuré) représente aussi des changements semblables non moins intéressants sur lesquels ETTINGER et HEINZ ont déjà attiré l'attention (ETTINGER 1989, 97 ; HEINZ 1993, 336–337). La signification d'origine et aujourd'hui vieillie 'être propriétaire d'une maison de ville dont la façade à pignon donnait sur la rue' est lexicographiquement attestée tout comme la signification figurée moderne 'avoir un magasin, un domicile connu et être solvable' (*Le Petit Robert* 2004, 1947). Par contre, on trouve des significations lexicographiquement encore non attestées, mais déjà bien représentés sur Internet dans des contextes variés tels que : 'jouir de la considération générale', 'recevoir une haute distinction', 'être à la mode', 'jouer un rôle important'.

⁴⁹ <http://www.sport.fr/Football/foo/Coupe-de-la-Ligue-la-Ligue-1-decimee-25890.shtml>

„De Villiers veut être la seule alternative de droite à Sarkozy en 2007, un candidat qu’il juge être le « seul à *avoir pignon sur rue* » face à Le Pen.”⁵⁰

„Il est extrêmement grave qu’on ait permis à des orpailleurs clandestins, dont les exactions en Guyane ont été condamnées de façon quasi unanime, de continuer à *avoir pignon sur rue* sans que les autorités ne réagissent. Dans certains cas, elles en ont été les complices. Aujourd’hui plus encore qu’hier, l’impunité doit cesser en Guyane.”⁵¹

„La CDC [Caisse des dépôts et consignations], qui est plus que bicentenaire, devrait, elle, continuer d’*avoir pignon sur rue*.”⁵²

Le figé familial

(10) *C’est de la bouillie pour les chats*

a traditionnellement été défini par les dictionnaires comme ‘travail inutile’ (HATZFELD – DARMESTETER – THOMAS 1890–1990, 268), ‘travail qui ne vaut pas grand-chose’ (*Larousse de la langue française. Lexis* 1979, 215) ou ‘travail gâché, mal fait’ (REY – CHANTREAU 1997, 104). Mais la signification de la locution semble avoir considérablement changé, comme en témoignent certains dictionnaires français et les attestations sur Internet. Actuellement elle est de plus en plus utilisée pour qualifier un ‘texte confus, incompréhensible’ (*Le Petit Robert* 2004, 286) ou des ‘propos manquant de clarté’ (*Hachette* 1989, 187).

– M. JACK LANG, MINISTRE DE L’ÉDUCATION NATIONALE : S’agissant du département du Val-de-Marne, vous le savez, madame le sénateur, nous sommes à l’écoute des élus, qui souhaitent, sur ce plan, obtenir des ajustements.

– M. ALAIN GOURNAC : Du concret !

– MM. JEAN-PIERRE SCHOSTECK ET ALAIN VASSELLE : Oui, du concret !

– M. JACK LANG, MINISTRE DE L’ÉDUCATION NATIONALE : Du concret ? Messieurs les sénateurs, on ne décroche pas des postes avec une machine à sous !

– PLUSIEURS SÉNATEURS DU RPR : Et la cagnotte ?

– M. JACK LANG, MINISTRE DE L’ÉDUCATION NATIONALE : Lorsque, dans la loi de finances pour 1997, vous avez supprimé 5 000 postes, là, c’était du concret ! (Applaudissements sur les travées socialistes, ainsi que sur celles du groupe communiste républicain et citoyen.)

– M. ALAIN GOURNAC : Il faut répondre ! Vous ne répondez rien du tout ! (Marques d’approbation sur les travées du RPR.)

– M. JACK LANG, MINISTRE DE L’ÉDUCATION NATIONALE : C’était non pas du baratin, dans ce cas, mais de l’amputation budgétaire ! (Protestations sur les mêmes travées.) Nous continuerons dans le concret positif, et non pas dans le concret négatif,...

⁵⁰ <http://www.bismi.net/articlelecture.php?id=871>

⁵¹ <http://www.assemblee-nationale.fr/12/propositions/pion1503.asp>

⁵² http://www.lemonde.fr/web/imprimer_element/0,40-0@2-651865,50-788245,0.html

- M. DOMINIQUE BRAYE : Et le concret neutre ?
- M. JACK LANG, MINISTRE DE L'ÉDUCATION NATIONALE : ... qui a consisté pour les gouvernements précédents à amputer, à couper et à supprimer !
- M. ALAIN GOURNAC : C'est du pipeau !
- M. JACK LANG, MINISTRE DE L'ÉDUCATION NATIONALE : Vous pouvez être sûre, madame le sénateur, que nous continuerons à réformer...
- M. ADRIEN GOUTEYRON : On verra !
- M. DOMINIQUE BRAYE : *C'est de la bouillie pour les chats !*⁵³

Tous ces apports des nouvelles possibilités de recherche rapide sur Internet obligent le lexicographe à constamment modifier, améliorer les outils lexicographiques. Avant l'ère Internet, à défaut de ces possibilités, les lexicographes-phraséographes devaient se fier essentiellement à l'autorité et aux données des grands dictionnaires. Notre propre expérience phraséographique le confirme (BÁRDOSI 1986 ; BÁRDOSI – ETTINGER – STÖLTING 1992 ; BÁRDOSI 1997). C'est pourquoi les définitions de nombreux phrasèmes sont maintenant retravaillées, actualisées sur la base des attestations de textes trouvés sur Internet dans les nouvelles éditions de ces dictionnaires.

5.2. Phénomène naturel dans la vie des langues, la naissance de nouveaux figés est aussi un domaine particulièrement intéressant car nous assistons jour pour jour au processus de figement de certaines structures linguistiques sans nous en rendre vraiment compte. En effet, il n'est pas toujours facile de constater à quel moment certains mots plus ou moins souvent employés ensemble passent de la catégorie des combinaisons de mots libres à celle des combinaisons de mots figés pour être finalement enregistrés aussi dans les dictionnaires.

C'est ainsi que de nos jours où tout le monde surfe sur le Web ou sur Internet, la combinaison

(11) *surfer sur la vague de qqch.*

au sens de 'profiter de l'occasion offerte par un phénomène de mode', sans être encore enregistrée dans les dictionnaires, semble devenir, selon les attestations trouvées sur Internet (plus de 16 000 le 31 juillet 2006), un nouveau figé du français.

„Beaucoup moins bon que « Les Ogres du Gange » de P. Cavalier, 10 août 2005 – Commentaire de : dystad (Qui suis-je ?) de Brussels Belgium – M'étant aperçu que je faisais partie du groupe des lecteurs-types qui ont acheté « La règle de quatre » de Ian Caldwell et al. (mais en version anglaise, dans mon cas) après le roman de Philippe Cavalier « Les Ogres du Gange », je me permets de faire une comparaison dont je conclus que « Les Ogres du Gange » est un livre beaucoup plus original et intelligent. Je partage l'avis de ceux qui pensent que « La règle de quatre » essaie avant tout de « *surfer* » sur la vague

⁵³ <http://www.senat.fr/seances/s200004/s20000406/sc20000406013.html>

de succès du « Code Da Vinci » et que les artifices utilisés par les auteurs (notamment la recherche d'un style plus « littéraire » que celui de Dan Brown) ne parviennent pas à dissimuler cette évidence."⁵⁴

„C'est là qu'il faut dire un mot des excès de la mondialisation. Le danger est réel ! Il est tentant, pour les grandes puissances économiques (je ne crois pas que l'on doive s'arrêter aux seuls États Unis d'Amérique), d'essayer de *surfer sur la vague de la mondialisation* pour s'emparer des ventres et des esprits de tous les habitants de la planète."⁵⁵

5.3. Il faut mentionner également le type de nouveaux figés qui viennent dans le français actuel d'autres pays francophones. Le français du Québec semble jouer un rôle particulièrement important dans ce domaine (cf. aussi les nouveaux mots *courriel*, *courrieler*). Le figé *se péter les bretelles* 'se vanter' (cf. hongrois 'fél téglával veri a mellét' [littéralement : 'battre sa poitrine avec une demi-brique']) est par exemple un québécoïsme typique qui, selon les attestations trouvées sur Internet, apparaît déjà sur les pages France aussi sans être cependant encore enregistré par les dictionnaires.

6. Conclusions

En guise de conclusion on pourra dire que les figés sont non seulement le segment le plus anthropomorphique de la langue, mais qu'ils se prêtent aussi particulièrement bien à illustrer le lien entre héritage et renouvellement linguistique. Ce patrimoine linguistique et culturel doit être apprécié et sauvegardé dans nos langues afin de préserver l'héritage linguistique européen dans toute sa richesse et variété. Mais nous devons aussi être attentifs aux différents changements sémantiques actuels qui touchent ces figés et ceci non seulement en tant que lexicographes ayant pour tâche d'inventorier et de codifier toutes les nouveautés de la langue mais aussi en tant que simples utilisateurs de la langue.

Bibliographie

- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Eggimann, Genève.
- BALLY, CHARLES 1909. *Traité de stylistique française*. 2 vol. Klincksieck, Paris.
- BALZAC, HONORÉ DE 1833. *Eugénie Grandet*. Nelson Éditeurs, Paris.
- BÁRDOSI VILMOS 1986. *De fil en aiguille. Kalandozás a francia szólások világában*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1989. Un ange passe. Contribution à l'étymologie d'une locution. In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque In-*

⁵⁴ <http://www.amazon.fr/exec/obidos/ASIN/2749902029/402-2410173-9235364>

⁵⁵ <http://petitjournal.caloucaera.net/journal87.html>

- ternational, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 7–16.
- BÁRDOSI VILMOS. 1997. *Francia–magyar szólásszótár. Tematikus gyűjtemény és gyakorlókönyv* [Dictionnaire français–hongrois des locutions. Recueil thématique et livre d'exercices]. Corvina Kiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 4 (1999), 23–33.
- BÁRDOSI VILMOS 2003. *Magyar szólástár* [Thésaurus phraséologique du hongrois]. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS – ETTINGER, STEFAN – STÖLTING, CÉCILE 1992. *Redewendungen Französisch/Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch*. Francke Verlag, Tübingen, (UTB für Wissenschaften. Uni-Taschenbücher 1703).
- BODEL, JEAN 1925. *Le Jeu de saint Nicolas*. Librairie Ancienne Édouard Champion, Paris, (Éditeur Librairie de la Société des Anciens Textes Français, „Les Classiques français du Moyen Âge”).
- BURGER, HARALD ET AL. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin / New York.
- BURGER, HARALD 2003. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- CASARES, JULIO 1950. La locución, la frase proverbial, el refrán y el modismo. In CASARES, JULIO 1950. *Introducción a la lexicografía moderna*. Aguirre, Madrid, 163–242.
- COSERIU EUGENIO 1966. Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In *Actes du premier colloque international de linguistique appliquée, Nancy 26–31 octobre 1964, Session II/1*. Université de Nancy, Nancy. In *Annales de l'Est*. Mémoire 31, 175–217.
- Diccionario de la lengua española*. 1984. Real Academia Española, Madrid.
- Duden – Das große Buch der Zitate und Redewendungen*. 2002. Dudenverlag, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich.
- Duden – Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. 1992. Dudenverlag, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich, (Band 11).
- ERASMUS 1574. *Adagiorum Des. Erasmi Roterdami chiliadis quartae centuria*. Froben, Basel.
- ETTINGER, STEFAN 1989. Einige Probleme der lexikographischen Darstellung idiomatischer Einheiten (Französisch–Deutsch). In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 95–115.
- FIALA, PIERRE – LAFON, PIERRE – PIGUET, MARIE-FRANCE (eds.) 1997. *La locution : entre lexique, syntaxe et pragmatique. Identification en corpus, traitement, apprentissage*. Publications de l'INALF (Collection « Saint-Cloud », UMR « Lexicométrie et textes politiques »), Klincksieck, Paris.
- FONAGY, IVAN 1982. *Situation et signification*. J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia.
- GONZÁLEZ REY, ISABEL 2002. *La phraséologie du français*. Presses Universitaires du Mirail, Toulouse.

- GOUDAILLIER, JEAN-PIERRE 2001. *Comment tu tchatches ! Dictionnaire du français contemporain des cités*. Maisonneuve & Larose, Paris.
- GUIRAUD, PIERRE 1961. *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris, (Que sais-je ? 903).
- GUIRAUD, PIERRE 1967. *Structures étymologiques du lexique français*. Larousse, Paris.
- HACHETTE. *Le dictionnaire du français*. 1989. Hachette, Paris.
- HATZFELD, ADOLPHE – DARMESTETER, ARSÈNE – THOMAS, ANTOINE 1890–1900. *Dictionnaire général de la langue française du commencement du XVIIe siècle jusqu'à nos jours*. Librairie Ch. Delagrave, Paris.
- HEINZ, MICHAELA 1993. *Les locutions figurées dans le « Petit Robert ». Description critique de leur traitement et propositions de normalisation*. Niemeyer, Tübingen (Lexicographica, Series Maior, 49).
- HUGO, VICTOR 1858. Cromwell. In *Théâtre*. Librairie de L. Hachette et Cie, Paris.
- KUUSI, MATTI 1957. Regen bei Sonnenschein. Zur Weltgeschichte einer Redensart. *Folklore Fellows' Communications*, LXIX (1), 171 ; 6–420.
- Larousse de la langue française*. Lexis. 1979. Larousse, Paris.
- Le Petit Robert. Dictionnaire de la langue française*. 2004. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- MAKKAI, ADAM 1972. *Idiom Structure in English*. Mouton, The Hague, (Janua Linguarum, Series Maior, 48).
- MARKS, JOSEPH 1971. *The New French–English Dictionary of Slang and Colloquialisms*. E. P. Dutton, New York.
- MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1995. La locution en discours. In *Cahiers du français contemporain* (École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud – CRÉDIF), 2 (1995).
- MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1997. *La locution entre langue et usages. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994*. ENS Éditions Fontenay / Saint-Cloud, Collection Langages.
- MOLIÈRE 1964. L'Étourdi ou les contretemps. In *Œuvres complètes de Molière*. I. Garnier-Flammarion, Paris.
- NAZARIAN, ARMAND GRANTOVIČ 1976. *Frazeologia sovremennovo frantsouskovo ĭazika* [Phraséologie du français contemporain]. Vischaïa Chkola, Moscou.
- O. NAGY GÁBOR 1954. Mi a szólás? [Qu'est-ce qu'une locution ?] *Magyar Nyelv*, 50:3–4 (1954), 110–126; 396–408.
- O. NAGY GÁBOR 1979³. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete* [C'est animal ou végétal ? Origine des locutions hongroises]. Gondolat, Budapest.
- PIIRAINEN, ELISABETH. 2005. Europeanism, internationalism or something else? Proposal for a cross-linguistic and cross-cultural research project on widespread idioms in Europe and beyond, *Hermes. Journal of Linguistics*, 35 (2005), 45–75.
- PLUTARQUE 1645. *Œuvres morales*. 1–2. A. Robinot, Paris.
- PORTEAU, PAUL 1961. Fossiles linguistiques en français moderne. In PORTEAU, PAUL 1961. *Deux études de sémantique française*. P.U.F., Paris, 41–88.
- REY, ALAIN 1977. Les limites du lexique. In REY, ALAIN 1977. *Le lexique : images et modèles*. Colin, Paris, 183–200.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires le Robert, Paris.
- STRÖMBERG, REINHOLD 1954. *Greek Proverbs*. Wettergren & Kerber, Göteborg.

- SZABICS IMRE 1975. Structures historiques du français moderne. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio linguistica*, 115–124.
- VAUGELAS [s.d.]. *Remarques sur la langue française*. Nouvelle édition par A. Chassang. (Bibliothèque historique de la langue française). Léopold Cerf, Éditeur, Paris.
- WAHRIG, GERHARD 1978. *Deutsches Wörterbuch*. Bertelsmann Lexikon-Verlag, Berlin / München / Wien.
- WARTBURG, WALTER VON 1958⁵. *Évolution et structure de la langue française*. Francke, Berne.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS – HESSKY REGINA 2007. Phraseographie des Ungarischen. In BURGER, HARALD – DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ – KÜHN, PETER – NORRICK, NEAL R. (szerk.) 2007. *Phraseologie / Phraseology. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung / An International Handbook of Contemporary Research*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft / Handbooks of Linguistics and Communication Science. Band 28.2, XVII:85, Walter de Gruyter, Berlin / New York, 1017–1026.

PHRASEOGRAPHIE DES UNGARISCHEN

1. Stellenwert und Stand der Phraseographie in Ungarn

Als anwendungsorientiertes Arbeitsfeld verfügt die Phraseographie über eine nur relative Autonomie. Sie ist eingebunden in die Phraseologieforschung, diese liefert die wissenschaftliche Basis für die lexikographischen Beschreibungsaspekte und zur Entwicklung angemessener phraseographischer Gesamtkonzepte. Zum anderen ist Phraseographie ein Teilbereich der Sprachlexikographie, von der sie sich insofern abhebt, als ihr Darstellungsobjekt, die Phraseologie den Einwortlexemen gegenüber bestimmte Spezifika aufweisen, die an die Darstellung im Wörterbuch teilweise besondere Anforderungen stellen. Diese treten am deutlichsten in phraseologischen Spezialwörterbüchern hervor, während in allgemeinsprachlichen Wörterbüchern die Darstellung der Phraseme dem an Einwortlexemen orientierten Gesamtkonzept untergeordnet ist. Aus dieser Standortbestimmung ergibt sich, dass der Entwicklungsstand der Phraseographie einer Sprache durch diese Bereiche wesentlich mitbestimmt wird, so dass es bei einer Beschreibung der Phraseographie notwendig ist, die beiden genannten Bereiche mit zu berücksichtigen. Als weiterer Aspekt kommt – zumal im Fall des Ungarischen – die Rolle des internationalen wissenschaftlichen Austausches hinzu, der sich direkt oder indirekt, über zweisprachige Wörterbücher befruchtend auf die Forschung und die phraseographische Praxis auswirken kann.

Wie wörterbuchgeschichtliche Arbeiten überhaupt, sind auch Arbeiten zur ungarischen Phraseographiegeschichte eher spärlich. Es hat zwar in der ungarischen Sprachforschung relativ früh vereinzelte, wiewohl bedeutende Versuche gegeben, die wissenschaftliche Erforschung der Phraseologie und die Phraseographie zu begründen bzw. voranzutreiben, diese waren aber eher episodischer Art und sind jeweils ohne Fortsetzung geblieben (SZVORÉNYI 1847; TOLNAI 1910; O. NAGY 1977). Selbst der internationale Aufschwung der Phraseologieforschung im letzten Drittel des 20. Jahrhunderts führte in Ungarn zu keiner wesentlichen Veränderung, so dass eine moderne, am aktuellen Forschungsstand orientierte wissenschaftliche Beschreibung und phraseographische Kodifizierung des ungarischen Phrasembestandes nach wie vor ein Desiderat ist.

Die bescheidene Fachliteratur zur Phraseographie steht in eigenartigem Widerspruch zur vergleichsweise großen Zahl der auch wörterbuchtypologisch recht verschiedenen Nachschlagewerke und Sammlungen. Auf diese Diskrepanz hatte bereits TOLNAI (1910) hingewiesen, dem wir die erste wissenschaftlich fundierte Auseinandersetzung mit der Phraseologie verdanken. In seiner im Druck veröffentlichte Antrittsrede an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften plädierte er für eine klare Begriffsbestimmung, Abgrenzung und Vereinheitlichung der bis dahin in Sammlungen und Wörterbüchern sehr verschieden gebrauchten Terminologie. Er hob auch die Notwendigkeit einer klaren Grenzziehung zwischen Phrasem als Wortverbindung und Sprichwort als Satz hervor, indem er als entscheidenden Unterschied darin sah, dass das Phrasem als Stilmittel eingesetzt wird, während das Sprichwort „Rede“, eine Äußerung, ein Urteil, eine Lebensweisheit ist (TOLNAI 1910, 9). TOLNAI verdanken wir auch eine erste, kritisch angelegte historische Betrachtung der phraseologischen Wörterbücher bzw. Sammlungen, auf die fast 70 Jahre später auch O. NAGY, der selbst als Phraseograph tätig war, zurückgegriffen hat und auch für diese Arbeit als inhaltlicher Leitfaden dienen soll (O. NAGY 1977).

2. Gesamteuropäische Wurzeln

Vergleichbar mit dem Verlauf in anderen europäischen Ländern fallen die Anfänge der Phraseographie auch in Ungarn in die Zeit des Humanismus. Unbestrittenes Vorbild für die ersten phraseologischen Sammlungen war das Werk von ERASMUS VON ROTTERDAM *Adagiorum Chiliades*, bzw. dessen Ausgabe von 1574 (O. NAGY 1977, 15). Ein weiterer Aspekt der europäischen Wurzeln ergibt sich aus der damaligen historischen Lage. Im 16./17. Jahrhundert wurden infolge der wechselvollen, durch Kriegsereignisse geprägten ungarischen Geschichte (150 Jahre türkische Eroberung und Zersplitterung des früher einheitlichen Königreiches) die geistigen und Bildungszentren in Mitleidenschaft gezogen. Um eine höhere Bildung zu erwerben, zog die Mehrheit der jungen Ungarn nach Westeuropa und studierte vor allem an deutschen Universitäten. Die aus der Sicht der Phraseographieggeschichte bedeutsamen, in der Regel mehrsprachigen Sammlungen dieser Zeit erfassten folglich neben den klassischen Sprachen und Ungarisch vor allem das Deutsche (BARANYAI DECSI 1598; SZENCZI MOLNÁR 1604, 1611; KIS VICZAY 1713). Die Ausgangssprache war in der Regel Latein oder Griechisch und auch der Erscheinungsort lag nicht selten außerhalb der Grenzen des damaligen Ungarns.

Der ungarische Humanist BARANYAI DECSI stellte auf der Grundlage von ERASMUS' Arbeit aus dem Jahr 1554 eine dreisprachige Sammlung mit 4795 Redensarten zusammen, in der er zu griechischen und lateinischen Wendungen die „phraseologischen“ Entsprechungen im Ungarischen anführte. Diese Sammlung wird heute als das erste phraseologische Wörterbuch für die ungarische Sprache eingestuft (TOLNAI 1910, 22; O. NAGY 1977, 17). BARANYAI DECSI befolgt voll und ganz die Materialanordnung von ERASMUS. Inhaltlich gibt es Auslassungen und Ergänzungen, so dass DECSIS Sammlung 5000 („chiliades quinque“), während ERASMUS' Sammlung 4151

Einträge enthält (TOLNAI 1910, 25). Drei Typen von Redensarten sind auseinandergehalten: satzwertige Formeln (*Magis nocent insidiae, quae latent* – Lassú víz partot moss), Mehrworteinheiten mit metaphorischer Bedeutung (*A Tadesso ad Tartarum* – Czöbörböl vederbe hágni) und Lexeme mit metaphorischer Bedeutung (*Lych-nobius* – Mint az bagoly nem aluszik éyel). Die ausführliche Analyse der Sammlung durch TOLNAI stellt einerseits kritisch fest, dass DECSIS Arbeit auf eine Erläuterung der Redensarten und auf Belege sehr häufig verzichtet. Dafür wird positiv vermerkt, dass ungarische Interpretationen, Umschreibungen, nicht selten sinngemäße Übersetzungen geliefert werden, wobei DECSI „aus der Quelle Nummer eins“, aus der Volkssprache schöpft (TOLNAI 1910, 26). Dieser Sammlung sollten bald weitere folgen, die sich durchaus in großem Stil aus DECSIS Werk bedienen.

Als erste phraseologische Sammlung mit Ungarisch als Ausgangssprache kann der 2. Teil der 2. Auflage von SZENCZI MOLNÁRS Werk angesehen werden (SZENCZI MOLNÁR 1611), während die 1. Auflage (SZENCZI MOLNÁR 1604) noch dreisprachig, mit Latein als Ausgangssprache angelegt war. SZENCZI MOLNÁR griff bei der Zusammenstellung des ungarischen Materials auf DECSI zurück, selektierte aber offensichtlich sehr bewusst für seine eigene, für Lehrzwecke bestimmte Sammlung. Laut TOLNAI (1910, 28) geht es um insgesamt rund 500 Einheiten, zum Teil eine moralische Lehre enthaltende Sprichwörter, zum Teil um charakteristische ungarische Redensarten und stehende Vergleiche. Als Zeichen der Bemühung um eine Systematik in der Anordnung lässt sich ein Hinweis aus dem (lateinischen) Vorwort auffassen: Der Benutzer findet die Ausdrücke unter dem ersten oder dem wichtigsten Wort („Hauptwort“), wobei in Ansätzen bereits eine Mehrfachdarstellung zu beobachten ist. O. NAGY hebt in seiner fragmentarischen Phraseologiegeschichte (1977, 17 f) als weiteren Verdienst von SZENCZI MOLNÁR hervor, dass dieser bereits auf die Unterscheidung verschiedener Phrasentypen Wert gelegt hat, wie sie aus wesentlich später entstandenen bzw. aus modernen phraseologischen Wörterbüchern bekannt ist. Die Wörterbücher von SZENCZI MOLNÁR hatten bis ins 18. Jahrhundert hinein noch zahlreiche Auflagen, und sie dienten als Quelle bzw. Vorbild für weitere ähnliche Werke.

Die lateinisch-ungarische Sammlung von KIS VICZAY (1713) enthält rund 5000 überwiegend Mehrworteinheiten. Einen Fortschritt gegenüber den früheren Sammlungen bedeutet die neuartige Einschätzung der Sprichwörter, indem ihre Bedeutung nicht in der Vermittlung von „Weisheiten“, sondern darin erkannt wird, dass sie wichtige Ausdrucksmittel der Sprache darstellen, die in der Schule vermittelt werden sollen. Wenn auch nicht konsequent befolgt, gilt für KIS VICZAY Polylexikalität als Selektionskriterium, was bereits eine modernere Auslegung des Phrasembegriffs signalisiert. Im Gegensatz zu früheren Sammlungen sind die lateinischen Ausgangsformen konsequent alphabetisch aufgeführt.

In den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts werden erste phraseologische Sammlungen vorgelegt, die aus einer völlig neuen Motivation als die bisherigen entstanden waren. Den Ideen der Aufklärung verhaftet und aus einem ausgeprägten

nationalen Bewusstsein verlagerte sich das Interesse auf die Pflege der Nationalsprache, was mit einer bewussten Abkehr von den lateinischen Sprichwortsammlungen und der Zuwendung den „Hungarismen“, den originären, in der ungarischen Volkssprache lebenden Ausdrücken einherging. Die erste Sammlung dieser Art war das Werk von LEÓ SZAITZ, das er unter dem Pseudonym ISTVÁN MÁRIAFI veröffentlichte (SZAITZ 1788). Seine Intention hat der Verfasser auf widersprüchliche Weise verwirklicht. Die zwei Hauptteile des Buches bestehen aus Zitaten von PÉTER PÁZMÁNY, Erzbischof von Esztergom und Dichter des 17. Jahrhunderts, dessen Sprachgebrauch SZAITZ für mustergültig hielt. Dabei spielte die Frage, ob es sich um okkasionelle metaphorische Ausdrücke (Autorenphraseme) oder geläufige, in breiten Kreisen bekannte Wendungen handelte, keine entscheidende Rolle. In zwei weiteren, und kürzeren, Teilen finden sich Ausdrücke aus der Volkssprache bzw. nur regional verwendete Wörter (O. NAGY 1977, 30 f).

Nicht unerwähnt soll schließlich das überaus interessante Wörterbuch von NOSZKÓ (1790) bleiben. Bereits im Titel *Florilegium* kommt die starke Beeinflussung durch lateinische Vorgänger wie „Gradus ad Parnassum“ oder „Syntaxis ornata“ zum Ausdruck. Insgesamt handelt es sich um eine Mischung aus Stilwörterbuch und Synonymwörterbuch, in der die stiltypischen Wendungen der besten ungarischen Autoren ebenso zu finden sind wie gängige attribuierte Substantive oder charakteristische adverbiale Fügungen. Indem dieses Werk die lexikalischen Affinitäten des zeitgenössischen Ungarisch beschreibt, stellt es – seiner Zeit um einiges voraus – eine Art Kollokationswörterbuch dar, ohne jedoch echte idiomatische Wendungen berücksichtigt zu haben.

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts findet sich Phraseographie schließlich nicht selten als Bestandteil von Lehrwerken. SZENT-PÁLI (1795) veröffentlichte in seiner *Grammatica Hungarica* eine erste Sammlung der in Siebenbürgen geläufigen regionalen Redensarten. Die *Syntaxis ornata* von POMEY (1745) ist ein Latein-Lehrwerk für Ungarn und widmet besondere Aufmerksamkeit den Redensarten (Adagialibus Idiotismis), die als integraler Bestandteil der Gemeinsprache betrachtet werden. Das dritte Kapitel eines an deutsche Muttersprachler gerichteten Werkes von ADÁMI *Von den Ungarischen Redensarten, welche man in der deutschen Sprache von Wort zu Wort nicht gebrauchen kann* (1760/63) enthält bereits einige wesentliche Neuerungen (O. NAGY 1977, 22 f). Ein Großteil der Einheiten, die man heute als sprachliche Klischees bezeichnet, sind hier zusammengefasst und hinsichtlich ihrer relevanten Verwendungssituationen klassifiziert. Für die Geschichte der europäischen Phraseographie sehr früh bemüht sich der Autor zusätzlich, typologisch sauber zwischen freien und gebundenen Verbindungen zu unterscheiden. Es ist vor allem der ausführlichen Auflistung ungarischer Ausdrücke mit einem Verb als zentrales Element und ihrer Entsprechungen im Deutschen zu verdanken, dass diesem Werk großer Erfolg beschieden war und es nachhaltigen Einfluss auf andere zeitgenössische Werke ausüben konnte (O. NAGY 1977, 24).

Aus dem Jahre 1794 stammt ein kleines Wörterbuch des Mediziners und Komparatisten GYARMATHI, das als Anhang einem ungarischen Lehrwerk beigelegt ist (GYARMATHI, 1794). Dieses Werk von GYARMATHI, dessen sprachwissenschaftliche Untersuchungen von nicht unerheblichem Einfluss auf AUGUST SCHLEICHER waren, zeichnet sich dadurch aus, dass es mehr als andere zeitgenössische Sammlungen die gesprochene Sprache seiner Zeit repräsentiert. Die Redensarten und Sprichwörter sind nicht aus älteren Sammlungen übernommen, sondern entstammen einem eigenen Korpus des Autors. Somit stellt diese Arbeit für zahlreiche ungarische Ausdrücke die älteste lexikographische Belegquelle dar. Die phraseologischen Einheiten sind oftmals in Vollsätzen präsentiert, um ihr Verständnis zu erleichtern.

3. Das 19. Jahrhundert

Zu Beginn des 19. Jahrhunderts steigt die Zahl der Veröffentlichungen mit phraseographischem Charakter in Ungarn rapide an. Dies ist die Zeit, die meist mit dem Stichwort „Spracherneuerung“ gekennzeichnet wird, d.h. des Bewusstwerdens der dringenden Notwendigkeit, die ungarische Sprache zu modernisieren und zu emanzipieren. Man bemühte sich vor allem um die Erneuerung und Erweiterung des Wortschatzes, wobei man sich verschiedener Techniken bediente: außer der Wiederbelebung alter ungarischer Wörter integrierte man Regionalismen in die Standardsprache, es wurden mit bestimmten Wortbildungsmitteln Neuwörter geschaffen und man griff auf Entlehnungen (vor allem aus dem Deutschen) zurück. Dieser recht emotionsgeladene Prozess verlief vor dem Hintergrund der patriotischen Bewegung zur Erlangung der nationalen Unabhängigkeit gegenüber den Habsburgern.

Aus diesem ausgeprägten Bewusstsein für die Muttersprache und der Notwendigkeit ihrer Erneuerung erklärt sich das Erscheinen zahlreicher Sammlungen mit „typischen“ Wendungen des Ungarischen: Idiotismen, die wortwörtlich in eine andere Sprache nicht zu übersetzen waren. Namhafte Vertreter des damaligen öffentlichen Lebens, vor allem Intellektuelle beteiligten sich an der Erschließung und Kodifizierung der Redensarten und Sprichwörter.

Das Wörterbuch des Dichters BARÓTI SZABÓ (1803) präsentiert trotz einer problematischen, weil recht willkürlichen Auswahl der Phraseme sowie ihrer unstrukturierten und daher wenig effizienten Anordnung wesentliche phraseographische Neuerungen: die Hervorhebung der häufigen Wendungen und Sprichwörter durch Kursivierung, die Glossierung der weniger geläufigen sowie die Verzeichnung zahlreicher synonymischer Ausdrücke zu einem Phrasem.

Der Leitgedanke der Wörterbücher von PÁLÓCZI HORVÁTH (1819) sowie von DUGONICS (1820), beide ebenfalls Dichter bzw. Schriftsteller, war, einen Verlust von typischen Idiotismen des Ungarischen zu verhindern, der als allgemeine Verarmung der Sprache verstanden wurde. Beide Autoren hegten ein starkes Interesse für die Etymologie der Phraseme und versuchten sie nach ihrer Herkunft zu klassifizieren. Es wurden auch Hunderte von etymologischen Erklärungen vorgeschlagen – obwohl

teilweise durchaus phantasievoll. Wie das Vorwort bei DUGONICS belegt, wurde darüber hinaus erkannt, dass lediglich die lexikalisierten Mehrworteinheiten berechtigt in die Sammlungen aufgenommen werden sollten, wenn auch die phraseographische Praxis die theoretische Einsicht bedauerlicherweise nicht immer befolgte. So erscheinen mehr als nur einmal in ihren Wörterbüchern Einheiten, die von ihnen abgewandelt oder gar konstruiert wurden. Schließlich verdient noch hervorgehoben zu werden, dass DUGONICS als entscheidende Neuerung sein phraseologisches Wortmaterial mühevoll in 48 onomasiologische Kategorien eingeteilt hat.

BALLAGI, der durch seine vielfältige Tätigkeit eine bedeutende Gestalt der ungarischen Sprachwissenschaft des 19. Jahrhunderts war, veröffentlichte eine Sammlung mit über 8000 ungarischen Redensarten und Sprichwörtern, die er als Erster mit denen anderer Völker verglichen hat (BALLAGI 1850).

1851 erscheint das *Buch der ungarischen Sprichwörter* des Dichters und Philosophen JÁNOS ERDÉLYI. Im Lichte der erwähnten historischen Zusammenhänge verwundert es kaum, dass sich der Autor vornehmlich auf die Geschichte und den in Sprichwörtern erkennbaren Volksgeist konzentriert.

Die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts ist aus der Sicht der Phraseographie ziemlich ereignislos verlaufen. Dafür ist aber das von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften seit Jahrzehnten geplante und längst überfällige erste, große einsprachige Wörterbuch erschienen (CZUCZOR–FOGARASI 1862). Mit rund 100 000 Stichwörtern in 6 Bänden war es das erste Bedeutungswörterbuch, das für lange Jahrzehnte die gesamte ungarische Wörterbuchschreibung, so auch die Phraseographie prägen sollte. Wenn auch manche Neuerungen dieses Wörterbuchs auf Kritik gestoßen sind, wurde es grundsätzlich positiv aufgenommen. Das Material wurde nischenalphabetisch geordnet, die Mikrostruktur ist sorgfältig ausgearbeitet und das Wörterbuch enthält ein reiches phraseologisches Material (einschließlich Sprichwörter), das sich von den Verwendungsbeispielen typographisch zwar nicht abhebt, häufig aber mit einer Bedeutungserläuterung ergänzt ist.

Zwei weitere Werke sind noch aus diesen Jahrzehnten zu erwähnen: eine Sammlung von Sentenzen und gängigen Sprichwörtern aus der Feder des Schriftstellers und Journalisten BÉLA TÓTH, der sich weitgehend auf Beispiele BÜCHMANNS (1864) als dem Klassiker seines Gebietes stützte. Das Material wurde aber um Sinnsprüche und geflügelte Worte aus dem ungarischen kulturellen Kontext bereichert (TÓTH 1895). Wesentlich nachhaltiger war die Wirkung der Sammlung von MARGALITS, Schriftsteller und Professor für kroatische Sprache und Literatur an der Budapester Universität (MARGALITS 1897). Bis in die 60er Jahre des 20. Jahrhunderts sollte dieses Werk mit rund 25 000 Lemmata das umfangreichste und detaillierteste bleiben. MARGALITS hat allerdings eine Bedeutungserläuterung nur dann geliefert, wenn er dies – so heißt es im Vorwort – für notwendig erachtet hat. Als Quelle für seine Sammlung hatte er alle zugänglichen früheren Sammlungen benutzt, ihr Kürzel steht jeweils nach dem verzeichneten Ausdruck. So werden die Formvarianten und

auch die formalen Veränderungen von Phrasemen, Sprichwörtern in ihrem historischen Verlauf aufgezeigt. Als Neuerung führte MARGALITS die Mehrfachdarstellung ein, so dass man jedes verzeichnete Phrasem bei jedem autosemantischen Element nachschlagen kann. Dieses Vorgehen erweist sich als besonders benutzerfreundlich, da wegen der vergleichsweise freien Gliedfolge des Ungarischen nicht immer leicht festzustellen ist, welche die sog. erste sinntragende Konstituente eines Phrasems ist.

In diese Epoche fällt schließlich das Erscheinen neuer zweisprachiger phraseologischer Wörterbücher (SIMONYI 1896; SPANRAFT 1889). Ihre Bedeutung besteht darin, dass sie Vorläufer einer Entwicklung waren, die zunehmend bemüht war, auf lexikographische Innovationen in anderen Ländern zurückzugreifen, was sich positiv auf die Entwicklung der gesamten ungarischen Phraseographie ausgewirkt hat.

4. Die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts

Im 20. Jahrhundert verstärkt sich die phraseographische Aktivität, so dass sich nach und nach bestimmte Wörterbuchtypen deutlicher als zuvor unterscheiden lassen. Einerseits richtet man das Augenmerk nach wie vor auf die „typisch ungarischen“ Redensarten, Sinnsprüche und Sprichwörter und nutzt sie als Anlass, um den sprachlichen und kulturhistorischen Reichtum der Muttersprache bewusst zu machen. Als prototypisches Beispiel ist das Buch von KERTÉSZ anzuführen, dessen Untertitel – *Kulturhistorische Denkmäler unserer Sprache* – das inhaltlich-thematische Profil vorzeichnet. Hauptziel des Autors war es nämlich, die Entstehungsgeschichte von mehr als tausend gebräuchlichen Phrasemen der ungarischen Sprache in insgesamt 15 Lebensbereichen (z.B. Jagd und Fischerei, bäuerliches Leben, Gastronomie, Sitten und Bräuche usw.) vor Augen zu führen. Auf diese Weise wollte KERTÉSZ zeigen, dass sich der Kern des phraseologischen Bestandes einer Sprache über verschiedene semantische Entwicklungsprozesse aus verschiedenen Lebensbereichen herleiten lässt.

Angeregt durch KERTÉSZ Werk legte einige Jahre später CSEFKÓ eine ähnliche Arbeit mit der detaillierten Etymologie von 44 Redewendungen und Sprichwörtern des Ungarischen vor. Indem sich CSEFKÓ auf Ergebnisse aus der Geschichtsforschung und der Ethnographie beruft, klärt er nicht nur die Etymologie zahlreicher, bis dahin ungenügend beschriebener ungarischer Ausdrücke, sondern verweist mittels der in den Mittelpunkt der Betrachtungen gerückten Wortfamilie auch auf globale Zusammenhänge zwischen der Herkunft der Phraseme und den sie konstituierenden Lexemen.

Da zweisprachige Spezialwörterbücher mit Ungarisch als Ausgangssprache nur vereinzelt vorliegen, muss als einziges, heute kaum bekanntes umfangreiches Werk erwähnt werden, das sich durch seine Konzeption und außerordentlicher Materialfülle auszeichnet (BÍRÓ – SCHLANDT 1937). Über die Lemmazahl finden sich im Vorwort keinerlei Angaben, so ist man diesbezüglich auf den Umfang von 653 Seiten

und auf Auszählungen angewiesen. Unter den Buchstaben A und Á wurden insgesamt 231 Einträge gezählt. Die Mikrostruktur ist recht einfach und das selektierte Material lässt den Eindruck entstehen, dass die Autoren ihrem Wörterbuch einen recht weit gefassten Phraseologiebegriff zugrunde gelegt hatten. Aus heutiger Sicht könnte man dieses Nachschlagewerk, das nach dem Zweiten Weltkrieg ohne Fortsetzung geblieben war, am ehesten ein Kollokations- bzw. Kombinationswörterbuch nennen.

5. Die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts

Nach dem Zweiten Weltkrieg, bereits Anfang der 50er Jahre revidierte man die zweisprachigen Wörterbücher der sog. „Weltsprachen“, d.h. Deutsch, Englisch, Französisch und Russisch. Lediglich wurde der Lemmabestand den neuen, weitgehend ideologisch-politisch geprägten Anforderungen angepasst, die lexikographische Darstellungsweise blieb dabei unverändert. Die Aufgabe besorgte der Akademieverlag [Akadémiai Kiadó], der seine Monopolstellung auf dem Wörterbuchmarkt bis in die 90er Jahre bewahrt hat. Ab den 60er Jahren brachte Akadémiai Kiadó / Terra eine Reihe von zweisprachigen phraseologischen Rezeptionswörterbüchern im Taschenformat heraus, die sich an fortgeschrittene Fremdsprachenlerner wandten (NÁDOR 1963; VÉGH – RUBIN 1966; MAGAY – MENTLNÉ 1966; ÁRMOSNÉ – RÁTZ 1983; FÁBIÁN – GHENO 1986). Obwohl diese kaum mehr als zweisprachige Phrasemlisten darstellten, wurden sie in sehr breiten Kreisen verwendet und erlebten mehrere Auflagen. Mit der Fertigstellung eines neuen ungarischen Bedeutungswörterbuches wurde das Institut für Sprachwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften betraut, der erste Band von insgesamt 7 Bänden erschien 1959. Von einsprachigen phraseologischen Projekten war keine Rede.

Lediglich aus privater Initiative ist die in ihrer Art bis heute einmalige Arbeit von GÁBOR O. NAGY zur Herkunft von rund 400 typischen Ausdrücken und Redewendungen des Ungarischen entstanden, die er als „Blüten der Sprache“ bezeichnete (O. NAGY 1961). Seine etymologischen Erklärungen, gestützt auf zahlreiche schriftliche Belege, sind ungewöhnlich exakt. Dank dem lockeren, auch für Laien genießbaren Stil des Autors ist dieses Werk zu einem Bestseller geworden. Als einzige herausragende Gestalt auf dem Gebiet der Phraseologieforschung und der Phraseographie hat O. NAGY sein phraseologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache 1966 vorgelegt. Dieses eindrucksvolle Werk basiert auf einem umfangreichen Korpus von 20 000 Einheiten, einschließlich archaischer und regionaltypischer Phraseme und ist nach modernen phraseographischen Gesichtspunkten konzipiert. Kodifiziert sind die unterschiedlichen Varianten der Phraseme, ihre Bedeutungsbeschreibung, Verwendungsbeschränkungen, sozio-stilistische Markierungen und Synonyme. Jahrzehntlang war dieses das einzige moderne Spezialwörterbuch, und es ist bis heute, zunehmend aus historischer Perspektive, eine Schatzkammer für die ungarische Sprache, eine unerschöpfliche Quelle für sprachwissenschaftliche und ethnographische Forschungen geblieben.

Obwohl im Druck niemals erschienen, ist eine hervorragende einsprachige kleine Sammlung von Phrasemen für ungarische und fremdsprachige Benutzer zu erwähnen. Sie wurde 1963 von JÓZSEF MIHÁLYI, Professor für Sprachwissenschaft an der Budapester Universität als Kopiervorlage veröffentlicht. Enthalten sind 2362, vom Autor als „wichtigste und häufigste“ eingestufte Phraseme des Ungarischen, und die Darstellungsweise weist alle für die moderne Phraseographie typischen Kriterien auf: registerabhängige Markierung der Phraseme, Angabe der zum korrekten Gebrauch notwendigen Flexionsparadigmen, Angaben zu Verwendungsbeschränkungen des Phrasems in der Definition, authentische Belege, die dem Benutzer die Erfassung des tatsächlichen Sinns des Phrasems erleichtern. Es ist überaus bedauerlich, dass dieses Werk nie einer breiteren Öffentlichkeit zugänglich geworden ist.

In den 80er Jahren gingen von den Fremdsprachenphilologien vor allem an der Budapester Universität, die stärker als die Hungarologie in die westeuropäische Entwicklung eingebunden waren, Initiativen zur Erstellung zweisprachiger phraseologischer Wörterbücher aus. Man orientierte sich an modernen phraseographischen Arbeiten, und bemühte sich, die positiven Vorbilder in die ungarische Praxis umzusetzen. Aus diesen befruchtenden Kontakten ging eine ganze Reihe zweisprachiger phraseologischer Wörterbücher mit Ungarisch als Ausgangs- oder Zielsprache hervor, von denen hier nur einige genannt werden können. So ist zunächst auf Initiative des Romanisten BÁRDOSI (1986) bei der Verlagsanstalt Tankönyvkiadó in Budapest eine Reihe zweisprachiger phraseologischer Sammlungen mit jeweils Ungarisch als Zielsprache entstanden. Das Novum war die Abkehr von der traditionellen semasiologischen Anordnung der Phraseme zugunsten einer onomasiologischen. Ausgehend von allgemeinverständlichen Schlüsselbegriffen wie „Dummheit“, „Scham“, „Lüge“, „Armut“, „Geschwindigkeit“ etc., unter denen die entsprechenden Phraseme aufgelistet sind, erlaubt diese Anordnung einen effektiveren Zugriff für Nicht-Muttersprachler, und durch ein ungarisches Register mit entsprechendem Verweissystem sind sie auch als Produktionswörterbücher zu benutzen. Zwei weitere Vertreter dieser Reihe sind von FÁBIÁN (1987) für das Italienische und von HESSKY (1993) für das Deutsche herausgegeben worden. FÖLDES veröffentlichte 1987 eine dreisprachige Phrasemsammlung (Ungarisch – Deutsch – Russisch). Die Besonderheit der gebuchten eintausend phraseologischen Einheiten besteht darin, dass sie in den berücksichtigten drei Sprachen über genau die gleiche Bedeutung und oftmals sogar die gleichen Konstituenten und sprachlichen Bilder verfügen. Sowohl durch den Umfang des Korpus als auch die methodologische Akribie zeichnet sich das gelungene Wörterbuch der englischen und amerikanischen Wendungen von MAGAY aus (1999). Als Kuriosität unter den phraseographischen Veröffentlichungen dieser Zeit soll das Werk von PACZOLAY (1997) genannt werden, das 106 der häufigsten europäischen Sprichwörter mit ihren Entsprechungen in 55 teilweise exotischen Sprachen aufführt. Kriterien für den Bekanntheitsgrad eines Sprichwortes waren sein aktueller Gebrauch innerhalb des europäischen Großraumes und

das Verfügen über ein Äquivalent in mindestens 28 lebendigen europäischen Sprachen.

Mit unverändertem Eifer wurde die in jahrhundertealter Tradition wurzelnde Sammlung und Buchung des dialektalen phraseologischen Materials fortgesetzt, wobei im Vordergrund die einfache Dokumentation und nicht eine lexikographisch-phraseographischen Anforderungen genügende Präsentation steht. GABRIELLA VÖÖ (1999) gab eine reiche Sammlung von Redewendungen der in Transsilvanien, im heutigen Rumänien lebenden ungarischen Minderheit von rund eineinhalb Millionen heraus. ZOLTÁN ÚJVÁRY (2001) hat sich auf rund 600 Seiten sowohl eine Übersicht als auch Beschreibung der Gebrauchsbedingungen der typischen Phraseme eines nordungarischen Dialektes vorgenommen. Schließlich sollen die primär nicht nach lexikographischen Prinzipien konzipierten Sammlungen von BÉKÉS (1968) und das Wörterbuch der Gemeinplätze von HERNÁDI (1976) erwähnt werden. BÉKÉS ist ganz der am Ende des 19. Jahrhunderts von TÓTH begründeten Tradition verhaftet, während HERNÁDI ein reichhaltiges, amüsantes Korpus von Klischees und Stereotypen der Gegenwartssprache dokumentiert.

6. Die Gegenwart

Eine Gesamteinschätzung der gegenwärtigen Lage ergibt einerseits eine verbesserte Darstellung von Phrasemen in zweisprachigen Wörterbüchern, die um die Jahrtausendwende entweder auf der Basis neuer lexikographischer Gesamtkonzepte erstellt worden, oder als weitgehend verbesserte Neuauflagen früherer Lexika erschienen sind. Zum anderen wurden als Abschluss zweier voneinander unabhängig laufender Projekte fast zeitgleich zwei große einsprachigen phraseologische Spezialwörterbücher auf den Markt gebracht. Für all diese Unternehmen trifft zu, dass sie völlig oder teilweise von ungarischen Germanisten bzw. Romanisten durchgeführt wurden, die sich bemüht haben, einschlägige Erkenntnisse der internationalen Forschung praktisch umzusetzen.

Das phraseologische Spezialwörterbuch von TAMÁS FORGÁCS (2003) enthält rund 7500 Redewendungen und Sprichwörter, darunter viele umgangssprachliche Ausdrücke. Der Stichwortartikel zu jedem Phrasem enthält alle wörterbuchrelevanten Angaben sowie zusätzlich eventuelle Varianten und gibt Hinweise für die syntaktisch korrekte Verwendung. Im Anschluss sind die Bedeutungen des Phrasems abgehandelt und Situations- bzw. Kontextbeschreibungen zu ihrer Verwendung angegeben. Als entscheidende Neuerung kann gewertet werden, dass der Gebrauch der Wendungen anhand von Beispielsätzen veranschaulicht wird. Authentische Belege aus Presseerzeugnissen der letzten zehn Jahre tragen zur sicheren Bedeutungsabklärung bei und weisen auf mögliche unpassende Verwendungen hin. Die kulturhistorisch geprägte Tradition setzen kurze Erklärungen zu kulturhistorischen und ethnographischen Hintergründen fort. Durch die Kompetenzbeispiele und Belege erweist sich das Werk insgesamt auch als Zeitdokument und als interessante Lektüre.

Als Ergebnis einer langjährigen Zusammenarbeit von ungarischen Romanisten, Germanisten und Hungarologen liegt das jüngste einsprachige semasiologische und onomasiologische phraseologische Spezialwörterbuch des Ungarischen mit VILMOS BÁRDOSI als verantwortlichem Herausgeber (BÁRDOSI 2003) vor. Die Autoren haben bei der Konzipierung das Ziel verfolgt, durch das Inventarisieren der traditionellen und neueren Phraseme des Ungarischen mit mehr als 13 000 Einheiten (Redensarten, Routineformeln, Sprichwörter) zu 4000 Stichwörtern sowohl muttersprachlichen als auch ausländischen Benutzern ein Nachschlagewerk in die Hand zu geben, um ein verfeinertes Sprachbewusstsein und eine vertiefte Sprachkenntnis zu fördern. Das Material soll darüber hinaus als verlässliche Quelle für die Erstellung anderer ein- oder zweisprachiger, allgemeiner oder phraseologischer Wörterbücher dienen. Das Wörterbuch besteht aus drei Hauptteilen. Im ersten, glattalphabetisch nach der ersten autosemantischen Konstituente angelegten Teil sind die Phraseme mit allen klassischen wörterbuchrelevanten Informationen zu der syntaktisch korrekten Verwendung, mit eventuellen Varianten, stilistischer Markierung und Bedeutungsbeschreibung verzeichnet. Typographische Spezialzeichen informieren den Benutzer über die Zugehörigkeit des jeweiligen Phrasems der drei Haupttypen. Im zweiten Teil folgt eine onomasiologische Kategorisierung der 13 000 Phraseme unter 600 Schlüsselbegriffen (z.B. „Buta, Butaság“ – „dumm“, „Dummheit“) und 2000 synonymischen Feldern (z.B. „csőd“ – „Pleite/Bankrott“ vgl. „Kudarc“ – „Misserfolg“/„Scheitern“). Eine Kombination der semasiologischen und onomasiologischen Anordnung erweist sich für bifunktionale Wörterbücher in der Regel als brauchbar und nützlich (vgl. GALISSON 1984; SCHEMANN 1989; DUNETON 1990). Da im ersten semasiologisch angelegten Teil keine Verweise vorkommen, wird das Prinzip der Mehrfachdarstellung mit dem dritten Teil des Wörterbuches verwirklicht. Alle Phraseme sind unter jeder bedeutungstragenden Konstituente – insgesamt 7637 Lemmata – angeführt. Diese Darstellung ermöglicht einerseits das schnelle Auffinden eines Phrasems unter jeder seiner autosemantischen Konstituente, andererseits erlaubt sie aufschlussreiche Beobachtungen zu Phrasemen mit einer oder mehreren gleichen Bestandteilen. Dem Wörterbuch ist auch ein kurzer Anhang mit den geläufigsten ungarischen Antonomasen hinzugefügt, die mit Phrasemen große Ähnlichkeit aufweisen.

7. Zusammenfassung

Aus der gesamteuropäischen Tradition hervorgegangen, bildeten sich nach und nach bestimmte markante Züge der ungarischen Phraseographie heraus, die zugleich Schwerpunkte der ungarischen Sprachforschung widerspiegeln. So hat man den sog. Hungarismen in beiden Bereichen besondere Aufmerksamkeit entgegengebracht und ausgeprägtes Interesse für regionale und dialektale Aspekte der sprachlichen Ausdrucksmittel gezeigt. Bis in die jüngste Vergangenheit waren Fragen der kulturhistorisch-parömiologisch motivierten Entstehung von Redensarten

und ihr etymologische Betrachtung vorherrschend. Eine systematische synchronische Phraseologieforschung konnte sich bis heute nicht voll entfalten. Dafür verstärkte sich in den letzten Jahrzehnten über die modernen Fremdsprachenphilologien der Einfluss der gesamteuropäischen Phraseologieforschung. Diesem ist es zu verdanken, dass aus der Forschung und lexikographisch-phraseographischen Praxis fremder Sprachen Anregungen für die ungarische Forschung, zunächst vor allem für die Phraseographie übernommen wurden. Die überfällige Aufgabe einer umfassenden synchronischen Beschreibung der Phraseologie könnte eine gemeinsame Aufgabe dieser universitären Bereiche und der Hungarologie sein.

Literatur (in Auswahl)

- ADÁMI MIHÁLY 1760/63. *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*. Gedruckt bey den Schilgischen Erben, Wien.
- ÁRMÓSNÉ EISENBARTH MAGDA – RÁTZ, OTTÓ 1983. *8000 germanizmus. Német szólások és kifejezések* [8000 Germanismen. Deutsche Redensarten und Ausdrücke]. Terra, Budapest.
- BALLAGI MÓR 1850. *Magyar példa beszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye* [Sammlung ungarischer Sentenzen, Sprichwörter und Redensarten]. Réthy Lipót, Szarvas.
- BARANYAI DECSI JÁNOS [Ioannes Decius Baronius] 1598. *Adagiorum graeco-latono-ungaricorum chiliades quinque*. [s. é.], Bartphae.
- BÁRDOSI VILMOS 1986. *De fil en aiguille. Les locutions françaises : recueil thématique et livre d'exercices* [De fil en aiguille. Französische Redensarten: thematisches Wörter- und Übungsbuch]. Tankönyvkiadó, Budapest. – Neuauflage: *Francia–magyar szólásszótár. Tematikus gyűjtemény és gyakorlókönyv* [Französisch–Ungarisches Phraseologisches Wörterbuch. Thematische Sammlung und Übungsbuch]. Corvina Kiadó, Budapest, 1997. – Adaptationen in anderen Sprachen: *Redewendungen Französisch / Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch* (in Zusammenarbeit mit STEFAN ETTINGER und CÉCILE STÖLTING). Tübingen, 1992¹, 1998², 2003³. – *Фразеологизмы французского языка. Словарь-практикум* [Phraseologismen der französischen Sprache mit ihren russischen Äquivalenten. Ein Wörter- und Übungsbuch]. (in Zusammenarbeit mit STEFAN ETTINGER, CÉCILE STÖLTING und JEKATERINA BENEDIKTOVNA BUTINA). Jekaterinburg, 2002.
- BÁRDOSI VILMOS (Hrsg.) 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára* [Ungarischer Phraseologischer Thesaurus. Sammlung ungarischer Redensarten, Routineformeln und Sprichwörter]. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virágai* [Blüten des Ungarntums]. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- BÉKÉS ISTVÁN 1968. *Napjaink szállóigéi* [Geflügelte Worte der Gegenwart]. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BÍRÓ IZABELLA – SCHLANDT HENRIK 1937. *Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye* [Ungarisch–deutsche Sammlung von Redensarten und Wendungen]. Kilián Frigyes utóda m. kir. egyetemi könyvkereskedése, Budapest.

- BÜCHMANN, GEORG 1864. *Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes*. Haude und Spener, Berlin.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862/74. *A magyar nyelv szótára* [Wörterbuch der ungarischen Sprache]. Emich Gusztáv. Magyar Akadémiai Nyomdász, Budapest.
- CSEFKÓ GYULA 1930. *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből* [Geflügelte Worte und Redensarten. Studien zu unseren Redensarten]. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 28).
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások* [Ungarische Sentenzen und Sprichwörter]. Nyomtatott Grün Orbán' Betűivel 's Költségével, Szeged.
- DUNETON, CLAUDE 1990. *Le Bouquet des expressions imagées. Encyclopédie thématique des locutions figurées de la langue française*. Éditions du Seuil, Paris.
- ERASMUS, ROTERDAMUS, DESIDERIUS 1574. *Adagiorum Chiliades*. Ex officina Episcopiana, per Eusebium Episcopium & Nicolai fr. Hæredes, Basiliæ.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve* [Buch der ungarischen Sprichwörter]. Kozma Vazul, Pest.
- FÁBIÁN ZSUZSANNA 1987. *Filo da torcere. Olasz frazeológiai gyakorlatok* [Filo da torcere. Italienische phraseologische Übungen]. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FÁBIÁN ZSUZSANNA – GHENO, DANILO 1986. *Italianizmusok. Olasz állandó szókapcsolatok, szólások és közmondások* [Italianismen. Italienische feste Wortverbindungen, Redensarten und Sprichwörter]. Terra, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve* [Wörterbuch ungarischer Redewendungen und Sprichwörter. Feste Wortbindungen unserer Gegenwartssprache mit Beispielen]. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FÖLDES CSABA 1987. *Magyar–német–orosz beszédfordulatok. A három nyelv azonos jelentésű állandósult szókapcsolatai* [Redewendungen Ungarisch–Deutsch–Russisch. Feste Wortverbindungen mit gleicher Bedeutung in den drei Sprachen]. Tankönyvkiadó, Budapest.
- GALISSON, ROBERT 1984. *Dictionnaire de compréhension et de production des expressions imagées*. Clé International, Paris.
- GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Kis Szótár* [Kleines Wörterbuch]. In *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* I–II. [Kluger ungarischer Sprachmeister]. Hochmeister, Kolozsvár / Szeben.
- HERNÁDI MIKLÓS 1976. *Közhelyszótár* [Wörterbuch der Gemeinplätze]. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- HESSKY REGINA 1993. *Virágnyelven. Durch die Blume. Arbeitsbuch zur deutschen Phraseologie für Fortgeschrittene*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KERTÉSZ MANÓ 1922. *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei* [Gängige Sprüche. Kulturhistorische Denkmäler unserer Sprache]. Révai Testvérek, Budapest.
- KIS VICZAY PÉTER 1713. *Selectiora adagia Latino-Hungarica*. [s. é.], Bartphæ.
- MAGAY TAMÁS 1999. *Angol és amerikai kifejezések szótára* [Wörterbuch englischer und amerikanischer Ausdrücke]. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAGAY TAMÁS – MENTLNÉ LÁNG ILONA 1966. *Anglicizmusok/Amerikanizmusok. 5000 angol szóolás és kifejezés* [Anglizismen/Amerikanismen. 5000 englische und amerikanische Ausdrücke]. Terra, Budapest.

- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* [Ungarische Sprichwörter und sprichwortartige Sprüche]. Kókai, Budapest.
- MIHÁLYI JÓZSEF 1963. *Magyar szólások és fordulatok* [Ungarische Redensarten und Wendungen]. ELTE BTK, Budapest.
- NÁDOR GABRIELLA 1963. *Germanizmusok. 5000 német szólás és kifejezés* [Germanismen. 5000 deutsche Redensarten und Ausdrücke]. Terra, Budapest.
- NOSZKÓ ALAIOS [1790¹] 1791. *Virág szó-tár* [Florilege]. Trattner betűivel, Gyöngyös¹ / Pest.
- O. NAGY, GÁBOR 1961. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete* [Woher stammen sie? Die Herkunft ungarischer Redensarten]. Gondolat, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1966. *Magyar szólások és közmondások* [Ungarische Redensarten und Sprichwörter]. Gondolat, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1977. *A magyar frazeológiai kutatások története* [Geschichte der ungarischen phraseologischen Forschungen]. Akadémiai Kiadó, Budapest, (Nyelvtudományi Értekezések, 36).
- PACZOLAY GYULA 1997. *750 magyar közmondás és szólás* [750 ungarische Sprichwörter und Redensarten]. Veszprémi Nyomda, Veszprém.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM 1819. *Ezer-nyolcz-száz-tizen-kilencz Pelda-Beszédek, rövid nyomos és köz Mondások* [Achtzehn-hundert-neunzehn Sentenzen, kurze Sprüche und Sprichwörter]. Manuskript 8.47. der Ungarischen Nationalbibliothek.
- POMEY FERENC 1745. *Syntaxis ornata*. Typis Academicis Siciet. Jesu, Tyrnaviæ [Nagyszombat].
- SCHEMANN, HANS 1989. *Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten*. Straelener Manuskripte Verlag, Straelen.
- SIMONYI ZSIGMOND 1896. *Német és magyar szólások* [Deutsche und ungarische Wendungen]. Franklin Verein, Budapest.
- SPANRAFT ALAIOS 1889. *Dictionnaire de la conversation et de la lecture. A francia irodalmi és köznyelv kézikönyve a legjelesebb francia szótárak nyomán* [Dictionnaire de la conversation et de la lecture. Handbuch der französischen Literatur- und Gemeinsprache nach den besten französischen Wörterbüchern]. Polgár Bertalan Könyvnyomda-intézete, Győr.
- SZAITZ LEO [MÁRIAFI ISTVÁN] 1788. *Kis magyar frázeológia* [Kleine ungarische Phraseologie]. Fűskúti Landerer Mihály költségével és betűivel, Posony.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604. *Dictionarium Ungarico-Latinum*. [s. é.], Nürnberg.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1611. *Dictionarium Ungarico-Latinum et Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum*. Villerianus. Impensis Conradi Biermanni et consort., Hanau.
- SZENT-PÁLI ISTVÁN 1795. *Grammatica Hungarica*. Typis Martini Hochmeister, Nagyszeben.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1847. *A' közmondások' és példabeszédek' szelleme és vegyes elemeiről* [Über den Geist und verschiedene Elemente der Sprichwörter und Sentenzen]. *Magyar Akadémiai Értesítő* VI (1847), 239–257.
- TOLNAI VILMOS 1910. *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez* [Über die Redensarten. Ein Beitrag zur Theorie der stehenden Vergleiche, Redensarten und Sprichwörter]. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 12).
- TÓTH BÉLA 1895. *Szájruj-szájra* [Von Mund zu Mund]. Athenaeum, Budapest.
- ÚJVÁRY ZOLTÁN 2001. *Szólásgyűjtemény* [Redensartensammlung]. Osiris, Budapest.

- VÉGH BÉLA – RUBIN PÉTER 1966. *Galicizmusok. 5000 francia szólás és kifejezés* [Gallizismen. 5000 französische Redensarten und Ausdrücke]. Terra, Budapest.
- VÖÖ GABRIELLA 1999. *Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások* [Am Wort genommen. Ungarische Redensarten aus Transsilvanien]. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2008. Nyelvművelés Franciaországban. In BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA (szerk.) 2008. *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*. Inter Kht / Prae.hu, Budapest, 89–116.

NYELVMŰVELÉS FRANCIAORSZÁGBAN

0. Bevezetés

Meglepő tény, hogy noha a francia nyelvben nincs igazából szó a nyelvművelés megjelölésére⁵⁶, a francia nemzeti nyelv története leginkább mégis a felemelkedéséért, terjesztéséért és ápolásáért folytatott folyamatos harc jegyében írható le. E gyakran katonai összecsapásokat⁵⁷ és (nyelv)politikai harcot⁵⁸ is jelentő küzdelem egyrészt a dialektusok és a regionális nyelvek ellen folyt, másrészt pedig – különösen a XVI–XVII. századtól – az ún. *bon usage* ('a helyes nyelvhasználat') népszerűsítéséért. Napjainkban pedig az angol-amerikai befolyásának tompítása érdekében.

1. Történeti háttér

1.1. A francia nyelv helye a világ nyelvei között

A francia nyelv legközelebbi rokonaival, a portugállal, a spanyollal, a katalánnal, a provanszállal, az olasszal, a szardíniaival, a rétorománnal és a románnal, valamint a XIX. század végén kihalt dalmáttal együtt az ún. újlatin nyelvek csoportjába tartozik. E nyelvek az ókorban beszélt latin egyenes folytatásaiként annak az indoeurópai nyelvcsaládnak a tagjai, amelynek nyelveit a föld lakosságának mintegy fele beszéli.

1.2. A francia nyelv kialakulása és fejlődésének korszakai

1.2.1. A gallok kora. – Julius Caesar *Bellum Gallicum* című művéből tudjuk, hogy Galliában – a mai Franciaországban – a római hódítás idején (Kr. e. 58–51) több nép és nyelv létezett egymás mellett. Ezek közül a legjelentősebb a több milliónyi őslakó által beszélt kelta eredetű gall nyelv volt, amelyről meglehetősen keveset tudunk. A római hódítók nyelve fokozatosan kiszorította és asszimilálta a gall nyelvet. A kereskedők, a

⁵⁶A kétnyelvű szótárak által megadott *diffusion du bon usage, standardisation/épuration de la langue* (ECKHARDT 1999) vagy *culture de la langue; purisme* (PERROT 2003³) ekvivalensek közül egyik sem fedi tökéletesen a magyar terminus jelentéstartalmát.

⁵⁷Például a Nagy Károly birodalmának felosztásához és az első protofrancia nyelvemlék megjelenéséhez (*Serments de Strasbourg*) vezető fontenoy-i csata (841) vagy az éppen csak megszülető francia nyelv angliai exportálásához és több évszázados tartózkodásához vezető hastingsi csata (1066).

⁵⁸Például I. FERENC király nyelvi rendelete a francia nyelvnek a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban történő kötelező használatáról (*Ordonnance de Villers-Cotterêts*, 1539) vagy GRÉGOIRE apátnak a francia dialektusok megsemmisítéséről és a francia nyelv általánosan kötelező használatáról írt jelentése (*Rapport sur la nécessité d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française*, 1794).

hivatalok, az iskolák, a hadsereg nyelve – a kereszténység térhódítása után pedig a vallás nyelve is – a latin lett. Nemsokára átvették a latint a kialakuló városok lakói és az új uralkodó osztály tagjai, akiket Róma kiváltságokkal, hivatali rangokkal, valamint az iskolákon keresztül érvényesülő kulturális fölényével megnyert a maga számára. A gallok legendás ellenállása a római hódítókkal szemben egyre gyengült, a gall nyelv a falvakba, elszórt településekre szorult vissza, majd fokozatosan ott is elhalt, és az V. században már csak egyes elszigetelt hegyvidéki területeken beszéltek. Emlékét a mai franciában csak az alapszókészlethez tartozó, mintegy hetven, többnyire a mindennapi élettel, az élővilággal, a halászáttal, a vadászattal, a földműveléssel, az állattenyésztéssel kapcsolatos szó őrzi (pl. *alouette* ‘pacsirta’, *balai* ‘seprű’, *bouc* ‘bakkecske’, *bouleau* ‘nyírfa’, *bruyère* ‘hangafű, erikafa’, *cervoise* ‘árpasör’, *char* ‘szekér’, *charrue* ‘eke’, *chêne* ‘tölgyfa’, *if* ‘tisza’, *lie* ‘(bor)seprő’, *lieue* ‘mértföld’, *mouton* ‘birka’, *orteil* ‘lábuji’, *ruche* ‘kaptár’, *sapin* ‘fenyőfa’).

1.2.2. A germán hódítók kora. – Gallia romanizációja a római politikai, gazdasági és kulturális befolyást, valamint egy új nyelv és kultúra kialakulását hozta magával. Már a IV. század végétől kezdve azonban a népvándorlás hatásaként erősödött a szomszédos „barbár” germán törzsek (frankok, alemannok, vizigótok, burgundok stb.) nyomása. Az V. század elején például a nyugati gótok Galliának a délnyugati, a burgundok pedig a délkeleti részén hatalmas területeket szakítottak ki a római birodalomból, és azokon önálló államokat alapítottak. A legdöntőbb germán hódítás azonban az V. század második felében történt frank betörés volt. A száli frankok 455-ben foglalták el Gallia legészakibb részét, a mai Pikardiát. 486-ban Clovis királyuk vezetésével Soissons-nál megsemmisítették a római birodalom utolsó, független északgalliai részét, Syagrius birodalmát, majd sorra meghódították a Gallia területén kialakult germán államokat, és 536-ban egész Galliát frank fennhatóság alatt egyesítették. A frank befolyás azonban csak a Loire-től északra eső területeken volt igazán jelentős, attól délre inkább csak egyfajta laza protektorátus formájában létezett. Mindezen történeti események a nyelv fejlődésére is nagy hatást gyakoroltak. Miután a római hódítók nyelvileg is legyőzték a kelta őslakókat, kialakult a nagyjából egységes galliai latin nyelv. A germán hódítás után azonban a hódítók adták fel nyelvüket (*francique*), s vették át a katonailag meghódított helyi lakosság nyelvét, amelyet ekkor *romanz*-nak neveztek. A frank és a galloromán – azaz a rómaiak által romanizált kelta – lakosság egybeolvadása viszonylag gyorsan ment végbe. A frankok átvették a latin nyelvű római katolikus vallást, valamint a náluk sokkal fejlettebb gazdasági és társadalmi rendszerben élő gallorománok közigazgatási rendszerét, termelési technikáját és életmódját is. A frank nyelv eltűnése a VI–VIII. század folyamán fokozatosan ment végbe. Nyomait a mai francia nyelvben az ún. „*h aspiré*” ‘hehezetes h hang’, a jelző és a jelzett szó szórendje a földrajzi nevekben (*Francheville* vs *Villefranche*), valamint néhány száz szó mutatja (pl. *gagner* ‘nyerni’, *guerre* ‘háború’, *haïr* ‘gyűlölni’, *franc* ‘szabad; őszinte’, *renard* ‘róka’, *bâtir* ‘építeni’, *falaise* ‘sziklafal’, *blanc* ‘fehér’, *bleu* ‘kék’, *blond* ‘szőke’, *Charles* ‘Károly’, *Louis* ‘Lajos’).

1.2.3. Az ófrancia korszak. – 813-ban a tours-i zsinat elrendelte, hogy a prédikációkat ne csupán latinul tartsák, hanem az ún. „lingua romana rustica” nyelven is, hogy azokat a nép is megértse. Ez annak bizonyítéka, hogy a VIII–IX. századra a galliai latin nyelv – jelentősen eltávolodva a klasszikus latintól – lényegében véve már külön nyelvvé vált. A tours-i zsinat határozatának az a mondata tehát, amelyben a „lingua romana rustica” kifejezés szerepel, a francia nyelv születési anyakönyvi kivonatának is tekinthető. Három évtizeddel később (842) már az új nyelv első összefüggő írásos dokumentuma, az ún. strasbourgi esküszöveg is megszületett. A IX–X. század fordulójáról több rövid nyelvemlék is maradt ránk: *La Cantilène de sainte Eulalie*, *La Vie de saint Léger*, *Fragment de Valenciennes / Sermon sur Jonas*. A XI. századtól kezdve pedig már olyan értékes irodalmi szövegekkel találkozunk, mint például a *La Vie de saint Alexis* (XI. század), *La Chanson de Roland* (XI–XII. század), *Tristan et Yseult*, *Lancelot*, *Perceval* (XII. század), *Aucassin et Nicolette*, *Le Roman de la Rose* (XIII. század) stb. A francia nyelv történetének az első szövegemlékektől a XIV. század elejéig (egyes nyelvtörténészek szerint 1328-ig, a Valois dinasztia hatalomra jutásáig) tartó szakaszát szoktuk ófrancia korszaknak nevezni. A korszak elején az irodalmi művek az ország feudális széttagoltságának következtében kialakult területi nyelvjárások formájában íródtak: az eposzok egy része pikárdiai, a verses krónikák zöme normandiai, a lírai költemények bizonyos válfajai pedig vallon nyelvjárásban. Azon körülményeknek köszönhetően, hogy a XI. századtól Tours helyett Saint-Denis lett a királyság vallási központja, a XII. századtól pedig Párizs a Capet-házból származó uralkodók székhelye, valamint a Sorbonne megalapításával (1257) az ország tudományos-oktatási centruma, az udvarban divatos beszédmód – a *francien* nyelvjárás – tekintélye egyre nőtt, befolyása egyre érezhetőbbé vált a többi nyelvjárás rovására, és a XIII–XVI. század folyamán alapját képezte a mai francia nemzeti nyelv kialakulásának.

A *francien* fokozatos előtérbe kerülését az irodalom területén is számos példa igazolja (történeti énekek – *Couronnement de Louis*, *Pèlerinage de Charlemagne* –, RUTEBEUF művei stb.). Több idézet (CONON DE BÉTHUNE, AIMON DE VARENNES, JEAN DE MEUNG tollából) is mutatja, hogy az írók szabadkoztak, sőt időnként valósággal szégyenkeztek, ha nem beszélték a *francien*-t vagy netán más nyelvjárásban szólaltak meg. Ugyanakkor számos példát találunk arra is (CHRÉTIEN DE TROYES, GARNIER (GUERNES) DE PONT-SAINTE-MAXENCE, FRANÇOIS VILLON), hogy milyen büszkék voltak arra, ha az egyre elismertebb Párizs környéki nyelvjárást használták.

1.2.4. A középfrancia korszak. – A XIV. század elejétől a XVI. század végéig terjedő korszak nyelve átmeneti nyelvallapotot tükröz, amit franciául gyakran a *français fluent* korszakának is neveznek. A perióduson belül két szakaszt szoktak megkülönböztetni.

1.2.4.1. A XV. század végéig tartó első szakasz fő jellemzője, hogy a központi királyi hatalom megerősödésével az udvar francia nyelvének (*francien*) hegemoniája már elvitathatatlaná vált, és eltűnőben voltak azok az alapvető nyelvi különbségek, amelyek az ófranciát a mai franciától elválasztják.

1.2.4.2. A beköszöntő XVI. század a francia nyelvet már majdnem készen találta. Ez a század a fejlődő városi polgárságra támaszkodó abszolút monarchia, az egységes francia nemzet kialakulásának időszaka volt, amelyet a klasszikus ókor iránti fokozott érdeklődés, az olasz reneszánsz hatása, valamint a protestantizmus és az ezzel kapcsolatos vallási harcok jellemeztek. I. FERENC 1539. augusztus 15-én kiadott villers-cotterêts-i nyelvi rendeletének (*Ordonnance de Villers-Cotterêts*) köszönhetően ez idő tájt vált a francia nyelv az igazságszolgáltatás, valamint a közigazgatás hivatalos nyelvévé, és számos területen (teológia, grammatika, orvostudomány), ahol a latin addig teljesen vagy csaknem teljesen egyeduralgoló volt, a franciát kezdték használni. OLIVÉTAN 1535-ben adta ki bibliafordítását. AMBROISE PARÉ, a modern sebészet megalapítója franciául publikálta tudományos műveit, és egyenesen megtiltotta, hogy azokat latinra fordítsák. NOSTRADAMUS szintén franciául írta meg 1555-ben híres jóslatait. Ebben a században mutatkozott meg továbbá először valódi érdeklődés a nyelv kérdései iránt: megjelentek az első franciául írt nyelvtanok (LOUIS MEIGRET), számos helyesírási reformkísérlet is napvilágot látott, DU BELLAY és MALHERBE nyelvművelő tevékenysége pedig döntő hatással volt a francia nyelv további sorsára.

Nyelvtan – helyesírás. A közismert angol–francia történelmi kapcsolatok miatt az első, sokszor még a latinból kiinduló, helyenként még latinul is írt francia nyelvtan-teredékek, ragozási táblázatok, helyesírási tanácsok Angliában születtek meg (WALTER DE BIBBESWORTH: *Le tretiz (traité) ki munseignur Gauter de Bitheswey fist a ma dame Dyonise de Montechensi pour aprise de langage*, 1280–90 körül; JOHAN BARTON: *Donait françois pour briefment entroduyr les Anglois en la droit language du Paris et de pais la d'entour, laquelle language en Engliterre on appelle douce France, fait aux despenses de Johan Barton par pluseurs bons clerics du language avandite*, 1409 körül). Ezek után az sem meglepő, hogy a reneszánsz kor első jelentős francia nyelvtan-írója is angol volt. A humanista JOHN PALSGRAVE 1530-ban adta ki angol nyelven, gót betűkkel megírt művét, amelynek csak a címe volt francia (*Lesclarcissement de la langue francoyse*), és amely VIII. HENRIK lányának, MARY hercegkisasszonynak volt a francia nyelvkönyve. A szerző a görög és latin nyelvtanok szerkezetét veszi alapul a francia leírásában, és szabályok, példák során keresztül bizonyítja, hogy a francia olyan világos szerkezetekkel bíró nyelv, amely méltán versenyezhet a latinnal. Ugyanennek a hercegkisasszonynak íródott GILES DU WEZ *An Introductorie for to lerne, to rede, to pronounce and to speke French trewley* című teljes francia nyelvtana. Említést érdemel GEOFFROY TORY nyomdász *Le Champfleury* című, francia nyelvű kiadványa, amelyben a helyesírásról, a diakritikus jelek fontosságáról, továbbá a nyelv megtisztításának és megszabályozásának fontosságáról értekezik. Fontos állomás volt a humanista orvos JACQUES DUBOIS *In linguam gallicam Isagoge – Grammatica latino-gallica* című, még latinul megírt műve 1531-ből, amelynek első száz oldala a hangokkal és a helyesírással foglalkozik, második része pedig a gall (francia) nyelv rendszeres nyelvtanát adja. Részletes és finom nyelvtani elemzéseket tartalmaz a lyoni származású és CLÉMENT MAROT költői köréhez közel álló LOUIS MEIGRET *Tretté de la grammere*

françoize című, már francia nyelvű nyelvtana 1550-ből, valamint a szent Bertalan éjszakáján meggyilkolt RAMUS (PIERRE DE LA RAMÉE) *Grammaire de Pierre de la Ramée, lecteur du Roy, en l'Université de Paris* című, a hét szabad művészet jelentőségét hirdető könyve 1562-ből, amelyben a francia nyelv kialakulását, szabályait egy tanár – tanuló között zajló párbeszéd keretében magyarázza. A század fontos írásai közé tartozott még HENRI ESTIENNE *Project du livre de la précellence du langage français* című, a francia nyelvet leíró és dicsőítő műve (1579). Közös jellemzője volt ezeknek a XVI. századi nyelvtanoknak, hogy jóformán csak a morfológia és a szintaxis hatáskörébe tartozó alakok, alakváltozások elég kivonatos leltárát tartalmazták. Céljuk nem a nyelvi struktúrák természetének és működésének jobb megértése volt, hanem pusztán az, hogy a megadott használati szabályok segítségével mindenki minden beszédhelyzetben helyesen ki tudja fejezni magát. Nagy hangsúlyt fektettek az etimológiára, a latinnal való rokonságra is abból az elvből kiindulva, hogy mivel mindenki gyermekora óta ismeri a saját anyanyelvét, a szavak eredetén és az ékesszólási szabályokon túl egyéb ismeretekre nincs is szükség.

A hagyományos, latinizáló helyesírási irányzat mellett a XVI. századtól fogva jelen volt egy, a helyesírás megújítására, egyszerűsítésére irányuló törekvés, melynek első megnyilvánulásai DU BELLAY kiáltványa (*Défense et illustration de la langue française*) nyomán, a francia nyelvnek a latintól való emancipációja kezdetén jelentkeztek. A nyelvtaníró LOUIS MEIGRET és PIERRE RAMUS hevesen kritizálták az írnokok etimologizáló írásmódját. RAMUS-nak köszönhető az *i/j* és az *u/v* betűk szétválasztása (ezek az utókortól a *lettres ramistes* elnevezést kapták). A francia helyesírás alakulására a továbbiakban döntő befolyást gyakorolt a könyvnyomtatás megjelenése. A humanista nyomdászok közül ki kell emelni a *Champfleury* című ismert mű szerzőjét, GEOFFROY TORYT, aki a hagyományos, etimologizáló írásmód híve volt ugyan, de az ő nevéhez fűződik többek között a nehezen olvasható gót betűk elegáns nyomtatott betűkkel (*caractères romains* 'antikva') való helyettesítése, a *cédille* és a hiányjel (*apostrophe*) elterjesztése, valamint az ékezetek bevezetésének ötlete is. 1529-ben Párizsban jelent meg az első, TORY elképzeléseit messzemenően tükröző, helyesírással kapcsolatos francia nyelvű értekezés is (*Tres-utile et compendieux traicte de lart et science dorthographie gallicane*). A század kiemelkedő humanista filológusa, szótárírója és könyvkiadója, ROBERT ESTIENNE sokáig szinte „helyesírási bibliaként” számontartott műveiben szintén az etimologizáló írásmódot követte, ugyanakkor bevezette az éles ékezet (*accent aigu*) használatát, és törekedett az etimológiailag egybetartozó szavak szócsaládokban való egységesítésére.

A *Défense et illustration de la langue française*. – JOACHIM DU BELLAY francia költő által 1549-ben publikált és a Pléiade költői, költészeti és nyelvi programját megfogalmazó kiáltványa, *Défense et illustration de la langue française* a nemzeti büszkeség szenvedélyével vette védelmébe a sokak által akkoriban barbárnak minősített francia nyelvet. A *Défense* középpontjában egy meglehetősen ellentmondásos alap gondolat áll. Az első részben DU BELLAY kifejti, hogy egy nemzet nagysága erősen függ nyelve és

kultúrája fejlettségétől, majd azt bizonygatja, hogy a francia nyelv rendelkezik mindazon irodalmi és esztétikai erényekkel, amelyek segítségével az irodalmi alkotásokban sikerrel veheti fel a versenyt a klasszikus görög vagy latin nyelvvel. A második rész viszont azokat az eljárásokat sorolja fel (pl. neologizmusok, tájnyelvi szavak bevezetése, a régebbi szavak leporolása), melyek révén a franciát gazdagítani, fejleszteni lehetséges, sőt szükséges. A költőknek pedig e nyelvújító folyamatban aktívan részt kell venniük, és a klasszikus szerzők és műfajok utánzásával hozzá kell járulniuk a francia nyelv gazdagításához, dicsőítéséhez, dicsőségéhez – ezek voltak az *illustration* szó akkori jelentései –, valamint halhatatlanságához. De a gyakorlat sokszor egészen mást mutatott. Alig egy tucat akkoriban elavult szót sikerült a mozgalom hatására megfiatalítani (pl. *affoler* ‘megőrjíteni’, *émoi* ‘izgalom’, *rancœur* ‘neheztelés’). Új szóösszetételek szinte nem is kerültek be a nyelvbe, és a tájnyelvi szavak sem a kiáltvány elméleti részében kívánatosnak tartott mennyiségben bukkannak fel. Jelentősebb volt a görög, latin, olasz, spanyol jövevényszavak száma (pl. *encyclopédie* ‘enciklopédia’, *académie* ‘akadémia’, *épithète* ‘jelző’, *semestre* ‘szemeszter’ stb.). Egyszóval a helyzet még nem volt elég érett arra, hogy a Pléiade által elképzelt egységes, kifinomult, művészi nyelv kialakuljon. Ez még egészen a XVII. század közepéig, MALHERBE, VAUGELAS, BOILEAU és kortársaik megjelenéséig váratott magára.

1.2.5. Az újfrancia korszak. – Ezt a korszakot három nagy szakaszra lehet osztani, amelyek nagyjából egybeesnek a XVII., a XVIII., valamint a XIX–XX. századdal.

1.2.5.1. – A XVII., ún. „nagy” századot történelmileg a francia feudális abszolutizmus virágzása, a feudális arisztokrácia és a feltörekvő polgárság átmeneti erőegyensúlya jellemezte. A nemzeti ipart és kereskedelmet támogató királyi hatalom vált a legfőbb hatalommá, s a kultúra terén is a királyi udvar járult hozzá leginkább az egységes nemzeti nyelv és ízlés terjesztéséhez. A klasszikus irodalmi nyelv kialakítói között elsősorban a nagy század ismert írói, költői (MALHERBE, BOILEAU, CORNEILLE, RACINE, MOLIÈRE, LA FONTAINE, PASCAL stb.), a kiváló szónokok (BOSSUET, PATRU), a szótárírók (RICHELET, FURETIÈRE), továbbá a grammatikusok (VAUGELAS, BOUHOURS) nevét kell megemlíteni. Az ő tevékenységüknek köszönhetően a francia nyelv a XVII. század végére olyan ideálisan kiforrott, kiegyensúlyozott nyelvvé vált, amely lényegileg – a helyesírás apróbb és a szókészlet nagyobb változásait leszámítva – már alig különbözik a mai francia nemzeti nyelvtől, és amely a nemzeti egységet és az egységes nemzeti nyelvet kereső számos európai ország számára példakép és elérendő cél lett. Az író és filozófus PIERRE BAYLE 1685-ben meg is állapította: a francia nyelv immár az európai népek közötti érintkezés legfőbb eszköze.

FRANÇOIS DE MALHERBE szerepe. – A francia királyi udvar hivatalos költője (1555–1628) nem annyira alkalmi versei, mint inkább a klasszikus francia irodalmi stílust és nyelvet megalapozó, zsarnoki szigorúságú nyelvi-poétikai doktrínái miatt vált ismertté, amelyek ellen csak a romantikusok mertek először lázadni két évszázaddal később. Nézetei szerint a nyelv tisztasága (*pureté*) érdekében száműzni kell a franciából a latinizmusokat (pl. *vaciller* ‘vacillálni’), az archaizmusokat (pl. *prouesse* ‘bátorság’), a tájjellegű, főleg gascogne-i szavakat (pl. *maint et maint* ‘számos’), RONSARD és

DU BELLAY nyelvi leleményeit (pl. *ivoirin* 'elefántcsontszerű'), a szaknyelv szavait (pl. *ulcère* 'gyomorfekély'), az „alacsonyrendű” szavakat (pl. *barbier* 'borbély', *poitrine* 'mell'), az új kifejezéseket (pl. *faire victoire* 'győzelmet aratni'), valamint a franciához szerinte nem illő kicsinyítő képzőket. Másik vezérelve pedig a szavak használatával kapcsolatos világosság (*clarté*) és tisztaság, pontosság (*propreté*, *précision*) volt. A fenti szabályokat pedig senkinek, még magának a királynak sem volt szabad áthágnia. Egy alkalommal például állítólag a következőt mondta IV. HENRIK francia királynak: „*Quelque absolu que vous soyez, vous ne sauriez, Sire, ni abolir ni établir un mot, si l'usage ne l'autorise.*” 'Bármily hatalmas is fenséged, egy szót sem eltörölni, sem megalkotni nincs hatalmában, ha azt a használat nem teszi lehetővé.' Jóllehet a neologizmusok ellensége volt, mégis neki köszönhetjük például a régi francia *sécurité* 'biztonság' szó felelevenítését és elterjesztését. MALHERBE szerepét igen ellentmondásosan ítélte meg az utókor. BOILEAU például szinte felszabadítóként üdvözölte *L'art poétique* című művében: „*Enfin Malherbe vint, et, le premier en France (...) D'un mot mis en sa place enseigne le pouvoir (...).*” 'Aztán eljött végre Malherbe, és elsőként hirdette Franciaországban a helyesen használt szó hatalmát.' DESCARTES a rendre, a kiegyensúlyozottságra való törekvésekben a „harmónia költészetét” látta a „szó költészetével” szemben. VICTOR HUGO *Réponse à un acte d'accusation* című versének tanúsága szerint azonban a francia nyelv szavai MALHERBE doktrínája óta éltek a nemes és a plebejus szavak kasztrendszerében, mindaddig, míg: „*Je mis un bonnet rouge au vieux dictionnaire. / Plus de mot sénateur ! plus de mot roturier !*” 'Vén szókra rákerült a frígiái sapka. / Nem kell a szók között többé se Kar, se Rend!' Ford. GÁSPÁR ENDRE.

Vaugelas szerepe. – A XVII. század első évtizedeire az egész Európára jellemző nyelvtanulási divatnak megfelelően a külföldiek számára íródott és a helyes nyelvhasználat elsajátítását célzó ún. pedagógiai nyelvtanok voltak jellemzők (CHARLES MAUPAS: *Grammaire et syntaxe française contenant règles bien exactes et certaines de la prononciation, orthographe, construction et usage de nostre Langue en faveur des estrangers qui en sont desireux*, 1625²; ANTOINE OUDIN: *Grammaire française rapportée au langage du temps*, 1632). E folyamat csúcspontját kétségkívül VAUGELAS *Remarques sur la langue française* című, 1647-ben megjelent és a királyi udvar, a szalonok, a nemes emberek nyelvhasználatát mintaként állító, rendezetlen nyelvtani megjegyzések sorozatából álló műve jelentette. E formabontó és olvasmányos nyelvtan azok számára is lehetővé tette a francia nyelvtan tanulását, akik nem rendelkeztek megfelelő latin alapképzettséggel. CLAUDE FAVRE, seigneur de Vaugelas francia nyelvtaníró, nyelvész, MME DE RAMBOUILLET szalonjának nyelvhasználati kérdésekben tekintélyt parancsoló állandó résztvevője, RICHELIEU bíboros pártfogoltja volt, akitől életjáradékot is kapott (1585–1650). Közreműködött a Francia Akadémia megalapításában és az Akadémia szótárának (*Dictionnaire de l'Académie française*) munkálataiban. 1647-ben írta híres *Remarques sur la langue française* című, a francia nyelv fejlődése szempontjából nagy jelentőségű művét, amely a nyelvhasználatot szabályozó, egymáshoz lazán kapcsolódó gyakorlati nyelvtani és lexikai „megjegyzések” sorozatából állt, és amelyben az akkori társadalmi és értelmiségi elitnek, szavai szerint

„a királyi udvar legegészségesebb részének” (*la plus saine partie de la Cour*) nyelvhasználati szokásait, a franciában máig meghatározó jelentőségű „helyes nyelvhasználatot” (*le bon usage*) állította követendő példaként, modellként. MALHERBE-bel elentétben megjegyzéseivel a nyelvhasználat szerény tanúja kívánt maradni, nem pedig törvényhozó. A szerző elképzelése szerint az egyes kifejezések empirikusan megfigyelt alkalmazásait, a szokást kell a norma többé-kevésbé kényszerítő erejével felruházni. A nyelvben jelentkező szabályosság, pontosság és tisztaság a különböző formák közötti hasonlóságok, megközelítések, analógiák játékból áll elő. Az antik nyelvekhez – elsősorban a latinhoz – nem nagyon kötődik, a franciát saját jellemző használatára alapján igyekszik leírni és normáknak alávetni. A *Remarques* használati grammatika, azaz retorikai-stilisztikai jellegű szabályok felsorolása, amelyeket a kortárs szerzők legjobbainak tényleges használatából merít, de – szemben az általános, az „észszerű” nyelvtan (*grammaire raisonnée*) törekvéseivel – nem felelteti meg azokat magyarázó elveknek, mint az általános nyelvtanok. Jól tükrözi ezt a pusztán a használat leírására korlátozódó álláspontot VAUGELAS azon mondata is, amely állítólag halálakor hangzott el: „*Je m’en vais ou je m’en vas, car l’un et l’autre se dit ou se disent.*” ‘Elmegyek vagy elmenek, mert ez is, az is mondható vagy mondhatók.’ A józan észnek ez a háttérbe szorítása a racionalizmus századában arra utal, hogy – jóval SAUSSURE előtt – VAUGELAS megsejtette a nyelvi jel önkényes, öntörvényű jellegét. Műve hatalmas sikert aratott – a század folyamán még 17 kiadást élt meg –, és jelentős befolyással volt a modern francia köznyelv kialakulására. PIERRE CORNEILLE a *Remarques* tanácsai szerint javította ki szövegeit, JEAN RACINE szintén a *Remarques* lapjait olvasgatta vidéken, hogy óvja magát a tájnyelv hatásától. A művelt társadalom akkoriban úgymond „vaugelas-ul” beszélt (*parler Vaugelas*), amint ezt MOLIÈRE *Femmes savantes* című komédiájának alábbi részletéből (II. felvonás, 7. jelenet) is megtudjuk: „*Et voilà qu’on la chasse avec un grand fracas, / À cause qu’elle manque à parler Vaugelas.*” ‘S nagy zajjal elűzik, vetvén ürügyül azt, / Hogy nem beszél még hibátlan Vaugelas-t.’ Ford. ILLYÉS GYULA.

A *préciosité*. – A XVII. századi francia szalonokban – amelyek között a leghíresebb talán MME DE RAMBOUILLET „kék szobája” (*chambre bleue*) volt – eluralkodott társadalmi, erkölcsi és irodalmi divatnak (*préciosité*) esetenként a túlzott finomkodásba, a modorosságba hajló nyelvművelő vonatkozásai is voltak azáltal, hogy még bizonyos egyszerű, köznapi szavak helyett is előkelő körülírásokat illett alkalmazni. Ezeket a cifra körülírásokat gyűjtötte össze és adta ki 1661-ben szótár formájában ANTOINE BAUDEAU, sieur de Somaize *Le Grand Dictionnaire des Précieuses ou la clef de la langue des ruelles* című művében. Néhány jellemzőbb példa ebből a szótárból: *les dents* ‘a fogak’ = *l’ameublement de la bouche* ‘a száj bútorzata’, *les femmes* ‘a nők’ = *les sujets de la belle conversation* ‘az előkelő társalgás alanyai’, *la langue* ‘a nyelv’ = *l’interprète de l’âme* ‘a lélek tolmácsa’, *le nez* ‘az orr’ = *la porte du cerveau* ‘az agy kapuja’, *le rhume* ‘a nátha’ = *un écoulement de nez* ‘orrfolyás’, *les sièges* ‘a székek’ = *les commodités de la conversation* ‘a beszélgetés kényelmi eszközei’ stb.

A Francia Akadémia szerepe. – A Francia Akadémia (*Académie française*) kizárólag a francia nyelv ápolásával foglalkozik, tehát nem hasonlítható a Magyar Tudományos Akadémiához (annak franciaországi megfelelője inkább az *Institut de France*). Az intézményt RICHELIEU bíboros alapította 1635-ben, s azzal a nehéz feladattal bízta meg, hogy biztos szabályokat adjon a francia nyelvnek, megtisztítsa, ékesszólóvá tegye azt annak érdekében, hogy értekezni lehessen rajta a művészetekről és a tudományokról („... *donner des règles certaines à notre langue et [...] la rendre pure, éloquente et capable de traiter les arts et les sciences.*”), továbbá egy szótár megalkotásával (*Dictionnaire de l'Académie française*) is „rögzítse” (*fixer*) a francia nyelv akkori állapotát, nyelvi ideáljait, mintát állítva ezáltal a franciául beszélők elé. Háromszáz évvel később a leghíresebb XIX. századi francia akadémikus, VICTOR HUGO ezzel kapcsolatban így vélekedett: „*La langue française n'est point fixée et ne se fixera point. Une langue ne se fixe pas.*” ‘A francia nyelv fejlődése nem állt meg és nem is fog megállni soha. Egyetlen nyelv fejlődését sem lehet megállítani.’ A zöld-arany hímzésű fekete frakkot (*habit vert*) viselő „halhatatlanok” (*immortels*), ahogy a francia akadémikusokat nevezik, mindenesetre azóta is szerkesztik értelmező szótárukat (most tartanak a 9. kiadásnál, melynek kötetei folyamatosan jelennek meg), s azon fáradoznak, hogy gyomlálják, tisztítsák a francia nyelvet, és az általuk helyesnek vélt ösvényre tereljék fejlődését.

Nyelvtan – helyesírás. – A pedagógiai, használati nyelvtanokkal állíthatók szembe a század második felére előtérbe kerülő, filozofikus, a nyelvtani szabályokat a logika törvényeiből levezető, ún. általános és észszerű nyelvtanok, amelyek közül legjelentősebb a két port-royali janzenista szerzetes nyelvtaníró, ARNAULD és LANCELOT *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal* című, 1660-ban megjelent, hatalmas sikert aratott és mind a mai napig ható műve volt. Az Akadémiának megalakulása (1635) óta egyik fő célkitűzése az egynyelvű, normatív francia szótár megszerkesztése volt, melynek tervezetét FRANÇOIS EUDES DE MÉZERAY készítette el 1673-ban (*Dictionnaire de l'Académie française*). Helyesírási szempontból a tervezet, majd a szótár első kiadása (1694) a BOSSUET körül tömörülő, rendkívül konzervatív kör nézeteit tükrözte. Így nem vett tudomást azokról az egyszerűsítésekről (pl. *teste* → *tête* ‘fej’, *avocat* → *avocat* ‘ügyvéd’), amelyeket CÉSAR-PIERRE RICHELET 1680-ban Genfben kiadott *Dictionnaire françois, contenant les mots et les choses, plusieurs nouvelles remarques sur la langue française, ses expressions propres, figurées et burlesques, la prononciation des mots les plus difficiles, le genre des noms, le régime des verbes, avec les termes les plus communs des arts et des sciences : le tout tiré de l'usage et des bons auteurs de la langue française* című, igen sikeres szótárában már megvalósított. A század egyik igen érdekes szótárából, SOMAIZE *Dictionnaire des Précieuses* című művéből tudjuk továbbá, hogy a szalonok művelt, ám latinul általában nem tudó hölgyei, annak érdekében, hogy éppoly biztosan és helyesen írhasanak, mint a férfiak („*afin qu'elles puissent écrire aussi assurement et aussi correctement que les hommes*”), több olyan helyesírási változtatást tettek, amelyek megmaradtak a nyelvben (*authour* → *auteur* ‘szerző’, *deffunct* → *défunt* ‘megboldogult’). A Port-Royal-féle nyelvtan szintén egy

észszerűbb helyesírás szükségességét hirdette. Az Akadémia azonban elutasította az olyan újítási törekvéseket, mint amilyeneket LOUIS DE L'ESCLACHE 1669-ben megjelentetett művének már a címe is jól illusztrál (*Véritables règles de l'ortographe française, ou l'Art d'apprendre en peu de temps à écrire correctement*), és a régies helyesírás mellett tette le a voksát. Ez a helyesírás a tudós társaság megfogalmazása szerint nem a tudatlanoknak és az egyszerű nőknek szól, hanem a művelt embereknek (« *distingue les gens de lettres d'avec les ignorants et les simples femmes* »). A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy szinte mindenki másképp írt. Jellemző volt a helyesírási zűrzavarra, hogy például a nagy barokk eposzköltő, THÉODORE AGRIPPA D'AUBIGNÉ nevét is többféleképpen írták (*d'Aubigny, d'Auigny, d'Aubigné*).

Kiejtés. – A francia nyelv kiejtési rendszerének egységessé válása lényegében a XVI–XVII. század folyamán megtörtént. Erre az időszakra tehető az az élénk nyelvhelyességi vita is, ami arról folyt, hogy a *corbeau/courbeau* 'holló', *couleuvre/coulevre* 'sikló', *cossin/coussin* 'párna', *arroser/arrouser* 'öntözni' kiejtések közül melyik a helyes. Az **ou** [u] pártfogóinak neve *ouistes/ouystes*, ellenzőiének pedig *non-ouistes/non-ouystes* volt. A hosszú ideig tartó vitában még a Francia Akadémia tagjai is állást foglaltak. Egységes szabály e tekintetben azonban nem alakult ki. Egyes szavak esetében az **o** (pl. *corbeau, arroser*), más szavakban az **ou** (pl. *couleuvre, coussin*) kiejtés vált egyeduralmává.

1.2.5.2. – A XVIII. század, a felvilágosodás (*les Lumières*) nyelve szerkezetében lényegét tekintve nem változott a nagy századéhoz képest. Az udvar és az arisztokrácia kulturális szerepét szinte teljesen a gazdag polgárság vette át. A nyelv is elsősorban a polgári érdekeknek megfelelően gyarapodott. Amint azt DIDEROT és D'ALEMBERT enciklopédiájának (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) szócikkei is bizonyítják, lényegesen megnőtt az érdeklődés a természettudományok, a technika, az ipar, a mezőgazdaság iránt. Mindezek, valamint a század alapvető filozofikus áramlata következtében a nyelv fejlődése a szabatosság, a világosság, a szabályosság felé mozdult el. Mindezt jól jellemezte RIVAROL 1784-ben *Discours sur l'universalité de la langue française* [Értekezés a francia nyelv egyetemlegességéről] című művében leírt és azóta szállóigévé vált mondata: „*Ce qui n'est pas clair n'est pas français.*” 'Ami nem világos, az nem francia.'

A forradalom – bár természetesen foglalkozott nyelvi kérdésekkel is – a nyelvet nem akarta forradalmasítani. Legfőbb célkitűzése az volt, hogy – a nyelvjárásokkal kapcsolatos eleinte igen toleráns, liberális⁵⁹ nyelvpolitikájának radikális megváltoztatásával, a dialektusoknak a forradalmi terror eszközeit is igénybe vevő hatékony háttérbe szorításával – az évszázadokon keresztül kicsiszolt, egységesült nemzeti nyelvet az egész nemzet közkincsévé tegye, és elismerését növelje szerte a világban. A Konvent tagjai mindent elkövettek annak érdekében, hogy a régi, feudális rendszer tagoltságát és az emberek közötti egyenlőtlenséget jelképező tájnyelvek helyébe az

⁵⁹ 1790 és 1793 között például az alkotmányozó nemzetgyűlés minden dekrétumát lefordították a regionális nyelvekre.

„egy és oszthatatlan köztársaságban” mindenütt a francia nyelv lépjen. Ezt a nyelvpolitikai változást jól bizonyítja a jakobinus diktatúra egyik legrettegettebb képviselőjének, a guillotine Anakreónja (*l'Anacréon de la guillotine*) gúnynevet viselő BERTRAND BARÈRE-nek az 1794. január 27-én a regionális nyelvek ellenében beterjesztett jelentése:

„Le fédéralisme et la superstition parlent bas-breton, l'émigration et la haine de la république parlent allemand [alsacien], la contre-révolution parle italien [corse] et le fanatisme parle basque. [...] Cassons ces instruments de dommage et d'erreur. [...] La monarchie avait des raisons de ressembler à la tour de Babel ; dans la démocratie, laisser les citoyens ignorants de la langue nationale, [...] c'est trahir la patrie [...]. Le français deviendra la langue universelle, étant la langue des peuples. En attendant, comme il a eu l'honneur de servir à la Déclaration des droits de l'homme, il doit devenir la langue de tous les Français [...]. Chez un peuple libre, la langue doit être une et la même pour tous.” – ‘A föderalizmus és a babonáság alsó-bretagne-i nyelven beszél, az emigráció és a gyűlölet németül [elzászi dialektusban], az ellenforradalom olaszul [korzikai nyelven], a fanatizmus pedig baszkul. [...] Semmisítsük meg a kártékonyaság és a téveszmék eme eszközeit. [...] A monarchia még hasonlíthatott Bábel tornyára; ha a demokráciában megengedjük, hogy a polgárok ne ismerjék a nemzeti nyelvet, akkor eláruljuk a hazát. [...] A francia, mivel a népek nyelve, egyetemes nyelv lesz. Azonban addig is, lévén, hogy az Emberi Jogok Nyilatkozata is e nyelven íródott, minden francia közös nyelve kell, hogy legyen. [...] Egy szabad nép egy és ugyanazon a nyelven beszéljen!’

GRÉGOIRE apát, Blois városának a forradalmi alkotmányt elfogadó püspöke 1790 és 1794 között kérdőívek szétküldésén alapuló igen alapos vizsgálatot végzett a helyi nyelvekről. Vizsgálatainak eredményét 1794-ben terjesztette a Konvent elé *Rapport sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française* címmel. Ebből kiderült, hogy az akkor mintegy 25 milliós francia népességből legalább 6 millió, főleg vidéken élő „polgár” egyáltalán nem beszélt franciául. A jelentés végkövetkeztetése így szintén az volt, hogy az egy és oszthatatlan köztársaságban a szabadság nyelvének kizárólagos és egységes használata szükséges. Ennek eléréséhez többek között a lehető legkomolyabban felvetette, hogy a házasodni szándékozó fiataloknak az esküvőjük előtt be kellene bizonyítaniuk, hogy képesek franciául – tehát a nemzeti nyelven – olvasni, írni és beszélni. GRÉGOIRE apát előzetes információi alapján a Konvent alkotmányozó gyűlése egyébként már 1791. szeptemberében elfogadta CHARLES MAURICE DE TALLEYRAND-PÉRIGORD, Autun volt püspökének azon beterjesztését (*Rapport sur l'instruction publique fait au nom du Comité de Constitution les 10, 11 et 19 septembre 1791*), mely szerint az ország minden községében létre kell hozni egy általános iskolát, melyben az oktatás franciául kell, hogy folyjon.

„Les écoles primaires vont mettre fin à cette étrange inégalité: la langue de la Constitution et des lois y sera enseignée à tous et cette foule de dialectes corrompus, dernier reste de la féodalité, sera contrainte de disparaître: la

force des choses le commande.” – ‘Az általános iskolák véget fognak vetni e különös egyenlőtlenségnek: az Alkotmány és a törvények nyelvét fogják azokban mindenkinek tanítani, a feudalizmus utolsó maradványait képező romlott dialektusok tömege pedig eltűnésre ítéltetik: így kívánja ezt a dolgok kényszerítő ereje.’

Akkoriban azonban nem volt könnyű minden községbe egy franciául tudó és azt még oktatni is képes tanítót állítani. Ekkor kezdtek meg a tanítóképzők (*écoles normales*) felállításának megszervezését. A középiskolai tanárok képzésére pedig 1794-ben létrehozták a francia oktatási rendszer máig is egyik legkiválóbb intézményét, az *École Normale Supérieure de la rue d’Ulm* tanárképzőt. Az egyetemi oktatás azonban továbbra is hű maradt a latinhoz. A bölcsészettudományi karokon például egészen 1905-ig a francia nyelvű szakdolgozat megírásán kívül egy latin nyelvű dolgozat elkészítése is kötelező volt.

Nyelvtan – helyesírás. – A XVIII. század elején, 1706-ban jelent meg az Akadémia patronálása alatt FRANÇOIS RÉGNIER-DESMARIS-nak, az Akadémia örökös főtitkárának *Traité de la Grammaire françoise* című műve, amelyből a latin nyelvtani hagyományokon alapuló, bonyolult és logikátlan szabályok zöme hatolt be a későbbi nyelvtanirodalomba. Mellette a port-royali nyelvtani hagyományokat folytató jezsuita CLAUDE BUFFIER atya (*Grammaire françoise sur un Plan nouveau*, 1709), az enciklopédia nyelvtani szócikkeinek szerzői CÉSAR CHESNEAU DU MARSAIS (*De la logique et des principes de grammaire*, 1730) és NICOLAS BEAUZÉE (*Grammaire générale ou Exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage pour servir de fondement à l’étude de toutes les langues*, 1767), az akadémiussá megválasztott GABRIEL GIRARD apát (*Vrais principes de la langue française*, 1747), valamint a (nyelv)filozófus ÉTIENNE BONNOT DE CONDILLAC (*Grammaire*, 1770) sok új megfigyeléssel, pontosabb, árnyaltabb szabályok felállításával jellemezhető művei érdemelnek említést. Az Akadémia szótárának második kiadásában (1718) csak kisebb változtatásokat tett (pl. az *y* betű *i*-vel történő helyettesítése: *syrop* → *sirop* ‘szirup’). A harmadik kiadás (1740) már bátrabban hozzászól a parazita betűkhöz (pl. *obmettre* → *omettre* ‘mellőzni, kihagyni’, *détroner* → *détrôner* ‘tróntól megfosztani’, *moy* → *moi* ‘én’), a negyedik kiadás (1762) pedig már a tizennyolcezerből mintegy ötezer szó írását módosította. A XVIII. század kiejtésére, helyesírására és az alkalmazott speciális írásjelekre vonatkozólag GILE VAUDELIN *Nouvelle manière d’écrire comme on parle en France* című, 1713-ból származó műve szolgál értékes információkkal. A forradalom a helyesírási kérdéseknél fontosabb dolgokkal volt elfoglalva.

1.2.5.3. – A XIX. századra tehát kialakult a modern francia nyelv. A forradalmat követő időszakban, majd NAPÓLEON alatt is folyamatosan nőtt a franciául tudók száma. Eleinte csak a kétnyelvűség emelkedett, majd később a nyelvjárások kezdtek egyre inkább a háttérbe – azaz a mindennapi élet egyes területeire – szorulni. Hozzájárult ehhez a folyamathoz a városok, az ipar, a közlekedés és az információcseré rohamos fejlődése is. A dialektusok visszaszorulásában igen fontos szerepet játszott a

republikánus és laicista baloldal alapítóatyja, JULES FERRY által 1880 és 1886 között bevezetett ingyenes, kötelező és világi iskolarendszer megjelenése, amelynek közép-pontjában természetesen a francia nyelv oktatása állt. A végső, mondhatni talán döntő csapást azonban az első világháború mérte a nyelvjárásokra. Az újoncokat a háború elején területi alapon szervezett ezredekbe sorozták be, így azok maguk között nyelvjárásukat használták. Az első időszak szörnyű veszteségei után azonban a vezérkar újrászervezte a hadsereget, és ennek során az egységekben Franciaország különböző területeiről származó katonák kerültek egymás mellé, akik csak az iskolában elsajátított francia nyelven tudtak egymással kommunikálni. Néhány évi katonáskodás után hazatérve már otthon is franciául beszéltek inkább, így a gyerekeknek egyre kevesebb alkalmuk volt a dialektus használatára.

Alapvető változások a nyelv szerkezetében, hangtanában a XIX–XX. században már nem történtek, azok – elsősorban az idegen szavak tömeges beáramlása által – elsősorban a szókészletben jelentkeztek. Jellemző mozzanata e korszaknak, hogy az Akadémiának az előző századokban a nyelv felett gyakorolt szigorú, arisztokratikus felügyelete sokat lazult. Az írók – főleg a romantikusok és a naturalisták, élükön VICTOR HUGÓVAL – a népies, a tolvajnyelvi, a szaknyelvi elemek bevezetésével, a régies szavak felelevenítésével, új szavak alkotásával, a hagyományos retorikai eszközök elutasításával, egyszerűen a nyelvi anyag önállóbb kezelésével továbbfejlesztették, mind hajlékonyabbá, elevenebbé és gazdagabbá tették a francia nyelvet, megőrizve ugyanakkor annak klasszikus jellemvonásait, a kifejezés világosságát, határozottságát, a szerkesztés szabályosságát és a stílus tisztaságát. Mindennek jelentős szerepe volt abban, hogy a XIX–XX. századi francia írók, költők – STENDHAL, BAUDELAIRE, PROUST, APOLLINAIRE és még sokan mások – a világirodalom kiemelkedő és közkedvelt alakjaivá válhattak.

Nyelvtan – helyesírás. – A XIX. század elején CHARLES PIERRE GIRAULT-DUVIVIER *Grammaires des grammaires, ou analyse raisonnée des meilleurs traités sur la langue française* (1811) című nyelvtanában az előző századok nyelvtaníróinak megfigyeléseit, meghatározásait alaposan megrostálta, és bő példaanyaggal kiegészítve, áttekinthetően foglalta össze. Ugyancsak a szabályok helyesbítésére törekedtek a BESCHERELLE fivérek *Grammaire nationale* (1855) című nyelvtanukban, vagy PIERRE LAROUSSE *Nouvelle grammaire française* (1872) című munkájában, amelyek jó ideig megdönthetetlen tekintélynek számítottak. A főleg iskolai célokat szolgáló NOËL – CHAPSAL, a LARIVE – FLEURY és a CHASSANG-féle nyelvtanok szintén igen elterjedtek voltak. A helyesírást illetően a Császárság, amelynek legjelentősebb egyénisége, maga NAPÓLEON is hadilábon állt a helyesírással, sokkal inkább a hagyományok, mint a reformok felé fordult. Győzedelmeskedett a mindenki számára kötelező, az Akadémia, az egyetemek és a nyomdák által ellenőrzött, rendkívül szigorú és hagyománytisztelő akadémikus helyesírás. Az 1811-ben megjelent GIRAULT-DUVIVIER-féle erősen normatív nyelvtant e tekintetben sokan például a napóleoni törvénykönyvhöz hasonlították. Az Akadémia szótárának hatodik (1835), hetedik (1878), majd nyolcadik (1935) kiadásai helyesírási szempontból is mind ezt az igen konzervatív, normatív álláspontot tükrözték.

A kormányzat már 1832-ben ennek a helyesírásnak a használatát írta elő a közigazgatási dokumentumokban, továbbá ezt tette minden köztisztviselői állás betöltésének előfeltételévé. A század végén az ismert romanista, FERDINAND BRUNOT radikális helyesírási reformot javasolt, amely lényegileg az egyszerűbb, fonetikus helyesírásra való áttérést célozta, szükség esetén új jelek bevezetésével is (pl. *š = ch*, *ā = an*). Javaslatával BRUNOT hatalmas vihart kavart, és magára vonta a konzervatívok haragját és elutasítását, akik szerint ez a nyelvbe történő brutális beavatkozás felborította volna a rendszer működését, számos gyakorlati nehézséget okozott volna, nem is beszélve arról, hogy elvágtá volna a francia nyelvet a belgiumi, kanadai stb. francia nyelvtől, és szükségessé tette volna például a teljes francia irodalom újrayomását. Az eredmény pedig az lehetett volna, hogy az így kinyomtatott XX. századi PROUST-műveket akár nehezebb lett volna olvasni, mint a régi írásrendszer szerinti, amúgy archaikus RABELAIS-t.

2. A jelenlegi helyzet

2.1. A dialektusok és a nemzeti nyelv viszonya

A dialektusok és a nemzeti nyelv viszonyát illetően a XX. század folyamán az írott, majd később az elektronikus sajtó (rádió, televízió) terjedése további döntő egységsítő tényezőként jelentkezett. **Mára Franciaország lakossága az írott nyelvet illetően teljesen, a szóbeliséget tekintve pedig nagyrészt homogén.** Egyes földrajzi régiókban – életkortól és nemtől függően változó mértékben – a regionális és tájnyelvek többnyire a köznyelv mellett másodlagosan, sokszor már csak a megértés szintjén, első sorban a családon belüli beszédtevékenységben fordulhatnak még elő. Semmi esetre sem szabad azonban lebecsülni azokat a tudatos vagy tudat alatt működő lokálpatrióta érzéseket, melyekkel mindenki kötődik többé-kevésbé szülőföldjéhez, annak kultúrájához és nyelvéhez. Jórészt ezzel is magyarázható, hogy az egységsülési folyamattal, a köznyelv általánossá válásával párhuzamosan 1945 után különféle mozgalmak indultak a regionális nyelvek, dialektusok felélesztésére, ápolására. Ezek nyomán alakult meg például 1945-ben a toulouse-i székhelyű okcitán tanulmányok intézete (*Institut d'étudis occitans*), a strasbourgi egyetemen az elzászi dialektológiai központ (*Centre de dialectologie alsacienne*), a breton tanszék Rennes-ben és Brestben vagy például a baszk tanszék Bordeaux-ban és Pau-ban.

Az 1951-ben megszavazott DEIXONNE-féle törvény nyomán például a francia közoktatásban lehetőség nyílt bármilyen tájnyelv vagy regionális nyelv heti egy órás fakultatív oktatására, a regionális rádiók és televíziók pedig számos regionális nyelvű műsort indítottak be. Ezért is érdekes megjegyezni, hogy e látszólag toleráns nyelvpolitika ellenére Franciaország – bár 1999. május 7-én aláírta – a harmadik évezred fordulóján még mindig nem ratifikálta a regionális és kisebbségi nyelvekről szóló európai chartát (*Charte européenne des langues régionales ou minoritaires*). A charta szövege megtalálható a <https://www.coe.int/fr/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007c07e?module=treaty-detail&treatyenum=148> internet-

tes címen. Mivel ez az aktus Franciaország esetében (beleértve a tengerentúli megyéket és egyéb területeket is) a BERNARD CERQUIGLINI által készített jelentés szerint 75, a francia kulturális örökség részét képező nyelv vagy regionális nyelv létezésének elismerését és azok védelmét jelentené (szemben a francia alkotmány 2. pontja által még ma is kizárólagosan elismert francia nyelvvel), a kérdésről roppant éles viták folynak a parlamentben és az újságok hasábjain is. A jelentés (*Rapport sur les Langues de la France*) az alábbi címen található meg: http://www.culture.gouv.fr/culture/dglf/lang-reg/rapport_cerquiglioni/langues-france.html).

A kortárs francia nyelv (*français contemporain*) is természetesen folyamatos változásban, fejlődésben van. Ezek a változások kitüntetett jelleggel a szókészletet érintik. Vannak azonban olyan, főleg a beszélt nyelvre jellemző jelenségek is, amelyek arra mutatnak, hogy a változások – persze nagyon lassan és óvatosan – a hangtani és a nyelvtani szerkezetben is hatnak. Példaként meg lehet említeni a „nazális ö” [œ] hang háttérbe szorulását, a *ne* tagadóelem hanyagolását vagy bizonyos egyeztetési szabályok (pl. *la lettre que j’ai écrit* – helyesen: *écrite* – ‘a levél, amelyet megírtam’) figyelmen kívül hagyását. Egyesek – pl. RAYMOND QUENEAU – ezzel összefüggésben már egy ún. „újfrancia” nyelvről (*néo-français*) beszélnek. Mivel azonban ezeket a változásokat a hagyományos, normatív nyelvtani szabályokat követő oktatás, irodalom, igényes sajtónyelv stb. lassíthatja vagy akár meg is állíthatja, ma még nem lehet biztonsággal megállapítani, hogy e gyakran ismétlődő jelenségek, „hibák” valóban nyelvi változás kiindulópontjává válnak-e.

Nyelvtan – helyesírás. – A XX. századi fontosabb francia normatív, leíró nyelvtanai a következők: ARRIVÉ, M. – GADET, F. – GALMICHE, M. *La grammaire d’aujourd’hui*. 1986. • BAYLON, CH. – FABRE, P. *Grammaire systématique de la langue française*. 1973. • BONNARD, H. *Code du français courant. – Procédés annexes d’expression*. 1981. • DUBOIS, J. – LAGANE, R., *La nouvelle grammaire du français*. 1973. • FOUILLADE, G. *Petite grammaire alphabétique du français*. 1990. • GOOSSE, A. *Nouvelle grammaire française*. 1980. • GOUGENHEIM, G. *Système grammatical de la langue française*. 1939. • *Grammaire de l’Académie française*. 1932. • *Grammaire Larousse du français contemporain*. 1964. • *Grammaire Larousse du XXe siècle*. 1936. • GREVISSE, M. *Le bon usage*. 1993¹³. • MAUGER, G. *Grammaire pratique du français d’aujourd’hui*. 1968. • RIEGEL, M. – PELLAT, J.-CH. – RIOUL, R. *Grammaire méthodique du français*. 1994. • RIGAULT, A. *La grammaire du français parlé*. 1971. • WAGNER, R.L. – PINCHON, J. *Grammaire du français classique et moderne*. 1962.

A XX. században a helyesírás kérdése állami szintre emelkedett. Két fontos, mérsékelte reformokat előirányzó javaslat készült. ALBERT DAUZAT, a *Français moderne* című nyelvészeti folyóirat főszerkesztője 1939-ben fogalmazta meg elképzeléseit, amelyeket JACQUES DAMOURETTE nevű kollégájával 1943-ban publikált *Un projet de réforme orthographique* címmel és amelyeket végül is többségükben elvetettek. Az 1990-es, nagy vitákat kiváltó, a *Conseil supérieur de la langue française*, valamint az *Académie française* által koordinált és a *Journal officiel* 1990. december 6-i számában hivatalosan is közzétett helyesírási reform alapvető jellemzője a tolerancia volt. Nem

kizárólagos, felszólító erejű szabályokat fogalmazott meg, hanem a meglévő szokások megtartása mellett bevezethető mértékletes egyszerűsítéseket javasolt, amelyek legfeljebb mintegy 1200 szót – az ezer leggyakoribb szóból egyébként mindössze hatot! – érintenek, és amelyekről majd az idő és a használat döntheti el, hogy megmaradnak-e a nyelvben. A legfontosabb módosítási javaslatokat egyébként például az Akadémia, a *Trésor de la langue française*, a *Le Petit Robert 1* című szótárak vagy a *Le bon usage* című nyelvtan – legalábbis variánsként – elég következetesen jelzik. A francia oktatási minisztérium semleges álláspontot foglalt el, se nem tiltja, se nem javasolja a változtatások alkalmazását. A vizsgákon nem számítanak hibának a reform szerinti írásmódok. Mindenesetre a tapasztalatok azt mutatják, hogy a mindennapi használatra semmilyen különösebb hatással nem volt az 1990-es reform, amelynek hívei egyre inkább tartanak attól, hogy az hamarosan feledésbe merül. Az 1990-es helyesírási reformról számos további hasznos információval, részletes listákkal szolgál a JOSETTE REY-DEBOVE és BÉATRICE LE BEAU-BENSA által szerkesztett *La réforme de l'orthographe au banc d'essai du Robert. Dossier complet, texte du Journal officiel, listes des mots modifiés, commentaires et évaluations* című 1991-es kiadvány. Néhány példa az 1990-es francia helyesírási reform javaslataiból:

A kötőjel használata helyett egyes szavakban az egybeírás javasolt (*portemonnaie* 'pénztárca' a *portefeuille* 'tárca' mintájára). Az összetett számnevekben (pl. *trente-et-un-mille-deux-cent-trois* '31 203') viszont a kötőjel egységes használata kívánatos.

A kúpos ékezet (*accent circonflexe*) az *i* és az *u* betűkön nem kötelező, kivéve a *passé simple*, az *imparfait du subjonctif* végződéseiben (*suivîmes* 'követtük', *qu'il fût* 'lett, volt') és néhány homonim szó esetében (*mûr* 'érett').

A *tréma* a kiejtett magánhangzóra kerülhet: *aiguë* → *aigüe* 'éles', *arguer* → *argüer* 'érvelni'.

A jövevényszavak többes számát a francia szabályok szerint célszerű képezni: *un minimum* → *des minimums* 'minimum', *un jazzman* → *des jazzmans* 'dzsesszenész'.

A szócsaládon belül az írásmódok összehangolása kívánatos: *charrette* 'taliga' → *charriot* 'szekér', nem pedig *chariot*.

A helyesírás nyelvpedagógiai vonatkozásának érdekes vetülete, hogy a francia oktatási rendszer mind a mai napig nagy fontosságot tulajdonít a helyesírás tanításának, különösen pedig magának a helyesírásnak, amelynek a különféle írásbeli vizsgák során például a pontozásban vagy a munkavállalás és munkavégzés során döntő szerepe van.⁶⁰

⁶⁰ A *Nouvel Observateur* című hetilap 2007. szeptemberi 2235-ös száma „Az írástudatlanság botránya” (*Le scandale de l'illettrisme*) címmel külön mellékletet (10–23 oldalak) szentel a „konstruktivista pedagógia” és a „globális olvasási módszer” által a francia középiskolai és egyetemi hallgatók körében az

2.2. A *franglais* jelenség

A *franglais* szó a *français* ‘francia’ és az *anglais* ‘angol’ szavak összeolvasztásából a XX. század hatvanas éveiben alkotott műszó. Azoknak az angol–amerikai eredetű neologizmusoknak a pejoratív összefoglaló neve, amelyek az 1950-es évektől kezdve nagy számban kerültek be a francia nyelvbe. Pl.: *job* ‘munka, állás’, *sexy* ‘szexis’, *week-end* ‘hétvége’, *hold-up* ‘rablás’, *speakerine* ‘tv-bemondónő’ stb. Tágabb értelemben az angol–amerikai szavakkal teletűzdelt stílust, beszédet is e névvel illetik, amely éppúgy előfordul a hirdetésekben, a sajtóban, mint a mindennapi kommunikáció bármely szintjén.

Franciaországban a *franglais* elleni harc a XX. század hatvanas éveinek elején kezdődött el, és szorosan összekapcsolódott a CHARLES DE GAULLE elnök által hivatalosan is meghirdetett Amerika-ellenes politikával, amelynek elsődleges célja az Egyesült Államok politikai és kulturális befolyásának a csökkentése volt. A franciák ezt a folyamatot és időszakot a szellemes *cocacolonisation* névvel is szokták illetni. Erre az időszakra tehető az első francia atombomba felrobbantása (1960), Nagy-Britannia közös piaci csatlakozásának francia vétója (1963) és Franciaország kilépése a NATO katonai szervezetéből (1966). Az anglicizmusok, amerikanizmusok ellen meghirdetett nyelvvédő mozgalom élharcosa RENÉ ÉTIEMBLE francia író volt, aki 1964-ben megjelent *Parlez-vous franglais ?* című könyvével szenvedélyes vitákat váltott ki. E viták során kristályosodott ki az a hivatalos francia nyelvpolitika, amely akkor elsőrendű feladatának tekintette a francia nyelv védelmét, fejlesztését és terjesztését célul kitűző szervezetek létrehozását. Ilyen volt például az 1966-ban megalakult és közvetlenül a miniszterelnök alá tartozó *Haut Comité pour la Défense et l’Expansion de la langue française* intézmény. E politikának köszönhető szintén, hogy 1971 óta minden minisztériumban működik egy ún. terminológiai bizottság (*commission de terminologie*). E bizottságok feladata a szakterület terminológiai hiányosságainak – értsd: az angol terminusoknak – a feltérképezése és francia szakszavakkal való helyettesítése. Az így összeállított listákat a Francia Akadémia ellenőrzése után miniszteri rendeletek formájában a *Magyar Közlöny*hez hasonló *Journal Officiel de la République française* publikálja rendszeresen 1973 óta. A terminológiai listákban foglalt francia szakszavak használata kötelező érvényű az államtól függő intézményekben, például a közigazgatás, az oktatás és a kutatás terén. 1973 és 1991 között több mint 3100 új terminus született így módon Franciaországban. Az egyébként igen erős angol befolyással bíró számítástechnikai szakkifejezések területén például figyelemre méltó módon sikerült szinte a teljes informatikai alapszókészletet franciásítani és azt el is terjeszteni. Pl.: **hard disk** → *disque dur* ‘merevlemez’, **computer** → *ordinateur*, *bécane* ‘számítógép’, **hardware** → *matériel* ‘hardver’, **software** → *logiciel* ‘program’, **to save** → *sauvegarder*

utóbbi évtizedekben előidézett katasztrófális és immár kritikusnak minősített és elhelyezkedési, munkavállalási hátrányokat is magában hordozó helyesírási színvonalnak. A hozzászóló közoktatási és egyetemi szakemberek egységes és határozott véleménye szerint Franciaországban vissza kellene térni a hagyományos olvasás- és nyelvtanítási módszerekhez.

'(le)menteni (pl. szöveget)', **e-mail** → *courriel* 'elektronikus levél, villanyposta' stb. Fontos szerepet játszott és játszik az új francia megfelelőknek a terjesztésében a *La Banque des Mots* című nyelvészeti folyóirat is.⁶¹

A **franglais** jellemzői a szókészlet, a szóképzés területén az alábbiakban mutatkoznak meg:

a) Az angol elemek átvétele igen sok esetben luxus, mert mögötte csak sznobizmus vagy divatjelenség húzódik meg, nem pedig nyelvi szükségszerűség. Például a *week-end*, a *building*, a *poster*, a *drink* vagy a *job* szavakra kézenfekvő megoldásként kínálkoznak a meglévő francia megfelelők (*fin de semaine* 'hétvége', *bâtiment* 'épület', *affiche* 'plakát', *boisson* 'ital', *travail*, *emploi* 'munka, foglalkozás'). Létező francia megfelelők hiányában pedig többnyire sikeresen lehet az új jelenséget, tárgyat stb. jelölő angol szavakat lefordítani és elterjeszteni. Erre jó példa a *walkman*, a *surfboard* vagy a *pacemaker* angol szavak sikeres helyettesítése a *baladeur* 'sétálómagnó', *planche à voile* 'szörf, szélsikló', *stimulateur cardiaque* 'pacemaker, ütemszabályzó' szavakkal. Sikeresnek minősíthető továbbá a különféle gyors étkezési formák általános angol elnevezése (*fast food*) helyett megjelent számos konkrét francia szóképződmény: *croissanterie* 'a helyszínen készített kelt tészták különféle változatait fogyasztásra kínáló kis üzlet', *grilladerie* 'a helyszínen készített rostos sülteteket fogyasztásra kínáló kis üzlet' stb. Arra is akad persze bőven példa, hogy nem sikerül népszerűsíteni egy-egy angol eredetű neologizmus francia megfelelőjét. Így például a *gadget* 'ügyes, szellemes, praktikus kis eszköz; kütyü' szó – jó francia megfelelő híján – olyannyira megmaradt a franciában, hogy már számos francia képzővel továbbképzett alakban is létezik (*gadgetterie* 'az ilyen eszközöket árusító bolt', *gadgétophile* 'olyan ember, aki szereti az ilyen eszközöket', *gadgétiser* 'ilyen eszközökkel elárasztani a környezetet').

b) Az összetett szavakban a germán típusú (jelző + főnév) szórend jelenik meg: *shopping-center* 'bevásárlóközpont', *mass-media* 'tömegkommunikációs eszközök, média' stb. E szerkezetnek kifejezetten pozitív és a nyelv gazdaságossági tendenciájának megfelelő hatása volt az égtájakat és kontinens-, illetve országneveket kombináló szóösszetételekben (pl. *sud-américain* 'dél-amerikai' vagy *nord-africain* 'észak-afrikai' a körülményesebb *de l'Amérique du Sud* és *de l'Afrique du Nord* szerkezetek helyett).

c) Az angol *-ing*, *-man* végződéseket olyan, látszólag angol eredetű szavak képzésére használják, amelyek ebben a formában és jelentésben nem léteznek az angol-

⁶¹ A toulouse-i Académie des Sciences, Inscriptions et Belles-Lettres 1998-ban és 1999-ben a francia nyelv védelmét célzó versenyt hirdetett, amelynek során gyakori „franglais” szavak helyett elfogadható francia megfelelőket kellett találni a résztvevőknek. Íme néhány szellemes és részben azóta a köznyelvbe is bekerült példa a versenyben győztes toulouse-i Déodat-de-Séverac gimnázium második osztályának javaslataiból: *best of* → *florilège*, *design* → *stylisme*, *fast-food* → *restovite*, *jogging* → *trottinage*, *paparazzi* → *phototraqueurs*, *sex-shop* → *pornomarché*, *sponsor* → *parrain*, *tour operator* → *voyagiste*, *week-end* → *vacancettes*, *zapping* → *télébutinage*.

ban: *pressing* 'tisztító', *tennisman* 'teniszező'. A manapság igen divatos *zapping* 'táv-írányítóval egyik tv-csatornáról a másikra kapcsolgatás', *zapper* 'távírányítóval egyik tv-csatornáról a másikra kapcsolgatni' szavak mögött is hajlamosak lennénk egy *to zap* angol alakot keresni, amely azonban a fenti jelentésben nem használatos az angolban.

d) Gyakorikak a szórövidítések: *fan(atic)* 'csodáló, szurkoló', *hi-fi* [high fidelity] 'hifi' stb. Ennek hatásával magyarázhatók azok az eredeti francia szórövidítések is, amelyekben az alkotóelemek szinte már felismerhetetlenek: *velcro* 'tépőzár' (márkanévből: *velours* 'bársony' + *crochet* 'kapocs'), *tapuscrit* 'írógéppel írt kézirat' (*taper* 'gépelni' + *manuscrit* 'kézirat') stb.

e) Elsősorban az amerikai angol hatására bizonyos latin-görög képzők (*anti-*, *pré-*, *post-*, *mono-*, *multi-* stb.) segítségével a franciában szokatlan szóösszetételek keletkeznek: *mesures anti-bruit* 'zajcsökkentő intézkedések', *lotion pré-rasage* 'borotválkozás előtti szer', *cinéma multisalles* 'több teremmből álló mozi, multiplex' stb.

f) Meglévő francia szavak új jelentéseket kapnak. A *majeur* 'nagyobb, jelentékenyebb' értelmű melléknév például az angol *major* hatására a 'fontos' jelentésben is használatos, az *efficient* 'ható' melléknév pedig 'hatásos, hatékony' értelemben (vö. angol *efficient*) is.

2.3. XX. századi nyelvtörvények Franciaországban

2.3.1. A BAS-LAURIOL-féle nyelvtörvény. – Az 1975. december 31-én elfogadott BAS-LAURIOL-féle nyelvtörvény 1., 2., 4., 5., 6. cikke kötelezővé tette a francia használatát azokban az esetekben (nyilvános feliratok, termékelnevezések, használati utasítások, termékreklámok, jótállási jegyek, számlák, munkaszerződések, állásajánlatok, rádió- és tévéadások hirdetései stb.), amelyekben egy idegen nyelvi szónak létezik meghonosult, elfogadott francia megfelelője. A törvény következtében sorra alakultak meg a minisztériumokban a különböző terminológiai bizottságok, amelyek elkezdtek megalkotni az idegen szakszavak hivatalos francia megfelelőit az alábbi területeken: mezőgazdaság, média, reklám, kémia, elektronika, honvédelem, gazdaság, pénzügyek, oktatás-nevelés, informatika, nukleáris energia, tengerkutató, olajkutató, egészségügy, sport, űrkutatás, távközlés, turizmus, közlekedés, városfejlesztés, lakásépítés. Ezeket a hivatalos francia megfelelőket a francia gazdasági, pénzügyi és ipari minisztérium 2000-ben hivatalos kiadványban jelentette meg (*Langue française. Index des équivalents officiels des termes étrangers*). A törvény gyakorlati alkalmazása egyébként elégtelennek bizonyult, noha a kilátásba helyezett pénzügyi szankciók komoly bevételt jelenthettek volna az államnak.

2.3.2. A TOUBON-féle nyelvtörvény. – A francia törvényhozás 1994. augusztus 4-én fogadta el az akkori kulturális és frankofón miniszter JACQUES TOUBON által a francia nyelv használatára vonatkozóan beterveztett és később róla elnevezett, 24 cikkből álló, 94-665-ös számú törvényt (*loi n° 94-665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la*

langue française). A törvény szövege – angol és német fordításban is – további hasznos információkkal együtt a http://www.culture.gouv.fr/culture/dglf/lois/presentation_loi.htm oldalon olvasható.

A törvényhozó fő demokratikus célja az volt, hogy biztosítsa minden francia állampolgár számára a saját anyanyelvén történő tájékozódási jogot, továbbá a francia nyelv törvényes és toleráns védelme mellett felhívja a franciák figyelmét arra, hogy az idegen szavak használata nem feltétlenül és automatikusan jelent könnyebb érvényesülést a gazdasági kapcsolatok világában. A törvényt széles közvéleménykutatás előzte meg, amelynek eredményeképpen kiderült, hogy a franciák 97%-a ragaszkodik anyanyelvéhez, 70%-a büszke annak nemzetközi kisugárzására, 81–93%-a egyetért a törvényjavaslattal, és 78%-a támogatja Európa nyelvi sokszínűségét szemben az angol általános elterjedésével. A BAS-LAURIOL-féle törvényhez hasonlóan a TOUBON-féle „szolgáltató” és nem kizáró jellegű nyelvtörvény is előírja a francia használatát bizonyos szövegtípusokban (nyilvános feliratok, terméknevezések, használati utasítások, termékreklámok, jótállási jegyek, számlák, munkaszerződések, állásajánlatok, rádió- és tévéműsorok hirdetése, oktatás, vizsgák, disszertációk stb.) akkor, ha egy idegen nyelvi szóznak létezik meghonosult, elfogadott francia megfelelője. A törvény megszegése jegyzőkönyvileg rögzíthető (erre, illetve büntetőszankcióra alig akad példa). Jegyezzük meg, hogy a törvény elfogadása után a francia Alkotmánybíróság annak egyes kitételeit (pl. a 7. cikkben a tudományos kutatási támogatásoknak olyan feltételhez kötését, hogy ha az eredmények publikálása idegen nyelven történt, akkor annak legalább francia nyelvű összefoglalója is készüljön) a szólás szabadsága nevében alkotmányellenesnek minősítette. A törvényt elfogadását követően az abban foglaltakat több francia minisztérium is hivatalos miniszteri körlevélben erősítette meg a saját területén.

2.4. A francia nyelv és a nyelvi globalizáció viszonya

Franciaországban évszázadok óta – de különösen a XVII. században VAUGELAS munkássága nyomán kialakult *bon usage* ‘helyes nyelvhasználat’ fogalom megjelenése óta – komoly hagyományai vannak a nyelv tisztaságára való törekvéseknek. A hivatalos politikával valamilyen módon mindig összefüggő purizmus a francia nyelvet általában a *clarté* ‘világosság’, *pureté* ‘tisztaság’, *logique* ‘logikusság’, *équilibre* ‘kiegyensúlyozottság’, *élégance* ‘elegancia’, *beauté* ‘szépség’ szavakkal szokta jellemezni. Fő célkitűzése a francia nyelv mindenáron való védelme az idegen behatások ellen, ha kell, kívülről jövő beavatkozások, szabályozások árán is. A purizmus elveit hirdető és minden nyelvi újtással kapcsolatban kételkedő nyelvészek és akadémikusok konzervatív nyelvszemlélete nem veszi azonban figyelembe, hogy egy nyelv folyamatos fejlődésben van, és ez a fejlődés nem függetleníthető a világban zajló egyéb társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatoktól. A XX. század harmincas éveitől erősödő strukturalista nyelvészeti áramlathoz tartozó nyelvészek ezzel szemben sokkal elnézőbb ma-

gatartást tanúsítottak az angol nyelvi hatással kapcsolatban, tagadták annak kizárólagosan negatív hatását, hivatkozva arra, hogy a szóképzésben például kifejezetten előnyös, megtermékenyítő befolyása is volt a francia nyelvre.

A mai nyelvészek megítélése szerint – pl. CLAUDE HAGÈGE a *Le français et les siècles* című könyvében (1987) – a franciaországi franciát a kiépített nyelvpolitikai kontroll miatt nem fenyegeti igazából a *franglais*. A „küzdelem” súlypontját át kell tehát helyezni a nemzetközi szintésre, és össze kell kötni a francia nyelv ápolásával és minél szélesebb körben történő terjesztésével. A francia csak így maradhat hosszú távon sikeres versenytársa az angolnak. Hasonlóan gondolkodik a TV5 adón népszerű nyelvtörténeti, nyelvhelyességi tanácsadó műsorral rendelkező BERNARD CERQUIGLINI professzor is (http://tv5.org/TV5Site/lf/merci_professeur.php). Az ismert francia lexikográfus ALAIN REY *L'Amour du français. Contre les puristes et autres censeurs de la langue* című (2007) könyvében pedig a puristákkal polemizálva úgy gondolja, hogy a nyelvi globalizáció tényezői – túllépve a kétségtől domináns angol-amerikai befolyáson – ma sokkal szélesebb skálán mozognak, és ez a francia nyelv gazdagodását is jelentheti.

2.5. A francia nyelv védelme a frankofón országokban

A francia nyelvművelés helyzetének áttekintése nem lenne teljes, ha nem említenénk meg, hogy Franciaország határain túl Belgium és Kanada francia ajkú részeiben is igen jelentős nyelvvédő és nyelvművelő tevékenység zajlik. A legteljesebb, minden apró részletre kiterjedő, normatív, sőt purista francia leíró nyelvtan szerzője és kiadója például belga (MAURICE GREVISSE: *Le bon usage*. Duculot, Paris – Gembloux). Kanada francia ajkú területein pedig – elsősorban Québec tartományban – az angol nyelvi környezet erőteljes hatása miatt kiemelt figyelmet szentelnek a francia nyelv védelmének. Számos esetben az angol szavak sikeres „franciásítása” Kanadából indul és terjed el Franciaországban is (pl. *e-mail* → *courriel* ‘e-mail, drótposta, villanyposta’, *web* → *toile* ‘világháló’). Mindebben központi szerepet játszik az *Office québécois de la langue française* (A francia nyelv québeci irodája) elnevezésű szervezet (bővebb információkért lásd a honlapjukat: <http://www.olf.gouv.qc.ca>, illetve annak a http://www.granddictionnaire.com/btml/fra/r_motclef/index1024_1.asp címen elérhető terminológiai szolgálatát és adatbázisát).

A kanadai alkotmány értelmében Kanada hivatalos nyelve az angol és a francia. A parlament munkája mindkét nyelven folyik, a törvényeket mind angolul, mind franciául kiadják. A hivatalos szövegek fordításának egységesítése érdekében a szövetségi kormány mindkét nyelven több mint 750.000 szóból és kifejezésből álló adatbázist hozott létre, amelyet a parlament és a kormány szolgálatában álló fordítók és tolmácsok – számuk meghaladja az ezret – kötelező érvénnyel használnak. Kanadában nem léteznek olyan nyelvi határok, mint például Belgiumban vagy Svájcban. Mind a tíz tartomány saját törvényben határozza meg a közigazgatásban és az oktatásban használt nyelvet. Québec tartomány 1977-ben hozott 101-es számú nyelvi törvénye (*Charte de la langue française*) például – természetesen a mindenkori angol nyelvű fordítás

lehetőségével – a francia nyelv kizárólagos használatát írja elő a közigazgatásban, a munkahelyeken, a tömegkommunikációban, a gazdasági életben, a hirdetésekben, az oktatásban, de még a használati utasításokban, jótállásokban, sőt az étlapokon is. Új-Brunswick tartománya az egyetlen, amely törvénybe foglalta a kétnyelvűséget. A többi tartomány túlnyomó többségben angol nyelvű, még ha Ontario és Manitoba tartományokban jelentős francia nyelvű kisebbség él is. Kanada lakossága ma mintegy 27 millió fő, melyből kb. 6,5 milliót tesz ki a franciául beszélők száma. A francia ajkú Kanadának sikerült tehát nyelvi identitását biztosítania, noha kétségtelen tény, hogy a közel 300 milliós észak-amerikai angolszász környezetben az angol nyelv ismerete és használata mindennapos társadalmi és gazdasági szükségszerűség a francia nyelvű lakosság számára.

2.6. A francia nyelv kialakulása és fejlődése szempontjából meghatározó jelentőséggel bíró események és intézmények

E szükségszerűen csak a leglényegesebb pontok felvillantására lehetőséget nyújtó nyelvtörténeti körkép végén pedig álljon itt a francia nyelv kialakulása és fejlődése szempontjából meghatározó jelentőséggel bíró események és intézmények, szervezetek áttekintése.

2.6.1. Események

813	A tours-i zsinat a prédikációk nyelveként a latin helyett a vulgáris újlatin (román) nyelvek használatát rendeli el.
842. február 14.	Az első írásos szövegmélték megszületése (<i>Serments de Strasbourg</i>).
1229. április 11.	A SZENT LAJOS és a toulouse-i herceg közötti háborúskodást lezáró párizsi béke az északi <i>oïl</i> nyelvjárás győzelmét is jelenti a déli <i>oc</i> nyelvjárás felett.
1477	A francia királyok történetét megörökítő <i>Chroniques de France</i> ezentúl <i>francien</i> nyelvjárásban, azaz franciául, a királyság hivatalos nyelvén íródik.
1510. június	XII. LAJOS előírja, hogy a jogi és igazságügyi eljárások a latin helyett a mindenki számára érthető francia nyelven történjenek.
1523	JACQUES LEFÈVRE D'ÉTAPLES franciára fordítja az Újtestamentumot.
1539. augusztus	A villers-cotterêts-i királyi rendelet (<i>Ordonnance de Villers-Cotterêts</i>) kötelezővé teszi a francia használatát a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban.
1540	ROBERT ESTIENNE megjelenteti <i>Dictionnaire français-latin</i> c. szótárát, amely elsőként rögzíti a francia nyelv szókészletét és a kor helyesírási szokásait.
1550	LOUIS MEIGRET megjelenteti az első francia nyelvű nyelvtant (<i>Tretté de la grammaire françoese</i>).
1606	JEAN NICOT megjelenteti a francia nyelv első egynyelvű szótárát (<i>Tresor de la langue française</i>).
1624	A Sorbonne-on a disszertációk megvédése franciául is lehetővé válik.
1635. január 29.	A Francia Akadémia (<i>Académie française</i>) megalapítása.
1680	PIERRE RICHELET megjelenteti több mint húszezer szót tartalmazó <i>Dictionnaire français</i> című szótárát.
1690	ANTOINE FURETIÈRE megjelenteti <i>Dictionnaire universel</i> című, több mint huszonhatezer szót tartalmazó szótárát.

1694	Az Akadémia megjelenteti huszonnégyezer szócikkos <i>Dictionnaire de l'Académie française</i> című szótárát.
1714. március 7.	A Rastadt-i békeszerződés a franciát a diplomácia első számú nyelveként jelöli meg. E kiváltságát egészen a versailles-i békekötésig (1919) megőrzi.
1794. július 20.	A Francia Köztársaságban hivatalos irat törvényileg csak franciául készülhet.
1832	A helyesírás ismerete a közalkalmazotti státusz elnyerésének előfeltétele lesz.
1863–1873	Megjelenik ÉMILE LITTRÉ <i>Dictionnaire de la langue française</i> című szótára.
1906	A <i>Petit Larousse Illustré</i> első kiadása.
1964	A II. vatikáni zsinat döntése értelmében a katolikus liturgia nyelve Franciaországban a latin helyett a francia lesz.
1966. március 31.	Megalakul a francia nyelv védelmét és terjesztését célul tűző <i>Haut Comité de la langue française</i> .
1967	Megjelenik a <i>Le Petit Robert</i> első kiadása.
1975. december 31.	A BAS-LAURIOL-féle nyelvtörvény elfogadása.
1984. február 9.	Megalakul a <i>Commissariat général de la langue française</i> .
1984. március 12.	Megalakul az <i>Haut Conseil de la francophonie</i> .
1986. március 11.	Miniszteri körlevél a foglalkozásnevek nőnemű alakjainak használatáról.
1986. október	Megjelenik a <i>Dictionnaire de l'Académie française</i> kilencedik kiadásának első füzetje.
1989. június 2.	Megalakul a <i>Conseil supérieur de la langue française</i> és a <i>Délégation générale à la langue française et aux langues de France</i> .
1990	A <i>Conseil supérieur de la langue française</i> kiadja a helyesírás egyszerűsítésére tett javaslatait.
1992. június 23.	A Kongresszus (a Nemzetgyűlés és a Szenátus együttes ülése) az alábbi passzussal egészíti ki az alkotmányt: „A Köztársaság nyelve a francia”.
1994. augusztus 4.	A TOUBON-féle nyelvtörvény elfogadása.
1997. május 7.	Franciaország aláírja az azóta sem ratifikált regionális és kisebbségi nyelvekről szóló európai chartát (<i>Charte européenne des langues régionales ou minoritaires</i>).

2.6.1. Fontosabb intézmények, szervezetek

Az alábbi rövid felsorolásban kizárólag francia állami, hivatalos szervezeteket tüntetünk fel, amelyeknek fő tevékenysége minden esetben elsősorban a francia nyelv és kultúra ápolása, nemzetközi terjesztése. Részletesebb információk a tevékenységi körekről, kiadványokról a honlapokon találhatóak.

- *Académie française* – Francia Akadémia – <http://www.academie-francaise.fr>
- *Délégation générale à la langue française et aux langues de France (DGLFLF)* – A francia nyelv és a franciaországi nyelvek általános képviselője – <http://www.culture.gouv.fr/culture/dgflf/garde.htm>
- *Conseil international de la langue française (CILF)* – A francia nyelv nemzetközi tanácsa – <http://www.cilf.org>
- *Défense de la langue française (DLF)* – A francia nyelv védelme – <http://www.langue-francaise.org>
- *Organisation internationale de la francophonie (OIF)* – A frankofónia nemzetközi szervezete – <http://www.francophonie.org>

Bibliográfia

- BRUNEAU, CHARLES 1969. *Petite histoire de la langue française*. I–II. Colin, Paris.
- BRUNOT, FERDINAND 1905–1948. *Histoire de la langue française des origines à nos jours*. I–XIII. Colin, Paris.
- CERQUIGLINI, BERNARD – CORBEIL, JEAN-CLAUDE – KLINKENBERG, JEAN-MARIE – PEETERS, BENOÎT 2000. « Tu parles ! ? » *Le français dans tous ses états*. Flammarion, Paris.
- ECKHARDT SÁNDOR – OLÁH TIBOR 1999. *Francia–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (Klasszikus Nagyszótárak).
- HAGÈGE, CLAUDE 1996. *Le français, histoire d'un combat*. Michel Hagège, Paris.
- LODGE, R. ANTHONY 1997. *Le français. Histoire d'un dialecte devenu langue*. Traduit de l'anglais par Cyril Veken. Fayard, Paris.
- PERROT, JEAN (főszerk.) 2003³. *Magyar–francia kéziszótár*. Grimm Kiadó, Szeged.
- PICOCHÉ, JACQUELINE – MARCHELLO-NIZIA, CHRISTIANE 1994. *Histoire de la langue française*. Nathan, Paris.
- REY, ALAIN 2007. *L'Amour du français. Contre les puristes et autres censeurs de la langue*. Denoël, Paris.
- REY, ALAIN – DUVAL, FRÉDÉRIC – SIOUFFI, GILLES 2007. *Mille ans de langue française. Histoire d'une passion*. Perrin, Paris.
- RUDDER, ORLANDO DE 1986. *Le français qui se cause. Splendeurs et misères de la langue française*. Balland, Paris.
- VAUGELAS 1647. *Remarques sur la langue française*. Nouvelle édition par A. CHASSANG [s. d.], (Bibliothèque historique de la langue française). Léopold Cerf, Éditeur, Paris.
- WALTER, HENRIETTE 1988. *Le français dans tous les sens*. Laffont, Paris.
- WALTER, HENRIETTE 1998. *Le français d'ici, de là, de là-bas*. Jean-Claude Lattès, Paris.
- WARTBURG, WALTHER VON 1934. *Évolution et structure de la langue française*. Francke, Berne.
- YAGELLO, MARINA 2003. *Le grand livre de la langue française*. Seuil, Paris.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2009. A francia helyesírás. In BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA (szerk.) 2009. *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*. Inter Kht / Prae.hu, Budapest, 73–85.

A FRANCIA HELYESÍRÁS

1. Bevezetés

A francia helyesírás a történelmi fejlődés és számtalan külső beavatkozás sokszor eléggé logikátlan eredménye. A költő PAUL VALÉRY 1936-ban született megfogalmazása szerint „a világ egyik legbolondosabb képződménye” (VALÉRY 1936, 298). Az etimológia és a kiejtés közötti kompromisszumokon alapuló lényegét DENIS DIDEROT találóan így foglalta össze (DIDEROT 1777, 12: 375):

„Másképp használjuk a nyelvet beszédben és írásban; életünk során pedig úgy hozzászokunk ehhez a furcsasághoz, amely gyermekkorunkban annyi nehézséget okozott, hogy ha meg akarván szabadulni rossz helyesírásunktól, közlitenénk azt a kiejtéshez, nem ismernénk fel a beszélt nyelvet ezen új betűkombinációk mögött.” – ‘On prononce une langue, on en écrit une autre ; et l’on s’accoutume tellement pendant le reste de sa vie à cette bizarrerie qui a fait verser tant de larmes dans l’enfance, que si l’on renonçait à sa mauvaise orthographe pour une plus voisine de la prononciation, on ne reconnaîtrait plus la langue parlée sous cette nouvelle combinaison de caractères.’

Számos esetben régi, ma már nem létező hangállapotot tükröző írásjeleket őrzött meg. Így például a többes számban **-s** jelet használunk, holott az már rég nem hangzik, vagy ha igen – például hangkötéskor –, akkor [z] kötőhang formájában. Ez a történelmi jelleg magyarázza például

- egyes hangok többféle jelölési lehetőségét (a zárt [o] hangra például az *o*, *ô*, *au*, *eau* betűk és betűkombinációk használhatók),
- a szó végi, néma mássalhangzók jelölését (pl. *loup* ‘farkas’),
- az ingadozó íráshasználatot (pl. *lis/lys* ‘liliom’, *gaîment/gaiement* ‘vidáman’, *paye/paie* ‘fizetek’, *èche/esche* ‘csali’),
- az egyazon szócsaládon belüli következetlenségeket (pl. *bête* ‘állat’ – *bétail* ‘jószág’, *pôle* ‘pólus’ – *polaire* ‘sarki’, *Bayonne* – *baïonette* ‘bajonett’, *Lefèvre* – *Lefèbvre*).

Arról már nem is szólva, hogy például az *oiseau* ‘madár’ szóban a betűk egyikét sem a megszokott módon ejtjük: **o, i, s, e, a, u** – [wazo]. HENRIETTE WALTER a francia

írásrendszert olyan, a latintól örökölt, túl bő ruhához hasonlítja, melyben a hangfejlődés által lesoványodott szavak lötyögnek, úgyszólván elvesznek.⁶²

A francia helyesírás elsajátítása nehéz a külföldi nyelvtanulók számára, de talán még nehezebb a francia diákoknak, akik a szavak írásképét természetesen később tanulják meg, mint a beszédet, ezért az nem azonosul bennük a hangalakkal. A külföldiek ezzel szemben általában egyszerre és tudatosan ismerkednek meg a francia beszéddel és írással.

2. Történeti áttekintés

A francia helyesírás alakulására, fejlődésére az alábbi főbb nyelvi és kulturális tényezők voltak hatással.

2.1. A IX–X. század

Galliában a latinból kialakuló és leginkább beszélt nyelvi protofrancia (*gallo-roman*; *lingua rustica*) formálódó írásmódjában erősen igazodott a latinhoz, melynek 24 betűs ábécéjét is átvette. Ebben fontos szerepük volt az írásbeliség legfőbb letéteményeseinek, a papoknak, különösen azután, hogy a 813-as tours-i zsinat előírta számukra a misében a *gallo-roman* nyelv használatát.

- A **francia ábécé** ma 26 alapbetűből áll. Főnévi használatban minden betű neve hímnemű: *un a* ‘egy a’, *un bé* ‘egy b’, *un c* ‘egy c’. A 26 alapbetű különböző diakritikus jelekkel – ékezetek (*accent aigu*: **é**; *accent grave*: **à, è, ù**; *accent circonflexe*: **â, ê, î, ô, û**), *cédille* (**ç**) és *tréma*⁶³ (**ë, ï, ü**) –, továbbá nyomtatásban ún. ligatúrákkal, ikerbetűkkel (pl. *œ*) egészülhet ki. A 26 alapbetűvel így létrehozható 40 írásjellel szemben a kiejtésben 36 hangot különböztetünk meg. Ezeket írásban több mint 150 betűkombinációval lehet jelölni. A nagybetűkre nem kötelező, s nyelvtanok, szótárak kivételével nem is szokás kirakni az ékezetet: *HÔTEL/HOTEL* ‘szálloda’, *PASSÉ/PASSE* ‘múlt idő’.

A francia ábécé grafémái	Kiejtésük	Diakritikus jelek, ligatúrák
A, a	[a]	À, à; Â, â; Æ, æ
B, b	[be]	
C, c	[se]	Ç, ç

⁶² „Curieux destin que celui de l’orthographe française qui, au cours des siècles, a emprunté au latin des vêtements trop larges, dans lesquels flottent les formes amincies de ses mots usés par l’évolution phonétique.” (WALTER 1988, 249).

⁶³ A tréma általában azt jelzi, hogy az adott magánhangzót nem vonják össze a mellette lévővel, hanem önállóan kiejtik. Egyes *guë/güi* betűcsoportokban (amelyek az 1990-es helyesírási reform óta *güe*, illetve *güi* helyesírással is írhatók) a tréma azt jelöli, hogy nem [g]-t, illetve [gi]-t kell ejteni, hanem [gy]-t, illetve [güi]-t: *aiguë/aigüe* [egy] ‘éles’ (nőnemben), *ambiguïté/ambigüité* [äbigüite] ‘kétértelműség’. Egyes személynevekben a tréma funkciótlan, pusztán a név tartozéka: *Saint-Saëns* [*sēsäs], *Mme de Staël* [*madamdostal].

D, d	[de]	
E, e	[œ]	É, é; È, è; Ê, ê; Ë, ë
F, f	[ef]	
G, g	[ʒe]	
H, h	[af]	
I, i	[i]	Î, î; Î, î
J, j	[ʒi]	
K, k	[ka]	
L, l	[el]	
M, m	[em]	
N, n	[en]	
O, o	[ɔ]	Œ, œ; Ô, ô
P, p	[pe]	
Q, q	[ky]	
R, r	[er]	
S, s	[es]	
T, t	[te]	
U, u	[y]	Û, ù; Û, û; Ü, ü
V, v	[ve]	
W, w	[dubløve]	
X, x	[iks]	
Y, y	[igræk]	ÿ, ÿ
Z, z	[zed]	

2.2. A XI–XII. század

A geszták (*chansons de geste*) írásmódjában annak ellenére megfigyelhető az egységességre és a kiejtést viszonylag hűen követő egyszerűségekre való törekvés (*clair = cler* 'világos', *hier = ier* 'tegnap' stb.), hogy szerzőik a dialektusok használata szempontjából szétszabdalt Franciaország különböző vidékeiről származtak. Mivel azonban ezeket a hősi énekeket országos, sőt az országon túli „terjesztésre” is szánták, természetes és érthető a döntően a kiejtésen alapuló írásegységesítési szándék. Ebben fontos

szerep jutott például egy GUIOT nevű provins-i íródeáknak, aki CHRÉTIEN DE TROYES műveit írta le.

2.3. A XIII–XV. század

A központi királyi hatalom megszilárdulásával együtt járt a közigazgatás, az igazságszolgáltatás fejlődése is, amely átvette az irodalomtól az írott nyelv alakításának szerepét. Ettől fogva az íráskép látványosan kezdett elszakadni a kiejtett alakoktól. Nagymértékben megszorodott a különféle jogi és közigazgatási szakemberek és okiratok száma. Az okiratok írása gyakran szinte olvashatatlan, egyes betűk (pl. *u/v, n/u, i/j*) könnyen összetéveszthetőek. Ennek oka részben a gót írásra való áttérés, részben a sietség, részben pedig esetenként a perek összezavarásának szándéka is lehetett. Az írnokok ezért különféle, az érthetőséget elősegítő mesterséges eljárásokhoz folyamodtak, melyek közül egynéhányuk a nyomát még a mai helyesírás is őrzi (pl. a *z* betű a *nez* 'orr', vagy az *x* betű a *chevaux* 'lovak' szóban, a *h* betű bevezetése az *u* betű előtt, nehogy *v*-nek ejtsék).

- Ekkoriban még nem ismerték az ékezeteket. A magánhangzók jellegét így egy más-salhangzó hozzáadásával jelölték. A *z* például a mai zárt *é* [e] hangot jelezte. Pl.: *nez* [ne] 'orr'.
- A középkorban az *x* betű az *-us* végződést jelölte (pl. *chevaus* → *chevax* 'lovak'). Amikor azután ez a szokás kikopott, és az *x* betűt egyszerű többes jelként kezelték már csak, az *u* betű is visszakerült a szóba. Így alakulhatott ki a mai *chevaux* alak.

Megfigyelhető továbbá a kétértelműséget okozó homonimák írásbeli szétválasztására való törekvés (pl.: *mes* 'enyém', *mais* 'de', *mets* 'fogás'; *vile* → *vil(l)e* 'város' és *huile* 'olaj'), a normál hangfejlődés során eltűnt etimológiai hangok „visszacsempészése” (PSALMUS → *saume* → *psaume* 'zsolnár', OBSCURUS → *oscur* → *obscur*, LUPUS → *lou* → *loup* 'farkas'). Ez utóbbi sokszor téves etimológiákon alapuló alakok megjelenését hozta magával. A *scavoir* írásmód például azért volt helytelen, mert az nem a latin SCIRE, hanem a SAPERE alakkal hozható összefüggésbe. Ez az etimologizáló törekvés lett egyébként az egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb – oka a francia beszéd és írás közötti, az idők folyamán egyre mélyülő szakadék kialakulásának.

2.4. A XVI. század

A hagyományos, latinizáló helyesírási irányzat mellett a XVI. századtól fogva jelen volt a helyesírás megújítására, egyszerűsítésére irányuló törekvés is, melynek első megnyilvánulásai JOACHIM DU BELLAY *Défense et illustration de la langue française* című kiáltványa nyomán (1549), a francia nyelvnek a latintól való emancipációja kezdetén jelentkeztek. A nyelvtaníró LOUIS MEIGRET és PIERRE RAMUS hevesen kritizálták az írnokok etimologizáló írásmódját. RAMUS-nak köszönhető az egymással könnyen felcserélhető *i/j* és az *u/v* betűk szétválasztása (ezek az utókortól a *lettres ramistes* elnevezést kapták).

PIERRE RONSARD pedig olyan radikális reformokat hirdetett meg műveiben, amelyek csak jóval később terjedtek el igazán (pl. az ékezetek használata, a kettős mássalhang-

zók egyszerűsítése, a parazita mássalhangzók elhagyása): „Minden fölösleges írásmódot kerülj, és ne írd le a szavakban egyetlen olyan betűt sem, melyet olvasáskor nem ejtesz ki, de legalábbis mértékkel légy használatukban, míg csak az meg nem változik” – írta 1565-ben *Abbrégé de l’Art poétique francoys* című munkájának „Des personnes des verbes françois et de l’orthographe” fejezetében.⁶⁴

A francia helyesírás alakulására a továbbiakban döntő befolyást gyakorolt a könyvnyomtatás megjelenése. A humanista nyomdászok közül ki kell emelni a *Champfleury* (1529) című ismert mű szerzőjét, GEOFFROY TORYT, I. FERENC udvari nyomdászát, aki ugyan a hagyományos, etimologizáló írásmód híve volt, de az ő nevéhez fűződik többek között a nehezen olvasható gót betűk elegáns nyomtatott betűkkel (*caractères romains* ‘antikva’) való helyettesítése, a *cédille* és a hiányjel (*apostrophe*) elterjesztése, valamint az ékezetek bevezetésének ötlete is. 1529-ben Párizsban jelent meg az első, TORY elképzeléseit messzemenően tükröző, helyesírással kapcsolatos francia nyelvű értekezés is (*Tres-utile et compendieulx traicte de lart et science dorthographie gallicane*). A század kiemelkedő humanista filológusa, szótárírója és könyvkiadója, ROBERT ESTIENNE sokáig szinte „helyesírási bibliaként” számon tartott műveiben szintén az etimologizáló írásmódot követte, ugyanakkor bevezette az éles ékezet (*accent aigu*) használatát, és törekedett az etimológiailag egybetartozó szavak szócsaládokban való egységesítésére.

- A *cédille* kis, fordított *c* alakú írásjel, amely *a*, *o* vagy *u* előtt álló *c* betű alá írva azt jelzi, hogy azt a *c*-t – az általános szabálytól eltérően – [s]-nek kell ejteni: *une façade* ‘homlokzat’, *un maçon* ‘kőműves’, *déçu* ‘csalódott’. Eredetileg a *c* betű alá írt kis *z* betű spanyol neve volt (spanyol *cerilla*, *cedilla* ‘kis *z*’), ami a *c* betű [ts] → [s] hangként való ejtését jelölte. Használatára már a VIII. századtól kezdve vannak írásos bizonyítékok vizigót kéziratokban. A későbbiek során a XVI. századig az írásokban inkább egy kiegészítő *e* betűt alkalmaztak jelölésére: *receut* (il *reçut* ‘kapott’), *aperceut* (il *aperçut* ‘észrevett’).
- A forradalom előtt nyomtatott könyvekben gyakran találkozunk néhány feltűnő, nyomdászati eredetű speciális jellel is, melyek megnehezítik a mai olvasó dolgát. Ilyen például az *f* betűvel könnyen összetéveszthető, *s* értékű szóeleji vagy szóközepi hosszú *f* (pl. *furprise* ‘meglepetés’, *meffure* ‘mérték’), a *j* értékű *i* (*i’alloie* = *j’allais* ‘mentem’), a *v* értékű *u* (*auvec* = *avec* ‘-val/-vel’), az *ai* [ε] értékű *oi*, az *et* ‘és’ értékű *&*.

Összességében azonban megállapítható, hogy GEOFFROY TORY, ROBERT ESTIENNE és kortársai – engedve a hagyományok nyomásának – a könyvkiadás megjelenésekor elszalasztották a nagy helyesírási reformlehetőséget.

2.5. A XVII. század

A Francia Akadémiának megalakulása (1635) óta egyik fő célkitűzése az egynyelvű, normatív francia szótár megszerkesztése volt, melynek tervezetét FRANÇOIS EUDES DE

⁶⁴ „Tu éviteras toute orthographie superflue et ne mettras aucunes lettres en tels mots si tu ne les profères ; au moins tu en useras le plus sobrement que tu pourras en attendant meilleure reformation.” (RONSARD 1903, 38).

MÉZERAY készítette el 1673-ban. Helyesírási szempontból a tervezet, majd a szótár első kiadása (1694) a BOSSUET körül tömörülő, rendkívül konzervatív kör nézeteit tükrözte. Így nem vett tudomást azokról az egyszerűsítésekről (pl. *teste* → *tête* 'fej', *avocat* → *avocat* 'ügyvéd'), amelyeket CÉSAR-PIERRE RICHELET 1680-ban kiadott *Dictionnaire français...* című, igen sikeres szótárában már megvalósított.

A század egyik igen érdekes szótárából, ANTOINE BAUDEAU DE SOMAIZE *Le grand dictionnaire des précieuses ou la clef de la langue des ruelles* (1660) című művéből tudjuk továbbá, hogy a salonok művelt, ám latinul általában nem tudó hölgyei, annak érdekében, hogy éppoly biztosan és helyesen írhasanak, mint a férfiak, több olyan helyesírási változtatást tettek, amelyek megmaradtak a nyelvben (*auteur* → *auteur* 'szerző', *deffunct* → *défunct* 'megboldogult').

ANTOINE ARNAULD és CLAUDE LANCELOT *Grammaire de Port-Royal* című nyelvtana (1660) szintén egy észszerűbb helyesírás szükségességét hirdette. Az Akadémia azonban – amint láttuk – elutasította az olyan újítási törekvéseket, mint amelyeneket LOUIS DE L'ESCLACHE 1669-ben megjelentetett művének már a címe is jól illusztrál (*Véritables règles de l'ortographe francéze, ou l'Art d'aprendre an peu de tams à écrire cōrectemant*) és a régies helyesírás mellett tette le a voksát, ami a tudós társaság megfogalmazása szerint nem a tudatlanoknak és az egyszerű nőknek szól, hanem a művelt embereknek. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy akkoriban szinte mindenki másképp írt. Jellemző volt a helyesírási zűrzavarra, hogy például a nagy barokk eposzköltő, THÉODORE AGRIPPA D'AUBIGNÉ nevét is többféleképpen írták (*d'Aubigny, d'Auvigni, d'Aubigné*).

2.6. A XVIII–XIX. század

Az Akadémia szótárának második kiadásában (1718) csak kisebb változtatásokat tett (pl. az *y* betű *i*-vel történő helyettesítése: *syrop* → *sirop* 'szirup'). A harmadik kiadás (1740) már bátrabban hozzányúlt a parazita betűkhöz (pl. *obmettre* → *omettre* 'mellőzni, kihagyni', *détroner* → *détrôner* 'tróntól megfosztani', *moy* → *moi* 'én'), a negyedik kiadás (1762) pedig már a tizennyolcezerből mintegy ötezer szó írását módosította. A XVIII. század kiejtésére, helyesírására és az alkalmazott speciális írásjelekre vonatkozólag GILE VAUDELIN *Nouvelle manière d'écrire comme on parle en France* című 1713-ból származó műve szolgál értékes általános információkkal.

A forradalom a helyesírási kérdéseknél fontosabb dolgokkal volt elfoglalva. A Császárság pedig, amelynek legjelentősebb egyénisége, maga NAPÓLEON is hadilábon állt a helyesírással⁶⁵, sokkal inkább a hagyományok, mint a reformok felé fordult. Győzedelmeskedett a mindenki számára kötelező, az Akadémia, az egyetemek és a nyomdák által ellenőrzött, rendkívül szigorú és hagyománytisztelő akadémikus helyesírás. Az 1811-ben megjelent GIRAULT-DUVIVIER-féle erősen normatív nyelvtant (*Grammaire des grammaires*) e tekintetben sokan például a napóleoni törvénykönyvhöz hasonlították. Az Akadémia szótárának hatodik (1835), hetedik (1878), majd nyolcadik

⁶⁵ Lásd a *Dictée de Mérimé* tollbamondással kapcsolatos történetet a 3. pontban.

(1935) kiadásai helyesírási szempontból is mind ezt az igen konzervatív, normatív álláspontot tükrözték. A kormányzat már 1832-ben ennek a helyesírásnak a használatát írta elő a közigazgatási dokumentumokban, továbbá ezt tette minden köztisztviselői állás betöltésének előfeltételévé.

A század végén az ismert romanista, FERDINAND BRUNOT radikális helyesírási reformot javasolt, amely lényegileg az egyszerűbb, fonetikus helyesírásra való áttérést célozta, szükség esetén új jelek bevezetésével is (pl. *š* = *ch*, *ā* = *an*). Javaslatával BRUNOT hatalmas vihart kavart, és magára vonta a konzervatívok haragját és elutasítását, akik szerint ez a nyelvbe történő brutális beavatkozás felborította volna a rendszer működését, számos gyakorlati nehézséget okozott volna, nem is beszélve arról, hogy elvágtat volna a francia nyelvet a belgiumi, kanadai stb. francia nyelvtől, és szükségessé tette volna például a teljes francia irodalom újranyomtatását. Az eredmény pedig az lehetett volna, hogy az így kinyomtatott modern PROUSTOT akár nehezebb lett volna olvasni, mint a régi írásrendszer szerinti, amúgy archaikus RABELAIS-t.

Érdekes megjegyezni, hogy a költő PAUL VERLAINE is érdeklődéssel követte a fonetikus írással kapcsolatos korabeli vitákat. Erről tanúskodik DUVIGNEAUX nevű barátjához, a fonetikus helyesírás heves ellenzőjéhez írt *À A. Duvigneaux trop fougueux adversaire de l'orthographe phonétique* című szonettje alábbi részletének helyesírása is (VERLAINE 1901, 175):

„E coi vréman, bon Duvignô, / Vou zôci dou ke lé zagnô / É meieur ke le pin
con manj. / Vous metr'an ce courou zétranj...” – Eh, quoi vraiment, bon Duvignon / Vous aussi doux que les agneaux / Et meilleur que le pain qu'on mange
/ Vous mettre en ce courroux étrange... – 'Nocsak, jó Duvignon, igaz tán / Maga is, ki oly kezes, mint a bárány / És jobb, mint egy falat kenyér / magában is ily furcsa harag él?’

A kiejtési és a helyesírási rendszer egymáshoz való közelítésének e módjára később RAYMOND QUENEAU-nál találunk érdekes példákat *Zazie dans le métro* (1959) című művében: *Doukipudonktan ? (D'où qu'il pue donc tant ?)* 'Honnan jön ez a bűz?' | *Sketadittaleur. (Ce que tu as dit tout à l'heure.)* 'Amit az imént mondtál.'

2.7. A XX. század

A XX. században a helyesírás kérdése állami szintre emelkedett. Két fontos, mérsékelt reformokat előirányzó javaslat készült. ALBERT DAUZAT, a *Français moderne* című nyelvészeti folyóirat főszerkesztője 1939-ben fogalmazta meg elképzeléseit, amelyeket JACQUES DAMOURETTE nevű kollégájával 1943-ban publikált *Un projet de réforme orthographique* címmel, és amelyeket végül is többségükben elvetettek.

Az 1990-es, nagy vitákat kiváltó, a *Conseil supérieur de la langue française*, valamint az *Académie française* által koordinált és a *Journal officiel* 1990. december 6-i számában hivatalosan is közzétett helyesírási reform alapvető jellemzője a tolerancia volt. Nem kizárólagos, felszólító erejű szabályokat fogalmazott meg, hanem **a meglévő szokások megtartása mellett bevezethető mértékletes egyszerűsítéseket javasolt**, melyek legfeljebb mintegy 1200 szót – az ezer leggyakoribb szóból egyébként

mindössze hatot! – érintenek, és melyekről majd az idő és a használat döntheti el, hogy megmaradnak-e a nyelvben. Az érdekesség kedvéért az alábbiakban összefoglaljuk a legfontosabb módosítási javaslatokat, amelyeket például az Akadémia szótára, a *Trésor de la langue française*, a *Le Petit Robert 1* című szótárak vagy MAURICE GREVISSE *Le bon usage* című nyelvtana – legalábbis variánsként – elég következetesen jeleznek. **A francia oktatási minisztérium semleges álláspontot foglalt el, se nem tiltja, se nem javasolja a változtatások alkalmazását.** A vizsgákon nem számítanak hibának a reform szerinti írásmódok. Mindenesetre a tapasztalatok azt mutatják, hogy a mindennapi használatra semmilyen különösebb hatással nem volt az 1990-es reform, amelynek hívei egyre inkább tartanak attól, hogy az hamarosan feledésbe merül.

Az 1990-es helyesírási reformról számos további hasznos információval, részletes listákkal szolgálnak különböző összefoglaló szakmai kiadványok (pl. REY-DEBOVE – LE BEAU-BENSA 1991), illetve a <http://www.orthographe-recommandee.info> honlap.

Az 1990-es francia helyesírási reform által javasolt fontosabb változások

- A kötőjel használata helyett egyes szavakban az egybeírás javasolt (pl. *portemonnaie* ‘pénztárca’ a *portefeuille* ‘tárca’ mintájára). Az összetett számnevekben (pl. *trente-et-un-mille-deux-cent-trois* ‘31 203’) viszont a kötőjel egységes használata kívánatos.
- A ferde ékezet (*accent grave*) használata javasolt:
 - a *céder* ‘engedni’ típusú igék jövő idejű és feltételes módú alakjaiban a *semer* ‘vetni’ mintájára (*je cèderai/cèderais*),
 - az *-eler, -eter* végződésű igék ragozott alakjaiban, ha a következő szótagban néma *e* áll: *je nivèle* ‘szintezek’, *j’époussète* ‘leporolok’, kivéve az *appeler* ‘hívni’, *jeter* ‘dobni’ igéket, ahol továbbra is a mássalhangzót kell megkettőzni: *j’appelle* ‘hívok’, *je jette* ‘dobok’,
 - a fordított szórendű, jelen idő egyes szám első személyű kérdésekben: *Aimè-je ?* ‘Szerettem?’
- A kúpos ékezet (*accent circonflexe*) az *i* és az *u* betűkön nem kötelező, kivéve a *passé simple*, az *imparfait du subjonctif* végződéseiben (*nous suivîmes* ‘követtük’, *qu’il fût* ‘lett, volt’) és néhány homonim szó esetében (*mûr* ‘érett’ vs *mur* ‘fal’).
- A *tréma* a kiejtett magánhangzóra kerülhet: *aiguë* → *aigüe* ‘éles’, *arguer* → *argüer* ‘érvelni’.
- A *laisser* ‘hagyni’ módbeli segédige múlt idejű melléknévi igenevét nem kell egyeztetni, ha utána főnévi igenév áll: *La poule que tu as laissè sortir*. ‘A tyúk, amelyiket hagytál kimenni.’
- A jövevényszavak többes számát a francia szabályok szerint célszerű képezni: *un minimum* → *des minimums* ‘minimum’, *un jazzman* → *des jazzmans* ‘dzsesszenész’.
- A szócsaládon belül az írásmódok összehangolása kívánatos: *charrette* ‘taliga’ → *charriot* ‘szekér’, nem pedig *chariot*.
- Törekedni kell egyes logikátlan írásmódok kiküszöbölésére: *douceâtre* → *douçâtre* ‘édeskés’.

3. A helyesírás nyelvpedagógiai vonatkozásai

A francia oktatási rendszer – éppen a fent jelzett nehézségek miatt – mindig is nagy fontosságot tulajdonított a helyesírásnak, amelynek a különféle vizsgák során például a pontozásban döntő szerepe van. A XIX. század óta számtalan olyan szabálygyűjte-

mény és kézikönyv jelent és jelenik meg, amelyek különböző módszerekkel a helyesírás minél hatékonyabb elsajátítását célozzák meg. A javasolt módszerek között találunk olyanokat, amelyek a keresztretjvényfejtést, a különféle betűretjvényeket tartják üdvözítőnek, mások különböző tréfás mnemotechnikai eljárásokat javasolnak. Például:

- **Mourir** ne prend qu'un r, parce qu'on ne meurt qu'une fois. 'A mourir 'meghalni' igét egy r-rel írjuk, mert csak egyszer halunk meg.'
- On met un bâton sur l'âne, et un accent circonflexe sur l'a de chacun de ces mots. 'A számárra nyeret teszünk, mindkét szó a betűjére pedig kúpos ékezetet.'

Leggyakrabban azonban a tollbamondást ajánlják. A tollbamondásnak nagy hagyományai vannak a francia nyelvben és kultúrában. Sokszor versenyeznek abban, hogy ki tud minél több nehézséget tartalmazó tollbamondást összeállítani. Ismert példaként szokták említeni a MÉRIMÉE-féle tollbamondást (*Dictée de Mérimée*), amely állítólag 1868-ban Saint-Cloud kastélyában hangzott el. Ebben a legenda szerint a császár 45, a császárné 62, ALEXANDRE DUMAS 19, METTERNICH herceg pedig csak 3 hibát ejtett.

Legújabbban pedig egy québeci internetes honlap mutatott be *Dictée du diable de René Thimonnier* (René Thimonnier örödi tollbamondása) címmel érdekes példákat a francia helyesírás nehézségeire (<http://www.quebequouaieseries.com/langue/textes/thimonnier.php>). E hagyomány folytatásaként a Franciaországban nagy népszerűségnek örvendő kulturális újságíró BERNARD PIVOT 1989 óta szervez rendszeresen országos, sőt ma már nemzetközi szintű francia helyesírási versenyeket (*championnats d'orthographe*) különböző kategóriákban (junior, felnőtt, külföldi).

Sok nyelvész, nyelvpedagógus aggódik, hogy a különféle kellően ki nem érlelt pedagógiai módszerek nem kifejezetten a helyesírás erősítése irányába hatottak és hatnak. A *Nouvel Observateur* című hetilap 2007. szeptemberi 2235-ös száma „Az írástudatlanság botránya” (*Le scandale de l'illettrisme*) címmel külön mellékletet (10–23. oldalak) szentel a „konstruktivista pedagógia” és a „globális olvasási módszer” által a francia középiskolai és egyetemi hallgatók körében az utóbbi évtizedekben előidézett katasztrofális, immár kritikusnak minősített és elhelyezkedési, munkavállalási hátrányokat is magában hordozó helyesírási színvonalnak. (Érdekességként megemlíthető, hogy míg 1987-ben a francia iskolai tanulók átlagban 8 helyesírási hibát ejtettek egy tollbamondásban, addig 2005-ben ez a szám már 13,5-re emelkedett!) A hozzászóló közoktatási és egyetemi szakemberek egységes és határozott véleménye szerint Franciaországban vissza kellene térni a hagyományos olvasás- és nyelvtanítási módszerekhez.

Jelen tanulmány célja természetesen nem lehet az, hogy a francia helyesírás összes nehézségét, buktatóját bő példaanyaggal illusztrálva felsorolja. E helyütt csak néhány olyan, mind a franciáknak, mind a külföldieknek nehézséget okozó jelenség felvillantására szorítkozhatunk, mint például a fonéma–graféma megfeleltetési problémák, az elválasztás, a nagybetű használata, az egyes betűkhöz vagy szavakhoz kap-

csolódó írásjelek (ékezetek, *cédille*, *apostrophe*, *tréma*, kötőjel), és a mondathoz kapcsolódó írásjelek (pont, felkiáltójel, kérdőjel, vessző, pontosvessző, kettőspont, három pont, zárójel, idézőjel, gondolatjel) használata, a rövidítésekkel kapcsolatos helyesírási tudnivalók, a betűrend speciális esetei a *de* viszonszóval vagy *le/la* határozott névelővel, illetve a *saint/sainte* melléknévvel kezdődő tulajdonnevek esetében, a borok nevének helyesírása, a speciálisan francia tipográfiai szokások (pl. szóköz használata a nyomtatott anyagokban a két elemből álló írásjelek – kettőspont, pontosvessző, felkiáltójel, kérdőjel – előtt, valamint a francia nyitó idézőjel után és záró idézőjel előtt). A vonatkozó szabályokkal kapcsolatban a különféle kézikönyvek részletes információkkal szolgálnak (pl. BÁRDOSI – KARAKAI 2008; RIEGEL ET AL. 1994; JOUETTE 1993).

4. Az új kommunikációs technikák hatása a francia helyesírásra

Az e-mail (franciául: *courriel*), a világhálón (franciául: *toile*) történő csevegés (franciául: *clavardage*) és az sms (franciául: *texto*) használata az utóbbi években világszerte általánosan elterjedt, s már-már kiszorítja, illetve egyes speciális esetekre korlátozza a hagyományos, postai levelezést. Az új technikák, amelyek lehetőséget teremtettek a szinte azonnali válaszolásra, eszmecsereire, s az a körülmény, hogy e technikákra az első időkben általában nem a felnőttek tanították meg a gyerekeket, hanem a fiatalok az idősebbeket, hatást gyakorolt ezen új információcsere-lehetőségek tartalmára és formájára is. Ahogy minden nyelvben, e technikák stílusa a franciában is általában közel áll a beszélt nyelv stílusához. Jellemző rájuk továbbá egyfajta külön szóhasználat, amelynek két fő jellegzetessége a tömörség (rövidítések) és – talán mert döntő részben a fiatalok szóhasználatáról van itt szó – a játékosság, szellemesség.

Az sms-stílus fő szabálya például az, hogy nincs szabálya: mindenki kedvére alakíthatja ki a saját stílusát, sokszor a betűrejtvényekhez hasonló rövidítéseit. Az sms-stílusban a helyesírási szabályokat szinte „illik” figyelmen kívül hagyni, ahogy a következő sms-példában is, amelyet egy francia unoka küldött a nagymamájának:

„Bjr mami! G eu un 12 en fransai ojourdui, my first note correct! Jtembrass for.” = Bonjour mami ! J'ai eu un 12 en français aujourd'hui, my first note correcte ! Je t'embrasse fort. – 'Szia nagy! Ma 12-es osztályzatot kaptam franciából, az első jó jegyem! Sok puszi.'

Fontos viszont, hogy a leírt rövidítések olvasata, hangzása minél pontosabban megfeleljen a helyesen írt szavak kiejtésének: *ght* (*j'ai acheté* 'vettem'), *savapa ?* (*ça va pas ?* 'baj van?'). Megjegyezzük még, hogy az sms-stílusban írt üzenetek általában sokkal játékosabbak, közvetlenebbek, mint a hagyományos levelezésben szereplők: *ta ht du p1 ? (T'as acheté du pain ?* 'Vettél kenyeret?'), *JE TATAN 2PUI 25 MN* (*Je t'attends depuis 25 minutes*). Az alábbiakban ízelítőt adunk a francia sms-stílus rövidítéseiből (további rövidítések és kifejezések találhatóak a <http://www.mobilou.org/10kosms.htm> internetcímen):

a2m1 = à demain 'viszlát holnap'
a+ = à plus (tard) 'később találkozunk'
aprem = après-midi 'délután'
bcp = beaucoup 'sok'
bjr = bonjour 'jó napot/reggelt'
bsr = bonsoir 'jó estét/éjszakát'
cad = c'est-à-dire 'azaz'
Cfo = c'est faux 'ez hazugság'
C mal1 = c'est malin 'ügyes, ravasz'
C pa Spa = c'est pas sympa 'nem szimpi'
CT = c'était 'volt'
dak = d'accord 'OK'
D 100 = descends 'gyere le'
je t'M = je t'aime 'szeretlek'
je le sa V = je le savais 'tudtam'
G1id2kdo = j'ai une idée de cadeau 'van egy ajándékötletem'
GT o 6né = j'étais au ciné 'moziban voltam'
H'T = acheter 'venni'
jenémar = j'en ai marre 'tele van a hócipóm'
keske C = qu'est ce que c'est ? 'mi az?'
kestudi = qu'est ce que tu dis ? 'mi van?'
koi29 = quoi de neuf ? 'mizújs?'
l's tom B = laisse tomber 'hagyd'
O k1 = aucun 'senki/semmi'
raf = rien à faire 'nincs mit tenni'
rdv = rendez-vous 'randi'
savapa = ça va pas ? 'mi baj?'
SQZ = excusez 'elnézést'
tabitou = t'habites où ? 'hol a kéglid?'
tkc = t'es cassé (t'es fatigué) 'kivagy'
t le + bo = t'es le plus beau 'te vagy a csúcs'
t oqp = t'es occupé ? 'foglalt vagy?'
t nrv = t'es énervé ? 'ideges vagy?'
vazi = vas y 'gyerünk'
VrMan vraiment = 'tényleg'
11voit12c4 = on se voit un de ces quatre 'majd találkozunk'

E nyelvi, helyesírási erózió megállítására Franciaországban az utóbbi időben már mozgalmak is szerveződtek. „Az SMS-nyelv és a szándékos nyelvi hibák elleni Bizottság” (*Comité contre le langage SMS et les fautes volontaires*) vagy a „Bizottság azon fazonok ellen, akik azt hiszik, hogy az internetes fórumok olyanok, mint a mobiltelefonjuk” (*Comité contre les mecs qui croient qu'un forum c'est comme leur portable*) tiltakozó akciókat, tüntetéseket is szerveznek, amelyeknek egyik szlogenje például így szólt:

„C'est un forum pas un portable. Ici on parle un langage que les humains peuvent comprendre... Si tu veux une réponse à ta question, essaye toi aussi de te faire comprendre.” – 'Ez egy fórum és nem mobiltelefon! Itt olyan nyelven beszélünk, amelyet az emberi lények megértenek... Ha választ akarsz a kérdésedre, próbáld meg te is magadat megértetni!' (<http://sms.informatiquefrance.com/>)

Végezetül érdemes megjegyezni, hogy az informatika adta legújabb lehetőségek, például a CD-ROM-on forgalmazott és a szövegszerkesztőkkel úgynevezett rezidens módon együtt használható elektronikus szótárak (például a *Robert Électronique*) pedig rendelkeznek olyan szolgáltatással, amely kimondottan lustaságra csábít, ui. az adott szót – pl. *crayon* 'ceruza' – a helyes írásképtől függetlenül, tehát például a **krayon**, **krejon** stb. betűsorok, vagyis a fonetikus írás alapján is képes kikeresni a szótárból. Szédítő vagy inkább rémisztő távlatok?

Bibliográfia

- BÁRDOSI VILMOS – KARAKAI IMRE 2008². *A francia nyelv lexikona*. Corvina, Budapest.
- BLANCHE-BENVENISTE, CLAIRE – CHERVEL, ANDRÉ 1974. *L'Orthographe*. Maspéro, rééd. Paris.
- CATACH, NINA 1980. *L'orthographe française. Traité théorique et pratique, avec des travaux d'application et leurs corrigés*. Nathan, Paris.
- CATACH, NINA 1993. *L'Orthographe*. PUF, Paris, (Que sais-je ? 685).
- CATACH, NINA 1994. *La Ponctuation*. PUF, Paris, (Que sais-je ? 2818).
- CATACH, NINA (sous la direction de) 1995. *Dictionnaire historique de l'orthographe française* Larousse, Paris, (Collection « Trésors du français »).
- CATACH, NINA 2001. *Histoire de l'orthographe française*. Honoré Champion, Paris, (collection Lexica – Mots et Dictionnaires ?).
- CESPEDES, VINCENT 2007. *Mot pour mot, kel ortograf pr 2m1 ?* Flammarion, Paris.
- DIDEROT, DENIS 1777. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des arts, des sciences et des métiers*. „Encyclopédie” szócikk. Chez Pellet, Genève, t. 12: 375.
- DRILLON, JACQUES 1991. *Traité de la ponctuation française*. Gallimard, Paris.
- GIRAULT-DUVIVIER, CHARLES PIERRE 1811. *Grammaire des grammaires, ou analyse raisonnée des meilleurs traités sur la grammaire française*. 2 volumes, Cotelle, Paris.
- JOUETTE, ANDRÉ 1993. *Dictionnaire d'orthographe et d'expression écrite*. Dictionnaires le Robert, Paris.
- MANESSE, DANIELE – COGIS, DANIELE 2007. *Orthographe, à qui la faute ?* ESF, Paris.
- REY-DEBOVE, JOSETTE – LE BEAU-BENSA, BÉATRICE 1991. *La réforme de l'orthographe au banc d'essai du Robert. Dossier complet, texte du Journal officiel, listes des mots modifiés, commentaires et évaluations*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- RIEGEL, MARTIN – PELLAT, JEAN-CHRISTOPHE – RIOUL, RENÉ 1994. *Grammaire méthodique du français*. PUF, Paris.
- RONCARD, PIERRE 1903. *Des personnes des verbes françois et de l'orthographie*. In *Abbrégé de l'Art poétique francoys*. Hacon & Ricketts, London. – <https://archive.org/details/abregdelartpoe00rons/page/2/mode/2up>

- THIMONIER, RENÉ 1967. *Le Système graphique du français*. Plon, Paris.
- TORY, GEOFFROY 1529. *Champfleury. Auquel est contenu l'art et Science de la deue et vraye Proportion des Lettres Attiques, quon dit autrement Lettres Antiques, et vulgairement Lettres Romaines proportionnées selon le Corps et Visage humain...* Geoffroy Tory & Gilles de Gourmont, Paris.
- VERLAINE, PAUL 1901. Dédicaces. In *Œuvres complètes*. t. III, LXXVI, Vanier, Paris. – https://fr.wikisource.org/wiki/D%C3%A9dicaces/%C3%80_A._Duvigneaux.
- VALÉRY, PAUL 1936. *Variété. III*. Gallimard, Paris.
- WALTER, HENRIETTE 1988. *Le français dans tous les sens*. Laffont, Paris.
- YAGUELLO MARINA 1990. *Histoires de lettres*. Le Seuil, Paris.

Internetes források

- <http://bbouillon.free.fr/univ/hl/Fichiers/Cours/orthog.htm>
<http://sms.informatiquefrance.com>
<http://www.mobilou.org/10kosms.htm>
<http://www.orthographe-recommandee.info>
<http://www.quebequouaiseries.com/langue/textes/thimonnier.php>

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2009. Ismert szólások (félre)ismert eredete. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.) 2009. *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe: feladatok és lehetőségek. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2008. június 24–25.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 53–61.

Francia nyelvű változat: BÁRDOSI VILMOS 2014. « C'est l'œuf de (Christophe) Colomb ». Contribution à l'origine d'une locution connue. In DRINGÓ-HORVÁTH IDA – FÜLÖP JÓZSEF – HOLLÓS ZITA – SZATMÁRI PETRA – SZENTPÉTERY-CZEGLÉDY ANITA – ZAKARIÁS EMESE (szerk.): *Das Wort – ein weites Feld: Festschrift für Regina Hessky.* Károli Gáspár Református Egyetem (KGRE), L'Harmattan Kiadó, Budapest, 21–24.

ISMERT SZÓLÁSOK (FÉLRE)ISMERT EREDETE

1. A nyelvi kommunikáció alapsémája

A kiváló író, költő, műfordító KOSZTOLÁNYI DEZSŐ a nyelvről szóló írásaiban számtalan érdekes és értékes nyelvészeti megfigyelést is tett. Ezek közé tartozik az a megállapítása is, amelyik a nyelvi kommunikáció alapsémáját írja le az alábbi szép költői kép segítségével (KOSZTOLÁNYI 1971, 64):

„[a nyelv] eleven szövet [...], mely teljesen soha nincs készen, mindig újra meg újra meg kell szőnünk, valahányszor beszélünk vagy írunk.”

KOSZTOLÁNYI a maga művészi érzékenységgel e hasonlatában arra mutatott rá, amit a mai kommunikációelméleti megközelítések úgy is megfogalmaznak, hogy a kommunikáció során voltaképpen kétféle erő, kétféle alapvető stratégia együttes érvényesülése figyelhető meg. Egyfelől beszélhetünk a kommunikáció **kreatív aspektusáról**, melynek során a beszélő egy **generatív stratégia** keretében előre nem tervezhető, szabad, „kiadatlan” szókapcsolatokat hoz létre, amelyeket a beszédhelyzettől és a beszélő partnertől függően esetenként alkot meg.

Ugyanakkor nyelvi tevékenységünk során – már csak gazdaságossági megfontolások miatt is – nem kevésbé fontos szerepet tölt be a részben a beszélők mentális lustaságából fakadó **automatizálási aspektus** is, amely egy **reprodukív stratégia** által adott helyzetben automatizált módon ismételtető, többé-kevésbé kötött, állandósult szókapcsolatok, ún. szólások, szólásmondások létrejöttét eredményezi (BAN-CZEROWSKI 2008, 132):

„Nyelvi tevékenységünk során nyelvi emlékezetünkben előhívjuk a szükséges fragmentumokat. Ezt a folyamatot úgy foghatjuk fel, mint egy szakadatlan »cic-táció« áramlatot.”

Az így keletkező állandósult szókapcsolatok gyermekkorunk óta előre gyártott elemekként vannak jelen mentális lexikonunkban, gazdaságosan tudnak analóg beszédhelyzetekben információkat közvetíteni, nem produkáljuk, hanem **reprodukáljuk**

őket, nyelvi súlyuk nagy, jelentésük pontos ismerete szinte nélkülözhetetlen különféle szövegtípusok megértéséhez (elsősorban a nyelvtanulóknak), és – végül, de nem utolsósorban – nagy számban, folyamatosan keletkeznek és újulnak meg a nyelvben.

2. Az állandósult szókapcsolatok főbb jellemzői

Jelen vizsgálatunknak nem célja az állandósult szókapcsolatok részletes elemzése. A következőkben tehát csak a címben jelzett szólások mibenlétének megértéséhez legszükségesebb információk összefoglalására nyílik lehetőségünk. Az érdeklődő olvasó számára a szakirodalom további bőséges eligazítással szolgál a frazeológia és a frazeográfia legfontosabb kérdéseiről (ÁLVAREZ DE LA GRANJA 2008; BALLY 1905, 1909; BÁRDOSI 1999; BURGER 1982, 2003; BURGER ET. AL. 2007; CASARES 1950; COSERIU 1966; ETTINGER 1989; 2007; FIALA – LAFON – PIGUET 1997; FÓNAGY 1982; GONZÁLEZ REY 2002; GUIRAUD 1961; MAKKAI 1972; MARTINS-BALTAR 1995, 1997; O. NAGY 1954; REY 1977).

A *csütörtököt mond, felkapja a vizet, Kolumbusz tojása, Nem oda Buda!, Vígan dudál a portugál!* típusú, a szakirodalomban szólások vagy frazémák néven azonosított állandósult szókapcsolatok létrejöttének minimális feltétele a **polilexikalitás** (két vagy több elem megléte a szókapcsolatban) és a **lexikalizálódás** (az alkotóelemek jelentésének globális, idiomatikus összeforrottsága).

Főbb funkcióik **(1)** a kultúrtörténetileg meghatározott **képzetkeltés, nyomatékosítás, hangulati árnyalás** (*csütörtököt mond, felkapja a vizet, Kolumbusz tojása*), illetve **(2)** egy bizonyos beszédhelyzetre adott **rutinszerű, automatikus válasz, értékelés** (*Nem oda Buda!, Vígan dudál a portugál!, A pénznek nincsen szaga, Lassan járj, tovább érsz!*).

A frazémáknak a kötöttség, az ún. idiomaticitás különböző fokától függően számos típusa létezik. Ezek közül a legfontosabbak között tartják számon **(1)** a szokványos szókapcsolatokat, az ún. lexikai affinitásokat, kollokációkat (*homlokegyenest ellenkező, megrögzött agglegény, betöri az új cipőt*), **(2)** a lexémaértékű idiomatikus szókapcsolatokat (*kötélnek áll, dob egy hátast, anyámasszony katonája, világos, mint a vakablak*), **(3)** az adott beszédhelyzethez kapcsolódó, ún. idiomatikus-pragmatikus helyzetmondásokat (*Le a kalappal előtte!, Hátrább az agarakkal!, Nem hajt a tatár!*) és **(4)** a közmondásszerű szólásokat, közmondásokat, szállóigéket, irodalmi idézeteket (*Lassan járj tovább érsz.; Nem mind arany, ami fénylik.; A pénznek nincsen szaga.; Hol van már a tavalyi hó?*).

A leírási, osztályozási lehetőségek közül pedig az alábbiakat kell megemlíteni: **(1)** a frazémákat melléknévi (*búval bélelt*), főnévi (*anyámasszony katonája*), határozói (*sohanapján kiskedden*), igei (*a kákán is csomót keres*) frazématípusokra osztó morfoszintaktikai megközelítést, **(2)** a motiválatlan (*ismeri a dürgést*), részlegesen motivált (*iszik, mint a kefekötő*) és motivált (*szívja a fogát*) frazématípusokat megkülönböztető szemantikai szempontot, **(3)** a különféle stilisztikai, retorikai eszközök (alliteráció, metafora, szinekdoché stb.) frazémákban való előfordulását vizsgáló retorikai aspektust, **(4)** a különféle használati megszorításokra összpontosító pragmatikai szempontot

(csak férfira, csak adott igealakban használt frazémák, gesztusok és frazémahasználat, az idiomatikus hamis barátok esete stb.) és **(5)** a kultúrtörténeti megközelítés szempontját, amely vizsgálja **(a)** az endogén és **(b)** az exogén frazémaképzés formáit és módzatait. Az endogén megközelítés a mindennapi megfigyelésből, eseményből származó frazémákkal (*a tyúkokkal fekszik*), a szaknyelvekből jövő frazémákkal (*zavarosban halászik*), az összefüggő szövegből, történetből kiszakadó frazémákkal (*Ő se jobb a Deákné vásznánál!*) foglalkozik. Az exogén vizsgálat a jövevény frazémákat (*el-szívja a békepipát vkivel*), az azonos szemléletből származó, azonos alkotóelemekkel képzett frazémákat (*az orránál fogva vezet vkit*), az azonos szemléletből származó, a „mentális információs térképünkön” (BAŃCZEROWSKI 2000, 262) azonban többé-kevésbé eltérő alkotóelemekkel, képekkel megjelenő frazémákat (*vizet hord a Dunába* = német: *Eulen nach Athen tragen; Bier nach München bringen*; francia: *porter de l'eau à la mer/rivière*; spanyol: *echar agua en el mar; llevar leña al bosque/monte; llevar hierro a Vizcaya*; olasz: *portar acqua al mare; portar nattole ad Atene, portar coccodrilli in Egitto*; angol: *carry coals to Newcastle*; dán: *al tage sand med til Sahara*; orosz: *exatъ в Тулу со своим самоваром*), valamint a páneuropeizmusokat írja le.

3. A szólásetimológiák

A szólásetimológiák – és így jelen elemzésünk – szempontjából kiemelt szerepet játszanak ez utóbbiak, az ún. páneuropeizmusok, azaz a közös európai kultúrkörből (biblia, mitológia, irodalom, történelem) származó és minden európai nyelvben igen elterjedt állandósult szókapcsolatok: *ádámkosztümben jár/van, kitakarítja Augiász istállóját, átlépi a Rubicont, Egy fecske nem csinál tavaszt/nyarat*. Közöttük több olyan is található, amelyet nap mint nap használunk, ismerni véljük az eredetüket is, de ez gyakran téves vagy nem elég pontos. Az eredetvizsgálatok fontosságára a kiváló spanyol lexikográfus és frazeológus JULIO CASARES már régen felhívta a figyelmet (CASARES 1950, 241).

„A szólások titokzatos világának felkutatása égetően sürgős és halaszthatatlan feladat, mert az értelmi homálynak napról napra újabb fátylai ereszkednek le közénk és e világ közé.”⁶⁶

O. NAGY GÁBOR nyomdokain haladva (O. NAGY 1979³) néhány ismert páneuropizmus (*Angyal száll el a szobában., Vígán dudál a portugál.*) eredetét az elmúlt időszakban sikerült a kutatásoknak új megvilágításba helyezniük (BÁRDOSI 1989, 7–16; PÁL 2008, 94–99). Az alábbiakban egy másik közismert páneuropizmus (*Kolumbusz tojása*) eredetének pontosítására teszünk kísérletet.

⁶⁶ „Estamos ante un mundo misterioso [de los modismos] cuya exploración es urgente, apremiante, inaplazable; porque cada día que pasa van cayendo nuevos velos de incomprensión que se interponen entre nosotros y ese mundo.”

4. Kolumbusz tojása

A *Kolumbusz tojása* szólás számos európai nyelvben megtalálható a 'zseniálisan egyszerű megoldás' frazeológiai szinonimájaként (vö. francia *œuf de Colomb*, német *Ei des Kolumbus*, spanyol *huevo de Colón*, olasz *uovo di Colombo*, portugál *ovo de Colombo*, orosz *яйцо Колумба*).

A kifejezés eredetét kutatva a forrásokból először is azt tudhatjuk meg, hogy GIROLAMO BENZONI *Az Újvilág története* című művében (Velence, 1565) írja le az általa csak hallomásból ismert történetet, ami arra mutat, hogy a szájhagyomány már egy ideje Kolumbusz személyéhez kapcsolta a tojás felállításának zseniálisan egyszerű megoldását.

„Kolumbusz sok spanyol nemes társaságában vett részt az ebéden [Mendoza bíborosnál 1493-ban]... Egyikük szólásra emelkedett: »Kristóf úr, ha ön nem jutott volna el Indiába, itt Spanyolországban akkor sem volnánk híján olyan embernek, aki megkísérelte volna ugyanazt, amit ön tett, hiszen a mi országunk bővelkedik nagy emberekben, akik egyaránt járatosak a kozmográfiában és az irodalomban«. Kolumbusz semmit nem válaszolt e szavakra, hanem hozatott magának egy tojást, amit letett az asztalra, majd így szólt: »Uraim, bármelyikükkel hajlandó vagyok fogadni, hogy nem tudja úgy a csúcsára állítani ezt a tojást, ahogy én, pusztá kézzel, minden támaszték nélkül.« Mindnyájan megpróbálták, és senkinek nem sikerült a csúcsán megállítania. Miután a tojás körbement és visszajutott Kolumbusz kezébe, ő hozzátette az asztalhoz, és az megállt, mivel az ütéstől kissé behorpadt a csúcsa. Amitől is mindnyájan zavarba jöttek, mert megértették, hogy mit akart mondani: hogy miután valaki megtette, már mindenki tudja, hogy hogyan lehet megcsinálni.” (BENZONI 1565, idézve GARDNER 2000 nyomán)

A történetnek több ikonográfiai vonatkozása is van, melyek közül az egyik legismertebb WILLIAM HOGARTH *Columbus Breaking the Egg* című metszete 1752-ből.

5. Brunelleschi tojása?

GIORGIO VASARI ezzel szemben már 15 évvel előbb beszámol egy hasonló történetről *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete* című, Firenzében 1550-ben megjelent könyvében (magyarul: 1973). Ebben elmeséli, hogy az ifjú itáliai építész, FILIPPO BRUNELLESCHI (1377–1446) szokatlanul nagy és súlyos kupolát tervezett a firenzei dóm, a *Santa Maria del Fiore* számára. Az Amerika felfedezését mintegy 70 évvel megelőző, 1420 körül játszódó történet szerint a város tisztviselői és a mesterek látni szerették volna e nehéz és bonyolult építkezés modelljét, de ő visszautasította a kérést, ajánlva inkább, hogy:

„[...] az készítse el a kupolát, aki egy sima márványlapon függőlegesen meg tud állítani egy tojást, ebből ugyanis kitetszik, hogy kinek mennyi esze van. Tehát kerítették egy tojást, és valamennyi mester megpróbálta felállítani, de egyiküknek sem sikerült. Filippo, amikor felszólították, hogy állítsa fel, ügyesen megfogta, erősen odaütötte az alját a márványlaphoz, s így fel is állította a tojást. A művészek erre morogni kezdtek, hogy ezt ők is meg tudták volna csinálni, de Filippo az arcukba nevetett, és azt felelte, hogy a kupolát is fel tudták volna építeni, ha megmutatná nekik a modellt vagy a tervrajzot.” (VASARI 1973, 215)

E frappáns felelettel el is dőlt, hogy őt kell megbízni a munka végrehajtásával. A történetnek van még egy érdekessége. Amikor végül elkészült a nagy kupola (sok évvel később, de még évtizedekkel Kolumbusz első útja előtt), az alakja éppen olyan volt, mint egy fél tojás, melyet a csúcsánál belapítottak. A fenti történetből azonban mindezek ellenére nem keletkezett BRUNELLESCHI nevéhez kapcsolható állandósult szókapcsolat.

FILIPPO BRUNELLESCHI
(1377–1446)

A firenzei Santa Maria del Fiore dóm

6. Juanelo Turriano tojása?

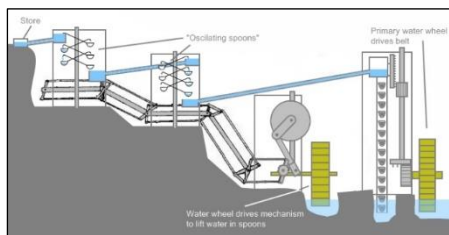
A kiváló magyar szóléskutató O. NAGY GÁBOR *Mi fán terem?* című munkájában így ír a *Kolumbusz tojása* szólásról (1979³, 289):

„[...] a Kolumbus tojása egy spanyol kifejezés átalakítása, amely magyar fordításban Jancsi tojásának hangzanék [...], s a következő anekdotát fűzik hozzá: Sok nagy koponya törte már rajta a fejét, hogyan lehetne egy sima asztalra úgy rátenni egy tojást, hogy az a hegyén megálljon. Jancsi gyengéden hozzáütötte az asztal lapjához a tojást, s ezzel megoldotta a kérdést.”

Az *huevo de Colón* szinonimájaként a spanyolban valóban létezik az *huevo de Juanelo* kifejezés ‘olyan dolog, ami nehéznek látszik, valójában azonban igencsak egyszerű, ha már tudjuk rá a megoldást’ jelentésben (vö. MOLINER 1983, II, 73; *Diccionario de la lengua española*, 1984, II, 750; SÁNCHEZ 1997, 186). JOSÉ MARÍA IRIBARREN és MANUEL MARTÍN SÁNCHEZ spanyol szókutatók szerint Jancsi a magyar lexikonok által egyáltalán nem ismert, itáliai származású kiváló feltaláló mérnök JUANELO TURRIANO, olaszul GIOVANNI TORRIANI volt, akinek zseniálisan egyszerű vízemelő szerkezete segítségével látták el Toledót és az Alcázar erődítményt vízzel a város alatt mintegy 100 méterrel folyó Tajo vizét felemelve (IRIBARREN 1955, 1974⁴, 401–402; SÁNCHEZ 1997, 186).

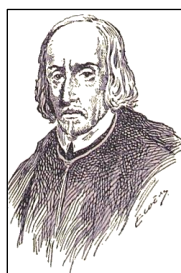

JUANELO TURRIANO
(1501–1581)

TURRIANO vízemelő szerkezete

A szólas vitalitását jelzi, hogy több XVII. századi költő, drámaíró művében felbukkan az *huevo de Juanelo* kifejezés. CALDERÓN *La Dama Duende* [Huncut kísértet] című 1629-ben megjelent művében (2. felvonás, 3. jelenet) például az egyik szereplő, DOÑA ÁNGELA szájába adja a kifejezést és annak magyarázatát (CALDERÓN 1946, 117):

PEDRO CALDERÓN
(1600–1681)

„¿Ahora sabes lo del **huevo de Juanelo**,
que los ingenios más grandes
trabajaron en hacer
que en un bufete de jaspe
se tuviese en pie, y Juanelo
con sólo llegar y darle
un golpecillo, le tuvo?
Las grandes dificultades,
hasta saberse lo son;
que sabido, todo es fácil.”

Részlet a *La Dama Duende* [Huncut kísértet]
című művéből

Jeles szóléskutatónk O. NAGY GÁBOR magyarázata azonban ez esetben nem állja meg a helyét! A *Kolumbusz tojása* szólás nem lehetett ui. az *huevo de Juanelo* kifejezés átalakítása, mert TURRIANO Amerika felfedezése után majd 40 évvel később készítette el szerkezetét Toledo városában!

7. Kinek a tojása? Avagy ki a kakukktojás?

A szólásban emlegetett tojás – a felhasznált források szerint – időrendi sorrendben

leginkább BRUNELLESCHI tojása lehetett volna (1420 körül). Állandósult szókapcsolatként, klasszikus paneuropeizmusként azonban KOLUMBUSZ nevével rögzült (1492 után) az európai köztudatban és különösen a spanyolokéban. Jól szimbolizálja ezt a spanyolországi Sant Antoni de Calonge (Costa Brava) belvárosában álló KOLUMBUSZ-emlékmű is. Az 1534 után keletkezett *Juanelo [Turriano] tojása* mondás pedig kizárólag a spanyol nyelvben lett használatos a *Kolumbusz tojása* szólás utólagos szinonimájaként.

A szólások világát, különösen pedig eredetüket gyakran hasonlítják egy kirakós játékhoz (vö. GUIRAUD 1962, 108), amelynek csak minden tizedik elemét ismerjük, és amelynek rekonstruálása során nagyon kell ügyelnünk arra, hogy ne erőltessünk bele egy elemet olyan részbe, amelynek üresen kell maradnia.

„Chaque locution est un puzzle dont nous ne possédons qu’une pièce sur dix et en essayant de le reconstruire on doit se garder de forcer les morceaux dans une échancrure destinée à rester vide.”

A szólásvizsgálatok, szólásetimológiák tehát mindig nagyon körültekintő, aprólékos, *sziszifuszi munkát* igényelnek, és ha e munka során *Ariadné fonalaként* felbukkan egy adat, egy nyom, amin elindulva megfejtethetjük a homályban maradt részeket, akkor utólag már elmondhatjuk, hogy mindez persze olyan *egyszerű volt, mint a Kolumbusz tojása*.

Bibliográfia

- ÁLVAREZ DE LA GRANJA, MARÍA (ed.) 2008. *Lenguaje figurado y motivación*. Peter Lang, Frankfurt am Main, (Studien zur romanischen Sprachwissenschaft und interkulturellen Kommunikation. Herausgegeben von GERD WOTJAK, Band 41).
- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d’une méthode fondée sur l’étude du français moderne*. Eggimann, Genève.
- BALLY, CHARLES 1909. *Traité de stylistique française*. 2 vol. Klincksieck, Paris.
- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ 2000. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. In BAÑCZEROWSKI, JANUSZ: *A nyelv és a kommunikáció alapkérdései*. ELTE, BTK, Budapest, 258–265.

- BÁRDOSI VILMOS 1989. Un ange passe : contribution à l'étymologie d'une locution. In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 7–16.
- BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises* (Budapest), n° 4, 23–33.
- BENZONI, GIROLAMO 1565. *Historia del mundo nuovo*. Appresso Francesco Rampazetto, Venezia.
- BURGER, HARALD 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin / New York.
- BURGER, HARALD 2003. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- BURGER, HARALD – DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ – KÜHN, PETER – NORRICK, NEAL R. (Hrsg./eds.) 2007. *Phraseologie/Phraseology. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung / An International Handbook of Contemporary Research*. Volume 1–2. Walter de Gruyter, Berlin / New York.
- CALDERÓN, PEDRO 1946. *La Dama Duende*. Espasa-Calpe S.A., Madrid, (Colección Austral, n° 659).
- CASARES, JULIO 1950. La locución, la frase proverbial, el refrán y el modismo. In CASARES, JULIO 1950. *Introducción a la lexicografía moderna*. Aguirre, Madrid, 163–242.
- COSERIU, EUGENIO 1966. Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In *Actes du premier colloque international de linguistique appliquée*, Nancy 26–31 octobre 1964, Session II/1, Nancy, Université de Nancy. In *Annales de l'Est*. Mémoire 31 (1966), 175–217.
- Diccionario de la lengua española*. I–II. 1984. Real Academia Española, Madrid.
- ETTINGER, STEFAN 1989. Einige Probleme der lexikographischen Darstellung idiomatischer Einheiten (Französisch–Deutsch). In GERTRUD GRÉCIANO (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 95–115.
- ETTINGER, STEFAN 2007. Phraseme im Fremdsprachenunterricht. BURGER, HARALD – DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ – KÜHN, PETER – NORRICK, NEAL R. (Hrsg./eds.) 2007. *Phraseologie/Phraseology. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung / An International Handbook of Contemporary Research*. Volume 1–2. Walter de Gruyter, Berlin / New York, 893–908.
- FIALA, PIERRE – LAFON, PIERRE – PIGUET, MARIE-FRANCE (eds.) 1997. *La locution : entre lexique, syntaxe et pragmatique. Identification en corpus, traitement, apprentissage*. Publications de l'INALF (Collection « Saint-Cloud », UMR « Lexicométrie et textes politiques »), Klincksieck, Paris.
- FONAGY, IVAN 1982. *Situation et signification*. J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia.
- GARDNER, MARTIN 2000. *Piet Hein szuperellipszise*. – www.sulinet.hu/termesztvilaga/archiv/2000/0001/05.html
- GONZÁLEZ REY, ISABEL 2002. *La phraséologie du français*. Presses Universitaires du Mirail, Toulouse.
- GUIRAUD, PIERRE 1961. *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris, (Que sais-je ? 903).
- IRIBARREN, JOSÉ MARÍA 1955, 1974⁴. *El porqué de los dichos*. Aguilar, Madrid.

- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1971. Fellegjáró és elképesztő. In *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- MAKKAI, ADAM 1972. *Idiom Structure in English*. Mouton, The Hague, (Janua Linguarum, Series Maior, 48).
- MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1995. La locution en discours. In *Cahiers du français contemporain* (École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud – CRÉDIF), 2 (1995).
- MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1997. *La locution entre langue et usages. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994*. ENS Éditions, Fontenay / Saint-Cloud, (Collection Langages).
- MOLINER, MARÍA 1983. *Diccionario de uso del español*. I–II. Gredos, Madrid.
- O. NAGY GÁBOR 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelv*, 50:3–4 (1954), 110–126; 396–408.
- O. NAGY GÁBOR 1979³. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat, Budapest.
- PÁL FERENC 2008. Vígán dudál-e a portugál? *Magyar Nyelvőr*, 1 (2008), 94–99.
- REY, ALAIN 1977. Les limites du lexique. In REY, ALAIN 1977. *Le lexique : images et modèles*. Colin, Paris, 183–200.
- SÁNCHEZ, MANUEL MARTÍN 1997. *Diccionario del español coloquial. Dichos, modismos y locuciones populares*. Tellus, Madrid.
- VASARI, GIORGIO 1973. *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Magyar Helikon, Budapest. [Eredetiben: *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*. 1550. Appresso i Giunri, Firenze.]

LES PROFILS LINGUISTIQUES DE LA MAIN EN FRANÇAIS ET EN HONGROIS

Abstract: This paper is intended to demonstrate the complexity of linguistic images and especially phraseological concepts of the word *hand* in French compared to Hungarian. These linguistic images reflect the different cognitive domains we have in the two languages related to this fundamental part of the body.

Keywords: cognitive linguistics, contrastive linguistics, linguistic images, onomasiology, phraseology.

1. La main : généralités

La main est l'une des parties du corps les plus importantes et les plus expressives de l'homme. Le philosophe grec ARISTOTE, dans *Les parties des animaux*, avait déjà souligné avec précision l'importance de la main :

„...[elle] est capable de tout saisir et de tout tenir. [...] En effet, l'être le plus intelligent est celui qui est capable de bien utiliser le plus grand nombre d'outils : or la main semble bien être non pas un outil, mais plusieurs. Car elle est pour ainsi dire un outil qui tient lieu des autres.” (ARISTOTE 2002, IV, 10, 687, a 19., a 24.)

Et FOCILLON en parle dans les termes suivants :

„Tel qu'il est constitué, ce couple [les deux mains] a non seulement servi les desseins de l'être humain, il les a aidés à naître, il les a précisés, il leur a donné forme et figure. L'homme a fait la main, je veux dire qu'il l'a dégagée peu à peu du monde animal, qu'il l'a libérée d'une antique et naturelle servitude, mais la main a fait l'homme.” (FOCILLON 1947, 102)

La main peut servir à la fois à accomplir de différentes tâches manuelles, à faire des signes, à dessiner, à compter, à caresser, à calmer, à guérir, à inviter, à bénir, à promettre, à se moquer, à menacer, à refuser, à réprimander, à griffer, à battre, à commettre des crimes, à exprimer la joie, la tristesse, le doute, le regret, etc. (BAŃCZE-ROWSKI 2009, 229–236 ; RÖHRICH 1994², 638–654). Des rites religieux et de nombreuses superstitions (chiromancie, chirologie) sont également liés à la main (DECREUSE 2003 ; STRUTHERS 2006). Les nombreux gestes exprimés par la main jouent un rôle important dans la communication verbale et non verbale (langage corporel) de l'homme (PEASE 1988). HANS SCHEMANN croit même avoir trouvé l'origine de la langue dans les expressions imagées qui se basent sur les fonctions primordiales de la main. Il pense que, contrairement à l'axiome philosophico-linguistique de l'arbitraire du signe, il s'agit dans ces cas (plus de 300 expressions analysées) d'une motivation de

grande efficacité qui pourrait même être à la base d'une intercompréhension universelle entre les hommes (SCHEMANN 2000).

Le lexème *main* (**H.** *kéz*)⁶⁷ appartient au vocabulaire de base des langues. Il apparaît très tôt dans des textes (par exemple en français vers 980, en hongrois vers 1220). Avec ses nombreux dérivés (**F.** *manuel, manucure, manufacture, manuscrit, maintenir, manutention, manipuler, manchot, manette, mander, commander, mandat, manière, manivelle, manœuvre, bimane...* | **H.** *kéz-, kézi-, kezes-, kézzel-, -kezű-, kezűség, kezel, kezelés, kezelő, kezes, kezesség, kezez, kezezés...*), il est un des éléments constitutifs les plus fréquents du vocabulaire général, des figés (locutions, proverbes, dictons) et des différents types de textes (contes, chansons, textes littéraires, etc.).

Notre étude vise à démontrer par un examen contrastif la complexité des **profils linguistiques**, surtout phraséologiques, de la *main* fixée dans deux langues européennes génétiquement et typologiquement différentes, le français et le hongrois. Ces profils résument et reflètent les différentes conceptions et représentations que nous avons dans les différentes langues à propos de cette partie du corps fondamentale. La **base cognitive** de ces profils se compose de plusieurs **domaines cognitifs** qui représentent l'immense richesse sémantique attachée à la *main*. Les domaines cognitifs sont les sources du contenu conceptuel des expressions linguistiques. Ainsi chaque expression linguistique peut mobiliser un ou plusieurs domaines cognitifs. Les marques sémantiques centrales (archétypales) du lexème *main*, c'est-à-dire les éléments constants et fondamentaux de sa signification activent trois catégories naturelles dans notre analyse (BAŃCZEROWSKI 2009, 113–121) :

- les divers aspects caractéristiques de la main, organe du toucher et de la préhension dans son apparence extérieure (sa forme, sa constitution, sa couleur) ;
- la position de la main sur le corps humain ;
- les fonctions de la main qui, dans la structure conceptuelle la plus générale, se catégorisent en tant qu'activité humaine concrète ou symbolique. Par la spécification de ces activités se dégagent plusieurs sous-domaines : la 'possession', les 'contacts avec les êtres humains', les 'actes coordonnés du travail', la 'punition' et 'l'homme en tant que tel'.

2. Les domaines cognitifs du lexème *main*

2.1. Les divers aspects caractéristiques de la main, organe du toucher et de la préhension dans son apparence extérieure (sa forme, sa constitution, sa couleur)

Abstraction faite d'une analyse anatomique détaillée de la main qui supposerait une perspective scientifique et nous restreignant à l'approche linguistique globale, la structure de la main pourrait être décrite sur la base d'un rapport partitif. Au sens large du terme, la main est un segment du membre supérieur de l'homme qui comprend encore les parties suivantes : bras, avant-bras, coude, poignet, poing, creux,

⁶⁷ Les langues analysées sont identifiées par les abréviations suivantes: **F.** = français, **H.** = hongrois.

paume, dos, plat, revers de la main. Mais l'analyse qui suit se concentre évidemment surtout sur le lexème *main*⁶⁸.

Le nombre des lexèmes et collocations décrivant les divers aspects de la main est relativement élevé (pour les exemples français cf. BEAUCHESNE 2001, 216 ; LE FUR 2007, 531). En voici quelques exemples (1) :

- (1) F. *grosses/petites mains, mains longues/courtes, fines, osseuses, grasses/grassouillettes, ridées, velues/poilues, moites/humides/poisseuses, soignées, desséchées, calleuses, veinées, tremblantes/tremblotantes, gantées/nues...* | H. *nagy/kicsi, hosszú/rövid, vékony/finom, csontos, hájas, ráncos, szőrös, nyirkos/nedves, ápolt, száraz/aszott, érdes/kérges, eres/erezett, reszkető/remegő, kesztyűs/pusztá kéz...*

Sur l'échelle des couleurs, la main se combine par exemple avec les nuances suivantes (2) :

- (2) F. *mains blanches, rouges, basanées, pâles...* | H. *fehér, vörös, napbarnított, sápadt kéz...*

Du point de vue tactile, la peau de la main ou de la paume peut être caractérisée par les adjectifs suivants (3) :

- (3) F. *mains chaudes/froides, ridées, rêches/crevassées/rugueuses/calleuses, tannées, moites/humides/poisseuses, sèches, molles, dures/fermes, musclées, poilues/velues...* | H. *meleg/hideg⁶⁹, ráncos, reszelős/durva/érdes/kérges, cserzett, izadt/nyirkos/nedves, száraz, puha/petyhüdt, kemény, izmos, szőrös kéz...*

La forme de la main (ou de la paume) est aussi fréquemment caractérisée par des adjectifs (4) :

- (4) F. *mains larges, épaisses/potelées/grasses/grassouillettes, minces/maigres/frêles, fuselées, petites mains, mains courtes, fortes...* | H. *széles, tömzsi/dundi/hájas/húsos, keskeny/vékony, hosszú, kicsi, rövid, erős kéz...*

Remarquons que la taille de la main ou de la paume, du creux de la main – en tant que *tertium comparationis* – sert à exprimer une dimension, un volume peu important dans les langues étudiées (5a, 5b) :

- (5a) F. *grand comme la main* | H. *tenyényi, maroknyi*

- (5b) F. *un livre qui tient dans le creux de la main* | H. *az ember tenyerében elférő könyv*

2.2. La position de la main sur le corps humain

Le lexème *main* profile (BAŃCZEROWSKI 2009, 113–121) de façon naturelle, en tant qu'organe du corps humain, soit la dualité de la main (6a, 6b, 6c, 6d), soit la disposi-

⁶⁸ Notre analyse ne s'étendra pas sur les synonymes familiers (*patoche, patte*), populaires et argotiques (*cuiller, louche, paluche, pince, pogne*) de la *main*, ni sur ses différents emplois dans les langues techniques (équitation, sport, bâtiment, etc.).

⁶⁹ Le hongrois possède une comparaison idiomatique qui qualifie les mains froides et légèrement moites de quelqu'un en les comparant aux pattes de la grenouille (*hideg a keze, mint a béka lába*).

tion des mains des deux côtés du corps (7a, 7b). Ces deux dernières séquences reflètent le rôle joué par la main dans l'orientation et dans la construction de la notion d'espace.

- (6a) F. *des deux mains*⁷⁰ | H. *két kézzel ; két kézre*
 (6b) F. *prendre/saisir/tenir qqch. des deux mains* | H. *két kézzel fog vmit*
 (6c) F. *se servir des deux mains (dans un travail)* | H. *mindkét kezét használja (munka közben)*
 (6d) F. *La main droite ignore / ne sait pas ce que fait la main gauche.* | H. *Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal.*
 (7a) F. *main gauche/droite* | H. *bal/jobb kéz*
 (7b) F. *à main gauche/droite* | H. *bal/jobb kéz felől*

2.3. Les fonctions symbolisées par la main

Le contenu du domaine cognitif fixant les différentes fonctions de la main montre une grande variété. À ce niveau de conceptualisation, la caractéristique de base de la main est le mouvement qui est intimement lié aux **activités humaines**. Les expressions (8a, 8b)

- (8a) F. *ne bouger ni mains ni pieds* | H. *kezét lábát nem mozgatja*
 (8b) F. *les mains jointes; les mains dans les poches* | H. *összetett kézzel/kezekkel; zsebre tett kézzel; ölbe tett kézzel*

signifient par exemple, souvent avec une nuance péjorative, que la personne en question reste passive, insouciant, décontractée, ne fait rien, en général par paresse⁷¹. Le manque de toute possibilité d'action, l'indécision, l'hésitation (9a, 9b, 9c) ou au contraire la liberté totale d'agir (10a, 10b) peuvent également être symbolisés par le mouvement des mains. La liberté d'action possède toujours une qualification positive alors que son manque provoque un sentiment de malaise, une situation désagréable.

- (9a) F. *avoir les mains liées* | H. *meg van kötve vkinek a keze*
 (9b) F. *lier les mains à/de qqn* | H. *megkötöi vkinek a kezét*
 (9c) F. *La main droite ignore / ne sait pas ce que fait la main gauche.* | H. *Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal.*
 (10a) F. *avoir les mains libres* | H. *szabad keze van*
 (10b) F. *laisser les mains libres à qqn* | H. *szabad kezét ad vkinek*

2.3.1. La main comme symbole de la possession

Examinons de plus près le composant du domaine fonctionnel dans lequel se profile la possession en tant qu'une des fonctions principales symbolisées par la *main*. Dans le modèle culturel européen de nombreuses collocations et expressions symbolisent et illustrent la particularité naturelle de la main comme organe de la préhension et,

⁷⁰ Au sens figuré, les deux mains peuvent signifier 'complètement, totalement, sans restriction', par exemple dans l'expression française *souscrire à deux mains à qqch* ou hongroise *két kézzel*.

⁷¹ À remarquer que pour exprimer la passivité, le français et le hongrois peuvent également se servir du lexème *bras* : (*rester*) *les bras croisés; keresztbe font karral (áll)*. Le fait d'obtenir un résultat, un succès sans effort, sans travail est profilé en hongrois avec le lexème *öl* 'giron' (*ölébe hull vkinek vmi* {littéralement: qqch. lui tombe dans le giron}), le français avec le lexème *ciel* (*qqch. lui tombe du ciel*).

par extension, de l'utilisation, de la possession (11a, 11b, 11c, 11d, 11e, 11f) ou de l'échange de propriété (12a, 12b, 12c), à la rigueur du vol, de l'appropriation illicite (12d, 12e).

- (11a) F. *prendre qqch. en main; prendre qqch. des deux mains; bagage à main* | H. *kézbe/kezébe vesz vmit; két kézzel fog meg vmit; kézipoggyász*
- (11b) F. *tenir qqch. à la main* | H. *kezében tart vmit*
- (11c) F. *tomber entre les mains de qqn* | H. *vkinek a kezére kerül vmi*
- (11d) F. *être aux mains de qqn* | H. *vkinek a kezében van vmi*
- (11e) F. *passer aux mains de qqn* | H. *vkinek a kezébe kerül vmi*
- (11f) F. *mettre la main sur qqch.* | H. *rát teszi a kezét vmire; kézre kerít vmit*
- (12a) F. *de première/seconde main* | H. *első kézből / másodkézből*
- (12b) F. *de la main à la main* | H. *{zsebből-zsebbe ; közvetítő nélkül}*⁷²
- (12c) F. *changer de main; circuler de mains en mains* | H. *gazdát/tulajdonost cserél vmi; kézről kézre jár vmi*
- (12d) F. *tomber entre de mauvaises mains* | H. *rossz kezekbe kerül vmi*
- (12e) F. *faire main basse sur qqch.* | H. *rát teszi a kezét vmire*

Avoir, tenir quelque chose dans la main symbolise donc aussi par extension, métaphoriquement que l'on a, que l'on tient quelque chose ou quelqu'un sous sa suprématie, sous sa domination. Les notions appartenant au domaine de la domination, de l'autorité, de l'emprise, de l'ascendant, de l'influence déclenchent automatiquement des métaphores et des locutions figées dont le noyau est la *main* (13a, 13b, 13c, 13d, 13e, 13f, 13g, 13h, 13i, 13j). Ce domaine cognitif semble s'élargir par des associations qui se rattachent à la corruption par l'argent (14) :

- (13a) F. *avoir la haute main sur qqch. / dans une affaire; avoir la situation en main* | H. *kezében tart vmit / egy ügyet; kézben tartja a helyzetet*
- (13b) F. *prendre le pouvoir en main* | H. *kezébe veszi a hatalmat*
- (13c) F. *avoir un atout dans la main* | H. *adu van vkinek a kezében*
- (13d) F. *avoir une main de fer* | H. *vaskezü, erőskezü, keménykezü*
- (13e) F. *avoir les mains longues; avoir les bras longs*⁷³ | H. *hosszú vkinek a keze; messzire (el)ér vkinek a keze*
- (13f) F. *remettre les rênes du pouvoir entre les mains de qqn* | H. *vkinek a kezére (át)játssza a hatalmat*
- (13g) F. *la main de Washington/Moscou* | H. *Washington/Moszkva keze*
- (13h) F. *se remettre entre les mains de qqn; déposer son sort entre les mains de qqn* | H. *vkinek a kezébe teszi le a sorsát*
- (13i) F. *La décision est entre ses mains.* | H. *A kezében van a döntés.*
- (13j) F. *tomber aux mains / dans les mains / entre les mains de ses ennemis* | H. *ellenségei kezébe/kezére kerül*

⁷² Les accolades { } signalent une traduction littérale, non idiomatique ou un équivalent idiomatique (en italique) dans lequel le lexème *main* ne figure pas.

⁷³ La *main* est fortement concurrencée dans les phrasèmes français par le *bras*.

- (14) F. *graisser la patte*⁷⁴ à qqn; *glisser un billet dans la main de qqn* | H. *megkeni vkinek a kezét*⁷⁵; *pénzt csúsztat vkinek a kezébe*

Remarquons qu'en hongrois la main comme symbole de la possession est fortement concurrencée, souvent à titre exclusif, par le creux de la main (*marok*), ce qui ne semble pas être le cas dans d'autres langues comme le français.

- (15a) H. *a markában szorongat vmit* | F. {tenir/serrer qqch. dans le creux de la main}
 (15b) H. *marokra fog vmit* | F. {prendre qqch. dans le creux de la main, empoigner qqch.}

Le creux de la main (*marok*) déclenche en hongrois plusieurs connotations positives et négatives. Ainsi l'acceptation d'un accord, d'un marché conclu (16), la brassée de céréales coupées (17), l'obtention de quelque chose à force de manœuvres habiles malgré certaines difficultés (18), l'influence dominante qu'une personne exerce sur une autre (19a, 19b), l'abondance, la générosité (20a) ou, au contraire, la pénurie, la parcimonie, l'avarice (20b, 20c, 20d). Dans les exemples en (20), la *main* peut aussi servir de support seule ou en concurrence avec le creux de la main. La générosité, le geste de don sont d'ailleurs plus fréquemment symbolisés dans les expressions hongroises aussi par le lexème *main* (21a, 21b) :

- (16) H. *belecsap/beleüt vkinek a markába; a markába csap/üt vkinek; kezet ad vkinek vmire; Kezet rá!* | F. *toucher/taper dans la main à qqn; Tope-là!*
 (17) H. *markot szed* | F. {javeler}
 (18) H. *markába kaparint vmit* | F. {dénicher / se procurer habilement qqch.}
 (19a) H. *vkinek a markába / a keze közé kerül vki* | F. *tomber aux mains de qqn; {tomber sous la coupe de qqn}*
 (19b) H. *vkinek a markában van vki; a markában tart vkit* | F. {être / se trouver sous la coupe de qqn; avoir qqn sous sa coupe}
 (20a) H. *tele marokkal/kézzel* | F. *à pleines mains*
 (20b) H. *üres marokkal/kézzel* | F. *les mains vides*
 (20c) H. *amit egyik kezével ad, a másikkal visszaveszi* | F. *donner d'une main et retenir/reprendre de l'autre*
 (20d) H. *szűkmarkú* {littéralement : étroit de la paume – synonyme fréquent de *szűkkeblű*, littéralement : étroit de la poitrine} | F. *avoir les mains crochues*
 (21a) H. *két kézzel szórja a pénzt; kifolyik a pénz a keze közül* | F. *dépenser l'argent à pleines mains; avoir toujours l'argent à la main; l'argent lui fond dans les mains*
 (21b) H. *bőkezűen ad/oszt* | F. *donner à pleines mains; donner d'une main généreuse; avoir la main lourde; avoir la main donnante* (vieilli)

⁷⁴ La locution *graisser la main à qqn* n'est pas attestée dans les dictionnaires français mais se trouve sur Internet. Et l'on sait que dans la langue familière le mot *patte*, tout comme son équivalent hongrois *mancs*, est synonyme de *main*. Ajoutons aussi la locution aujourd'hui vieillie *bonne main* qui signifiait 'pourboire'.

⁷⁵ En hongrois la *main* est facilement interchangeable dans la locution par les mots *marok* 'creux de la main' ou *tenyér* 'paume'.

Le creux de la main (*marok*) ou l'adjectif dérivé (*maroknyi*) symbolise aussi la quantité d'une chose que peut contenir une main fermée (22a) ou, au sens figuré, un petit nombre de personnes (22b) :

(22a) H. *egy marok(nyi) só* | F. *une poignée de sel*

(22b) H. *egy maroknyi elégedetlen* | F. *une poignée de mécontents*

2.3.2. La main comme symbole des contacts avec les êtres humains

La main se conceptualise aussi comme moyen de contact avec les êtres humains. Au moyen de la main nous entrons en contact avec le monde environnant, avec nos interlocuteurs. Cette conceptualisation suppose en général un contact direct, ou, du moins, la proximité de l'objet en question (23). Les expressions données sous (24) nous montrent que la main signale quelque chose pour le récepteur, transmet une information, ce qui témoigne donc d'une fonction sémantique concrète. De ce point de vue, la main se conceptualise comme 'transmetteur de signes' et devient un élément important du 'langage des mains'.

(23) F. *remettre qqch. en main(s) propre(s)* | H. *saját kezébe ad vkinek vmit; kézhez visz vkinek vmit*

(24) F. *montrer/désigner qqch. de la main; faire un signe de la main; saluer qqn de la main⁷⁶; gesticuler de la main; parler avec les mains; lever la main (pour demander la parole / pour prêter serment); vote à main levée; manuscrit, écrit à la main* | H. *kézzel megmutat vmit; kezével jelez; kezével integet vkinek; kézzel gesztikulál; felemeli a kezét (, hogy szót kérjen / hogy esküt tegyen); kézfelemeléses szavazás; kézzel írott*

Les contacts quotidiens entre les humains se font très souvent à l'aide des mains (25a, 25b, 25c, 25d, 25e). Ces gestes conventionnels remplissent dans l'interaction une fonction phatique qui se manifeste dans l'établissement, le maintien ou la clôture du contact.

(25a) F. *donner/tendre la main à qqn* | H. *kezet ad/nyújt vkinek*

(25b) F. *prendre qqn par la main* | H. *kézen fog vkit*

(25c) F. *donner une poignée de main à qqn* | H. *kezet fog/szorít/ráz vkivel*

(25d) F. *donner/serrer la main à qqn* | H. *kezet ad vkinek; megszorítja vkinek a kezét*

(25e) F. *poser la main sur l'épaule de qqn* | H. *vkinek a vállára teszi a kezét*

Certaines locutions représentent des situations dans lesquelles la main symbolise, souvent accompagnée d'une fonction performative, une relation humaine bien définie, en l'occurrence le mariage (26a, 26b, 26c), l'amour, l'entraide mutuelle (26d, 26e), la bénédiction (26f), la ressemblance de caractères, la connivence (26g), la bonne entente (26h) ou la flatterie (26i).

(26a) F. *demander la main à qqn; aspirer à la main de qqn* | H. *megkéri vkinek a kezét; vkinek a kezére pályázik*

(26b) F. *promettre la main de qqn à qqn* | H. *(oda)ígéri vkinek a kezét vkinek*

⁷⁶ Au Canada: *envoyer la main*.

- (26c) F. *obtenir la main de qqn; accorder sa main à qqn* | H. *elnyeri/megkapja vkinek a kezét; odanyújtja a kezét vkinek*
- (26d) F. *se tenir par la main* | H. *egymás kezét fogják*
- (26e) F. *la main dans la main* | H. *kéz a kézben*
- (26f) F. *bénir qqn de la main* | H. *megáld a kezével vkit*
- (26g) F. *(pouvoir) se donner la main* | H. *kezet foghatnak*
- (26h) F. *manger dans la main de qqn* | H. *vkinek a kezéből/tenyeréből eszik*
- (26i) F. *passer la main dans le dos de qqn* | H. *kezét-lábát töri vkiért*

Remarquons que *l'imposition de la main* (H. 'kézrátétel') a toujours joué un rôle important dans la vie humaine. Plusieurs passages de la Bible évoquent sa force miraculeuse, notamment quand JÉSUS guérit le lépreux (MATTHIEU 8, 1–4 ; MARC 1, 40–45 ; LUC 5, 12–15), la belle-mère de PIERRE ayant la fièvre (MATTHIEU 8, 14–15), un hydro-pique (LUC 14, 1–4), ressuscite la fille de JAÏRUS (MATTHIEU 9, 18–26 ; MARC 5, 21–43 ; LUC 8, 40–56), un jeune homme de Naïn (LUC 7 11–17), fait entendre les sourds et parler les muets (MARC 7, 32–37). L'imposition de la main est un contact physique qui, dans la culture judéo-chrétienne européenne, est réputée exercer un effet magique sur les humains et les animaux. L'enfant qui pleure se calme aussitôt que sa mère le *caresse de la main*, les amoureux se promènent *la main dans la main*⁷⁷, etc. Le contact de la main donne un sentiment de sécurité qui fait disparaître l'angoisse, la crispation et institue le calme, l'harmonie intérieure.

Il est également intéressant d'analyser les gestes de la main qui transmettent différentes informations dans la communication : désespoir, excitation, peur (27a, 27b), indifférence, résignation (28), joie, satisfaction (29), impuissance, perplexité (30), menace, sommation, acte violent (31a, 31b, 31c), étonnement (32), respect, salutation respectueuse envers les femmes (33), interdiction de toucher à quelqu'un ou quelque chose (34), prière (35), acte (36a) ou affirmation (36b) énergique. Le lexème *main* peut souvent être remplacé par son synonyme familier *patte*.

- (27a) F. *se tordre les mains de désespoir; se prendre la tête entre les mains* | H. *kétségbeesetten tördeli a kezét; kezébe fogja a fejét*
- (27b) F. *trembler des mains* | H. *reszket a keze*
- (28) F. *faire un geste de résignation de la main* | H. *(lemondóan) legyint a kezével vmire*
- (29) F. *se frotter les mains (de contentement)* | H. *(elégedetten) dörzsöli a kezét*
- (30) F. *écarter les mains (en signe d'impuissance)* | H. *(tehetetlenül) széttárja a kezét*
- (31a) F. *menacer qqn de la main* | H. *kézzel megfenyeget vkit*
- (31b) F. *Haut les mains ! Les mains en l'air !* | H. *Fel a kezekkel!*
- (31c) F. *lever la main sur qqn* | H. *kezet emel vkire*⁷⁸
- (32) F. *joindre les mains (d'étonnement)* | H. *összezsapja a kezét (a meglepetéstől)*
- (33) F. *baiser la main / les mains à qqn (vieilli)* | H. *kezet csókol vkinek*⁷⁹

⁷⁷ En hongrois les amoureux portent l'être bien-aimé dans la paume (*tenyerén hord vkit*) ou sur la main.

⁷⁸ Les formes réfléchies qui existent en hongrois expriment le suicide: H. *kezet emel magára, önkezével vet véget életének*.

⁷⁹ En hongrois, la locution signifie au sens figuré 'être reconnaissant à qqn'.

- (34) F. *Bas les pattes !* | H. *El a kezét/kezeket/kezekkel!*
 (35) F. *joindre les mains pour prier* | H. *kezét imára kulcsolja*
 (36a) F. *faire des pieds et des mains pour obtenir qqch.* | H. *kezét-lábát töri vmiért*
 (36b) F. *J'en mettrais ma main au feu.; J'en donnerais ma main à couper.; Je me couperais la main plutôt que de...* | H. *Tűzbe tenném érte a kezem.; Inkább levágnám a kezem, mint-hogy...*

L'emploi conjoint des mains et des pieds peut présenter des cas de faux-amis idiomatiques intéressants entre le français et le hongrois. La locution (36a) *faire des pieds et des mains* signifie en français 'se démener, employer tous les moyens, remuer ciel et terre', l'expression hongroise formellement très semblable *kézzel-lábbal* {'avec les mains et les pieds'} est exclusivement utilisée avec des verbes *magyaráz* 'expliquer', *tiltakozik* 'protester' dans le sens de 'avec véhémence, énergiquement, ardemment'.

À l'aide des mains nous pouvons encore exprimer différents sentiments. Dans ces cas, selon une prémisses naturelle, la main se rattache à des verbes comme *caresser*, *embrasser*, *s'embrasser*, etc. Les bonnes intentions de l'action, la volonté d'aider, la réconciliation, le manque de sévérité, la chance sont symbolisés par les séquences (37a, 37b, 37c, 37d), alors qu'un certain groupe lexical véhicule des connotations péjoratives telles que violence, agressivité, force, dissimulation, malchance (38a, 38b, 38c, 38d, 38e, 38f, 38g, 38h, 38i) :

- (37a) F. *se serrer la main* | H. *kezet fognak*
 (37b) F. *tendre la main à qqn; la politique de la main tendue; avoir la main légère* | H. *kezet nyújt vkinek; kinyújtja a kezét vki felé; a kinyújtott kéz / a megbékélés politikája; gyengekezű*
 (37c) F. *prêter/tendre une main secourable à qqn; prêter la main à qqn ; prêter main-forte à qqn; donner un coup de main à qqn* | H. *segítő kezét nyújt vkinek; segédkezet nyújt vkinek; fogja/vezeti vkinek a kezét*
 (37d) F. *avoir la main heureuse* | H. *szerencsés keze van*
 (38a) F. *main de fer* | H. *vaskéz; kemény kéz*
 (38b) F. *avoir la main lourde* | H. *vaskezű; keménykezű*
 (38c) F. *lever la main sur qqn* | H. *kezet emel vkire*
 (38d) F. *à main armée*⁸⁰ | H. *fegyveres kézzel/erővel*
 (38e) F. *avoir la main leste/prompte* | H. *hirtelen kezű; hamar eljár vkinek a keze*
 (38f) F. *étrangler qqn de/avec ses mains* | H. *(puszta) kézzel megfojt vkit*
 (38g) F. *rougir ses mains de sang; tremper ses mains dans le sang* | H. *vérrel szennyezi be a kezét; véreskezű*
 (38h) F. *en sous main* | H. *kéz alatt; titokban*
 (38i) F. *avoir la main malheureuse* | H. *nincs szerencsés keze*

La main fermée, c'est-à-dire le *poing* (H. *ököl*) évoque surtout des connotations négatives telles que menace, agressivité, lutte, coups, rétorsion, vengeance (39a, 39b, 39c, 39d, 39e, 39f, 39g) :

- (39a) F. *échange de coups de poings* | H. *ökölharc*
 (39b) F. *droit du poing (vieilli)* | H. *ököljog*
 (39c) F. *donner/asséner un coup de poing à qqn* | H. *ökölcsapást mér vkire*

⁸⁰ Cf. la locution latine *manu militari*.

- (39d) F. *montrer le poing à qqn* | H. *öklét rázza vki felé; öklével fenyeget vkit*
 (39e) F. *serrer les poings* | H. *ökölbe szorítja a kezét*
 (39f) F. *en venir aux mains*⁸¹ *avec qqn* | H. *öltre/ökölre megy vkivel*
 (39g) F. *la main démange à qqn* | H. *viszket a tenyere*⁸² *vkinek*

Le contact de l'homme avec le monde extérieur se reflète aussi dans des séquences dans lesquelles la main se fixe comme moyen important du processus de la connaissance, de la cognition (40a, 40b, 40c, 40d) :

- (40a) F. *toucher/tâter qqch. de la main* | H. *kézzel megérint/megtapogat vmit*
 (40b) F. *prendre qqch. en main(s)* | H. *kézbe/kezébe vesz vmit*
 (40c) F. *être bien en main* [instrument] | H. [tárgy] *jól kézre áll*
 (40d) F. *avoir des mains baladeuses* (fam.) | H. {szeret tapizni (fam.)}

On peut naturellement partir du fait que la fonction cognitive de la main humaine est intimement liée au toucher. L'expression *toucher/palper/tâter de la main* (H. *kézzel megfog/megtapint*) signifie mot à mot 'sentir, examiner en touchant, en tâtant avec la main' ce qui revient à dire 'faire un acte de cognition'. Les lexèmes *palpable, tangible* (H. *tapintható, kézzelfogható*) font également référence à cet acte de cognition. Le toucher en tant qu'une des fonctions de base de la main rend le monde plus sûr, plus vrai, plus proche de l'homme, ce qui explique les expressions suivantes (41a, 41b, 41c) :

- (41a) F. *tenir une information de première main* | H. *első kézből tud egy információt*
 (41b) F. *être en de bonnes mains* | H. *jó kezekben van vki/vmi*
 (41c) F. *jurer qqch. la main sur le cœur* | H. *szívére teszi a kezét ; szívére tett kézzel esküszik*

La connotation 'sûre', 'évident' → 'franc, sincère' est déclenchée par le creux de la main, la paume dans la locution hongroise *tenyerén hordja a szívét* (littéralement : porter son cœur dans le creux de la main) 'être franc, avoir son franc-parler'⁸³. Il se peut qu'une ancienne trace linguistique, culturelle se cache derrière cette connotation selon laquelle le creux de la main véhicule l'idée de la cognition, de la prévision, de l'explication des mystères et des énigmes. Ce genre de connotation se retrouve dans des lexèmes et phrasèmes suivants : H. *tenyérjósítás ; tenyérjós ; tenyérből jósol ; tenyerünkben a jövő ; ismer vmit, mint a tenyerét* | F. *chiromancie ; chiromancien ; faire de la chiromancie, lire dans les lignes de la main ; l'avenir est entre nos mains ; {connaître qqch. comme sa poche}*⁸⁴.

La fonction cognitive de la main s'exprime aussi au niveau de la catégorisation dans l'espace. La distance (petite ou grande), la catégorisation des objets selon l'éloi-

⁸¹ Excepté le hongrois, le *poing* est ici remplacé par la *main* dans beaucoup d'autres langues.

⁸² Le hongrois utilise ici le *creux de la main* ('tenyer').

⁸³ Contrairement au français où l'expression formellement semblable *avoir le cœur sur la main* signifie 'être généreux'.

⁸⁴ À remarquer qu'en français la comparaison équivalente mobilise au lieu de la *main* le lexème *poche*.

gnement (près ou loin, ici ou là) montre de façon évidente une approche anthropocentrique qui est déterminée par le rayon d'action de la main (42a, 42b). La main nous aide aussi dans l'orientation dans l'espace (43).

- (42a) F. être à portée de la main | H. kéznél/kéznyújtásra van vmi
 (42b) F. avoir qqch. sous la main; avoir qqch. à portée de main | H. vkinek a keze ügyében van vmi
 (43) F. à main droite/gauche | H. jobb/bal kéz felől

2.3.3. La main comme symbole des actes coordonnés du travail

Dans ce qui suit nous allons passer en revue le domaine cognitif relatif à la conceptualisation de la main comme outil de travail. En tant que symbole du travail, la main évoque en général des connotations positives. Ces connotations mobilisent la valeur sémantique du travail qui met l'accent sur l'utilité, le professionnalisme, l'adresse manuelle ou le style, la façon personnelle d'agir au travail (44a, 44b, 44c, 44d, 44e, 44f, 44g, 44h, 44i). Le hongrois se sert aussi du lexème *main* pour qualifier quelqu'un qui vit honnêtement de son travail manuel (45), qui travaille vite et efficacement (46) ou dont le travail est toujours bien fait et rentable (47) :

- (44a) F. des mains agiles/diligentes/travailleuses | H. dolgos/serény/munkás kezek
 (44b) F. une belle main 'une belle écriture' | H. szép kézírás
 (44c) F. travail manuel; travailler de ses mains | H. kétkezi munka; kétkezi munkát végez
 (44d) F. être agile/adroit de ses mains; avoir la main | H. vkinek ügyes keze van; vkinek jó a kezügyessége
 (44e) F. avoir des mains en or | H. arany keze van; meg kellene aranyozni vkinek a kezét
 (44f) F. travail fait de main de maître / travail fait du cousu main | H. mesteri kézzel végzett munka
 (44g) F. travail fait à la main | H. kézi munka
 (44h) F. reconnaître/retrouver la main/patte de qqn dans qqch. (fam.) | H. vkinek a keze nyomára ismer vmiben; megismeri vkinek a keze vonását; vkinek a kezét látja vmiben
 (44i) F. mettre la main à la pâte; préparer qqch. de sa blanche main | H. saját kezűleg végez el vmit
 (45) H. két keze munkájából él | F. {vivre du travail de ses deux mains}; travailler de ses mains
 (46) H. ég a keze alatt a munka | F. {aller vite en besogne}⁸⁵
 (47) H. minden arannyá válik a kezében | F. {tout se transforme en or dans sa main}

2.3.4. La main comme symbole de la punition

La main se conceptualise aussi comme symbole de la punition divine ou humaine (48a, 48b, 48c, 48d) :

- (48a) F. lever/porter la main sur qqn | H. kezét emel vkire
 (48b) F. la main de la justice s'abat sur qqn | H. utolér az igazságszolgáltatás keze vkit ; a törvény keze lesújt vkire

⁸⁵ Le hongrois possède aussi des proverbes autour du lexème *main* pour dire qu'à plusieurs on arrive à liquider un travail plus vite (H. Sok kéz hamar kész.). Pour signaler qu'on commence énergiquement et sans hésitation un travail, on crache en hongrois dans sa paume (*megköpi a tenyerét; tenyerébe köp*).

(48c) F. *la main de la vengeance* | H. *bosszúálló kéz*

(48d) H. *kesztyűs kézzel bánik vkivel* {littéralement : traiter qqn avec des mains gantées} | F. {prendre des gants avec qqn}

2.3.5. La main comme symbole de l'homme en tant que tel

La main peut se conceptualiser par métonymie comme symbole de l'être humain proprement dit et fonctionne ainsi dans de nombreux cas comme synonyme du lexème 'homme'. La main signifie alors l'agent, l'être qui agit et qui est responsable de ses actes et peut symboliser par exemple le bourreau (49), des malfaiteurs qui font agir les autres (50) ou une personne très autoritaire (51) :

(49) F. *la main du bourreau* | H. *hóhérkéz*

(50) F. *des mains invisibles* | H. *láthatatlan kezek*

(51) F. *une main de fer*⁸⁶ | H. *vaskezü/keménykezü (személy)*

La métaphore de la main exprime souvent des traits de caractère humains. L'influence, le pouvoir (13e), la générosité (21b), l'adresse manuelle, l'habileté au travail, le savoir-faire ou le style, la façon personnelle d'agir au travail (44a, 44b, 44d, 44e, 44f, 44h) de quelqu'un ont déjà été évoqués plus haut. Ajoutons encore le caractère voleur (52) et la maladresse (53a, 53b).

(52) H. *enyves keze van vkinek; enyveskezü* {littéralement : avoir les mains gluantes} | F. *avoir la main chapardeuse*

(53a) F. *avoir deux mains gauches; être maladroit de ses mains* | H. *két bal keze van; kétbalkezes*

(53b) F. *avoir des mains de beurre* (vieilli) 'laisser tout échapper et tomber'⁸⁷; qqch. glisse des mains à qqn' | H. *lyukas vkinek a keze; kicsúszik vkinek a kezéből vmi*

La main droite et gauche sont, par ailleurs, fortement connotées dans beaucoup de sociétés. La main droite – *la belle main* (H. *a szebbik kéz*) dans la langue familière –, avec la variante *bras* en français, très valorisée, symbolise quelque chose de positive (54) alors que la main gauche se remplit de connotations négatives comme maladresse, incapacité (53a) ou mariage illégal, morgantique (55) :

„[...] à la main droite vont les honneurs, les désignations flatteuses, les prérogatives ; elle agit, elle ordonne, elle prend. La main gauche est méprisée et réduite au rôle d'humble auxiliaire... Notre expression 'Un enfant de la main gauche' est significative à cet égard !" (POIRIER 1968, 827)

(54) F. *être le bras droit de qqn* | H. *vkinek a jobb keze*

(55) F. *mariage de la main gauche* (vieilli) | H. *bal kézről kötött házasság*

⁸⁶ Rappelons la locution proverbiale française *Une main de fer dans un gant de velours* dont l'équivalent sémantique hongrois *Báránybőrbe bújt farkas* ne contient pas le lexème *main* et mobilise des noms d'animaux {littéralement: un loup déguisé en peau d'agneau}.

⁸⁷ Au Canada: *avoir des mains de laine*.

La métaphore de la main peut également caractériser l'homme positivement ou négativement du point de vue éthique, moral. Il peut s'agir de quelqu'un qui a un comportement irréprochable (56a, 56b) ou, au contraire, une attitude, un acte condamnable (57a, 57b, 57c) ou encore de quelqu'un qui essaie de déclinier toute responsabilité et se montrer innocent (58a, 58b) :

- (56a) F. *avoir les mains propres* | H. *tiszta a keze; tisztakezű*
 (56b) F. *opération/politique des mains propres* | H. *tiszta kéz politikája*
 (57a) F. *se salir les mains* | H. *bemocskolja/bepiszkítja/beszennyezi a kezét*
 (57b) F. *avoir les mains sales*⁸⁸ | H. *piszkos/szennyes a keze*
 (57c) F. *avoir du sang sur les mains* (litt.) | H. *vér tapad a kezéhez; véreskezű; kezét vérrel mocskolja/szennyezi be*
 (58a) F. *se laver les mains (de qqch.)* | H. *mossa kezzeit (vmi miatt)*
 (58b) F. *Une main lave l'autre.* | H. *Kéz kezét mos.*

Il est important de remarquer qu'en hongrois la responsabilité morale est exprimée par des mots et des syntagmes contenant le lexème *main* qui, étant primordiale, indispensable dans la vie de l'homme, symbolise la garantie, la caution (59) :

- (59) H. *kezeskedik vkiért; kezességet vállal vkiért* | F. {*se porter garant pour qqn; cautionner qqn*}

La main peut encore symboliser l'œuvre, le destin, la chance (60a, 60b) :

- (60a) F. *la main de Dieu*⁸⁹ | H. *Isten keze*
 (60b) F. *la main du destin; reconnaître en un événement la main du destin* | H. *a sors keze; a sors kezét fedezi fel egy eseményben*

La *main de Dieu* fait associer aussi à des notions comme bonté, sûreté, confiance (61a, 61b) :

- (61a) F. *être entre les mains de Dieu* | H. *Isten kezében van*
 (61b) F. *(re)mettre qqch. entre les mains de Dieu* | H. *Isten kezébe ajánl vmit*

Comme le démontrent nos exemples ci-dessus, la *main* possède une valeur extraordinaire dans notre modèle linguistique et comportemental. Il s'ensuit donc que la perte de la main est identifiée avec la malchance, est ressentie comme une punition sévère ce qui se traduit évidemment aussi dans des expressions et des énoncés (62a, 62b, 62c) :

- (62a) F. *Pauvre homme ! Il a perdu ses mains dans un accident.* | H. *Szerencsétlen ember! Mindkét kezét elveszítette egy balesetben.*
 (62b) F. *être handicapé de la main droite* | H. *jobb kezére nyomorék*
 (62c) H. *Száradjon le a keze!* {littéralement : Que sa main se flétrisse !} | F. {*Qu'il soit maudit !*}

⁸⁸ Cf. aussi la pièce intitulée *Les Mains sales* de l'écrivain-philosophe français JEAN-PAUL SARTRE.

⁸⁹ *La Main de Dieu* (en espagnol : *Mano de Dios*) désigne, au football, le but invalide marqué de la main par DIEGO MARADONA contre l'Angleterre en quarts de finale de la Coupe du Monde 1986. La validation de ce but chanceux permit aux Argentins d'accéder au tour suivant puis à la finale et de remporter ainsi leur deuxième coupe du monde.

2.3.6. La main constituant de symbole propre au français

En dehors des marques sémantiques centrales, archétypales du lexème français *main* qui activent les trois catégories naturelles et fondamentales présentées ci-dessus, il existe encore quelques domaines cognitifs un peu plus particuliers. Ils sont conceptualisés dans les vingt-trois séquences linguistiques françaises (63–65) dans lesquelles l’emploi du lexème *main* est hautement représentatif :

- (63a) F. *mettre la dernière main à un travail* | H. {*elvégzi az utolsó simításokat egy munkán* [littéralement : faire les dernières finitions sur un travail]}
- (63b) F. *prendre son courage à deux mains* | H. {*összeszedi minden bátorságát* [littéralement : ramasser tout son courage]}
- (63c) F. *tendre la main* ‘mendier’ | H. {*koldul, kéreget* [littéralement : mendier]}
- (63d) F. *avoir/faire la main; être à la main* | H. {*kártyában oszt* [littéralement : distribuer/donner les cartes]}
- (64a) F. *avoir un poil dans la main* | H. {*nem fűlik a foga a munkához* [littéralement : ses dents ne sont pas chauffées par le travail]}
- (64b) F. *en un tour de main* | H. {*egy szempillantás alatt* [littéralement : en un clin d’œil]}
- (64c) F. *ne pas y aller de main morte* | H. {*nem szívbeteg* [littéralement : ne pas être cardiaque, malade du cœur]}
- (64d) F. *être nu comme la main* | H. {*csupasz, mint a tenyerem* [littéralement : nu comme le creux de ma main]}
- (64e) F. *mettre la main au collet de qqn* | H. {*nyakon/fülön csíp vkit* [littéralement : pincer qqn par le cou / l’oreille]}
- (65a) F. *de longue main* | H. {*ósidők óta* [littéralement : depuis des temps anciens]}
- (65b) F. *clés en main* | H. {*kulcsrakész* [littéralement : prêt pour la clé]}
- (65c) F. *homme de main* | H. {*fogdmeg* [littéralement : un attrape-le]}
- (65d) F. *homme à toutes mains* | H. {*faktótum ; minden munkára kapható ember* [littéralement : homme capable de faire toute sorte de travaux]}
- (65e) F. *prendre qqn la main dans le sac* | H. {*tetten ér vkit* [littéralement : prendre qqn sur le fait / sur l’action]}
- (65f) F. *perdre la main* | H. {*kijön a gyakorlatból* [littéralement : sortir de l’exercice]}
- (65g) F. *se faire la main* | H. {*belejön a gyakorlatba* [littéralement : entrer dans l’exercice]}
- (65h) F. *forcer la main à qqn* | H. {*kényszerít vkit vmire* [littéralement : forcer qqn à qqch.]}
- (65i) F. *avoir la main verte* | H. {*nagyon ért a növényekhez* [littéralement : s’y connaître en plantes]}
- (65j) F. *passer la main* | H. {*átengedi az osztás jogát ; → eláll vmitől* [littéralement : céder le droit de la donne dans un jeu de cartes ; → (fig.) renoncer à qqch.]}
- (65k) F. *être chauve comme la main* | H. {*kopasz, mint a tök* [littéralement : chauve comme une courge/citrouille]}
- (65l) F. *Le livre est en main.* | H. {*A könyv ki van kölcsönözve.* [littéralement : Le livre est emprunté.]}
- (65m) F. *Rien dans les mains, rien dans les poches.* ‘formule du prestidigitateur par laquelle il attire l’attention sur l’absence d’accessoires qui seraient cachés dans le creux de la main ou de la poche’ | H. {*Nem csalás, nem ámtás !* [littéralement : Il n’y a pas tromperie.]}
- (65n) F. *Aux innocents les mains pleines.* | H. {*Bolondnak kedvez a szerencse.* [littéralement : La chance sourit aux fous.]}

Les exemples (63–65) profilent divers domaines cognitifs tels que : travail (63a, 64a, 65b, 65d), arrestation, capture de quelqu'un (64e, 65c, 65e), apprentissage, entraînement, pratique (65f, 65g), courage (63b, 64c), jeux de cartes (63d, 65j), brutalité, violence (64c), calvitie (65k), chance (65n), compétence (65i), contrainte (65h), durée (65a), emprunt de livres, de documents (65l), franchise (65m), mendicité (63c), nudité (64d), rapidité (64b), renonciation (65j).

Dans les équivalents hongrois, le lexème équivalent hongrois *kéz* peut être sous-entendu (5 occurrences : 63a, 63b, 63c, 63d, 65c), remplacé par un autre lexème sémantique (5 occurrences : 64a, 64b, 64c, 64d, 64e) ou – dans la majorité des cas – totalement absent (13 occurrences : 65a, 65b, 65d, 65e, 65f, 65g, 65h, 65i, 65j, 65k, 65l, 65m, 65n). La catégorie 'lexème *main* absent dans les équivalents' est évidemment riche en hongrois (13 occurrences), ce qui montre bien l'idiosyncrasie des langues.

3. Conclusions

En guise de conclusion on pourra dire que le lexème *main*, un des constituants de base du fonds lexical de chaque langue, présente une grande richesse de combinaisons syntagmatiques et figées ainsi que des profils cognitifs onomasiologiques variés dans les deux langues analysées. Notre examen a dégagé trois grandes catégories cognitives naturelles, universelles qui se cachent, en partie et autrement agencées, dans les entrées des dictionnaires unilingues analogiques et qui se sont vues complétées et enrichies au cours de notre travail par de nombreux exemples trouvés dans la langue parlée et sur Internet.

Dans les langues analysées qui appartiennent à des groupes et des types de langues différents (une langue romane : le français et une langue finno-ougrienne : le hongrois), la *main* fixe fondamentalement les mêmes profils linguistiques. Ces profils sont dans la majorité des cas explicités par des formes linguistiques, essentiellement phraséologiques, identiques ou très semblables, ce qui montre le rôle linguistiquement et onomasiologiquement formateur important de la *main*, mais aussi l'existence d'un fonds culturel et phraséologique européen commun due aux influences mutuelles des cultures et des langues vivant en cohabitation.

Bibliographie

- ARISTOTE 2002. *Les parties des animaux*. Édition bilingue français–grec. Les Belles Lettres, Paris.
- BAÑCZEROWSKI JANUSZ 2009. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2009. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2010. *Francia–magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- BEAUCHESNE, JACQUES 2001. *Dictionnaire des cooccurrences*. Guérin, Montréal.
- DECREUSE, MARIE 2003. *ABC de la chiromancie*. Éditions Grancher, Paris.
- FOCILLON, HENRI 1947. Éloge de la main. In FOCILLON, HENRI 1947. *Vie des formes*. Presses Universitaires de France, Paris.
- LE FUR, DOMINIQUE (sous la direction de) 2007. *Dictionnaire des combinaisons de mots*. Le Robert, Paris.
- Le Nouveau Petit Robert de la langue française*. (version électronique sur CD-ROM). 2007. Le Robert, Paris.
- O. NAGY GÁBOR 1976². *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat, Budapest.
- PEASE, ALLAN 1988. *Body Language. How to read others' Thoughts by their Gestures*. Sheldon Press, London.
- POIRIER, JEAN (sous la direction de) 1968. *Ethnologie générale*. Gallimard, Paris.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Le Robert, Paris.
- RÖHRICH, LUTZ 1994². *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Band 1–5. Herder, Freiburg / Basel / Wien.
- SCHEMANN, HANS 2000. *Idiomatik und Anthropologie. 'Bild' und 'Bedeutung' in linguistischer, sprachgenetischer und philosophischer Perspektive*. Georg Olms Verlag, Hildesheim.
- STRUTHERS, JANE 2006. *La Bible de la Chiromancie: un guide pratique pour la lecture des lignes de la main*. Guy Trédaniel Éditeur, Paris.
- TLFi. = *Le Trésor de la Langue Française informatisé*. <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS – KISS GÁBOR 2010. A magyar frazeológiai adatbázis létrehozása és az ebből generált szinonim frazémaszótár munkálatai. In TANÁCS ATTILA – VINCZE VERONIKA (szerk.) 2010. VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia [Seventh Hungarian Conference on Computational Linguistics]. MSZNY 2010. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 292–299.

A MAGYAR FRAZEOLÓGIAI ADATBÁZIS LÉTREHOZÁSA ÉS AZ EBBŐL GENERÁLT SZINONIM FRAZÉMASZÓTÁR MUNKÁLATAI

Kivonat: A munka során létrehozott magyar frazeológiai adatbázis lineáris elrendezésű frazémagyűjtemény, a definícióikkal együtt tartalmazza a magyar nyelv leggyakoribb kollokációit, szólásait, közmondásait és helyzetmondait. E gyűjteményből a definíciók elemzésével, kulcsszavak felhasználásával gépi transzformációval állítottuk elő a frazémák szinonimikus elrendezését. A transzformáció során első lépésként a frazémadefiníciókat tanulmányoztuk, és definiáltunk 850 kulcsfogalomsort, melyek mindegyike 2–8 szinonim szót alkotott. Az egyes kulcsfogalomsorok alá a frazémák besorolását úgy végeztük, hogy a kulcsfogalomsor szinonim szavait illesztettük az egyes frazémák definíciójára. Az automatikus elrendezést manuálisan javítottuk és finomítottuk (pl. az aspektusbeli jellemzők figyelembe vételével).

1. Bevezetés

Korábbi cikkünkben bemutattuk a magyar szavak jelentéshasonlóságának automatikus feltérképezési lehetőségeit (BÁRDOSI – KISS G. – KISS M. – RAPCSÁK 2004). Jelen cikkünkben frazémák hasonló osztályozására tett kísérletünket vázoljuk fel. Az automatikus szövegfeldolgozás nem nélkülözheti a szavaknál nagyobb lexikai egységek, a frazémák helyes kezelését. Frazéma gyűjtőfogalom alatt értünk minden olyan több elemű szósort, melynek szavai együttesen mást jelentenek, mint azt várnánk a szavak puszta kompozíciójából. A régebbi magyar szakirodalom terminológiája nem volt egységes, számos elnevezés volt használatos: *közmondás, példabeszéd, közbeszéd, közmondat, közszólás, közhasznlat, közpéldabeszéd, közpéldaszó, példaszó, példázat, aggszó, rólabeszéd, szólásmód, szójárás, szólásmondás, szokásmondás, mondás*, ahogy erre TOLNAI VILMOS felhívja figyelmünket (TOLNAI 1941–1942³, 351). VOIGT VILMOS *A magyar folklór* című könyvében a kispikái műfajok között tárgyalja a szavaknál nagyobb nyelvi egységeket, és a néprajzi szakirodalomban bevett proverbium terminust használja (VOIGT 1998, 304–310).

Az ezredforduló után szerencsés módon szinte egy időben több magyar frazémaszótár is napvilágot látott (BÁRDOSI 2003, 2009; FORGÁCS 2003; T. LITOVKINA 2005 és SZEMERKÉNYI 2009). A puszta leltározást többirányú feldolgozásnak kell követnie. Az egyik lehetséges feldolgozás a magyar frazémakincs szinonimikus elrendezése. Erre a feladatra már TOLNAI VILMOS is felhívta a figyelmet ezekkel a szavakkal:

„A szóláskutatás feladata a [...] hasonlóértelmű szólások csoportosítása, a szólás-szinonimika, amelyben nem az alak, hanem az alkalmazás jelentése az osztályozás alapja. [...] *halálos beteg: nem sokáig viszi, hálni jár belé a lélek, nem*

lesz többé ember belőle, lejárt v. ütött az utolsó órája." (TOLNAI 1941–1942³, 381).

A szerző még a frazémák fogalomköri elrendezését is sürgeti, amikor jelzi, további feladatunk a

„[...] fogalmi körök szerint való csoportosítás. Pl.: szólások háziállatainkról; az év napjaihoz fűződő mondások; az időjárás jóslatai; a művelődéstörténet tárgyi csoportjai.” (TOLNAI 1941–1942³, 381).

Az ilyen jellegű hiányt az elméleti háttér feltárása után (BÁRDOSI 1992) pótolta a BÁRDOSI VILMOS szótáraiban található fogalomköri mutatók (BÁRDOSI 2003, 2009).

2. A frazéma-adatbázis létrehozása és jellemzője

A magyar frazeológiai adatbázis több mint 25 000 frazémát tartalmaz, amelyet két nagy gyűjtemény (BÁRDOSI 2003, 2009 és ORSZÁGH 1959–1961) frazémáinak összefésülésével hoztunk létre. E lineáris elrendezésű gyűjtemény a definícióikkal együtt tartalmazza a magyar nyelv leggyakoribb kollokációit, szólásait, közmondásait és helyzetmondatait.

2.1. A magyar frazéma-adatbázis szerkezete

1. a frazéma – **2.** a frazéma típusa [egyszavas ekvivalenssel rendelkező szókapcsolat | kollokáció | helyzetmondat | szólás | közmondás] – **3.** a stílusminősítés [bizalmas | durva | gúnyos | hivatalos | népi | régi | ritka | rosszálló | szépítő | szleng | tájnyelvi | tréfás | választékos] – **4.** a definíció

2.2. A frazémák típusának jelzése

A frazéma-adatbázisban megjelöltük a frazéma típusát. Az alábbi kategóriákat határoztuk meg, és megadjuk, hogy az adott kategóriából kerekítve hány darab található az adatbázisunkban.

- **EK** – Szókapcsolat, melynek van egyetlen szóból álló ekvivalense (260 darab). Pl.: *gazdasági növény: haszonnövény, költöző madár: vándormadár, Krisztus földi helytartója: pápa.*
- **KO** – Kollokáció (1650 darab). Pl.: *elveszti a fogadást, kezet fog vkivel, szoros eredmény.*
- **HMO** – Helyzetmondat (4300 darab). Pl.: *Eszed tokja! Meglesz ennek még a böjtje! Sokra megyek veled!*
 - **HMI** – Helyzetmondat alesete, mely az írott nyelvhasználatra jellemző (15 darab). Pl.: *Kihajolni veszélyes! Minden külön értesítés helyett. Isten dicsőségére állítottatta: ...*
 - **HMM** – Helyzetmondat alesete: népmesékre jellemző fordulat (10 darab). Pl.: *Boldogan éltek, míg meg nem haltak. Hol volt, hol nem volt. Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál.*
 - **MSZ** – Helyzetmondat alesete: megszólítás, köszönés (60 darab). Pl.: *A vérfagyasztó viszontlátásra! (biz), Jó szerencsét! Kezét csókolom!*

- **SZO** – Szólás (18 850 darab). Pl.: *a szavakon lovagol, egy húron pendül vkivel, szélmalomharcot folytat.*
- **SZH** – Szólás alesete: szóláshasonlat (750 darab). Pl.: *Áll, mintha gyökeret vert volna a lába. Úgy hasonlítanak egymásra, mint két tojás. Olyan a bőre, mint a rinocérosznak.*
- **KM** – Közmondás (950 darab). Pl.: *A rest kétszer fárad! Ahol nincs, ott ne keress! Reggeli vendég nem sokáig marad (népi).*

2.3. A stilisztikai minősítések

A frazéma-adatbázisban, ahol szükséges volt, a frazémákat stilisztikai minősítéssel láttuk el. Az alábbiakban közöljük a leggyakoribb minősítéseket, példákkal, és feltüntetjük, hogy az adott stílusminősítéssel hány frazémát láttunk el.

- **BIZ** – a bizalmas nyelvhasználatra jellemző (3050 darab). Pl.: *Akárcsak a falnak beszélnek! csinálja a cirkuszt, nincs egy megveszekedett vasa sem.*
- **DUR** – a durva, trágár nyelvhasználatra jellemző (350 darab). Pl.: *Hallgat, mint szar a fűben. kitapossa vkinek a belét, vén szatyor.*
- **GÚNY** – gúnyos jelentésű, jelentésárnyalatú frazéma (350 darab). Pl.: *egy kéz-legyintéssel intéz el vmit, feltalálta a spanyolviaszt, Nagy az Isten állatkertje, és sok bolond lakik benne.*
- **HIV** – a hivatalos, sajtónyelvi nyelv jellegzetes frazémája (50 darab). Pl.: *benyújtja a lemondását, halottá nyilvánít vkit, késedelmet szenved.*
- **NÉP** – a népi és a tájnyelv jellegzetes frazémája (1250 darab). Pl.: *Guba gubához, suba, subához. Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé. Mennél koszosabb a malac, annál jobban vakarózik.*
- **RÉG** – a régi nyelvben használatos, ma már elavult frazéma (950 darab). Pl.: *tetézve adja vissza a csapott vékát, Gyepre legény! Üres gyomornak nem kell prédikáció.*
- **RIT** – ritkán használt, nem gyakori frazéma (800 darab). Pl.: *magával hord vmit, mint a csiga a házát, ráfordítja a kulcsot vkire, zászlós bajusz.*
- **ROSSZ** – rosszalló stílusértékű frazéma (80 darab). Pl.: *a színpalak mögött, egy követ fúj vkivel, tartja a markát.*
- **SZÉP** – szépítő, eufemisztikus frazéma (100 darab). Pl.: *a szerelem papnője, magához szólít vkit az Úr, testi szükséglet.*
- **SZLE** – a szlengben használatos frazéma (1150 darab). Pl.: *eldobja az agyát, lemegy hídba, tökig nyomja a gázt.*
- **TRÉF** – a tréfás stílusértékű frazéma (650 darab). Pl.: *Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez. Kismise, nagymise, utoljára semmise. semmi baja, csak a torka véres.*
- **VÁL** – a választékos, az emelkedettebb nyelvhasználatban, az irodalom nyelvében előforduló frazéma (1500 darab). Pl.: *búnak ereszti a fejét, kiissza a mérreg-poharat, pusztába kiáltott szó.*

2.4. A többjelentésű frazémák feldolgozása

A nyelvben nemcsak a szavak, hanem a frazémák is sok esetben többjelentésűek. Éppen ezért minden frazéma mellett pontosan feltüntetjük minden jelentését. Így vált lehetségessé, hogy a frazémát az adott jelentésének megfelelő szinonimikus csoportba soroljuk be. Mintaképpen bemutatunk néhány többjelentésű frazémát, és közreadjuk az egyes jelentésekhez tartozó definíciókat.

1. *benne van a buliban* = előnyös munka, vállalkozás részese
2. *benne van a buliban* = együtt szórakozik a társasággal

1. *előkészíti a talajt* = a szükséges mezőgazdasági munkákat a talajon előre elvégzi
2. *előkészíti a talajt* = (átvitt értelemben) tevékenységével v. hatásával vkit, vmit fogékonytá, alkalmassá tesz vmire

1. *felszaggatja a sebet* = a rajta levő kötést és vart letépi
2. *felszaggatja a sebet* = (átvitt értelemben, választékos) vmely már-már elfelejtett lelki fájdalmat felújít, felszínre hoz

1. *Isten malmai lassan őrlnek.* = {ha későn is, de utoléri a gonosz embert a méltó büntetés}
2. *Isten malmai lassan őrlnek.* = (tréf) {vmely hivatalban lassan intézik az ügyeket}

1. *jártatja a pofáját* = dicsekszik
2. *jártatja a pofáját* = (gyakran badarságokat fecsegve) feleslegesen és sokat beszél

1. *jó füle van* = élesen hall; kifogástalan zenei hallása van
2. *jó füle van* = (átvitt értelemben) azt is meghallja, amit nem neki szántak

1. *kitér a hitéből* = régi vallását elhagyja és esetleg más felekezet tagja lesz
2. *kitér a hitéből* = (tréf) (vminek hallatán) nagyon bosszús, dühös lesz v. nagyon megbotránkozik

1. *kitöri a nyakát* = baleset (különösen lezuhanás) következtében szörnyethal
2. *kitöri a nyakát* = (nagyra törő v. hatalmon levő személy) vállalkozására csúnyán ráfizet

1. *komoly szándékai vannak* = komolyan gondol a házasságkötésre
2. *komoly szándékai vannak* = nagyon szeretne vmit, erősen törekszik vmire

1. *kosarat ad* = <nő> a férfi házassági ajánlatát visszautasítja
2. *kosarat ad* = vmely ajánlatot visszautasít, elhárít magától

1. *Néha még a kapanyél is elsül.* = {veszélyre való figyelmeztetés kifejezése: a veszélytelennek látszó dolgok is veszélyessé válhatnak}
2. *Néha még a kapanyél is elsül.* = {bizonytalanság kifejezése: semmi sem lehetetlen}

1. *nem a mai világba való vki, vmi* = élehetetlen, gyámoltalan, ügyetlen személy
2. *nem a mai világba való vki, vmi* = túlhaladott, korszerűtlen dolog
1. *nem fér a fejébe vmi* = nem tud megérteni, fölfogni, megtanulni vmit
2. *nem fér a fejébe vmi* = nem tud elfogadni, elképzelni vmit

3. A kulcsfogalmak rendszere és a kulcsfogalmak szinonimáinak illesztése a definíciókra

A frazéma-adatbázisban található definíciók szemantikai elemzése után 850 kulcsfogalomsort határoztunk meg. A kulcsfogalomsorok szinonim szavakból épülnek föl. Példa kulcsfogalomsorokra (feltüntetve a sorszámukat is):

- ◆ **456:** HARAGSZIK, MEGHARAGSZIK, MEGSÉRTŐDIK, NEHEZTEL, MEGNEHEZTEL, DUZZOG
- ◆ **518:** MENTEGETŐZIK, MAGYARÁZKODIK
- ◆ **774:** RAVASZ, AGYAFÚRT, FORTÉLYOS, CSELES, HUNCUT
- ◆ **812:** SZÍVESEN, ÖRÖMMEL, KÉSZSÉGESEN

3.1. Minta a magyar szinonimikus frazémaszótárból

Az automatikus illesztés után manuális szerkesztés következett, melynek során az illesztés hibáit javítottuk. Ugyancsak kézzel dolgoztuk fel és bontottuk szét igei aspektus szerint a frazémákat. Egy-egy kulcsfogalomsor összetartozó, aspektusbeli alesejteit megkülönböztetjük. Ezeket az alábbi mintában csillaggal (*) jelöljük.

- ◆ **480** IHLET
 - ◆ *a múzsa csókja | isteni sugallat*
 - ◆ * IHLETET KAP
 - ◆ *homlokon csókol a múzsa vkit (tréf) | megszáll a szentlélek vkit (tréf)*
- ◆ **593** MUNKANÉLKÜLI, ÁLLÁSTALAN
 - ◆ *állás nélküli | maga ura | senkinek sem parancsol | munka nélkül van | pénztáros az ingyen uszodában (szleng)*
 - ◆ * MUNKANÉLKÜLIVÉ VÁLIK, ELBOCSÁTJÁK, KIRÚGJÁK, FELMONDANAK VKINEK
 - ◆ *kirepül az állásából (biz) | lapátra kerül (biz) | repül az állásából (biz)*
- ◆ **801** SÁPADT, FALFEHÉR
 - ◆ *annyi vére sincs, amennyivel egy szúnyog jóllakhatna | fehér, mint a meszelt fal | fehér, mint a kísértet (nép) | fehér, mint a lárva (nép) | minden csepp vér kiszaladt az arcából | nincs rajta emberi szín | olyan a képe, mintha megette volna a szappant | olyan a színe, mint a fagyos ing (nép) | olyan fehér, mint akit a meszesgödörből húztak ki | olyan, mint a napon sült málé (rég) | pápista a színe | sápadt, mint a holdvilág | sápadt, mint a hulla | szép, mint a tejbetők*
 - ◆ * ELSÁPAD, ELFEHÉREDIK
 - ◆ *kifut az arcából a vér | kiszalad az arcából a vér*

- ◆ **821** SZABAD, ÖNÁLLÓ, FÜGGETLEN
 - ◆ *a maga embere* | *a maga ura* | *kirepült már a fészekből* (biz) | *maga gazdája* | *maga kenyere*n van (nép) | *megáll a maga lábán* | *nem szorul senkire* | *senki nem parancsol neki* | *szabad, mint a madár*
 - ◆ * ÖNÁLLÓSODIK
 - ◆ *szárnyra kel* (vál)
 - ◆ * FELSZABADUL, MEGSZABADUL
 - ◆ *széttöri az igát* | *letépi a láncait* | *széttúzza a láncokat*

Meggyőződésünk, hogy a munka során létrehozott frazéma-adatbázis és a belőle generált frazéma-szinonimaszótár a magyar frazeológiai kincs mélyebb összefüggéseinek feltárása mellett magyar nyelvű szövegek automatikus feldolgozásához, szemantikai elemzéséhez is hatékonyan használható fel.

Bibliográfia

- BÁRDOSI VILMOS 1992. Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français. *Fremdsprachen Lehren und Lernen*, 21 (1992), 104–116.
- BÁRDOSI VILMOS (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2009. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS – KISS GÁBOR – KISS MÁRTON – RAPCSÁK TAMÁS 2004. Kísérlet magyar szavak jelentéshasonlóságának meghatározására a „Magyar szókinccstár” segítségével. In *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged, 2004. december 9–10*. Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport, Juhász Nyomda, 27–37.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS GÁBOR 1998. *Magyar szókinccstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ (főszerk.) 1959–1961. *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- T. LITOVKINA ANNA 2005. *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemlélítve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLNAI LAJOS 1941–1942³. Szólások (Szóláshasonlat, szólásmód és közmondás). In VISKI KÁROLY (szerk.) 1941–1942³. *A magyarság szellemi néprajza*. Harmadik kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 303–355.
- VOIGT VILMOS (szerk.) 1998. *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2010. A világ nyelvi képe a legújabb francia szavak, szólások tükrében.
In BÁRDOSI VILMOS (szerk.) 2010. *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban: az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2009. június 24–25.*
Tinta Könyvkiadó, Budapest, 41–54.

A VILÁG NYELVI KÉPE A LEGÚJABB FRANCIA SZAVAK, SZÓLÁSOK TÜKRÉBEN

Résumé : L'article se propose de décrire les nouveaux procédés de création phraséologique (création de phrasèmes et élargissement par création synonymique de séries phraséologiques existants) de la langue française des vingt dernières années ainsi que les domaines cognitifs et les profils linguistiques qui s'y rattachent.

Mots-clés : phraséologie, phraséographie, linguistique cognitive, linguistique contrastive.

1. Bevezetés

A nyelveket nemcsak a nyelvi hagyományok továbbélése, hanem a folyamatos megújulás is jellemzi, amint azt például már a francia nyelvű művelő VAUGELAS 1647-ben *Remarques sur la langue française* című művében, majd később a nyelvi kérdések iránt is igen fogékony VICTOR HUGO *Cromwell* című drámájának előszavában 1827-ben megállapította:

„[...] c'est la destinée de toutes les langues vivantes, d'être sujettes au changement [...]” (VAUGELAS é. n., 36)

„[...] la langue française n'est point fixée et ne se fixera point. Une langue ne se fixe pas. [...] Il en est des idiomes humains comme de tout. Chaque siècle y apporte et en emporte quelque chose. [...] les langues ni le soleil ne s'arrêtent plus. Le jour où elles se fixent, c'est qu'elles meurent.” (HUGO 1858, 38)

A nyelvi változásokról azóta is nagyon sokan és sokat írtak. Hosszú felsorolás helyett legyen elég ezzel összefüggésben csupán az egyik legfrissebb és legpontosabb megállapításra utalni:

„A nyelv azonban nem önmagában és önmagáért változik, hanem a beszélők módosítják mindenkor nyelvi közlési igényeiknek megfelelően. A nyelv alkalmazkodása tehát nem más, mint e sajátos, emberektől működtetett jelrendszer használatának emberek által történő módosítása. Pontatlan tehát azt mondanunk, hogy „változik a nyelv”, helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy emberek változtatják azzal, hogy korábbi nyelvi gyakorlatukat módosítják így vagy úgy.” (KISS 2009, 200)

A nyelv legantropomorfbabb elemeit képviselő szólások különösen alkalmasak a nyelvben meglévő hagyományok és megújulási folyamatok közötti kapcsolatok bemutatására. A bennük megjelenő nyelvi, kulturális örökség megismerése és ápolása már csak

azért is kívánatos, mert az hozzájárulhat a közös európai nyelvi és kulturális örökség minél teljesebb megismeréséhez, őrzéséhez és ápolásához. Ugyanakkor – felhasználva a modern technikák adta lehetőségeket – kellő és értő figyelmet kell fordítanunk a nyelvekben lezajló és a szólásokat is érintő megújulási folyamatokra, a mindenkori jelentésbeli változásokra. Ez pedig nem csupán a szakembereket, a lexikográfusokat érdekli, hanem – és talán sokkal inkább – a nyelvet mindennapi szinten használókat is (BÁRDOSI 2008).

Jelen vizsgálatunk célja az, hogy bemutassuk azokat a nyelvi, elsősorban frazeologizálódási technikákat, amelyek a francia nyelvben leképezték és rögzítették a világban az elmúlt néhány évtizedben végbement változásokat. E több mint félszáz szólást tartalmazó anyag alapvetően egy nemrég megjelent francia szólásszótár feldolgozásán alapul (BERNET – RÉZEAU 2008), de kihasználtuk a *Petit Robert* 2009-es elektronikus változata, valamint az internetes keresés adta lehetőségeket is.

2. A francia szókincs jellemző változásai az elmúlt évtizedekben

Mielőtt azonban e vizsgálat eredményét ismertetnénk, röviden összefoglaljuk a francia szókincs változásának utóbbi évtizedekben történt, a *Petit Robert* szótárban is visszatükröződő főbb jellemzőit (DRIVAUD 2006). A folyamatosan változó világ fejlődési tendenciái következtében az elmúlt évtizedekben többeszes nagyságrendű új szó, szólás, jelentés keletkezett a francia nyelvben is. Minden új társadalmi és tudományos jelenség természetesen nem hozott létre egyúttal új szót is a nyelvben. A *souris* 'egér', *cohabitation* 'együttélés, együttlakás', *glauque* 'kékeszöld' nem új szavak a franciában, csak új jelentések társultak hozzájuk: *souris* 'informatikai eszköz, amellyel a képernyőn a kurzor helyzete változtatható', *cohabitation* 'politikai társbérlet', *glauque* 'lehangoló, hervasztó'. Az új szavaknak és jelentéseknek a megjelenése hozzájárul a nyelv megújulásához: banális, elhasznált szavak kiegészítő jelentéseket kaphatnak, amelyek azután új lendületet adnak e szavak továbbéléséhez. E lexikológiai folyamatok kiváltói a Franciaországban és a világban végbement olyan jelentős szociális, politikai, gazdasági, kulturális és tudományos változások voltak, mint például az 1968-as politikai, társadalmi események (*contestataire* 'lázázó, lázongó', *C.R.S.* [*Compagnie Républicaine de Sécurité*] 'francia rohamrendőrség', *graffiter* 'falat befirkál'), az 1970-es évek energiaválsága (*crise pétrolière* 'olajválság', *recycler* 'újrahasznosít', *réutilisable* 'újrahasznosítható, újrafelhasználható'), a hidegháború eseményei (*décommuniser* 'kommunistáktól mentesít', *faucon* 'héja', *géostratégie* 'geostratégia', *kremlinologue* 'kremlinológus, *glasnost* 'glasznosztj'), a különféle új betegségek megjelenése (*sida* 'AIDS', *sidatique* 'AIDS-es', *retrovirus* 'retrovírus', *SRAS* 'atípusos tüdőgyulladás'), az informatika, a telekommunikáció, az internet robbanásszerű fejlődése (*double-cliquer* 'kétszer rákattint', *baladeur* 'sétálómagnó', *faxer* 'faxol', *télécarte* 'telefonkártya', *internaute* 'internetező', *courriel* 'e-mail, ímél', *portable* 'mobiltelefon'), a környezetszennyezés és a környezetvédelem (*espace vert* 'zöldterület', *pollution* 'környezetszennyezés, környezetszennyeződés', *écologie* 'környezettan, környezetvédelem', *écotaxe* 'környezetvédelmi/zöld adó', *désamiantage* 'azbesztmentesítés', *transgénique* 'génkezelt'),

vagy legújabban a globalizáció gyűjtőnévhez kapcsolható pozitív és negatív jelenségek (*mondialisation* 'globalizáció', *altermondialisme* 'globalizációellenes mozgalom'). Egyes témák évtizedek óta a szókincs változásának motorjai. Ilyen például az informatika, az elektronika, a telekommunikáció, melynek fejlődése jól nyomon követhető a szókincsben is az első lépésektől (a franciában az *informatique* 'informatika' szó 1962-ben keletkezett) egészen a mai napig, például a *wifi* 'WI-FI, vezeték nélküli megbízhatóság' megjelenéséig. Más témák (a hippik, az LSD vagy a környezeti problémák) egymással párhuzamosan megjelenve bizonyos időszakhoz, évtizedhez köthetők. Megint mások jó egy évtized alatt kiürülnek: a társadalomtudományok területén a generatív nyelvészet, a szemiológia például az 1960-as évek virágzása után mára elvesztette a szókincsre gyakorolt hatását.

Sok olyan szót használ a francia tehát manapság, amelyek viszonylag új keletűek (*apesanteur* 'súlytalanság', *contre-pouvoir* 'hatalmi ellensúly', *complexe* 'komplexusos', *stresser* 'stresszel', *dragner* 'becsajoz, bepasziz, felcsíp vkit'⁹⁰ stb.). Bizonyos szavak viszonylag hosszú ideig lappanganak a nyelvben, mielőtt eljönne dicsőségük órája (*ordinateur* 'számítógép', *modem* 'modem', *hypertexte* 'hipertext, *cloner* 'klónozó' stb.). Az étkezéssel (*bioalimentation* 'bioétkezés', *transgénique* 'génkezelt') vagy a betegségekkel (*sida* 'AIDS', *SRAS* 'atípusos tüdőgyulladás') kapcsolatos területek új szavakat alkotnak, míg más területek – pl. az informatika, internet – a nyelvben régóta meglévő lexikális elemekhez új, a modern világhoz kapcsolódó átvitt jelentéseket tesznek hozzá (*forum* 'fórum', *navigateur* 'böngészőprogram', *portail* 'portál', *routeur* 'útvonalválasztó, router', *site* 'honlap', *surfer* 'szörföl', *la Toile* 'világháló').

A francia szókincs legújabb változásainak lehetséges egy másik, kissé formálisabb olvasata is. A franciák által a *Coca Cola* és a *colonisation* szavak összevonásával találhatóan a *cocacolonisation* időszakának nevezett 1960-as évekre az anglicizmusok tömeges beáramlása jellemző (*crash test* 'töréstarteszt', *design* 'formatervezés', *leasing* 'lízing', *sponsor* 'szponzor', *tee-shirt* 'póló, trikó', *manger son chapeau* 'megeszi a kalapját, ha', *Ce n'est pas ma tasse de thé*. 'Ez nem az én asztalom.'). Az 1970-es években nagyon sok rövidítés, mozaikszó keletkezett (*bio* 'bio', *écologie* 'környezetvédő, zöld', *super* 'szuper', *micro* 'mikro', *Interruption Volontaire de Grossesse* 'művi terhességmegszakítás', *Organisme Génétiquement Modifié* 'GMO, géntechnológiával módosított szervezet', *Sans Domicile Fixe* 'hajléktalan', *Traîne à Grande Vitesse* 'szuperexpressz vonat', *Vélotour* 'hegyikerékpár' stb.). Az 1980-as évek szóképzése pedig előszeretettel alkalmazta a *-tique* szuffixumot (*robotique* 'robotika', *bureautique* 'irodatechnika', *domotique* 'domotika, épületautomatizálás', *télématique* 'telematika, teleinformatika' stb.). A *cyber-* előtag az 1990-es

⁹⁰ A nyelvben már régóta meglévő *dragner* szó (és a szócsaládba tartozó társai: *drague* 'csajozás, pasizás', *dragueur*, *dragueuse* 'csajozó, pasizó') új jelentése kapcsán ugyan joggal gondolkozhat el az átlagfrancia, hogy e nagyon képszerű jelentéseknek az 1960-as években történő felbukkanása előtt milyen lexikális lehetőségei is voltak e régi, nyelven kívüli valóság kifejezésére.

évek kedvence volt (*cybercafé* ‘internetes kávézó’, *cybernaute* ‘internetező’, *cyberespace*, *cybermonde* ‘internetvilág’, *cybercriminalité* ‘számítógépes bűnözés’ stb.). Általában pedig igen jellemző a szóképzésben a nagyfokú szabadság és kreativitás, amelyet jól illusztrálnak a különböző hibrid képződmények (latin/görög: *aquanaute* ‘aquanauta’, latin/francia: *immunodéficience* ‘immunhiány’, görög/francia: *télésurveillance* ‘térfigyelő rendszer’), a kontaminációs alakok (*didacticiel* ‘számítógépes oktatóprogram’) vagy akár éppen az egyedi, eseti „szóbarkácsolások” (*relooker* ‘új külsőt ad vminek’).

3. Új francia szólások és az általuk közvetített nyelvi világgép

A szólások világában sem ritka, hogy régóta használatos kifejezések jelentése megváltozik (*mordre la poussière* [harcban] földre kerül → ‘vereséget szenved’), újabb jelentéssel bővül (*avoir pignon sur rue* ‘jómódú, fizetőképes’ → (i) ‘általános ismertségnek örvend, köztiszteletben áll’, (ii) ‘fontos/meghatározó szerepe van, közkedvelt’, *monter au créneau* ‘elfoglalja a helyét a lőrés mögött’ → ‘védelmére kel vminek, szót emel vki, vmi mellett, lándzsát tör vki, vmi mellett’) vagy a szólást éppen más bővítésménnyel is használni kezdik (*avoir maille à partir avec qqch.* ‘meggyűlik a baja vmivel [pl. a rendőrséggel], *mordre la poussière devant qqn* ‘vereséget szenved vkitől’).

Jelen vizsgálatunkban azonban 52 olyan francia frazémát elemzünk, amelyek az utóbbi két évtizedben születtek vagy váltak általánosan használatossá a franciában. A korpusz anyagát több szempontból megvizsgálva mutatjuk be. A teljes korpuszt a szólások francia magyarázataival a tanulmány végén adjuk meg. A korpusz szólásait szögletes zárójelbe tett számok azonosítják.

3.1. Keletkezéstípusok

Keletkezésüket tekintve alapvetően két típust különböztethetünk meg: 1) teljesen új, a francia nyelvben eddig még ismeretlen szólások jelennek meg, vagy 2) meglévő francia frazeológiai egységek kognitív jelentéstartalmát további szinonim frazémákkal illusztráló, színesítő szólások kezdenek egyre szélesebb körben használttá válni (ez jellemzi egyébként a korpusz 25%-át).

1) Új szólások: [4] *avoir le moral dans les chaussettes*, [5] *avoir/faire la/sa tête des mauvais jours*, [16] *être sous amphétamines/ecstasy/speed/acide/taz*, [17] *faire fumer/chauffer la carte (bleue/bancaire)*, [20] *franchir la ligne jaune*, [24] *Il y a un bug*. [25, 26] *Je ne suis pas Mère Teresa.; jouer les Mères Teresa, se la jouer Mère Teresa*, [29] *le maillon faible*, [30] *le parti des pêcheurs à la ligne; les pêcheurs à la ligne*, [33] *mettre le turbo*, [34, 35] *nettoyage au Karcher, nettoyer/passér/décaper au Karcher*, [36] *Où est la caméra (cachée) ?* [41] *plombier polonais*, [47] *sortir du placard*.

2) Meglévő francia frazeológiai egységek kognitív jelentéstartalmát további szinonim frazémákkal illusztráló, színesítő szólások:

a) A ‘túlzás, túloz’ fogalomkörben például a már régóta használatos *forcer la note*, *tirer sur la corde/ficelle*, *ne pas y aller de main morte*, *faire d’une mouche un éléphant*,

pousser le bouchon un peu loin, pousser grand-mère dans les orties szinonim frazéma-sort az informatikai indíttatású [40] **placer/pousser le curseur trop loin** vagy a katonai vonatkozású [11] **écraser/tuer une mouche / un moustique avec un bazooka**⁹¹, esetleg a harcias jellegű *écraser une mouche avec un gant de boxe / un marteau* frazémák frissítik föl. Ez utóbbiak a magyar *ágyúval lő verébre* szólással rokoníthatók.

b) Az *être dans les choux, être à côté de ses pompes, être déjanté* frazémák a bizalmas nyelvi regiszter kedvelt szólásai voltak annak kifejezésére, hogy valaki alkohol, kábítószer hatására vagy kimerültség következtében kissé furcsán viselkedik. E körülményt legújabban az angol nyelvből tükörfordítással átvett és egy 2001-ben keletkezett francia film címének⁹² köszönhetően is egyre népszerűbb [14] *être (carrément/complètement) à l'ouest* vagy a [21] *fumer la moquette* bizalmas stílusértékű frazémák segítségével fejezik ki.

c) Hasonló a helyzet a „gyenge pont” fogalomkörrel illetően: a *le côté / le point / la partie faible* vagy a *le défaut de la cuirasse, a le talon d'Achille* klasszikus szólások helyett 2001 óta – egy ismert televíziós műsornak köszönhetően – a [30] *le maillon faible* frazéma terjedt el.

d) A nagy, elálló fülek jellemzésére az *avoir des oreilles face à la route, avoir des oreilles en feuilles de chou, avoir des oreilles en contrevents* frazémákon túl immár a parabolaantenna képét mozgosító [2] *avoir des paraboles à la place des oreilles, avoir les oreilles en parabole(s)* szólások is terjedőben vannak.

e) A nagyfokú aktivitás, erőfeszítés kifejezésére a meglévő *décrocher la/sa caravane, passer la surmultipliée, changer de braquet, lâcher les chevaux, mettre la gomme, mettre le paquet* szólásort az autóversenyzés kognitív tartományát előhívó [33] *mettre le turbo* frazéma bővíti.

f) Valamely nehéz helyzet megoldására, az általános tisztogatás kifejezésére már régóta használatosak a *coup de balai, coup de torchon, grande lessive* frazémák. A 2005-ös párizsi forró események óta a magas nyomású tisztítóberendezés képét kiaknázó [34, 35] *nettoyage au Karcher, nettoyer/passér/décaper au Karcher* szólások újították meg e kognitív tartományt.

g) Azokat a dolgozókat, akiknek a gazdasági válságra való tekintettel bizonytalan a helyzete, akiket könnyen elbocsátanak, azaz használt papír zsebkendőként eldobnak (vö. *jeter qqn comme des mouchoirs en papier, jeter comme des savonnettes*), manapság a Kleenex papír zsebkendő márkanévre épülő [45] *salarié/employé/travailleur Kleenex* eufemisztikus szólással illetnek.

3.2. Lexikográfiai kodifikáció

Korpuszunk általános jellemzője, hogy a vizsgált szólások közül – noha amúgy már gyakran használt elemekről van szó – még csak egyharmad (16/52 = 31%) érett meg

⁹¹ *Bazooka* 'páncélököl'.

⁹² JACQUES DOILLON *Carrément à l'ouest* című filmjéről van szó.

a lexikográfiai kodifikálásra olyan tekintélyes egynyelvű szótárak számára, mint a *Petit Robert*, melynek legfrissebb, 2009-es kiadásában csak az alábbi szólások találhatóak már meg:

[1] *à donf*, [4] *avoir le moral dans les chaussettes*, [5] *avoir/faire la/sa tête des mauvais jours*, [6] *Ça me gave.*, [9] *dégât/dommage collatéral*, [10] *déplacer le curseur*, [13] *erreur de casting*, [16] *être sous ecstasy*, [19] *foutage de gueule*, [20] *franchir la ligne jaune*, [21] *fumer la moquette*, [31] *mettre en stand-by*, [33] *mettre le turbo*, [38] *parachute en or*, [42] *politiquement correct*, [50] *total plantage*.

A többi frazéma a speciális szótárakon (pl. BERNET – RÉZEAU 2008) és a beszélt nyelven kívül elsősorban a különböző internetes oldalakon, újságokban fordul elő viszonylag nagy gyakorisággal.

3.3. Magyar frazeológiai ekvivalensek

A magyar ekvivalensekkel kapcsolatban elmondható, hogy e friss keletkezésű, nagyrészt a francia egynyelvű szótárak által sem regisztrált szólások többsége még természetesen hiányzik a legújabb magyarországi kétnyelvű szótárból is (BÁRDOSI – SZABÓ 2007). E szótárban vizsgált korpuszunk 17%-a (9/52) került felvételre, ami inkább jó aránynak mondható:

[1] *à donf* 'totál, abszolúte', [9] *dégât/dommage collatéral* 'polgári/civil veszteség', [10] *déplacer le curseur* 'érdekből helyezkedik', [14] *être (carrément/complètement) à l'ouest* 'teljesen el van tájolva', [16] *être sous ecstasy* 'be van löve', [17] *faire fumer/chauffer la carte (bleue/bancaire)* 'lemeríti a hitelkártyáját', [20] *franchir la ligne jaune/blanche* 'túlló a célon; túlmege minden határon', [31] *être en stand-by* 'függőben van', [42] *politiquement correct* 'politikailag korrekt'

A legtöbb olyan esetben, amikor a francia frazéma még nem szerepel a kétnyelvű szótárakban, a magyar frazeológiai ekvivalens megadása természetesen kulturális és nyelvi okokból nehézkes vagy akár lehetetlen. Például:

[8] *chanter en yaourt*, [12] *encéphalogramme plat*, [13] *erreur de casting*, [18] *faire le service minimum*, [22] *génération Tanguy*, [23] *herbe qui fait rire*, [25, 26] *Je ne suis pas mère Teresa.; jouer les Mères Teresa, se la jouer Mère Teresa*, [27] *la France d'en bas*, [30] *le parti des pêcheurs à la ligne, les pêcheurs à la ligne*, [34, 35] *nettoyage au Karcher, nettoyer/passér/décaper au Karcher*, [36] *Où est la caméra (cachée)?*, [38] *parachute en or / doré*, [39] *parler cash*, [41] *plombier polonais*, [45] *salarié/employé/travailleur Kleenex*, [46] *se situer entre le clavier et la chaise / le siège*, [50] *total plantage*, [52] *world compagnie/company*.

Természetesen azonban olyan példák is említhetők, amikor magyar frazeológiai ekvivalens megadása nem okozna nehézséget a kétnyelvű szótárban. Például:

[4] *avoir le moral dans les chaussettes* 'nagyon maga alatt van', [5] *avoir/faire la/la tête des mauvais jours* 'rossz napja van', [6] *Ça me gave.* 'Tele/torkig vagyok vele.', [11] *écraser/tuer une mouche / un moustique avec un bazooka, prendre un bazooka pour écraser/tuer une mouche / un moustique* 'ágyúval ló verébre', [15] *se mettre en mode veille* 'várakozó álláspontra helyezkedik', [21] *fumer la moquette* 'nem teljesen százas', [28] *l'Arabe du coin* 'a sarki fűszeres', [29] *le maillon faible* 'a leggyengébb láncszem', [32] *mettre la pression à qqn* 'nyomás alá helyez vkit', [33] *mettre le turbo* 'magasabb fokozatba kapcsol', [40] *placer/pousser le curseur trop loin* 'túlzásokba esik', [44] *porteur d'eau / de valises* 'vízhordó', [47] *sortir du placard* 'nyíltan megvallja homoszexualitását', [49] *surfer sur la vague* 'meglovagolja vminek a hullámát', [51] *travail au gris* 'szürke (gazdaságban végzett) munka.

A magyar ekvivalenssel rendelkező, legújabban rögzült francia frazémák számbavétele már csak azért is rendkívül fontos, mert ezeket a magyarországi kétnyelvű szó-tárírásnak is figyelembe kell vennie új szótárak szerkesztése vagy már meglévő szótárak frissítése esetén.

3.4. Nyelvi regiszterek

Fontos szempont az is, hogy korpuszunk példái nem az alapvető funkciójából fakadóan igen gyorsan változó szlengből, hanem a mai – esetenként bizalmas regiszterű – francia köznyelvből származnak, használatuk mind a beszélt, mind az írott nyelvben (újságok, internetes felületek) gyakori. Az esetek kevesebb mint negyedében (11/52 = 21%) találkozunk bizalmas értékű frazémákkal:

[1] *à donf*, [2] *avoir des paraboles à la place des oreilles, avoir les oreilles en parabole(s)*, [6] *Ça me gave.*, [14] *être (carrément/complètement) à l'ouest*, [16] *être sous amphétamines/ecstasy/acsta/speed/acide/taz*, [17] *faire fumer/chauffer la carte (bleue/bancaire)*, [19] *foutage de gueule*, [21] *fumer la moquette*, [33] *mettre le turbo*, [37] *par pack(s)/paquet(s) de douze*, [39] *parler cash*.

Két esetben pedig eufemisztikus körülírással van dolgunk: [23] *herbe qui fait rire*, [45] *salarié/employé/travailleur Kleenex*.

3.5. Főbb kognitív tartományok, témakörök

A legújabb francia szólások által profilírozható különböző kognitív tartományokat (BAŃCZEROWSKI 2009) vizsgálva megállapítható azok rendkívül szerteágazó volta.

aktivitás [33], befolyásolás [32], bizalmatlanság [36], butaság [7], előnyös helyzet [38], elutasítás [25], éneklés [8], engedetlenség [20], visszahúzóadás [3], érvényesülés [49], fiatalság [22], fül [2], globalizáció [52], gúnyolódás [19], gyenge pont [29], helyezkedés [10], homoszexualitás [47], hozzáértés (hibáz-tatva vkit) [46], idegesség [6], inkorrekttség [43], jótékonykodás [26], kábító-szerzés [16, 23], kereskedelem [28], korrekttség [42], költekezés [17], mérték [37], mosoly [48], munka [41, 45, 51], őszinteség [39], passzivitás [12], politika

[27, 30], probléma [24], rosszkedv [4, 5], segítőkészség [44], teljesség [1], tévedés [13, 50], tisztogatás [34, 35], túlzás [11, 40], várakozás [15, 31], veszteség [9], visszafogottság [18], zavartság/zavarodottság [14, 21]

Amint az várható, az 52 szólásból csupán egy esetben (2%) tartozik három frazéma egy kognitív tartományba, témakörbe (munka [41, 45, 51]), nyolc esetben (15%) sorolható két frazéma egy tartományba (kábítószerezés [16, 23], politika [27, 30], rosszkedv [4, 5], tévedés [13, 50], tisztogatás [34, 35], túlzás [11, 40], várakozás [15, 31], zavartság/zavarodottság [14, 21]). A többi harminchárom esetben (63%) egy frazéma egy témakörrel profilírozható.

Az sem meglepő, hogy az első két esetben csupa olyan negatív töltésű témakör érintett (munka, kábítószerezés, politika, rosszkedv, tévedés, tisztogatás, túlzás, várakozás, zavartság), amelyekkel az ember mindennapi életében gyakran kapcsolatba kerül. Érdemes megjegyezni, hogy a mai szólásalkotási profilok a nyelvben évszázadok óta meglévő mintákat követik: a negatív jelenségek, tulajdonságok (pl. halál, butaság, szegénység) frazeológiai profilírozására mindig is nagyságrendekkel több frazéma keletkezett, mint a pozitív jelenségekre.

3.6. A mai francia frazémaalkotás szempontjából aktív nyelvi elemek, képek

Rátérve immár jelen elemzésünk legérdekesebb részére, vizsgáljuk meg az alábbi összefoglaló táblázatban, hogy a mai francia frazémaalkotás milyen nyelvi elemeket, képeket aktivizál.

A frazémákban aktivizálódó nyelvi elem/kép	A kapcsolódó kognitív tartományok	Nº	Frazémák
berendezési tárgy	zavartság, zavarodottság	[21]	<i>fumer la moquette</i>
	homoszexualitás	[47]	<i>sortir du placard</i>
égtáj	zavartság, zavarodottság	[14]	<i>être (carrément/complètement) à l'ouest</i>
elektronika	várakozás	[15]	<i>être / se mettre en mode veille</i>
étel	éneklés	[8]	<i>chanter en yaourt</i>
film, színház	tévedés	[13]	<i>erreur de casting</i>
	fiatalság	[22]	<i>génération Tanguy</i>
gazdasági élet (pénzügyek, ipar, kereskedelem, munkavégzés)	költekezés	[17]	<i>faire fumer/chauffer la carte (bleue/bancaire)</i>
	visszafogottság	[18]	<i>faire le service minimum</i>
	tisztogatás	[34]	<i>nettoyage au Karcher</i>
	tisztogatás	[35]	<i>nettoyer/passér/décaper au Karcher</i>
	mérték	[37]	<i>par pack(s) / paquet(s) de douze</i>
	őszinteség	[39]	<i>parler cash</i>
	munka	[51]	<i>travail au gris</i>
globalizáció	[52]	<i>world compagnie/company</i>	
horgászat	politika	[30]	<i>le parti des pêcheurs à la ligne, les pêcheurs à la ligne</i>
informatika	helyezkedés	[10]	<i>déplacer le curseur</i>
	probléma	[24]	<i>Il y a un bug.</i>

	túlzás	[40]	<i>placer/pousser le curseur trop loin</i>
	hozzáértés (hibáztatva vkit)	[46]	<i>se situer entre le clavier et la chaise / le siège</i>
	tévedés	[50]	<i>total plantage</i>
kábítószer	kábítószerzés	[16]	<i>être sous amphétamines/ecstasy/ecsta/speed/acide/taz</i>
	kábítószerzés	[23]	<i>herbe qui fait rire</i>
katonaság	veszteség	[9]	<i>dégât/dommage collatéral</i>
	túlzás	[11]	<i>écraser/tuer une mouche / un moustique avec un bazooka, prendre un bazooka pour écraser/tuer une mouche / un moustique</i>
	előnyös helyzet	[38]	<i>parachute en or, parachute doré</i>
közlekedés (légi, közúti)	visszahúzóadás	[3]	<i>avoir disparu des (écrans) radars, être sorti des écrans radar(s)</i>
	engedetlenség	[20]	<i>franchir la ligne jaune/blanche</i>
	várakozás	[31]	<i>mettre/être en stand-by</i>
népnév	kereskedelem	[28]	<i>l'Arabe du coin</i>
	munkavállaló	[41]	<i>plombier polonais</i>
orvostan	passzivitás	[12]	<i>encéphalogramme plat</i>
öltözék	rosszkedv	[4]	<i>avoir le moral dans les chaussettes</i>
politika	korrektség	[42]	<i>politiquement correct</i>
	inkorrekttség	[43]	<i>politiquement incorrect</i>
sport	befolyásolás	[32]	<i>mettre la pression à qqn</i>
	aktivitás	[33]	<i>mettre le turbo</i>
	segítőkézség	[44]	<i>porteur d'eau / de valises</i>
	érvényesülés	[49]	<i>surfer sur la vague</i>
szleng	teljesség	[1]	<i>à donf</i>
szőke nő	butaság	[7]	<i>Ce qu'elle peut être blonde!</i>
televíziózás (technika, műsorok)	fül	[2]	<i>avoir des paraboles à la place des oreilles, avoir les oreilles en parabole(s)</i>
	gyenge pont	[29]	<i>le maillon faible</i>
	bizalmatlanság	[36]	<i>Où est la caméra (cachée) ?</i>
testrész	rosszkedv	[5]	<i>avoir/faire la/sa tête des mauvais jours</i>
	gúnyolódás	[19]	<i>foutage de gueule</i>
tömés (állaté)	idegesség	[6]	<i>Ça me gave.</i>
tulajdonnév	fiatalság	[22]	<i>génération Tanguy</i>
	elutasítás	[25]	<i>Je ne suis pas mère Teresa.</i>
	jótekönykodás	[26]	<i>jouer les Mères Teresa, se la jouer Mère Teresa</i>
	politika	[27]	<i>la France d'en bas</i>
	kereskedelem	[28]	<i>l'Arabe du coin</i>
	tisztogatás	[34]	<i>nettoyage au Karcher</i>
	tisztogatás	[35]	<i>nettoyer/passér/décaper au Karcher</i>
	munka	[45]	<i>salarié/employé/travailleur Kleenex</i>
	mosoly	[48]	<i>sourire Aquafresh/Colgate</i>

A felhasznált nyelvi elemeket/képeket és a hozzájuk tartozó kognitív tartományokat párhuzamba állító táblázatból kitűnik, hogy az új francia szólások leggyakrabban a következő nyelvi elemeket aknázzák ki: tulajdonnevek (9 kognitív tartomány), a gazdasági élet különböző területei (8 kognitív tartomány), informatika (5 kognitív tartomány), sport (4 kognitív tartomány), közlekedés, katonaság, televíziózás (3-3-3 kognitív tartomány). E területek túlsúlya természetesen a mindennapi életünket erősen befolyásoló televíziós híradások, reklámok, informatikai eszközök, sport, közlekedés jelentőségével magyarázható.

Amint erre fentebb már utaltunk, a szólások statisztikai átlagban minden nyelvben inkább negatív képeket, kognitív tartományokat közvetítenek. E tendencia a mostani vizsgálatunk alapját képező korpuszt is jellemzi: az 52 frazémában megjelenő 40 kognitív tartományból legfeljebb 10 jellemezhető a pozitív vagy a semleges jelzővel (pl. őszinteség, korrektség, aktivitás, jótékonykodás, várakozás), a többséghez negatív képzet tapad (pl. zavartság, zavarodottság, butaság, kábítószerelés, tévedés, költsékezés, túlzás, engedetlenség, elutasítás).

4. Összegzés

Az utóbbi két évtizedben született vagy elterjedt 52 francia frazeológiai egység különböző szempontú vizsgálata során a következő eredményeket kaptuk:

- a vizsgált frazémák csak közel egyharmada érett meg a lexikográfiai kodifikálásra,
- elsősorban meglévő francia frazémák kognitív jelentéstartalmát további szinonim frazémákkal illusztráló, színesítő szólásokról van szó,
- a frazémák a mai – esetenként bizalmas regiszterű – francia köznyelvből származnak, használatuk mind a beszélt, mind az írott nyelvben gyakori,
- a szólások által profilírozható különböző kognitív tartományok rendkívül szereteágazóak, a legtöbb esetben egy frazéma egy témakörrel profilírozható, csupán egy esetben tartozik három frazéma egy kognitív tartományba, témakörbe (munka), és nyolc esetben sorolható két frazéma egy tartományba (pl. kábítószerelés, politika, rosszkedv, tévedés, tisztogatás, túlzás),
- a széles spektrumú kognitív tartományok kifejezésére az új francia szólások leggyakrabban a következő nyelvi elemeket/képeket aknázzák ki: tulajdonnevek, a gazdasági élet különböző területei, informatika, sport, közlekedés, katonaság, televíziózás,
- összhangban az általános frazeológiai tendenciákkal, a vizsgált frazémákban megjelenő kognitív tartományok csupán kisebbik része jellemezhető a pozitív vagy a semleges jelzővel (pl. őszinteség, korrektség, aktivitás, jótékonykodás, várakozás), a többséghez negatív képzet tapad (pl. butaság, kábítószerelés, tévedés, költsékezés, túlzás, engedetlenség, elutasítás).

5. Korpusz⁹³

- [1] *à donf* (fam.) : à fond.
- [2] *avoir des paraboles à la place des oreilles, avoir les oreilles en parabole(s)* (fam.) : avoir des oreilles décollées – Métaphore de la langue des télécommunications.
- [3] *avoir disparu des (écrans) radars, être sorti des écrans radar(s)* : ne plus se manifester, être sans réaction, ne plus susciter d'intérêt – Métaphore de la langue de la navigation aérienne et maritime.
- [4] *avoir le moral dans les chaussettes* : avoir le moral au plus bas.
- [5] *avoir/faire la/sa tête des mauvais jours* : sembler préoccupé, contrarié, de mauvaise humeur.
- [6] *Ça me gave.* (fam.) : Ça m'ennuie, ça m'énerve.
- [7] *Ce qu'elle peut être blonde !; histoire de blonde* : être niais, bête – Anecdote, blague indigente se moquant d'une femme blonde supposée niaise.
- [8] *chanter en yaourt* : chanter sur des paroles peu compréhensibles, parfois des onomatopées, et avec les intonations d'une langue étrangère, spécialement l'anglais approximatif – Employé notamment à propos du rock'n'roll français de la période yéyé. Par allusion à la bouche pâteuse que l'on a en mangeant du yaourt.
- [9] *dégât/ dommage collatéral* : nuisance secondaire, non maîtrisée, résultant d'une opération quelconque – Calque de l'anglais *collateral damage* par allusion à la guerre du Golfe de 1990.
- [10] *déplacer le curseur* : faire varier une quantité, une position personnelle.
- [11] *écraser/tuer une mouche / un moustique avec un bazooka, prendre un bazooka pour écraser/tuer une mouche / un moustique, écraser une mouche avec un gant de boxe / un marteau / un marteau-pilon, prendre un marteau-pilon pour enfoncer un clou* : employer des moyens disproportionnés à une situation donnée, et moins efficaces que des moyens plus modestes.
- [12] *encéphalogramme plat* : absence totale d'action, d'intérêt – Allusion à la mort cérébrale.
- [13] *erreur de casting* : a) fait de ne pas être à sa place, de ne pas être à la hauteur ; b) personne qui est dans cette situation.
- [14] *être (carrément/complètement) à l'ouest* (fam.) : être à côté de la réalité, avoir un comportement un peu fou, être sous l'effet de la drogue ou de l'alcool – Calque de l'anglais *to go west* qui a pénétré en France d'abord parmi les usagers de drogue. *Carrément à l'ouest* est aussi le titre d'un film de Jacques Doillon de 2001.
- [15] *être / se mettre en mode veille* : être / se mettre en position d'attente, en suspens, sans activité apparente – Métaphore de l'appareillage électronique.
- [16] *être sous amphétamines/ecstasy/ecsta/speed/acide/taz* (fam.) : être sous l'effet d'un produit psychostimulant, dopant – *Speed* désigne les stupéfiants appartenant à la catégorie des substances stimulantes, comme les amphétamines ou la cocaïne.
- [17] *faire fumer/chauffer la carte (bleue/bancaire)* (fam.) : faire un usage intensif d'une carte bancaire, dépenser beaucoup.
- [18] *faire le service minimum* : se montrer particulièrement discret, ne pas donner toute sa mesure, rester en deçà d'une prestation attendue – Par référence au service minimum mis en place pendant les grèves, les congés, les week-end.
- [19] *foutage de gueule* (fam.) : action de se moquer de qqn.
- [20] *franchir la ligne jaune/blanche* : avoir un comportement qui dépasse les limites permises par les convenances, aller au-delà de ce qui est admis, autorisé – Par référence au franchissement, par un véhicule, d'une ligne continue (naguère jaune, aujourd'hui le plus souvent blanche) sur la chaussée.

⁹³ A szólások francia nyelvű definícióihoz és magyarázataihoz lásd: BERNET – RÉZEAU 2008; *Le Petit Robert de la langue française* 2009.

- [21] *fumer la moquette* (fam.) : ne pas être dans son état normal, délirer.
- [22] *génération Tanguy* : génération des 25–30 ans qui, souvent faute de moyens économiques suffisantes, continue à vivre au domicile parental – D’après le film *Tanguy* d’ÉTIENNE CHATILIEZ (2001). Génération Tanguy est aussi le titre d’une chanson de SNIPER (2006).
- [23] *herbe qui fait rire* (euph.) : cannabis – Calque de l’anglais *laughing grass*.
- [24] *Il y a un bug* : Il y a une erreur quelque part, il y a une difficulté imprévue.
- [25] *Je ne suis pas mère Teresa* : locution phrastique pour refuser d’être considéré comme une personne providentielle, prête à tous les sacrifices par qqn qui peut fort bien se tirer d’affaire tout seul – Par référence à AGNES GONXHA BAJAXHIU, dite Mère Teresa (1910–1997), d’origine albanaise, religieuse qui consacra sa vie aux déshérités.
- [26] *jouer les Mères Teresa, se la jouer Mère Teresa* : se dévouer sans compter pour les autres.
- [27] *la France d’en bas* : antithèse de *la France d’en haut* et popularisée par JEAN-PIERRE RAFFARIN – L’expression caractéristique du discours politique renvoie à l’opposition entre le centre et le local, entre les projets des décideurs parisiens et les réalités du terrain et/ou à une incompréhension mutuelle entre des élites coupées des réalités et des milieux populaires.
- [28] *l’Arabe du coin* : a) magasin d’alimentation de proximité dans les grandes villes et leurs banlieues, traditionnellement tenu par des commerçants originaires d’Afrique du Nord, pratiquant des horaires très étendus ; b) commerçant qui tient ce magasin.⁹⁴
- [29] *le maillon faible* : l’élément le plus fragile d’un groupe humain – Par allusion à une émission de télévision sur TF1 à partir de juillet 2001. Calque de l’anglais *weak link*.
- [30] *le parti des pêcheurs à la ligne, les pêcheurs à la ligne* : les abstentionnistes lors d’une consultation électorale.
- [31] *mettre en stand-by; être en stand-by* : mettre en attente, suspendre – Du vocabulaire des compagnies d’aviation.
- [32] *mettre la pression à qqn* : user de tous les moyens pour amener qqn à faire ce que l’on veut au moment où l’on veut – Très employé dans la langue du sport, où *pression* est en train de remplacer l’anglicisme *pressing*.
- [33] *mettre le turbo* (fam.) : changer d’allure, aller plus vite, faire le nécessaire pour donner toute sa mesure.
- [34] *nettoyage au Karcher* : fait de tout mettre en œuvre, sans ménagement, pour écarter les responsables d’une situation inacceptable.
- [35] *nettoyer/passer/décaper au Karcher* : a) faire subir une rénovation complète, un changement radical à qqn ; b) mettre tout en œuvre, sans ménagement, pour écarter les responsables d’une situation inacceptable – Par allusion à une déclaration en juin 2005 du ministre de l’Intérieur d’alors (NICOLAS SARKOZY) à la Courneuve, après la mort d’un enfant tué par balles perdues lors d’une rixe entre bandes rivales. Le Karcher est une marque déposée de nettoyeurs hydrauliques à haute pression.
- [36] *Où est la caméra (cachée) ?* : locution phrastique pour indiquer, lorsqu’on est confronté à une situation abracadabrante, que l’on subodore une mystification.
- [37] *par pack(s)/paquet(s) de douze* (fam.) : en nombre, en grande quantité – Par référence au conditionnement de nombreux produits de consommation courante.
- [38] *parachute en or, parachute doré* : solution de repli particulièrement avantageuse – Calque de l’anglais *golden parachute*.
- [39] *parler cash* (fam.) : parler franc, s’exprimer sans détours, brutalement.
- [40] *placer/pousser le curseur trop loin* : exagérer.

⁹⁴ [...] l’expression *l’Arabe du coin* est devenue tellement générique qu’elle peut très bien concerner, notamment à Paris et selon les quartiers, un Grec, un Turc ou un Polonais. (*Le Monde*, 14–15 janvier 2007, cahier TV & Radio, 23).

- [41] *plombier polonais* : prorotype du travailleur étranger dont le statut précaire et le salaire très bas constituent une menace pour le modèle social français – Les controverses provoquées par une directive européenne proposée par le commissaire FRITS BOLKENSTEIN sont à l’origine de la diffusion de cette formule en 2005.
- [42] *politiquement correct* : qui a recours à l’euphémisme et travestit des termes trop précis désignant des réalités ou des situations qui peuvent choquer – Emprunt à l’américain *politically correct*.
- [43] *politiquement incorrect* : qui s’oppose à un certain consensus, qui n’est pas conforme à l’ordre établi.
- [44] *porteur d’eau / de valise* : personne qui apporte son concours à un leader en se chargeant des tâches subalternes – Métaphore de la langue du cyclisme.
- [45] *salarié/employé/travailleur Kleenex* : salarié dont le contrat de travail est sous le signe de la précarité – Par référence à l’appellation commerciale de mouchoirs en papier jetables.
- [46] *se situer entre le clavier et la chaise, se situer entre le clavier et le siège* : périphrase désignant la place occupée par l’utilisateur d’un ordinateur ou d’un terminal informatique et, par métonymie, le rôle de celui-ci dans le fonctionnement de ces appareils (la locution est surtout employée pour imputer certains dysfonctionnement aux utilisateurs) – Calque de l’anglais *between the keyboard and the chair/seat*.
- [47] *sortir du placard* : révéler ses orientations sexuelles (précisément bisexuelles ou homosexuelles) et les assumer en tant que telles – Calque de l’anglais *to come/get out of the closet*.
- [48] *sourire Aquafresh/Colgate* : sourire éclatant et commercial comparable à celui des affiches, photos et films publicitaires pour les dentifrices.
- [49] *surfer sur la vague* : tirer parti de qqch., profiter d’un courant propice.
- [50] *total plantage* : échec complet – Dérivé de *se planter*.
- [51] *travail au gris* : condition d’un salarié dont le travail n’est qu’en partie effectué et rémunéré selon les dispositions légales.
- [52] *world compagnie/company* : symbole du capitalisme triomphant et du cynisme des puissances financières dans une économie mondialisée – Formule reprise aux *Guignols de l’Info* sur Canal+. *Michael Kael contre la World News Company* est aussi le titre d’un film français de CHRISTOPHE SMITH (1998).

Bibliográfia

- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ 2009. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelven és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d’Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d’Études Françaises* (Budapest), n° 4, 23–33.
- BÁRDOSI VILMOS 2008. Les figés du français : héritage classique et renouvellement. In MARÍA ÁLVAREZ DE LA GRANJA (ed.) 2008. *Lenguaje figurado y motivación. Una perspectiva desde la fraseología*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 81–96. (Studien zur romanischen Sprachwissenschaft und interkulturellen Kommunikation, Band 41).
- BÁRDOSI VILMOS – SZABÓ DÁVID 2007. *Francia–magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERNET, CHARLES – RÉZEAU, PIERRE 2008. *On va le dire comme ça. Dictionnaire des expressions quotidiennes*. Balland, Paris.
- DOBROVOL’SKIJ, DMITRI 1995. *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik. Studien zum Thesaurus deutscher Idiome*. Gunter Narr Verlag, Tübingen.

- DRIVAUD, MARIE-HÉLÈNE 2006. *Les années Petit Robert de acide à ZEP. 40 années de langue française*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- HUGO, VICTOR 1858. Cromwell. In *Théâtre*. Librairie de L. Hachette et Cie, Paris.
- KISS JENŐ 2009. Globalizáció és anyanyelvi versenyképesség. In BÁRDOSI VILMOS (ed.) 2009. *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 199–203.
- Le Petit Robert de la langue française* (2009). Version électronique.
- SCHEMANN, HANS 2000. *Idiomatik und Anthropologie. „Bild“ und „Bedeutung“ in linguistischer, sprachgenetischer und philosophischer Perspektive*. Georg Olms Verlag, Hildesheim.
- VAUGELAS (é. n.). *Remarques sur la langue française*. Nouvelle édition par A. CHASSANG. Bibliothèque historique de la langue française. Léopold Cerf Éditeur, Paris.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2010. *Nem babra megy a játék! A bab szó frazeológiai konceptualizálódása néhány európai nyelvben.* In BÁRDOSI VILMOS – KISS GÁBOR (szerk.) 2010. *Szótárak, szólások, nevek vonzásában: köszöntő könyv Fábián Zsuzsanna tiszteletére*, 60. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 39–48.

NEM BABRA MEGY A JÁTÉK! A BAB SZÓ FRAZEOLÓGIAI KONCEPTUALIZÁLÓDÁSA NÉHÁNY EURÓPAI NYELVBEN

1. A *Családnevek enciklopédiája* szerint (HAJDÚ 2010, 155) a *Fábián* családnév valószínűsíthetően a latin *faba* 'bab' jelentésű szóra vezethető vissza. Előbb a 'babos, babtermelő' jelentésű *Fabius* nemzetségnévvé vált, amelyből később kialakult a *Fabianus* 'a *Fabius* nemzetséghez tartozó személy' egyénnév, majd keresztnév. A latin *-us* végződés lekopása és az első szótag magánhangzójának a hangsúly hatására történő megnyúlása után a *Fábián* alakban vált ma is elég gyakori apai családnévvé.

Az etimológiai szótárak a magyarban tulajdonnévként 1211-ben, köznévként pedig 1405 körül megjelenő *bab* szóban szláv eredetű jövevényszót látnak, ami ma is több szláv nyelvben él többnyire a 'lóbab' (*Vicia faba*) jelentésben. Például: lengyel *bób*, horvát, szerb *bob*, szlovák *bôb*, orosz *боб*. E szavak mind a latin *FABA* szóra vezethetők vissza. A 'lóbab' jelentésről az Amerikából jött közönséges bab (*Phaseolus vulgaris*) jelentésre a XVI. századtól váltott át. Ezt egyébként régebben borsó alaptagú szerkezetekkel is megnevezték: *törökborsó*, *fárafolyó borsó*, *oláhborsó*. Tájjellegű szinonimája az Alföldön a *paszuly* vagy Erdélyben a *fuszulyka*. (BENKŐ 1984, I, 208–209; ZAICZ 2006, 48).

A kiváló névtanos FÁBIÁN ZSUZSANNÁNAK valószínű semmi újat nem mondanak a fenti sorok. Az azonban remélhetőleg FÁBIÁN ZSUZSANNÁT, a jeles frazeológust és lexikográfust is érdekelni fogja, hogy a családnévhez kapcsolódó *bab* szó hogyan és milyen szólásokban, közmondásokban, néphitben rögzült, konceptualizálódott, illetve kodifikálódott lexikográfiaiilag elsősorban a magyarban, de más európai nyelvekben (pl. a franciában, a németben, az olaszban, a spanyolban) is. E rövid eszmefuttatással és elemzéssel szeretném sok szeretettel köszönteni születésnapja alkalmából a régi barátot, a mindig segítőkész kollégát, a frazeológia, a lexikográfia, az onomasztika lelkes és lendületes oktatóját és kutatóját.

2. **Növényteni szempontból** a babot a lexikonok a pillangósvirágúak családjának főképpen az Újvilágból származó nemzetségeként írják le, amelynek mintegy 200 faja létezik (*Magyar Nagylexikon*, II, 761). Közülük számos fontos táplálék, takarmány, zöldtrágya vagy dísznövény. Dél-Amerikából (Peruból) terjedt el valamennyi földrészre. Magyarországra az első babot PURKIRCHNER GYÖRGY pozsonyi orvos hozta be

1560-ban. Sokáig ritkaságnak és drága ételnek számított, a XVII. századtól azonban néptáplálékká vált.

3. Általános elterjedését **nyelvészeti szempontból** is jól tükrözi az a tény, hogy a magyar nyelvben a *bab* szóval és összetételeivel (*bablé, babléévés, bableves, babos, babostányér, babszem, babvető*), valamint tájjellegű szinonimáival (*fuszulyka, paszuly*) és azok összetételeivel (*fuszulykalé, fuszulykaszem*) milyen sok – szám szerint 47 – szólás, szójárás, közmondás keletkezett és él még ma is, elsősorban dialektális használatban, a legkülönbözőbb jelentésekben (BÁRDOSI 2009; B. LŐRINCZY 1979; O. NAGY 1976; SZEMERKÉNYI 2009), amint azt az alábbi lista is mutatja.

BAB

1. (A) *keserű babot is édessé tesz(i) az éhség.* (táj) Az éhes ember nem válogat az ételben. 2. *akkor, mikor a bab meg borsózápor esett* (táj) régen 3. *Babot ettél?* (táj) Eszeden vagy? 4. *Babot is főznek valahol, nem csak lencsét.* (táj) Lesz még nekem jobb sorsom is! 5. *Babot sem levéért főzik.* (rég) Nem egyformán vesszük hasznát a dolgoknak. 6. *Egy szem babot sem ér.* [Egy babot sem adnék érte.] (rég) semmit sem ér 7. *forog, mint a bab a fazékban* 8. *Ha [ahogy] így nézem a babot.* (táj) Ha jól megnézem ezt a sok különféle dolgot... 9. *jóllakott babbal* (táj) terhes 10. *megrottyant, mint Csipán a bab* (táj) <szétfőtt ételre mondják> 11. *Megveszett, babot ette [evett].* (táj) <arra az emberre mondják, aki ok nélkül haragszik> 12. *Nem babodban találtál.* (rég) Én sem vagyok akárki! 13. *Nem babra [ritk. babba] megy a játék!* Fontos dologról van szó, nagy tét forog kockán. 14. *nincs egy babja se* (táj) nincs pénze 15. *ráhabart, mint Csári a babra* (táj) elront vmit 16. *Sok babot kell addig megenned!* (nép) Sokat kell még nőned, erősödnöd v. okosodnod! 17. *Sós babot eszik, vizet iszik rá.* (rég) <fősvény ember jellemzése> 18. *Veszekedik a bab a hasában.* (táj) <veszkező gyerekekre mondják> 19. *veti a babot* (táj) zsörtölődve sokat beszél

BABLÉ

20. *megadta a bablé árát* (rég) ráfizetett a dologra, meglakolt vmiért 21. *Nem a tavalyi bablé.* (táj) Jó lesz takarékoskodni azzal, ami van.

BABLÉEVÉS

22. *izzad, mint Móric a babléévésbe* (táj) könnyű munkában is kifárad

BABLEVES

23. *Ne neves, mert kifut [elfut. v. elhül] a bableves!* (táj, tréf) <annak mondják, aki ok nélkül nevet>

BABOS

24. *babos kendő* (nép) pettyes kendő

BABOSTÁNYÉR

25. *Eltörött a babostányér.* (táj, szépítő) a nagy dolgát végezte, székelt

BABSZEM

26. *Babszem Jankó* (nép) kicsi gyermek 27. *babszem nagyságú apró, kicsi*

BABVETŐ

28. *beszél mindig, mint a babvető* (táj) folyton beszél 29. *motyog, mint a babvető boszorkány* (táj) mindig motyog

FUSZULYKA

30. *fuszulykátul szuszog hátul* (táj, tréf, szépítő) szellentget 31. *Zörgök, mint a főtelen faszujka.* (táj) <a „Hogy vagy?” kérdésre válaszként: meglehetősen>

FUSZULKALÉ

32. *Hogy rontson ki a fuszulykalé!* (táj) <szitkozódás kifejezése>

FUSZULKASZEM

33. *Fuszulykaszemet látni halomba: bánat.* (táj) <babonás mondóka bánat kifejezésére>

PASZULY

34. *árva paszulyt sem adna vmiért* (táj) semmit sem ér vmi 35. *Elülhetsz a paszulyba!* (táj) <ügyetlen embernek mondják> 36. *kialudná a paszulyból a húst* (táj, tréf) nagyon sokat tud és szeret aludni 37. *kínlódik, mint a paszuly hús nélkül* (táj) sok gonddal, bajjal él, sokat szenved 38. *Mátyás behabarja a paszulyt.* (táj) <akkor mondják, ha Mátyás-nap táján nagyon hideg, fagyos idő van> 39. *olyan savanyú, hogy paszulyt lehetne vele főzni* (táj) nagyon savanyú <bor> 40. *Paszuly se lesz belőle.* [Nem lesz abból paszuly se.] (nép) Semmi sem lesz belőle, nem fog az sikerülni. 41. *paszulyért jár az óra* (táj) nem jól jár az óra 42. *paszulyt sem ér* (nép) semmit sem ér 43. *Sok paszulyt kell még addig megenned.* (táj) <gyerekek mondják, ha erején felüli vállalkozásba fog: sokat kell még addig erősödnöd, nődnöd> 44. *sűrit, mint a ritka paszuly* (táj, gúny) sűrög-forog, igyekszik nélkülözhetetlennek feltüntetni magát 45. *Toszulj paszuly!* (táj, tréf) Húzódj odább! 46. *Úlj a paszulyba savanyodni!* (táj, tréf) Menj a csodába, tűnj el!

PASZULKARÓ

47. *sovány, mint a paszulykaró* (táj) sovány és hórihorgas személy <különösen nő>

A fenti frazeológiai korpuszt több szempontból is lehet vizsgálni. Jelen tanulmányban ezek közül háromra – a) a frazématípusokra, b) a használati minősítésekre és c) az onomasziológiai jellemzőkre – kívánok kitérni.

a) Tipológiai szempontból (BÁRDOSI 2009, 7–8) négyféle frazématípus található az anyagban:

(i) a klasszikus értelemben vett **szólások** (13 db = 28%): *akkor, mikor a bab meg borsózápor esett; árva paszulyt sem adna vmiért; babos kendő; Babszem Jankó; babszem nagyságú; fuszulykátul szuszog hátul; jóllakott babbal; kialudná a paszulyból a húst; megadta a bablé árát; nincs egy babja se; paszulyért jár az óra; paszulyt sem ér; veti a babot;*

(ii) a **szóláshasonlatok** (10 db = 21%): *beszél mindig, mint a babvető; izzad, mint Móric a bablévésbe; kínlódik, mint a paszuly hús nélkül; megrottyant, mint Csipán a bab; motyog, mint a babvető boszorkány; olyan savanyú, hogy paszulyt lehetne vele főzni; ráhabart, mint Csári a babra; sovány, mint a paszulykaró; sűrit, mint a ritka paszuly;*

(iii) az ún. **helyzetmondatok, szójárások** (21 db = 45%): *Babot ettél?; Egy szem babot sem ér. [Egy babot sem adnék érte.]; Eltörött a babostányér.; Elülhetsz a paszulyba!; Fuszulykaszemet látni halomba: bánat.; Ha [ahogy] így nézem a babot.; Hogy rontson ki a fuszulykalé!; Mátyás behabarja a paszulyt.; Megveszett, babot ette [evett].; Ne ne vess, mert kifut [elfut. v. elhül] a bableves!; Nem a tavalyi bablé.; Nem babodban találtál.; Nem babra [ritk. babba] megy a játék!; Paszuly se lesz belőle. [Nem lesz abból paszuly se.]; Sok babot kell addig megenned!; Sok paszulyt kell még addig megenned.; Sós babot eszik, vizet iszik rá.; Toszulj paszuly!; Úlj a paszulyba savanyodni!; Veszekedik a bab a hasában.; Zörgök, mint a főtelen faszujka.*

(iv) a **közmondások** (3 db = 6%): *(A) keserű babot is édessé tesz(i) az éhség.; Babot is főznek valahol, nem csak lencsét.; Babot sem levéért főzik.*

Szembeötlő, hogy míg a szólások, szóláshasonlatok száma a nagyobb frazeológiai anyagon végzett vizsgálatoknál megszokott, átlagos gyakorisági értéket mutatja, kiemelkedően magas (majdnem ugyanannyi, mint az előző kettő együttesen) az adott beszédhelyzetekhez kötődő, azokban rutinszerűen ismételtető ún. helyzetmondat, szójárás előfordulási gyakorisága. Ez értelemszerűen összefügg a bab már említett mindennapos, néptáplálék jellegével. A közmondások alacsony képviselői aránya is megfelel az elvártaknak.

b) A használati minősítéseket vizsgálva megállapítható, hogy ma az elterjedtség, a néptáplálék jelleg ellenére a 47 frazéma között a szótárak csupán kettőt (4%) minősítenek köznapinak, a mindennapi nyelvhasználatban élőknek (*babszem nagyságú; Nem babra [ritk. babba] megy a játék!*). 5 frazéma (11%) kapott népies minősítést (*babos kendő; Babszem Jankó; Paszuly se lesz belőle. [Nem lesz abból paszuly se.]; paszulyt sem ér; Sok babot kell addig megenned!*), aminek értelmében e szókapcsolatok a mai köznyelvben többé-kevésbé ismertnek vehetők. További 5 frazéma (11%) régies minősítéssel szerepel (*Babot sem levéért főzik.; Egy szem babot sem ér. [Egy babot sem adnék érte.]; megadta a bablé árát; Nem babodban találtál.; Sós babot eszik, vizet iszik rá.*), és e szókapcsolatok a mai nyelvhasználó számára valóban már nem élő egységeket takarnak. A frazémák túlnyomó többsége (34 frazéma = 74%) pedig kifejezetten csak tájjelleggel bír, azaz használatuk egy-egy tájegységhez, szűkebb földrajzi egységhez kötődik (*A keserű babot is édessé tesz(i) az éhség.; akkor, mikor a bab meg borsózápor esett; árva paszulyt sem adna vmiért; Babot ettél?; Babot is főznek valahol, nemcsak lencsét.; beszél mindig, mint a babvető; Eltörött a babostányér.; Elülhetsz a paszulyba!; fuszulykaszemet látni halomba: bánat; fuszulykátul szuszog hátul; Ha [ahogy] így nézem a babot.; Hogy rontson ki a fuszulykalé!; izzad, mint Móric a babléévésbe; jóllakott babbal; kialudná a paszulyból a húst; kínlódik, mint a paszuly hús nélkül; Mátyás behabarja a paszulyt.; megrottyant, mint Csipán a bab; Megveszett, babot ette [evett].; motyog, mint a babvető boszorkány; Ne ne vess, mert kifut [elfut. v. elhül] a bableves!; Nem a tavalyi bablé.; nincs egy babja se; olyan savanyú, hogy paszulyt lehetne vele főzni; paszulyért jár az óra; ráhabart, mint Csári a babra; Sok paszulyt kell még addig megenned.; sovány, mint a paszulykaró; sűrít, mint a ritka paszuly; Toszuj paszuly!; Ül a paszulyba savanyodni!; Veszekedik a bab a hasában.; veti a babot; Zörgök, mint a főtelen faszujka.). Kiegészítő használati minősítést csak a tájjelegű frazémák között találunk: négy esetben tréfás, egy esetben tréfás és szépítő, egy esetben szépítő, egy esetben gúnyos, egy esetben pedig ritka minősítés árnyalja a frazéma használati körét.*

c) Onomasziológiai megközelítésben vizsgálatunk tárgya az alábbi, kapcsos zárójel között kiskapitálissal jelölt különféle kognitív tartományok, állapotok, minőségek, cselekvések kifejezésére fordul elő:

{ÁLOMSZUSZÉK} *kialudná a paszulyból a húst* – {BÁNAT} *fuszulykaszemet látni halomba: bánat* – {BIZAKODÁS} *Babot is főznek valahol, nem csak lencsét.* – {BIZTATÁS MEGERŐSÖDÉSRE, NÖVÉSRE} *Sok paszulyt kell még addig megenned.* – {BÜSZKE} *Nem babodban talál-tál.* – {ÉHES} *A keserű babot is édessé tesz(i) az éhség.* – {ELRONT} *ráhabart, mint Csári a babra* – {ÉRTÉKTELEN} *árva paszulyt sem adna vmiért; Egy szem babot sem ér. [Egy babot sem adnék érte.]; paszulyt sem ér* – {FELSZÓLÍTÁS TÁVOZÁSRA, FÉLREHÚZÓDÁSRA} *Úlj a paszulyba savanyodni!; Toszuj paszuly!* – {FIGYELMEZTETÉS NEVETÉS ABBAHAGYÁSÁRA} *Ne ne- vess, mert kifut [elfut. v. elhül] a bableves!* – {FONTOS} *Nem babra [ritk. babba] megy a játék!* – {FONTOSKODÁS, NYÜZSGÉS} *sűrit, mint a ritka paszuly* – {FÖSVÉNY} *Sós babot eszik, vizet iszik rá.* – {HIDEG} *Mátyás behabarja a paszulyt.* – {KAPKOD} *forog, mint bab a fazék- ban* – {KICSI} *Babszem Jankó; babszem nagyságú* – {KIFÁRAD} *izzad, mint Móric a bablevésbe* – {KRITIZÁL} *Babot ettél?* – {KUDARC} *megadta a bablé árát; Paszuly se lesz belőle. [Nem lesz abból paszuly se.]* – {KÜLÖNBESÉG} *Babot sem levéért főzik.* – {LEKICSINYLÉS KIFEJEZÉSE} *Sok babot kell addig megenned!* – {MOGORVA} *Megveszett, babot ette [evett].* – {MOTYOG} *motyog, mint a babvető boszorkány* – {PÉNZTELEN, SZEGÉNY} *nincs egy babja se* – {PETTYES} *babos kendő* – {PONTOS IDŐ} *paszulyért jár az óra* – {RÉGEN} *akkor, mikor a bab meg borsózápor esett* – {SAVANYÚ} *olyan savanyú, hogy paszulyt lehetne vele főzni* – {SOVÁNY} *sovány, mint a paszulykaró* – {SZÉKEL} *Eltörött a babostányér.* – {ZELLENT} *fu- szulykátul szuszog hátul* – {SZENVED} *kínlódik, mint a paszuly hús nélkül* – {SZÉTFŐ} *meg- rottyant, mint Csipán a bab* – {SZITKOZÓDÁS} *Hogy rontson ki a fuszulykalé!* – {SZÓSZÁTYÁR} *beszél mindig, mint a babvető; veti a babot* – {TAKARÉKOSKODÁS} *Nem a tavalyi bablé.* – {TERHES} *jőllakott babbal* – {TÖPRENGÉS KIFEJEZÉSE} *Ha [ahogy] így nézem a babot.* – {ÜGYET- LEN} *Elülhetsz a paszulyba!* – {VÁLASZ A „HOGY VAGY?” KÉRDÉSRE} *Zörgök, mint a főtelen faszujka.* – {VESZEKEDŐS} *Veszekedik a bab a hasában.* – {ZSÖRTÖLÖDIK} *veti a babot*

A fenti listában megfigyelhető a fogalomkörök igen változatos, szerteágazó volta, ami ismét csak a vizsgált növény és étel mindennapos voltával hozható összefüggésbe. Csupán 4 olyan fogalomkör van, amelyhez egynél több frazéma tartozik: {ÉRTÉKTELEN = 3}, {FELSZÓLÍTÁS TÁVOZÁSRA = 2}, {KICSI = 2}, {KUDARC = 2}, az összes többi ese- tében egy-egy állandósult szókapcsolat egy-egy fogalomkört konceptualizál.

A vizsgált korpusz egyértelműen legélőbb és leggyakoribb egysége a 'fontos, ko- moly dologról van szó, nagy tét forog kockán' jelentésű **nem babra megy a játék** fra- zéma. Egy 2010. március 15-i internetes keresés több mint 19 000 találatot eredmé- nyezett vele kapcsolatban a legkülönbözőbb kontextusokban. Pl.:

Nem babra megy a játék – Ma este 20 órakor kulcsfontosságú selejtező-mér- kőzést vív egymással a magyar és a svéd válogatott Budapesten. Magyar győ- zelem esetén a két csapat közti különbség 7 pontra nőne. – <http://www.focitipp.hu/?content=cikkek&id=3724>

„A magyarban tehát a bab szó az egyik leggyakoribb összetevője a népi és hi- vatalos magyar növényneveknek. Számításaink szerint a mai magyar nyelv hi- vatalosan hetvenkét különféle babot ismer, ezeknek a neveknek több mint negyven, különböző rendű és rangú növénytaxon felel meg. Komolyan oda kell tehát figyelni, amikor babokról beszélünk. Hiszen „nem babra megy a já-

ték”: szinte mindegyik bab mérgező, csak hogy a Phaseolus-babok méreganyagai főzéskor lebomlanak, a Vicia-babok méreganyagai kioldódnak a főzővízzel („a babot nem a levéért főzik” vö. Szenczi Molnár 1604/1621), de vannak olyan babok is, melyekből főzéssel a legerősebb mérgek készíthetők.” (SZABÓ T. 2010)

A szólás eredete a kocka- vagy kártyajátékokra vezethető vissza, ahol pénz helyett gyakran valami értéktelen, de megszámlálható dolgot tettek ki a játékosok tétként maguk elé, s a győztes ebből nyert meghatározott értékben. A játék komolyságát persze nagyban befolyásolta, ha pénz helyett például csak értéktelen babszem volt a tét (SZEMERKÉNYI 2009, 89).

4. Magyar toponímiai vonatkozásban a XIV. századtól létező *Fábiánháza* 'helység Szabolcs-Szatmár megyében Nyírbátortól keletre' és az eredetileg Szent Fábián és Szent Sebestyén vértanúk tiszteletére szentelt templom körüli kun szállás nevét őrző *Fábiánsebestyén* 'helység Csongrád megyében Szentestől keletre' érdemel említést (Kiss 1997, I, 438).

5. A nyelvészeti megközelítés után végül érdekességként említsük meg, hogy **folklorisztikai szempontból** a babnak már az ókori néphitben megkülönböztetett szerepe volt. A belőle főzött vagy a hozzá kapcsolódó étkek főleg a karácsonyi ünnepkörben és a farsangi–böjti időszakban töltöttek be jelentős hiedelmi funkciót.⁹⁵ Használták bőség- és termékenységvarázslásra, jósoltak vele (ezt hívták babvetésnek), és mivel jelképes értelemben a lélek átmeneti helyének hitték, fontos szerepet játszott még a halottkultuszban, a szellemvilággal való kapcsolatteremtésben és az év megújító rítusaiban (*Magyar Nagylexikon*, II, 761).

6. Érdemes a vizsgált magyar frazeológiai korpuszt más nyelvekkel való összehasonlításban is értékelni. Ellenőrzésképpen a *bab* szó néhány európai nyelvben meglévő változatainak (francia *fève*, *haricot*; német *Bohne*; olasz *fagiolo*, *fava*; spanyol *haba*) frazeológiai szerepvállalását tekintettük át.

Elsőként megállapítható, hogy a kontrollnyelvekben a rendelkezésre álló lexikográfiai források alapján (REY – CHANTREAU 1997; *TLFi*; *Le Nouveau Petit Robert 2010*; *Littré*; *Duden 1992*; SCHEMANN 1989; HERCZEG – JUHÁSZ 2000; FÁBIÁN 2003; SÁNCHEZ 1997; *Diccionario de la lengua española*) lényegesen kevesebb – a magyar 47 frazémával szemben összesen 34 – frazéma szerepelt a *bab* szóval és szinonimáival: francia 12 frazéma (7 *fève*, 5 *haricot*), német 10 frazéma (7 *Bohne*, 2 *Bohnenstange*, 1 *Bohnenstroh*), olasz 7 frazéma (2 *fagiolo*, 5 *fava*), spanyol 5 frazéma (*haba*). Ennek

⁹⁵ A *babkirály* például a Vízkeresztkor tartott ünnepi lakoma királya volt. Nyugat-Európában elterjedt szokás szerint az ünnepi ebéd része egy sütemény, amelybe babszemet sütnek. Akinek a babszem jut, az a babkirály vagy babkirálynő. Uralkodótársat vesz maga mellé, ő a lakoma korlátlan irányítója, parancsainak mindenki köteles engedelmességni. A babkirály módosult formában és megváltozott jelentéssel Európa más részein is él (a *vízkereszt*i bab helyett például pénzürmét sütnek a tésztába, s a hiedelem szerint a megtalálója egész évben szerencsés lesz). A szokás a római Saturnalia-ünnepekig vezethető vissza. A Saturnaliákon babbal sorsolták ki a többnapos ünnepség lakomakirályát (*Magyar Nagylexikon*, II, 761).

természetesen fő oka az, hogy – ellentétben a magyarral – e nyelvekben a források alapján nem vizsgáltam a speciális tájnyelvi frazeológiai anyagot.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a kontrollanyag sokkal több élő frazémát tartalmaz, mint a magyar anyag. Amint láttuk, a magyarban valójában csak a *babos kendő*, *babszem nagyságú*, *babszem Jankó* és a *Nem babra megy a játék* szókapcsolatok használatosak igazán manapság.

A 12 **francia** frazéma többsége (10) szólás, és csak 2 helyzetmondat. Kulcsszavaiat 7 esetben a *fève*, 5 esetben pedig az *haricot* szavak alkotják (mindkettő a bab megjelölésére szolgál). A szókapcsolatkorpuszból 7 igen gyakori (közülük 3 bizalmas stílusértékű) az alábbi fogalomkörök kifejezésére: {BOSSZANTÁS} *courir sur le haricot (à qqn)* (biz) 'az agyára megy vkinek', {INGYENMUNKA VÉGZÉSE} *travailler pour des haricots* (biz) 'bagóért dolgozik', {LEMONDÁS} *C'est la fin des haricots*.⁹⁶ 'Mindennek vége.', {PÜNKÖSDI KIRÁLY MEGNEVEZÉSE} *le roi de la fève* 'babkirály', {SEMMI(T)} *Des fèves !* 'bakfitty!', Frászt!', {SOVÁNY SZEMÉLY JELLEMZÉSE} *un vrai haricot* 'sovány, mint a paszulykaró', {VÁRAKOZIK} *compter les fèves* (biz) 'malmozik'. A többi 5 frazéma régies: {SIKER, SZERENCSE} *avoir/gagner la fève, trouver la fève (au/du gâteau)* 'szerencséje van', {SZEMREHÁNYÁS BUTA, ÜGYETLEN VISELKEDÉS MIATT} *Les fèves sont en fleur, les fous en vigueur. [Il a passé par un champ de fèves en fleurs.]*⁹⁷ 'kb. Rájött a bolondóra.', {EGYENLŐTLENSÉG} *rendre pois pour fèves; donner un pois pour avoir une fève* 'kb. nem viszonozza a kölcsönt', {NÉMET KATONA MEGNEVEZÉSE A 2. VILÁGHÁBORÚBAN} *un haricot vert*.

A **német** frazémalista csak szólásokat és szóláshasonlatokat tartalmaz, amelyek 7 esetben a *Bohne* 'bab', 2 esetben a *Bohnenstange* 'babkaró', 1 esetben pedig a *Bohnenstroh* 'babszalma' kulcsszó köré szerveződnek. A 10 – többségében (7) bizalmas stílusértékű – szólás és szóláshasonlat mind lexikográfiailag dokumentált, köznapi, gyakori az alábbi fogalomkörök kifejezésére: {BUTA} *dumm wie Bohnenstroh sein* 'buta, mint a sötét éjszaka', *nicht die Bohne von etw. verstehen/begreifen* (biz) dunsztja sincs vmiről, {ÉRTÉKTELEN VMI} *nicht die Bohne wert sein* (biz) 'fabatkát / egy szem babot sem ér', {KÖZÖMBÖS} *jn. nicht die Bohne interessieren* (biz) 'fütyül vmire', {LELŐ, MEGÖL VKIT} *jm. blaue Bohnen in den Leib schicken* 'golyót ereszt vkibe', {MAGAS, HÓRIHORGAS} *eine (richtige) Bohnenstange sein; (so) lang wie eine Bohnenstange (sein)* 'sovány/hórihorgas, mint a paszulykaró; égimeszelő; langaléta', {PUSKAGOLYÓ MEGNEVEZÉSE} *blaue Bohnen* (biz) 'puskagolyó', {SEMMI(T)} *nicht die Bohne* (biz) 'Bakfitty!, Frászt! Szó sem lehet róla!', {SOVÁNY} *dürr wie eine Bohnenstange sein* (biz) 'sovány, mint a paszulykaró', {SÜKET} *Bohnen in den Ohren haben* (biz) 'süketnek tetteti magát'.

A 7 **olasz** frazéma mind szólás, melyeknek többsége (5 frazéma) a *fava*, 2 pedig a *fagiolo* kulcsszóra épül (mindkettő a bab megjelölésére szolgál). Egy ritka minősítésű szólás kivételével lexikográfiailag dokumentált, köznapi, gyakori, 2 esetben bizalmas

⁹⁶ Utalás az internátusok szegényes étkezési szokásaira, ahol az olcsó bab túl gyakran szerepelt az étlapon. Ha már az sem volt, akkor az tényleg mindennek a végét jelentette.

⁹⁷ A babról régen úgy gondolták, hogy rendszeres fogyasztása elbutítja az embert.

stílusértékű egységekről van szó, amelyek az alábbi fogalomkörök kifejezésére használatosak: {FELSZÓLAL} *prendere la sua fava* (ritk) 'hangot ad véleményének', {LENÉZ VKIT} *non stimare q a fava* 'sem mire se becsül vkit', {ÖNTELT} *avere gran fava* 'nagyon öntelt', {SIKER} *capitare/venire a fagiolo* (biz) 'kapóra jön vkinek vmi', {SÜTEMÉNYNÉV} *fava dei morti* 'halottak napján fogyasztott édes aprósütemény', {TETSZIK VKINEK VMI} *andare a fagiolo* (biz) 'ínyére van vkinek vmi', {ÜGYES} *pigliare/prendere due piccioni/colombi con/a una fava* 'két legyet üt egy csapásra'.

Az 5 **spanyol** frazéma szintén mind szólás, és mindegyik a *haba* 'bab' kulcsszóra épül. Mind lexikográfiailag dokumentált, köznapi, gyakori, 1 esetben bizalmas stílusértékű szókapcsolat, amelyek az alábbi fogalomkörök kifejezésére használatosak: {BIZTOS} *son habas contadas* 'holtbiztos, tiszta sor', {BUTA} *tonto del haba* (biz) 'buta, mint a sötét éjszaka', {ESHETŐSÉG} *en todas partes cuecen / se cuecen habas* 'Ez bárhol/bárrkivel előfordulhat.', {JÓSLÁS} *echar las habas* 'babszemekből jósol', {RITKA} *son habas contadas* 'párját ritkítja'.

A magyar korpusz elemzésekor már alkalmazott tipológiai, használati minősítési, valamint onomasziológiai szempontokat kontrasztív összevetésben is felhasználva lássuk most, hogy öt európai nyelv babbal kapcsolatos frazémaállománya milyen képet nyújt.

A vizsgált öt nyelvben a frazémák típusonkénti megoszlása a következőképpen alakult:

	Magyar	Francia	Német	Olasz	Spanyol	Összes
Szólás	14	10	8	7	5	44
Szóláshasonlat	9	0	2	0	0	11
Helyzetmondat	21	1	0	0	0	22
Közmondás	3	1	0	0	0	4
Összes	47	12	10	7	5	81

Az elsődleges használati minősítés tekintetében a statisztika a következő adatokat mutatja (másodlagos használati minősítés csak a magyarban volt: 1 gúnyos, 1 ritka, 2 szépítő és 5 tréfás):

	Magyar	Francia	Német	Olasz	Spanyol	Összes
általános	2	4	3	4	4	17
biz	0	3	7	3	1	14
nép	5	0	0	0	0	5
rég	5	5	0	0	0	10
táj	35	0	0	0	0	35
Összes	47	12	10	7	5	81

Az összesen 81 frazéma több tucat fogalmat konceptualizál az öt nyelvben. Azonban csak négy olyan kognitív terület található, amelyet több nyelv is kiaknáz. Ezek: {BUTASÁG}, {ÉRTÉKTELENSÉG}, {SIKER}, {SOVÁNYSÁG}:

{BUTA} *dumm wie Bohnenstroh sein, nicht die Bohne von etw. verstehen/begreifen; tonto del haba*
 {ÉRTÉKTELEN} *Egy szem babot sem ér. [Egy babot sem adnék érte.], árva paszulyt sem adna vmiért, paszulyt sem ér; des fèves; nicht die Bohne wert sein, nicht die Bohne*
 {SIKER} *avoir/gagner la fève, trouver la fève (au/du gâteau); capitare/venire a fagiolo*
 {SOVÁNY} *sovány, mint a paszulykaró; un vrai haricot; dürr wie eine Bohnenstange sein*

A bab és társai által alkotott frazémák világában tett kontrasztív körutazás végén remélhetőleg az ünnepelt sem úgy fejezi be elemzésünk olvasását, hogy az *egy szem babot vagy paszulyt sem ért* – esetleg volt német szakosként az *Es war nicht die Bohne wert!* felkiáltással becsülve le a szerzőt (*non stimare l'autore a fava*) –, hanem úgy, hogy az nagyon is inyére volt (*andare a fagiolo*). És ha a szívből jövő jókívánságaim mellé még némi nyelvi csemegével is sikerült szolgálnom, akkor elmondható, hogy két legyet ütöttem egy csapásra (*pigliare/prendere due piccioni/colombi con/a una fava*).

Bibliográfia

- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest.
- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 4, 23–33.
- BÁRDOSI VILMOS 2009. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (főszerkesztő) 1984². *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. LŐRINCZY ÉVA (főszerkesztő) 1979. *Új magyar tájszótár*. I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Diccionario de la lengua española*. – <http://buscon.rae.es/drael>
- Duden Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Idiomatisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 1992. Dudenverlag, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich, (Band 11).
- FÁBIÁN ZSUZSANNA 2003. *Olasz–magyar kifejezések és szólások szótára*. Grimm Kiadó, Szeged.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HERCZEG GYULA – JUHÁSZ ZSUZSA 2000. *Olasz–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS ALAJOS 1997. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Le Nouveau Petit Robert 2010*. – <http://pr2010.bvdep.com/pr1.asp>
- Littre. XMLittre v1.3*. – <http://francois.gannaz.free.fr/Littre/accueil.php>
- Magyar Nagylexikon*. I–XIX. 1994–2004. Akadémiai Kiadó / Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest – <http://www.lexikon.hu>
- O. NAGY GÁBOR 1976². *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat, Budapest.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires Le Robert, Paris.

- SÁNCHEZ, MANUEL MARTÍN 1997. *Diccionario del español coloquial. (Dichos, modismos y locuciones populares)*. Tellus, Madrid.
- SCHEMANN, HANS 1989. *Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten*. Straelener Manuskripte Verlag, Straelen.
- SZABÓ T. ATTILA 2010. A magyar babok és babonás jelentésük. *Korunk*, 3. folyam, 21. évf. 1. sz. (2010. január) – <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00157/indexae7a.html>
- SZEMERKÉNYI ÁGNES 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TLFi. *Le Trésor de la langue française informatisé*. – <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>
- ZAICZ GÁBOR 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottságának
2010. február 3-i bizottsági ülésén.
Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2010. Globalizáció, Európa és nyelv: a francia példa. *Magyar Nyelvőr*,
134:1 (2010), 1–15.

GLOBALIZÁCIÓ, EURÓPA ÉS NYELV: A FRANCIA PÉLDA

Rezümé: A tanulmány áttekinti azokat a fontosabb belső és külső történelmi, kultúrtörténelmi, nyelvtörténelmi állomásokat, csomópontokat, amelyeknek köszönhetően a francia nyelv kivívta magának azt a tekintélyt és megbecsülést, mely évszázadokon át vezető szerepet biztosított neki és Franciaországnak a világban, majd azt a kérdést tárgyalja, hogy a „világangol” (*globish*) erőterében globalizálódó Franciaország manapság milyen tudatos és expanzív állami nyelvpolitikával próbálja megtartani, illetve visszaszerelni nyelve jelentőségét, versenyképességét és régi vonzerejét, példát szolgáltatva ezáltal más nyelveknek, így a magyarnak is.

Kulcsszavak: nyelv és társadalom; nyelvtörvények, nyelvpolitika, nyelvtervezés Franciaországban; a francia nemzeti nyelv és a világangol viszonya; nyelvi versenyképesség; globalizáció.

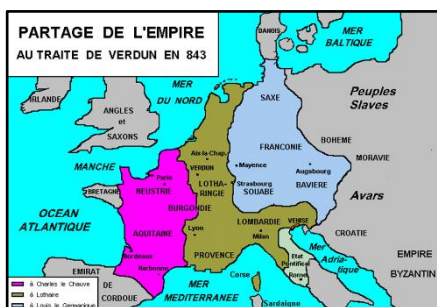
1. Bevezetés

Előadásomban olyan kérdésekkel foglalkozom, melyeknek a magyar nyelv szempontjából is vannak megfontolásra érdemes tanulságai. A rendelkezésemre álló rövid idő alatt áttekintem, hogyan vívta ki magának a történelem folyamán a francia nyelv azt a tekintélyt és megbecsülést, mely évszázadokon át vezető szerepet biztosított neki és Franciaországnak, majd arról fogok beszélni, hogy a megváltozott körülmények között milyen eszközökkel próbálja megtartani, illetve visszaszerelni jelentőségét és régi vonzerejét.

Egyre többen teszik fel a kérdést manapság az angol, pontosabban a „világangol” (*globish*) erőterében globalizálódó Franciaországban is, mely mindig is büszkén hangoztatta a francia nyelvi és kulturális „érték-többletét”, sajátosan konceptualizálódott „nemzeti koloritját” (BAŃCZEROWSKI 2006, 2), hogy vajon a nemzetek fölötti közösségek létrejöttével, az egységesülő európai gazdasági, politikai, kulturális térségben szükséges-e a francia nemzeti nyelv újrapozicionálása, védelme, megerősítése az angollal szemben? Néhány évtizeddel ezelőtt még a kérdés felvetése is felettébb meglepő lett volna. Több mint ezeréves története során ugyanis a francia nemzeti nyelv a kezdetektől fogva igen tudatos és expanzív állami nyelvpolitikának köszönhetően, kemény ideológiai és gyakran valós csatákban formálódott, terjedt el és lett népszerű világszerte. A fenti kérdésre adandó válasz megfogalmazásához, a mai helyzet jobb megértéséhez szükséges e nyelvtörténelmi folyamat néhány fontosabb állomásának felvillantása.

2. Vercingétortól Nagy Károlyon át Hódító Vilmosig

A kelta eredetű gall őslakosságú Gallia, melyet a Krisztus előtti első században JULIUS CAESAR hódított meg és romanizált, majd germán törzsek foglaltak el, a VI–VIII. századra NAGY KÁROLY – Dániától a Földközi-tengerig terjedő és aacheni székhelyű – hatalmas birodalmának jelentős része lett. A 813-as tours-i zsinat döntése értelmében a keresztény hitet felvett birodalomban a latin helyett már a nép nyelvén, ún. rusztikus román, illetve germán nyelven („in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam”) lehetett az istentiszteletet tartani. 841-ben NAGY KÁROLY hatalomért rivalizáló három

unokája közül kettő, KOPASZ KÁROLY (CHARLES LE CHAUVE) és NÉMET LAJOS (LOUIS LE GERMANIQUE), egymással szövetséget kötve, az Auxerre közelében fekvő Fontenoy melletti mezőn véres csatában legyőzik LOTHÁR (LOTHAIRE) fivérüket, és felosztják nagyapjuk birodalmát. Egy évvel később Strasbourgban esküvel erősítik meg szövetségüket, és elismerik egymás fennhatóságát a saját területükön. Az eskü

szövegét mindegyikük a másik nyelvén mondja el, LAJOS protofrancia, KÁROLY pedig protogermán nyelven. A kelta bázisú, alapvetően a latinból kialakult, germán befolyásoktól sem mentes új rusztikus román nyelvnek, a mai franciának, ez lesz az első összefüggő írásos emléke, amelyet a nyelvtörténet az ún. strasbourgi esküszövegek (*Serments de Strasbourg*) néven tart számon. E szimbolikus nyelvi aktus egyúttal két, máig meghatározó jelentőségű európai állam, Franciaország és Németország megszületését is jelentette.

Mintegy kétszáz évvel később, 1066-ban, az Észak-Európából jövő és a La Manche partvidékén megtelepedő, asszimilálódó viking kalózok leszármazottja, HÓDÍTÓ VILMOS (GUILLAUME LE CONQUÉRANT), Normandia hercege szintén politikai és katonai csatározások eredményeképpen a hastingsi csata után Angliába exportálja ezt az éppen csak megszületett protofrancia nyelvet. A történetet HÓDÍTÓ VILMOS felesége, MATILDA (MATHILDE) királynő a bayeux-i múzeumban látható falikárpitjának 72 csodálatos jelenete is megörökítette. Az újszülött francia nyelv, pontosabban annak regionális – normann – változata egészen a XV. századig az angol királyi udvar, az arisztokrácia, a papság, a közigazgatás nyelve marad, miközben a pór nép továbbra is az angolt használta. FRASER MACKENZIE angol nyelvész monumentális tanulmánya szerint (MACKENZIE 1939) ezzel is magyarázható, hogy az angol nyelv szókincsének mintegy 60%-a francia (latin) eredetű. A közismert példák mellett (*justice* ‘igazságszolgáltatás’ ← fr. *justice*, *people* ‘nép’ ← fr. *peuple*, *tennis* ‘tenisz’ ← fr. *tenez* [a *tenir* ige ragozott alakja]) említsük meg, hogy az élő állat germán eredetű megnevezésével szemben (*swine/pig* ‘disznó’, *cow* ‘marha’, *calf* ‘borjú’, *sheep* ‘birka’) az állat ételként felszolgált változatának neve francia eredetű: *pork* ← *porc*, *beef* ← *bœuf*, *veal* ← *veau*, *mutton* ← *mouton*. Az

angol parlamentben a mai napig francia mondatokkal jelzik, ha egy törvényt elfogadnak (*Le roi le veult*. 'Így akarja a király.')

vagy elutasítanak (*Le Roi s'avisera*. 'A király mérlegeli a dolgot.').

Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságának ma is használatos címerében pedig szintén két francia mondat olvasható, a Térdszalagrend jelszava (*Honni soit qui mal y pense*. 'Rossz, aki rosszra gondol.')

és az OROSZLÁNSZÍVÚ RICHÁRD (RICHARD CŒUR DE LION) XII. századi győztes courcelles-i csatájára emlékeztető *Dieu et mon droit* 'Isten és jogom' mondat, amelyet VI. HENRIK vett fel jelmondatként a címerbe.

A francia nyelv visszaszorulása Angliában a XIV. században, a százéves háború idején kezdődött el. Ennek egyik biztos jele volt, hogy megsokszorozódtak a francia nyelv elsajátítását célzó nyelvkönyvek és a francia irodalmi művek angol fordításai, mivel a franciát már a nemesség körében sem spontán (anya)nyelvként használták gyerektől fogva, hanem idegen nyelvként tanulták. GEOFFREY CHAUCERrel, a *Canterbury mesék* szerzőjével kezdődően pedig az angol irodalom is egyre több magas színvonalú, népszerű alkotást hozott létre. Ám talán még ennél is meghatározóbb volt az 1417-es esztendő, amikor V. HENRIK király magánlevelezésében is az angolt kezdte használni a francia helyett. A francia és az angol nyelvközösséghez tartozók közötti érintkezés ettől fogva már nem volt zökkenőmentes. Ennek az irodalomban is nyoma maradt. SHAKESPEARE *V. Henrik* című drámájában V. HENRIKNEK, Anglia és Franciaország királyának és jövendőbelijének, a francia KATALIN hercegnőnek, 1420-ban már a társkodónó tolmácsolására volt szükségük egymással évődő beszélgetésük során (V. felvonás, 2. jelenet).

KING HENRY: Then I will kiss your lips, Kate.
 CATHERINE: *Les dames et demoiselles, pour être baisées* [= embrassées] *devant leurs nocces, il n'est pas la coutume de France.*
 KING HENRY: Madam my interpreter, what says she?
 ALICE: Dat it is not be de fashion *pour les ladies of France* – I cannot tell wat is *baiser* en English.
 KING HENRY: To kiss.
 Alice: Your majesty *entend bettre que moi.*

A sors furcsa fintora folytán a normandiai francia nyelv által évszázadokon keresztül erőteljesen befolyásolt, alakított angol nyelv majd közel 900 évvel később, a normandiai partraszállás után vesz nyelvi revánsot a francián. De erről még később szólunk.

3. A francia mint nemzetközi nyelv Európában és a világban

A XII–XIII. század folyamán, amikor is a latint Európa számos országában hivatalos nyelvként használták, a francia nyelv – a francia királyság növekvő irodalmi, művészeti, tudományos, politikai és gazdasági súlyának köszönhetően – Európa-szerte mint második nemzetközi nyelv volt használatos.

Itáliában a francia nyelv oly elterjedt volt, hogy például BRUNETTO LATINI 1265-ben francia nyelven írta meg az akkori idők ismereteit összefoglaló *Li Livres dou Tresor* című enciklopédiáját, mert minden nyelv közül ezt tartotta a legélvezetesebbnek (*le plus délectable*) és legismertebbnek. Amikor pedig a velencei születésű kereskedő és utazó, MARCO POLO 1296-ban Kínából hazatérve Genovában börtönbe került, italizmusokkal tűzdelt francia nyelven mondta tollba pisai fogolytársának ázsiai utazása történetét, amely később *Le Livre des Merveilles* címen vált ismertté.

Spanyolországban a francia nyelvet a Szent Jakab sírjához Santiago de Compostelába zarándokló francia egyházi emberek és zarándokok terjesztették. Az alábbi mondást pedig, amint erről DIDEROT és D’ALEMBERT enciklopédiája is megemlékezik, V. KÁROLY német császárnak és spanyol királynak tulajdonítják:

„Je parle anglais aux commerçants, italien aux femmes, français aux hommes, espagnol à Dieu et allemand à mon cheval.” [Angolul beszélek a kereskedőkkel, olaszul a hölgyekkel, franciául a férfiakkal, spanyolul Istennel és németül a lovammal.]

ADENET LE ROI XIII. század végéről származó *Nagylábú Berta* (*Berte as grans piés*) című, a magyar–francia dinasztikus kapcsolatok kialakulásának fontos állomását is bemutató gesztájának 148–157. sorai arról tanúskodnak, hogy valószínűleg a magyar királyi udvarban is jól beszélték a nagy presztízzsel bíró Párizs környéki francia nyelvet.

„Tout droit a celui tans que je ci vous devis
Avoit une coustume ens el tiois pays
Que tout li grant seignor, li conte et li marchis
Avoient entour aus gent françoise tous dis
Pour apprendre françois lor filles et lor fis.
Li rois et la royne et Berte o le cler vis
Sorent pres d’aussi bien le françois de Paris
Co se il fussent né ou bourc a Saint Denis,
Car li rois de Hongrie fu en France norris,
De son pays i fu menez molt tres petis.”

A magyar műveltségre gyakorolt francia hatás felfedezhető az építészet, a szerzetesrendek által űzött ipar, kert- és szőlőművelés, az ötvösművészet, sőt még az oklevél-írás területén is. Ezeknek a francia művelődési hatásoknak emlékét őrzik ófrancia jövevényszavaink, amelyek teljesen beolvadtak a magyar szókészletbe (BÁRCZI 1938). Pl.: *clinche* → kilincs, *loquet* → lakat, *mèche* → mécs, *diamant* → gyémánt, *targe* → tárgy, *bottes* → botos, nemezcsizma, *scrin* → szekrény, *cimier*, *cimer* → címer stb.

Személy- és helyneveink közül is több francia eredetű: *Louis* → Lajos, *Olivier* → Olivér, *taille* 'szőlőmetszés' → Tállya (község Tokaj-Hegyalján).

I. FERENC 1539-es villers-cotterêts-i királyi ediktuma megerősítette a nemzeti nyelvet egyrészt a latinnal, másrészt a feudális hatalmi központokkal területileg gyakran egybeeső dialektusokkal szemben. Részben ennek, részben pedig a Pléiade költőinek (DU BELLAY, RONSARD) köszönhetően, akiknek tevékenysége nyomán a Napkirály századában fellendült az irodalmi, művészeti és tudományos élet, a francia nyelv is egyre inkább a figyelem középpontjába került. Megalakult a Francia Akadémia (1635), amely nemsokára publikálta első normatív szótárát (*Dictionnaire de l'Académie française*, 1694), MALHERBE doktrínái, valamint VAUGELAS híres nyelvújító írása (*Remarques sur la langue française*, 1647) pedig a nyelvtan és a nyelvhasználat vonatkozásában szabályozták a nyelvet. (A XVII. század nagy francia drámaírója, PIERRE CORNEILLE például ez utóbbi észrevételei alapján újraírta *Cid* című híres drámájának egyes részeit.) Mindezek hatására a francia nyelv a XVII. század második felére olyan ideálisan kiforrott, kiegyensúlyozott nyelvvé vált, hogy a nemzeti egységet és az egységes nemzeti nyelvet kereső számos európai ország számára példakép és eléréndő cél lett. Ekkortól szokás a francia nyelvet gyakran a *világosság*, *kiegyensúlyozottság*, *stabilitás* szavakkal jellemezni. FERDINAND BRUNOT grandiózus monográfiájában jelzi is (BRUNOT 1966, V, 142), hogy az író és filozófus PIERRE BAYLE 1685-ben meg is állapította: a francia nyelv az európai népek közötti érintkezés legfőbb eszköze.⁹⁸

Jegyezzük meg, hogy noha nyelvtani rendszerét tekintve a következő háromszáz évben már csak igen kis mértékben változott a francia nyelv, használata még közel sem vált általánossá az ország minden részében, különösen nem Dél-Franciaországban, ahol az egyszerű nép még a forradalom idején sem beszélt franciául (ez az akkori Franciaország lakosságának 25%-át jelentette). A központi nyelv és a több tucat dialektus, regionális nyelv közötti évszázados harc az államnyelv kialakulásának egy szintén igen érdekes vetülete, amelyről később még szót ejtünk.

A francia forradalom századában tehát a tudás és az elegancia megtestesítője volt a francia nyelv: CASANOVA italianizmusokkal teletűzdelt francia nyelven írta meg emlékiratait, LEIBNIZ szintén franciául fogalmazta meg fontosabb műveit, NAGY KATALIN orosz cárnő, MÁRIA-TERÉZIA császárné, II. FRIGYES porosz király és környezete franciául írt és társalgott, a németalföldi uralkodók, nemesek és kereskedők úgyszintén, RÁKÓCZI FERENC franciául írta emlékiratait (*Mémoires*) és fiának ajánlott erkölcsi intelmeit (*Réflexions sur la vie civile et la politesse d'un chrétien*), RIVAROL gróf pedig a berlini Akadémia által meghirdetett felhívásra megírta híres művét a francia nyelv egyetemességéről (*Discours sur l'universalité de la langue française*, 1784), amelynek leghíresebb mondata szerint „ami nem világos, az nincs franciául” [*ce qui n'est pas clair, n'est pas français*]. A forradalom, majd NAPÓLEON számos európai országban tovább

⁹⁸ « La langue française est désormais le point de communication de tous les peuples de l'Europe, et une langue que l'on pourrait appeler transcendantelle... » (*Nouvelles de la République des Lettres*, nov. 1685, art. 5.)

növelte a francia nyelv népszerűségét. NAPÓLEON oroszországi hadjáratakor a döntő csata előestéjén még KUTUZOV tábornok is franciául idézte vendégeinek LA FONTAINE meséjét a gémről (*Le Héron*), amelyik mindent elveszített, mert túl sokat akart („*On hasarde de perdre en voulant trop gagner*”). Waterloo után azonban a helyzet kezdett megváltozni. Noha a bécsi kongresszus jegyzőkönyvét (1815) még franciául írták, Európa térképét franciául rajzolták újra, a szerződés végén már kimondatott, hogy bár a francia nyelv a jelen szerződés minden példányának kizárólagos nyelve, a szerződő hatalmak megállapítják, hogy e nyelv használatának a jövőben nem lesz folytatása.

Mindezek mellett létezik a francia nyelv terjedésének egy másik, szélesebb vetülete is. A XVI. századtól fogva, a hajózás fejlődésével, gazdasági és politikai indíttatásból, követve a spanyol, portugál, majd holland példát, Franciaország is bekapcsolódott a gyarmatosítási folyamatba. 1534-ben egy merész saint-malo-i hajós, JACQUES CARTIER, I. FERENC király megbízásából a nyugati félteke kutatására indult, és – eljutva Labradorig – Franciaország számára birtokba vette a felfedezett területet. Egy évvel később felhajózott az általa elnevezett Szent Lőrinc-folyón is. Ezzel kezdődött az a folyamat, amelynek végén, egy évszázaddal később a saint-germain-i szerződés (1632) megállapította a francia gyarmatosítási területek határát, megvetve ezzel a későbbi francia Kanada alapjait. Ez idő tájt jelentek meg a franciák a Mississippiviölgyében (a későbbi Louisianában, amelyet NAPÓLEON 1803-ban 15 millió dollárért eladott az Egyesült Államoknak), Martinique-on (1625), Guadeloupe-on (1635), Guyane-on, az Indiai-óceánon (Réunion szigete) és Afrikában (Szenegál stb.) is. A XVIII. század európai háborúi és az azokat követő békeszerződések következtében azonban Franciaország kénytelen volt a fenti területek nagy részét elsősorban az angoloknak átengedni, és csupán néhány tengerentúli területet tarthatott meg, ahol a francia nyelvi jelenlét – sokszor a helyi kreol mellett – érezhetően megmaradt. A XIX. századi igen intenzív gyarmatosítási és misszionáriusi tevékenység következtében a francia nyelv és kultúra jelentős elterjedtségre tett szert az afrikai kontinensen, Ázsiában és az óceániai szigetvilágban. A XX. században azonban ez a folyamat lelassult. A század elejére az első számú ipari és gyarmatosító hatalom Anglia lett, és az Egyesült Államok is egyre fontosabb politikai és gazdasági tényezővé nőtte ki magát.

Igaza lett tehát DAVID HUME angol filozófusnak, aki még 1767-ben azt írta, hogy hiába dicsekednek a franciák nyelvük hódításaival, az angolok egyre erőteljesebb amerikai jelenléte az angol nyelvnek nagyobb jövőt ígér. Az angol tehát igen komoly vetélytársként jelent meg a gazdasági, a pénzügyi, de a diplomáciai élet területén is. Jellemző, hogy míg a békeszerződéseket a XVII. századtól fogva franciául írták (még a bismarcki porosz birodalom Franciaország feletti győzelmét hozó 1871-es szerződést is!), addig az első világháborút lezáró versailles-i békeszerződést a francia mellett már angolul is fogalmazták, sőt egyes nyelvészek szerint a francia változat az eredeti angol szöveg fordítása. Ez a folyamat pedig – elsősorban az Egyesült Államok dinamikus gazdasági-tudományos fejlődése következtében – a második világháború után még jobban felgyorsult. Egy 1997-es felmérés szerint már közel négyszer több tudomá-

nyos publikáció jelent meg a világon angolul, mint franciául. Ez a tendencia természetesen azóta csak tovább erősödött. És még egy érdekesség: a legújabb hivatalos francia jelentéseket olvasva láthatjuk, hogy a franciák – ellentétben talán a babérjaikon pihenő angolszászokkal – az angol mellett egyre jobban figyelnek a spanyol nyelvnek a nemzetközi politikai és kereskedelmi élet számos területét érintő növekvő térhódítására. Ne feledjük: az Egyesült Államok lakosságának közel 15%-a spanyol ajkú, és számuk, főleg a déli államokban (Kalifornia, Arizona, Új-Mexikó, Texas), feltartóztat-hatatlanul növekszik.

Mindazonáltal a francia mind a mai napig számos nagy nemzetközi szervezet (ENSZ, UNESCO, NOB, NATO, Arab Liga, Európai Parlament, Interpol, Hágai Nemzetközi Bíróság stb.) egyik hivatalos nyelve, munkanyelve vagy ún. „hídyelve” (*langue pivot*), a Vatikán pedig a latin mellett a diplomáciai kapcsolatok nyelveként használja. Amióta DE GAULLE tábornok 1966-ban életre hívta a francia nyelv legfelső tanácsának (*Haut Comité de la langue française*) intézményét, a hivatalos francia politika állandó törekvése a francia nyelv nemzetközi kisugárzásának megtartása és növelése a különféle világi és vallási szervezetek hathatós segítségével (pl. *Alliance française, Organisation internationale de la Francophonie, TV5, Œuvres catholiques*). A francia ma az angol mellett az egyetlen nyelv, amely minden kontinensen, mintegy ötven országban jelen van, különböző mértékben és minőségben. Mintegy 100–120 millió tényleges frankofónról beszélhetünk, akik rendszeresen és természetes módon (anyanyelvi szinten) használják a franciát, míg azok száma, akik többé-kevésbé rendszeresen és többé-kevésbé normatív módon kommunikálnak ezen a nyelven, 200 és 300 millió közöttire tehető. Terjedése manapság leginkább az afrikai kontinensen figyelhető meg. E számok tükrében a világ nyelvi rangsorában a kilencedik helyen áll. Ha a francia nyelv által közvetített gazdasági potenciált nézzük, akkor pedig az ötödik helyet foglalja el. Jegyezzük meg azt is, hogy a francia kormány az utóbbi években közel kétmillió eurót fordított arra, hogy a 27 tagállamúra bővült EU-ban az új tagállamok funkcionáriusai – így pl. a magyarok is – az angol mellett a franciát is tárgyalóképes szinten elsajátítsák. Ha már a számoknál tartunk, érdemes megemlíteni, hogy FRANÇOIS GRIN, a genfi egyetem közgazdász professzorának 2005-ben írt 127 oldalas jelentése évi 17 milliárd euróra teszi az Egyesült Királyság abból fakadó költségvetési nyereségét, hogy nincs szükségük fordítási költségek tervezésére, mivel az európai intézmények döntő többségében az angol nyelvet használják. Ez pedig JANUSZ BAŃCZEROWSKI szerint (2006, 4–5) a demokratikus és hatékony kommunikáció valós problémáját veti fel:

„Ha minden nyelvet [...] egyformának tekintünk, akkor demokratikusan járunk el, de figyelmen kívül hagyjuk a gazdaságosság és a hatékonyság elvét. Az egy vagy néhány munkanyelvre való korlátozás viszont lehet gazdaságos és hatékony, de nem lehet demokratikus, mivel privilégiumot biztosítana a kiválasztott nyelveknek, és ez konfliktusok keletkezésének forrása lehet, ami végeredményben megnehezítheti az integráció folyamatát is.”

4. A francia mint államnyelv diadala a dialektusok és a regionális nyelvek fölött

Minden nyelv életében működnek elkülönítő és egységesítő erők, amelyek hol nyelvjárást hoznak létre, hol a kiegyenlítődéés irányában hatnak. A francia nyelv történetében – különösen az V–XII. század folyamán – erősebben hatottak az elkülönítő erők (ilyen volt Gallia területének a rómaiak által szakaszosan véghez vitt romanizálása;

lása; a keletről érkező barbár germán törzsekkel való érintkezés; a hűbéri széttagoltság; a természeti akadályokból adódó érintkezési nehézségek), ezért a nyelvjárást sokszínűsége volt a jellemző a középkori Franciaországra, amelyben a latin eredetű nyelvek (katalán, korzikai olasz) és nyelvjárást (oïl, oc, frankoprovençal) mellett – főleg az ország határvidékeire szorulva – germán (elzászi, flamand), kelta (breton) nyelvek, sőt a baszk is megtalálható. Nem kevesebb, mint tíz nyelv vagy nyelvjárástípus élt és él még ma is – természetesen jelentősen háttérbe szorulva az egységes nemzeti nyelv mögött – Franciaország területén. Talán nem túlzás azt állítani, hogy nincs még egy olyan ország Európában, amely nyelvileg ilyen változatos képet mutatna.

Párizs földrajzi, gazdasági, katonai, vallási és oktatási szempontból is kiemelt szerephez való jutásával, I. FERENC, majd pedig a Napkirály és az általa létrehozott Francia Akadémia áldásos tevékenységének köszönhetően a XVIII. században a francia egyre inkább elterjedt a városokban, de vidéken az emberek túlnyomó többsége továbbra is a saját nyelvjárást beszélt. 1789 után ez a helyzet jelentősen megnehezítette a forradalmi eszmék terjesztését. Ezért a kezdeti, túlzottan liberális nyelvi politika helyett – 1790 és 1793 között például az alkotmányozó nemzetgyűlés dekrétumait rendszeresen lefordították a regionális nyelvekre – a Konvent tagjai (pl. BARÈRE, GRÉGOIRE apát) mindent elkövettek annak érdekében, hogy a régi, feudális rendszer tagoltságát és az emberek közötti egyenlőtlenséget jelképező tájnyelveket megsemmisítsék, és helyükbe az „egy és oszthatatlan köztársaságban” mindenütt a francia nyelv lépjen.

A cél az volt, hogy az ország minden községében létrejöjjön egy általános iskola, amelyben az oktatás franciául folyik. Ehhez előbb elkezdtek a tanítóképzők (*écoles normales*) felállításának megszervezését. A középiskolai tanárok képzésére pedig 1794-ben létrehozták a francia oktatási rendszer máig is egyik legkiválóbb elit intézményét, az *École Normale Supérieure de la rue d'Ulm* tanárképzőt. A fenti intézkedések hatására a forradalmat követő időszakban, majd NAPÓLEON alatt is folyamatosan nőtt a franciául tudók száma. Eleinte csak a kétnyelvűség kezdett terjedni, majd később egyre inkább háttérbe szorultak a nyelvjárást. Hozzájárult ehhez a folyamatokhoz a városok, az ipar, a közlekedés és az információcsere rohamos fejlődése is. A dialektusok visszaszorulásában – „múzeumba zárásában” – igen fontos szerepet játszott a republikánus és laikus baloldal alapító atyja, JULES FERRY által 1880 és 1886 kö-

zött bevezetett ingyenes, kötelező és világi iskolarendszer megjelenése, amelynek középpontjában természetesen a francia nyelv oktatása állt. A végső, mondhatni talán döntő csapást azonban az első világháború mérte a nyelvjárásokra. Az újoncokat a háború elején területi alapon szervezett ezredekbe sorozták be, így azok maguk között nyelvjárásukat használták. Az első időszak szörnyű veszteségei után azonban a vezérkar újraszervezte a hadsereget, és ennek során az egyes egységekben Franciaország különböző területeiről származó katonák kerültek egymás mellé, akik csak az iskolában elsajátított francia nyelven tudtak egymással kommunikálni. Néhány évi katonáskodás után hazatérve már otthon is franciául beszéltek inkább, így a gyerekeknek egyre kevesebb alkalmuk volt dialektusuk használatára.

A XX. század folyamán az írott, majd később az elektronikus sajtó terjedése további döntő egységesítő tényezőként jelentkezett. Az írott nyelvet illetően Franciaország lakossága mára már teljesen, a szóbeliséget tekintve pedig nagyrészt homogén. Egyes földrajzi régiókban – életkortól és nemtől függően változó mértékben – a regionális és tájnyelvek többnyire a köznyelv mellett másodlagosan, sokszor már csak a megértés szintjén, elsősorban a családon belüli érintkezésben fordulnak még elő. A dialektusoknak a szókészletre és a kiejtésre gyakorolt nyelvi hatásai természetesen a mai napig kimutathatók a beszélt francia nyelvben (vö. *rescapé, abeille, chalet, crétin, rogne* stb.).

A francia közoktatásban az 1951-ben megszavazott DEIXONNE-féle törvény nyomán korlátozott lehetőség nyílt – heti egy órában – a regionális nyelvek és kultúrák fakultatív oktatására. Az 1975-ben életbe lépett HABY-féle törvény tovább bővítette a kereteket.⁹⁹ POMPIDOU elnök azonban még 1976-ban is azt mondta, hogy „az Európában meghatározó szerepre hivatott Franciaországban nincs helye a regionális nyelveknek”. S noha azóta a hivatalos nyelvpolitika – legalábbis a nyilatkozatok szintjén – rugalmasabbá vált, a regionális nyelvek oktatása, a regionális rádiók és televíziók regionális nyelvű műsorai máig sokkal inkább a túrt, mint a támogatott kategóriába tartoznak. Franciaország hosszú évek vitái után végül 1999. május 7-én írta alá a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját, amelyet azonban a francia parlament mind a mai napig nem ratifikált. Mivel ez az aktus Franciaország esetében – beleértve a tengerentúli megyéket és egyéb területeket is – a BERNARD CERQUIGLINI által 2003-ban készített jelentés szerint 75, a francia kulturális örökség részét képező nyelv vagy regionális nyelv létezésének elismerését és azok védelmét jelentette volna (szemben a francia alkotmány 2. cikke által még ma is kizárólagosan elismert francia nyelvvel), a kérdésről roppant éles viták folytak és folynak a parlamentben és az újságok hasábjain is. A Francia Alkotmánybíróság 1999-ben alkotmányellenesnek nyilvánította a Chartát. Mi volt ennek az oka? A Charta szellemében és többször szövegszerűen is a regionális nyelvek rendszeres használatát irányozza elő az oktatásban, az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban vagy akár a parlamentben. Ez pedig homlokegyenest

⁹⁹ « Un enseignement des langues et des cultures régionales peut être dispensé tout au long de la scolarité. » [A regionális nyelvek és kultúrák oktatása a teljes iskolakötelezettség alatt lehetséges.]

ellenkezik az „egy nemzet egy nyelv” jelmondatban testet öltő hivatalos francia nyelvpolitikával, amelyet I. FERENC és az őt követő uralkodók, királyok, császárok és köztársasági elnökök folytattak megszakítás nélkül több mint négyszáz éven át. Nagy nyomás nehezedett tehát a francia kormányra. A hegyek éveken át vajúdtak, majd a nevesítésnek mondható kompromisszumos egér végül 2008 júliusában született meg. Továbbra is érvényben van az V. Köztársaság alkotmánya 2. cikkének első mondata, amely – ellentétben a magyar alkotmánnyal – rendelkezik az állam nyelvéről, amikor kimondja, hogy „A Köztársaság nyelve a francia”.¹⁰⁰ Azonban nem ennél a cikknél, amint az elvárható volna, hanem jóval hátrébb, a területi közösségekről szóló rész 75-1 cikkénél egészítették ki az alkotmányt a következő rövid, általános mondattal: „A regionális nyelvek Franciaország örökségének részét képezik.”¹⁰¹ Azt, hogy a franciák számára mennyire fontos és kényes kérdéssről van szó, jól mutatja MAX GALLÓnak, a Francia Akadémia tagjának az Alkotmánybíróság döntését néhány nappal megelőző kijelentése: „A regionális nyelvek veszélyt jelentenek a francia nyelv számára.”¹⁰²

5. Normandiától Normandiáig: az angol nyelvi reváns és annak következményei

Az előzőekben igyekeztem felvázolni azt a több évszázados történelmi folyamatot, amelynek során a francia nyelv folyamatos belső és külső harcban, roppant tudatos nemzeti nyelvpolitika segítségével elismert, KISS JENŐ professzor úr szavaival élve, „magas teljesítőképességű”, „versenyképes” nyelvvé vált a „globális nyelvi piacon” (Kiss 2009a, 68–69; 2009b).

A Normandiából útra kelt HÓDÍTÓ VILMOS nyelvi gyarmatosítása után 878 évvel, vagyis a szövetségesek 1944-es normandiai partraszállását követően azonban a francia nyelv globális pozíciói megrendültek. A jaltai konferencia a leereszkedő vasfüggönnyel Európát politikailag és gazdaságilag is kettévágta. A keleti blokk országaiban a Szovjetunió által kierőszakolt kommunista diktatúra, az örök problémákkal küzdő szocialista típusú gazdaság lett az uralkodó, míg a demokratikus Nyugat-Európában, így Franciaországban is az Egyesült Államok által mozgatott több milliárd dolláros Marshall-terv hatalmas gazdasági fellendülést hozott. 1960 és 1980 között például a franciaországi amerikai befektetések 250%-kal nőttek. Az *american way of life* ideológiája jegyében terjedő nyelvi és kultúrszervilizmus, több francia írás szerint az ún. „cocakolonizáció” azzal járt, hogy az élet minden területén tömegesen jelentek meg angol-amerikai termékek és az azokat megnevező szavak (Coca-Cola, autók, háztartási cikkek, szupermarketek, rockzene, film stb.).

A múlt század hatvanas éveiben a *français* ‘francia’ és az *anglais* ‘angol’ vagy *américain* ‘amerikai’ szavak összeolvasztásából alkotott *français*, *franricain* műszó azoknak az angol-amerikai eredetű neologizmusoknak a pejoratív összefoglaló neve lett

¹⁰⁰ Art. 2 – « La langue de la République est le français. »

¹⁰¹ Art. 75-1 – « Les langues régionales appartiennent au patrimoine de la France. »

¹⁰² « Les langues régionales sont une menace pour la langue française. »

Franciaországban, amelyek az 1950-es évektől kezdve nagy számban kerültek be a francia nyelvbe. Pl.: *job* 'munka, állás', *sexy* 'szexis', *week-end* 'hétféje', *hold-up* 'rablás', *speakerine* 'tv-bemondónő' stb. Azóta tágabb értelemben az angol szavakkal telítődött stílust, beszédet is e névvel illetik, amely éppúgy előfordul a hirdetésekben, a sajtóban, mint a mindennapi kommunikáció bármely szintjén.

Franciaországban a *franglais*, *franricain* elleni harc a szó keletkezésével szinte egy időben azonnal elkezdődött, és szorosán összekapcsolódott a CHARLES DE GAULLE elnök által hivatalosan is meghirdetett Amerika-ellenes politikával, amelynek elsődleges célja az Egyesült Államok politikai és kulturális befolyásának csökkentése volt. Erre az időszakra tehető az első francia atombomba felrobbantása (1960), Nagy-Britannia közös piaci csatlakozásának francia vétója (1963) és Franciaország kilépése a NATO katonai szervezetéből (1966). Az angloamerikanizmusok ellen meghirdetett nyelvvédő mozgalom élharcosa RENÉ ÉTIEMBLE francia író, irodalmár volt, aki 1964-ben megjelent *Parlez-vous franglais?* című könyvével szenvedélyes vitákat váltott ki. E viták során kristályosodott ki az a hivatalos francia nyelvpolitika, amely akkor elsőrendű feladatának tekintette olyan szervezetek létrehozását, amelyeknek célja a francia nyelv védelme, fejlesztése és terjesztése. Ilyen volt például az 1966-ban megalakult és közvetlenül a miniszterelnök alá tartozó „A francia nyelv védelmének és terjesztésének legfelső bizottsága” nevű intézmény¹⁰³ vagy később az a szintén közvetlenül a miniszterelnök alá tartozó szerv,¹⁰⁴ amely – egyfajta nyelvi minisztériumként – a francia nyelvvel és a franciaországi nyelvekkel foglalkozik. Ez utóbbinak egykori vezetője, aki ma a Frankofón Egyetemek Szövetségének (*Association des Universités Francophones*) rektora, egyik budapesti előadása alkalmából elmesélte például, hogy a francia kormány hivatalos minőségben kiküldte őt a naganói téli olimpiára, hogy ellenőrizze, valóban használják-e a francia nyelvet a hivatalos alkalmakkor vagy az információk pontokon az olimpiai charta előírásának megfelelően. Maga a francia nyelv a kötőeleme annak a mára már fajsúlyos politikai szervezetté fejlődött frankofónia intézményének¹⁰⁵ is, amelyet a volt szenegáli költő államelnök LÉOPOLD SEDAR SENGHOR és CHARLES DE GAULLE francia köztársasági elnök hozott létre az 1960-as évek közepén a régi francia gyarmatok és az anyaország politikai, gazdasági, kulturális és oktatási kapcsolatainak fenntartása és fejlesztése érdekében. Mindez például nem mondható el a hasonló jellegű *Commonwealth*ről, amelynek 1932-es statútumában az „angol nyelv” kifejezés nem is szerepel.

Szintén e tudatos nemzeti nyelvpolitikának köszönhető, hogy már 1971 óta minden francia minisztériumban működik egy ún. terminológiai bizottság (*commission de terminologie*). E bizottságok feladata a szakterület terminológiai hiányosságainak – értsd: az angol terminusoknak – a feltérképezése és francia szakszavakkal való helyettesítése. Az így összeállított listákat a Francia Akadémia ellenőrzése után miniszteri

¹⁰³ *Haut Comité pour la Défense et l'Expansion de la langue française.*

¹⁰⁴ *Délégation générale à la langue française et aux langues de France.*

¹⁰⁵ *Organisation internationale de la Francophonie.*

rendeletek formájában a *Magyar Közlöny*hez hasonló *Journal Officiel de la République française* publikálja rendszeresen 1973 óta. A terminológiai listákban foglalt francia szakszavak használata kötelező érvényű az államtól függő intézményekben, például a közigazgatás, az oktatás és a kutatás terén. 1973 és 1991 között több mint 3100 új terminus született ily módon Franciaországban.

Az egyébként minden nyelvben igen erős angol befolyással bíró számítástechnikai szakkifejezések területén például figyelemre méltó módon sikerült szinte a teljes informatikai alapszókészletet franciásítani és azt el is terjeszteni (pl.: *hard disk* → *disque dur* 'merevlemez', *computer* → *ordinateur*, *bécane* 'számítógép', *hardware* → *matériel* 'hardver', *software* → *logiciel* 'program', *to save* → *sauvegarder* '(le)menteni (pl. szöveget)', *@*, *at* → *arobase* 'kukac', *Web* → *toile* 'internet, háló', *SMS* → *texto* 'sms', *e-mail* → *courriel* 'e-mail, drótposta'). Fontos szerepet játszott és játszik ebben Kanadának az angol nyelv satujában található francia nyelvű régiója, Québec és az ott működő anyanyelvi iroda,¹⁰⁶ az új francia megfelelők terjesztésében pedig a *La Banque des Mots* [Szóbank] című nyelvészeti folyóirat vagy a legtekintélyesebb francia egy nyelvű értelmező szótárak. A *Petit Robert* 2010-es internetes kiadása például a 963 anglicizmusként feltüntetett szó mellett rendre megadja a már elfogadott hivatalos francia megfelelőket is: *aquaplaning* → *aquaplanage*, *blog* → *bloc-notes*, *reality show* → *télévérité*, *tie-break* → *jeu décisif*, *sponsoring* → *parrainage*. Jegyezzük meg, hogy a több mint hatvanezer címszót tartalmazó szótár szóanyagához képest elenyésző számú, ám ugyanakkor a mindennapi életben rendkívül fontos és gyakori anglicizmusról van szó.

A hímnem–nőnem kettősségében szerveződő francia nyelv egészen a legutóbbi időkig rendkívül feudális jelleget mutatott a nőnemű foglalkozásneveket illetően. Számos esetben nem volt egy-egy foglalkozás megnevezésére nőnemű alak, vagy ha volt, az többnyire csak az adott foglalkozást űző férfi feleségét jelölte. A francia befogadóképességét és -képességét mutatja, hogy a francia nyelvvel foglalkozó kutatóintézetek munkája eredményeképpen az ezredfordulóra közel 25 000 foglalkozásnév nemegyszer újszerű nőnemű alakját (pl. *écrivaine*, *professeure*, *académicienne*) sikerült megalkotni és közkinccsé tenni (CERQUIGLINI ET AL. 1999). Mint oly sokszor, az amerikai angol által erősen befolyásolt québec-i francia nyelv e modernizációs folyamatban is megtermékenyítő szerepet játszik, és számos ott már kodifikálódott alakot adott tovább az anyaországi franciának.

De ne feledkezzünk meg az elmúlt évtizedek francia nyelvtörvényeiről sem, amelyek szintén fontos szerepet játszottak abban, hogy a francia sikeresen vegye fel a harcot az angollal. Noha nem sok eredménnyel, de már az 1975-ös BAS-LAURIOL nyelvtörvény is kötelezővé tette a francia nyelv használatát a nem magánszférában, vagyis a kereskedelmi megnevezésekben, a használati utasításokban, a munkaszerződésekben, a közintézmények felirataiban, a rádiós és televíziós műsorok felvezetőiben, hogy

¹⁰⁶ *Office québécois de la langue française* (http://www.granddictionnaire.com/btml/fra/r_motclef/index1024_1.asp)

csak néhány példát idézzünk, és tiltotta a külföldi (tehát nem csupán angol) szavak használatát abban az esetben, amikor azoknak létezett elfogadott francia megfelelője. A legutolsó, a BAS-LAURIOL törvényt felülíró, és a köznyelv által az akkori kulturális miniszterrel elnevezett TOUBON-féle nyelvtörvény¹⁰⁷ 1994-ben lépett életbe, és lényegében az 1975-ös törvény folyamának tekinthető. Bevezetését széleskörű társadalmi vita és egyeztetés előzte meg. A korabeli felmérések szerint pártállástól függetlenül a franciák 97%-a nyilatkozott úgy, hogy kötődik nyelvéhez, 70%-a büszke annak nemzetközi elterjedtségére, 93%-a egyetért a törvénnyel, 78%-a előnyben részesíti a nyelvi sokszínűséget Európában az angol általános használatával szemben. A törvényt a parlament nagy többséggel megszavazta, de az Alkotmánybíróság egyes, talán valóban kissé túlzó kitételeit a kifejezés szabadsága nevében alkotmányellenesnek minősítette (például azt a cikket, amely a tudományos kutatási projektek anyagi támogatását az eredmények francia nyelven történő publikálásához kötötte). A TOUBON-féle, amúgy nagyon toleráns nyelvtörvény igen fontos lépés volt Franciaországban: hangsúlyozta azt a demokratikus alapelvet, hogy minden francia polgárnak joga van arra, hogy saját nyelvén jusson ismeretekhez, és tovább erősítette vagy felébresztette a franciákban az anyanyelvi öntudatot, a nyelvhez való kötődést. A versenyszféra, a fogyasztóvédelmet, a hirdetéseket és az audiovizuális szektort felügyelő különböző hivatalos szervek¹⁰⁸ részéről évi mintegy 1000 ellenőrzés történik. A törvény ugyan lehetővé tette az előírások be nem tartásából fakadó kihágások pénzbüntetését, valójában azonban erre nem túl gyakran került sor. Az egyik ilyen ismert eset az volt, amikor az orvosi képzést gyártó General Electric Medical Systems francia leányvállalatát 2006-ban 570 000 euróra büntette a versailles-i fellebbviteli bíróság, mert 58 biztonsági és technikai dokumentumot az elsőfokú bíróság döntése ellenére nem fordított le franciára.¹⁰⁹ E súlyos ítélet talán azért is született meg, mert a törvénynek van egy kevésbé ismert kiegészítése, amelyet a francia Szenátus 2005-ben egyhangúlag elfogadott, és amely a vállalatvezetőkre, a vállalatok működésére vonatkozólag további szigorításokat írt elő (például, hogy minden vállalatvezető köteles írásos tájékoztatót átadni a munkavállalóknak a francia nyelv vállalaton belüli használatáról, vagy hogy a vállalati tanácsulések napirendjének, valamint az üléseken meghozott határozatokról szóló jegyzőkönyveknek a nyelve kötelezően a francia kell hogy legyen).

Franciaországban a nyelvművelés nem csak a politika, a nyelvtörvények vagy a tudomány szintjén történik. A szép számmal rendelkezésre álló egynyelvű szótárak használatára való iskolai nevelés megalapozza, hogy a francia nyelvvé váló foglalkozás természetes módon beépül a franciák mindennapi életébe. Ezt mutatják többek

¹⁰⁷ Loi n° 94-665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la langue française.

¹⁰⁸ Direction générale de la concurrence, de la consommation et de la répression des fraudes, Bureau de Vérification de la Publicité, Conseil supérieur de l'audiovisuel.

¹⁰⁹ http://www.novethic.fr/novethic/entreprise/gouvernance/570_000_euros_amende_pour_refus_traduction/99187.jsp

között a népszerű televíziós nyelvi műsorok, vetélkedők (pl. *Merci professeur, Championnat d'orthographe, Des chiffres et des lettres*), vagy a legkisebb faluban is spontán létrejövő és működő nyelvi klubok.

A francia nyelv franciaországi védelmével kapcsolatosan még egy érdekes momentum érdemel említést. Elismert francia kultúrszemélyiségek, akadémikusok (ANGELO RINALDI), írók, nyelvészek (CLAUDE DUNETON) részvételével 1999 óta működik Franciaországban „Az angol talpnyalás Akadémiája” (*L'Académie de la Carpette anglaise*), amely egyfajta „citromdíjként” minden évben kiosztja a „polgári méltatlanság-díjat” (*indignité civique*). A díjat a francia értelmiségi elit azon tagja kapja, aki a zsűri szerint azzal tűnik ki, hogy Franciaországban vagy az európai intézményekben a francia nyelv rovására túlzottan elősegítette az angol nyelv és kultúra terjedését. Az első „díjazott” LOUIS SCHWEITZER (1999), a Renault elnök-vezérigazgatója volt, aki a vállalat párizsi központjában a vezetői értekezletek írásos összefoglalóinak nyelveként kötelezővé tette az angol-amerikait. A „díjazottak” között van még 2004-ből JEAN-CLAUDE TRICHET, az Európai Központi Bank elnöke, aki funkcióba lépésekor kijelentette: „*I am not a Frenchman*”, vagy 2007-ből CHRISTINE LAGARDE, francia gazdasági miniszter, aki kollégáival gyakran kommunikál angolul, ami miatt meg is kapta a szójátékon alapuló *Christine The Guard* gúnynevet.

Franciaországban évszázadok óta komoly hagyományai vannak a nyelv tisztaságára való törekvéseknek – de különösen a XVII. század óta, amikor MALHERBE és VAUGELAS munkássága nyomán kialakult, a mi ‘nyelvművelés’ szavunkkal és fogalmunkkal rokonítható *bon usage* ‘helyes nyelvhasználat’ fogalom. A jobb- és baloldali megosztottságtól függetlenül a hivatalos állami politikával valamilyen módon mindig összefüggő purizmus a francia nyelvet általában a „világosság” (*clarté*), „tisztaság” (*pureté*), „logikusság” (*logique*), „kiegyensúlyozottság” (*équilibre*), „elegancia” (*élégance*), „szépség” (*beauté*) szavakkal szokta jellemezni. Fő célkitűzése a francia nyelv mindenáron való védelme az idegen behatások ellen, ha kell, kívülről jövő beavatkozások, szabályozások árán is. A purizmus elveit hirdető és minden nyelvi újítással kapcsolatban kételkedő nyelvészek és nyelvpolitikusok túlzottan konzervatív nyelvszemlélete nem veszi azonban figyelembe, hogy minden nyelv folyamatos fejlődésben van, és ez a fejlődés nem függetleníthető a világban zajló egyéb társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatoktól.

A XX. század harmincas éveitől erősödő strukturalista nyelvészeti áramlathoz tartozó nyelvészek ezzel szemben sokkal elnézőbb magatartást tanúsítottak az angol nyelvi hatással kapcsolatban, tagadták annak kizárólagosan negatív hatását, hivatkozva arra, hogy a szóképzésben például kifejezetten előnyös, megtermékenyítő befolyása is volt a francia nyelvre (vö. *walkman* → *baladeur* ‘sétálómagnó’, *surfboard* → *planche à voile* ‘szörf, szélsíkló’, *pacemaker* → *stimulateur cardiaque* ‘pacemaker, ütemszabályzó’, *poster* → *affiche* ‘poszter’, *joint venture* → *coentreprise* ‘vegyes vállalat’). A mai nyelvészek megítélése szerint (HAGÈGE 1987; CERQUIGLINI 2002; REY 2007) a világangol igazából nem fenyegeti a franciaországi standardizált franciát, egyrészt a

kultúra- és tudományirányítás támogatása, a kiépített nyelvpolitikai kontroll, másrészt a nyelvhasználók többségének anyanyelv iránti lojalitása, identitástudata, öntudata, a tudatos terminológiafejlesztés és az új fogalmak nyelvi megjelenítésének gazdagsága miatt. A „küzdelem” súlypontját át kell tehát helyezni a nemzetközi szintésre, össze kell kötni a francia nyelv ápolásával és minél szélesebb körben történő terjesztésével. A francia csak így maradhat hosszú távon sikeres versenytársa az angolnak a nyelvek piacán. Az ismert francia lexikográfus, ALAIN REY nemrég megjelent könyvében (REY 2007) pedig a puristákkal polemizálva úgy gondolja, hogy a nyelvi globalizáció tényezői – túllépve a kétségkívül domináns angol-amerikai befolyáson – ma sokkal szélesebb skálán mozognak, és ez a francia nyelv gazdagodását is jelentheti. Ez pedig megakadályozhatja, hogy az angol által nyelvileg is egységesülő világunkban a tudományos gondolkodás túlzottan egysíkúvá váljon. Ahogy MICHELBERGER PÁL fogalmazott (MICHELBERGER 1999, 24):

„A nemzeti nyelvek eltérő logikája a problémák tudományos megközelítését többdimenzióssá (térbelivé) teszi, hiszen a nyelvi logika visszatükröződik a tudományos gondolkodás logikájában is. A sok nyelven épülő, építkező tudomány teljesebb rálátást biztosít a társadalomnak a problémákra.”

Az anyanyelv és a vilá angol kapcsolatát illetően a mai francia értelmiségi elit válasza alapvetően megfelelnek azoknak az elvárásoknak, amelyeket KISS JENŐ így fogalmazott meg (KISS 2009a, 72–73):

„A [súlyos kihívásokra adott] választ az új (társadalmi, gazdasági, nyelvhasználati stb.) körülményeket figyelembe vevő, racionális, végiggondolt, higgadt mérlegelésen alapuló, megőrizve újító és újítva megőrző alkalmazkodás jelenti.”

A francia példa számunkra annál is inkább követendő kell hogy legyen, mivel – amint azt láttuk – pusztán sajnálkozás és önsajnálás helyett anyagilag, nyelv- és kultúrpolitikai is sokat tesznek azért, hogy nyelvük – a mindennapi és a szaknyelvi használatban is – a szükséges nyitottsággal, alkalmazkodással úgy fejlődjön, gazdagodjon, modernizálódjon, hogy egy nap akár a vilá angol valós alternatívájaként jelenhessen meg azok számára, akik a világot, annak sokszínűségét nem csupán a technokraták és multinacionális vállalatvezetők végsőkig leegyszerűsített, kerékbe tört, egysíkú szingapúri angol szemüvegén keresztül szeretnék látni és láttatni (HAGÈGE 1996, 117; WISMANN – JUDET DE LA COMBE 2004). És egy olyan nyelvnek, amely magára a globalizálódott ‘globalizáció’ szóra is külön francia szót – *mondialisation* – hozott létre, minden esélye megvan ennek megvalósítására.

Amint láttuk, a történelem folyamán a francia nyelv riválisai a belső regionális nyelvek, valamint főleg az angol voltak. Manapság azonban egy egészen más jellegű, összetettebb küzdelem dimenziója is kezd körvonalazódni. Franciaországban 1975 és 2000 között nyolcmillióra duzzadt a külföldiek száma. Ez olyan, mintha bekebelezte

volna Ausztria teljes lakosságát, és természetesen felvetette a külföldiek asszimilációjának, integrációjának, keveredésének (*métissage*) problematikáját. A három szó itt nem egymás szinonimája, mert mindegyik fontos és hangsúlyos ideológiai-politikai töltettel bír. E hatalmas néptömeg túlnyomó többsége (mintegy 6 millió fő) észak-afrikai muzulmán arab, akik közül sokan már Franciaországban születtek, de akik „a gyökerekhez való hűség” nevében ennek ellenére sem akarnak beilleszkedni a többségi társadalomba (lásd a csador vagy a burka körüli vitákat). Pedig mind a MITTERRAND-, mind a CHIRAC-korszak alapvetően liberális, posztmodern „mesztic-ideológiája” mindent elkövetett annak érdekében, hogy a nemzeti identitások eltűnjenek a nagy egyetemességben, sokszínűségben. A nagyvárosok külső negyedeiben élők, papíron francia állampolgárnak számítók, de a francia társadalom, kultúra múltja, jelene és jövője iránt közömbös fiatalok (az ún. *Beurs*-ök, vagy az államigazgatás politikailag korrekt nyelvén a „bevándorlókból lett franciák” [*Français issus de l’immigration*]) mára már a kívülálló többség számára szinte érthetetlen nyelvet beszélnek (*langue des quartiers/cités; céfran*). A francia Bevándorlás-, Integrálódás-, Nemzetazonosságügyi és Szolidaritásfejlesztési Minisztérium (*Ministère de l’Immigration, de l’Intégration, de l’Identité nationale et du Développement solidaire*) által 2009 decemberében felvetett „Mit jelent franciának lenni?” (*Qu’est-ce qu’être français ?*) körkérdésre adott válaszok szerint azonban a franciák többsége meg akarja őrizni kulturális emlékezetét, nemzeti identitását, és nem akar lemondani valamiféle keverék „multinyelv” érdekében a francia nyelvről sem. A nemzetek, kultúrák, vallások, nyelvek modern harcában egy csata most lezárulni látszik. De vajon – JEAN GIRAUDOUX színdarabjának címére gondolva (*La guerre de Troie n’aura pas lieu*) – tényleg nem lesz Trójában háború, és ha mégis igen, ki nyeri meg?

Bibliográfia

- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ 2006. A nyelvi kérdés az Európai Unióban. *Magyar Nyelv*, 52:1 (2006), 1–9.
- BÁRCZI GÉZA 1938. A magyar nyelv francia jövevényszavai. *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*. I. kötet, 12. füzet, Budapest, 1–46.
- BÁRDOSI VILMOS – KARAKAI IMRE 2008. *A francia nyelv lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest.
- BRUNOT, FERDINAND 1966. *Histoire de la langue française des origines à 1900*. Armand Colin, Paris.
- CERQUIGLINI, BERNARD 2002. Faut-il défendre la langue française ? *Revue d’Études Françaises* (Budapest). 7, 25–39.
- CERQUIGLINI, BERNARD 2003. *Les Langues de France*. PUF, Paris.
- CERQUIGLINI, BERNARD ET AL. 1999. *Femme, j’écris ton nom. Guide d’aide à la féminisation des noms de métiers, grades, fonctions*. CNRS–INALF – La Documentation Française, Paris. – <http://www.dglf.culture.gouv.fr/ressources/feminisation.pdf>
- ÉTIEMBLE, RENÉ 1964. *Parlez-vous français?* Gallimard, Paris.
- HAGÈGE, CLAUDE 1987. *Le français et les siècles*. Odile Jacob, Paris.

- HAGÈGE, CLAUDE 1996. *Le français, histoire d'un combat*. Éditions Michel Hagège, Paris.
- KISS JENŐ 2009a. A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. *Magyar Tudomány*. 1 (2009), 67–74.
- KISS JENŐ 2009b. Globalizáció és anyanyelvi versenyképesség. In BÁRDOSI VILMOS (ed.) 2009. *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 199–203.
- MACKENZIE, FRASER 1939. *Les relations de l'Angleterre et de la France d'après le vocabulaire*. 2 vol. Droz, Paris.
- MICHELBERGER PÁL 1999. Nemzeti nyelv a tudományban: múlt–jelen–jövő. In GLATZ FERENC (ed.) 1999. *A magyar nyelv az informatika korában. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. VII. A nemzeti kultúra az informatika korában. A magyar nyelv jelene és jövője)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 19–27.
- REY, ALAIN 2007. *L'Amour du français. Contre les puristes et autres censeurs de la langue*. Denoël, Paris.
- WISMANN, HEINZ – JUDET DE LA COMBE, PIERRE 2004. *L'avenir des langues : repenser les humanités*. Édition du Cerf, Paris.

Elhangzott az ELTE BTK Francia Tanszékének 2010. szeptember 24-i konferenciáján.
Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2011. Compétitivité des langues et mondialisation : le cas du français et du hongrois. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.) 2011. *235 années d'enseignement du français à l'Université de Budapest : actes de la journée d'études commémorative internationale, Université Eötvös Loránd, Budapest, le 24 septembre 2010*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 71–78.

COMPÉTITIVITÉ DES LANGUES ET MONDIALISATION LE CAS DU FRANÇAIS ET DU HONGROIS

Selon les dictionnaires, la **mondialisation** est un phénomène d'ouverture des économies nationales sur un marché mondial libéral, lié aux progrès des communications et des transports, à la libéralisation des échanges, entraînant une interdépendance croissante des pays et ayant une influence également sur la vie politique et culturelle du monde. Il ne s'agit pas d'un phénomène tout nouveau. Mais ce phénomène n'a jamais atteint encore le degré, l'intensité, l'expansion et la rapidité qu'il connaît de nos jours. Les processus de mondialisation les plus connus dans l'histoire de l'Europe ont été la formation de l'Empire romain puis la christianisation. Toute mondialisation a aussi des conséquences linguistiques. Des langues émergent sur ce que les sociolinguistes appellent le marché des langues et le dominant pendant un certain temps (tel a été le cas en Europe du grec, du latin, plus tard du français, de l'allemand, de l'anglais) ou s'influencent mutuellement (voir par exemple l'influence durable et profonde qu'a exercée le latin sur les langues européennes). Selon les chercheurs, le nombre des langues connues et scientifiquement décrites a montré une tendance croissante environ jusqu'à l'époque de la révolution industrielle et de la colonisation, depuis – bien qu'on découvre encore de temps en temps de nouvelles langues par-ci par-là dans le monde (le pakan en Chine ou le dahalik en Erythrée) – on assiste à une décroissance de plus en plus rapide de ce nombre. Ceci inquiète de nos jours profondément les représentants de la linguistique écologique qui – comme par exemple CLAUDE HAGÈGE avec son livre *Halte à la mort des langues* paru en 2000 – font tout pour alerter l'opinion publique.

La **langue maternelle** est la première langue que nous apprenons dans notre enfance, en général de notre mère. Elle est en même temps la langue que l'on parle le mieux et le plus volontiers. La compétitivité de la langue maternelle signifie le potentiel de cette langue par rapport à toutes les autres à s'affirmer avec succès sur le marché mondial des langues. Mais quand une langue est-elle compétitive ?

Les sociolinguistes disent qu'une langue est compétitive si elle est capable de satisfaire les besoins de communication d'une communauté linguistique à tous les niveaux et dans tous les domaines de la vie sociale. C'est une banalité linguistique mais redisons-la : entre la compétitivité des communautés, des sociétés et celle de leurs

langues il y a un rapport étroit. La compétitivité des langues parlées dans des communautés socialement développées (par exemple le français) est, de fait, plus grande que celle des moins épanouies (par exemple les langues souvent sans écriture de l'Amazonie, de la Sibérie). La modernisation des sociétés va aussi de pair avec une modernisation linguistique (pensons par exemple à *La défense et illustration de la langue française*, à l'Activité de l'Académie française en France au XVIIe siècle ou au mouvement de renouvellement de la langue hongroise par FERENC KAZINCZY et ses disciples en Hongrie au début du XIXe siècle). De nos jours, les langues qui ne sont pas écrites, qui n'ont pas de standard codifié, qui ne possèdent pas de langues de spécialité, de jargons professionnels et qui ne sont pas ainsi capables de parler et d'écrire des sciences, ne peuvent pas prétendre à la compétitivité. Remarquons au passage que près de 98% des langues se trouvent dans cette situation ! Seules les langues qui répondent aux besoins de communication à la fois quotidiens privés, socioprofessionnels et littéraires peuvent être considérées comme compétitives. Le point critique est aujourd'hui, à notre avis, surtout la situation des langues de spécialité, de la langue scientifique. La science est *a priori* internationale, la communication scientifique suppose l'échange constant et mondialisé des informations. C'est la raison pour laquelle les langues dominantes de la science ont toujours été des langues à portée internationale (latin, français, etc.). De nos jours la langue dominante de la vie scientifique internationale est, il faut le dire, indubitablement l'anglais.

Du point de vue structural, la capacité d'adaptation de chaque langue est identique. Cette aptitude des langues est tellement grande qu'elle peut satisfaire les besoins de communication et d'expression de n'importe quelle communauté linguistique. Les langues sont donc capables de suivre le développement et tout changement en général des connaissances de la communauté. Mais la langue ne change pas en elle-même ou pour elle-même. Ce sont les sujets parlants qui la modifient en fonction des besoins de communication d'un moment donné. L'adaptabilité de la langue n'est donc autre que la modification par les sujets parlants (nous-mêmes) de l'utilisation d'un système de code spécial créé et exploité par les sujets parlants (nous-mêmes). Il n'est pas donc exact de dire que la « langue change ». Il serait plus précis de déclarer que ce sont les sujets parlants qui la changent en changeant d'une manière ou d'une autre leur pratique linguistique antérieure. Pour reprendre une jolie métaphore de l'excellent sociolinguiste hongrois, le professeur JENŐ KISS, la langue ressemble à un ballon : quand on le gonfle à l'oxygène, il change en grandissant, en gonflant, quand on le dégonfle, il se contracte, se rétrécit, sinon il reste inchangé. Si les membres d'une communauté linguistique changent leur langue de façon à ce qu'elle corresponde aux besoins de communication qui changent à tout moment, leur langue sera ou restera compétitive. Si non, elle ne le sera pas ou si elle a été compétitive avant, elle perdra cette compétitivité.

La mondialisation est un vrai challenge du point de vue de l'adaptabilité des sociétés mais en même temps elle est aussi un vrai défi pour les langues. La contrainte

de la modernisation s'accompagne d'avantages et de désavantages sociaux (économiques, culturels, etc.) et apporte aussi d'abondants changements linguistiques (surtout dans le domaine du lexique, de la phraséologie, de la terminologie). Ces changements ne touchent pas seulement le système linguistique proprement dit mais aussi la situation sociopolitique des langues. Avec le statut d'État-membre de l'Union européenne, la langue hongroise, par exemple, est passée dans une autre sphère d'influence politique et linguistique. Rappelons qu'après 1990 le russe a perdu son statut de première langue étrangère enseignée en Hongrie. Ceci était en soi un événement important qui a donné pour le hongrois la possibilité de s'adapter linguistiquement aussi aux nouvelles circonstances sociolinguistiques tout en gardant ce qui devait être gardé.

Dans l'Union européenne les langues sont *de jure* égales, *de facto* d'importantes différences se manifestent entre elles, comme l'ont déjà très justement remarqué les professeurs KISS et BAŃCZEROWSKI dans leurs études (KISS 2005, BAŃCZEROWSKI 2006). Et le fait que l'anglais ou l'anglo-américain est la première langue de la mondialisation signifie que les positions de cette langue – selon certains plutôt de sa variante appelée **globish** ou **anglais de Singapour** (terme du professeur HEINZ WISMANN) – sont de plus en plus fortes dans le monde. Par conséquent les autres langues sont fortement influencées par cet anglo-américain et selon des enquêtes faites dans l'Union européenne, les locuteurs des soi-disant petites langues ont l'impression que leur langue est en danger même sur leur marché intérieur, national. La compétition est donc bien là, non seulement dans la politique, l'économie, le sport mais aussi entre les langues. L'enjeu de cette compétition linguistique est la question de savoir quelle communauté linguistique sera capable de construire une société performante. La langue des communautés les plus performantes sera la langue la plus performante et la plus compétitive.

Si le linguiste se place un instant dans une perspective économique en empruntant la terminologie de l'économie politique, il pourra dire que sur l'immense marché mondial des langues, plus de 6000 langues sont présentes dont 98% sont tout à fait **périphériques**, parlées par un nombre relativement restreint de locuteurs, n'ayant souvent même pas de variante commune standardisée et utilisées seulement sur un marché intérieur donné. (Remarquons entre parenthèses que selon l'avis des chercheurs la vitalité d'une langue est assurée par au moins 600 000–700 000 locuteurs natifs dans tous les secteurs de la vie sociale. Et on estime à 20 000 le seuil d'alerte critique de locuteurs natifs pour éviter la mort, l'extinction d'une langue.) Une partie des ethnolinguistes pense qu'un bon nombre des langues périphériques disparaîtra au XXIe siècle. La plupart des langues périphériques en danger est parlée au nord de l'Australie, en Amérique du Sud, dans quelques États des États-Unis et dans l'est de la Sibérie.

Les langues **centrales** (on en compte à peu près 100), ont une écriture et une langue commune codifiée et elles sont utilisées dans tous les domaines de la vie sociale par les locuteurs natifs dont le nombre varie entre 1 million et 100 millions (tel

est le cas par exemple du hongrois, du polonais ou de l'italien). La majorité des locuteurs natifs des langues centrales vit dans son propre État, ce qui n'est pas le cas des locuteurs des langues périphériques.

Les langues appelées **supercentrales** sont des *lingua franca* à périmètre limité, c'est-à-dire des langues internationales de grand prestige qui sont parlées par plus de 100 millions de locuteurs natifs et qui sont utilisées comme langue officielle dans plusieurs pays (tel est le cas par exemple du français, de l'allemand ou de l'arabe).

Il existe de nos jours une seule langue **hypercentrale** sur la terre, c'est l'anglais.

Qu'en est-il maintenant, dans le contexte sociolinguistique général présenté, du hongrois et du français ? C'est sur la base de critères sociolinguistiques comme la situation démographique, l'expansion géographique, l'ancienneté de l'écriture, le degré d'alphabétisation de la communauté linguistique qu'on peut porter un jugement objectif sur la situation d'une langue donnée. La compétitivité d'une langue, dont nous avons parlé plus haut, occupe une place fondamentale parmi ces critères. Il y a des langues qui sont parlées par un nombre élevé de locuteurs (par exemple en Afrique) mais qui restent peu compétitives car elles sont moins performantes que d'autres langues du point de vue de la capacité de changement, de l'adaptabilité et de la créativité.

Pour ce qui est des critères énumérés, le français tout comme le hongrois sont très performants dans le domaine de l'adaptabilité et de la créativité. Les deux langues présentent par exemple un nombre étonnamment élevé de néologismes, de créations lexicales. Il suffit de penser aux francisations ou magyarisations réussies de la langue informatique ou à l'apparition de nouvelles formes lexicales en français (*écrivaine, professeure, académicienne*) grâce au processus de féminisation des noms de métier mené de main de maître, entre autres, par le professeur BERNARD CERQUIGLINI.

Par contre, du point de vue démographique, la communauté des magyarophones – contrairement à celle des francophones – appartient aux communautés linguistiques qui diminuent à un rythme rapide. Les raisons de cette diminution sont à la fois biologiques et assimilatrices, quelquefois politiques (pensons à la récente loi linguistique slovaque très discutée sur les restrictions de l'usage de la langue hongroise minoritaire). Les territoires de langue hongroise se rétrécissent continûment : les frontières linguistiques sont de plus en plus proches des frontières fixées par le traité de Versailles (Trianon) de 1919. Le français qui n'a rien à craindre de ce point de vue, possède encore un atout immense qui est l'Organisation internationale de la francophonie fondée dans les années 1960 par Léopold Sedar Senghor et soutenue depuis par les gouvernements français et dont le ciment est le français en partage. Remarquons à titre de curiosité que les statuts de 1932 du *Commonwealth*, organisation à plusieurs égards semblable, ne font même pas mention de la langue anglaise.

L'alphabétisation reste *grosso modo* satisfaisante en Hongrie mais les chercheurs tirent déjà la sonnette d'alarme à cause du nombre croissant d'analphabètes fonctionnels. Les compétences linguistiques (écriture, lecture, expression) en langue ma-

ternelle des Hongrois vivant en minorité dans les pays voisins montrent aussi des lacunes inquiétantes. En France, jusqu'au début des années 1980, l'analphabétisme était considéré comme un problème réglé, qui ne concernait plus que la population immigrée d'Afrique du Nord et d'Afrique subsaharienne. En fait, dans ce cas il s'agissait plus d'un problème d'insuffisance en français seconde langue. En 1981, le rapport *Contre la précarité et la pauvreté* de GABRIEL OHEIX soulignait le fait que beaucoup de Français avaient des compétences limitées en lecture et en écriture. L'association ATD (Agir Tous pour la Dignité) Quart-Monde a créé à la même époque le terme *illettrisme*, afin de différencier les Français pauvres aux compétences limitées en lecture et en écriture, et les travailleurs immigrés qualifiés d'analphabètes. Le terme *illettrisme* a été utilisé pour décrire une personne ayant suivi le cycle de l'école primaire française sans pour autant y avoir acquis les compétences requises¹¹⁰. En France, selon une étude de l'Institut national de la statistique et des études économiques (INSEE) réalisée entre 2002 et 2005, 9% (3 100 000 personnes) de la population française est en situation d'illettrisme¹¹¹, ce qui représente pour la France aussi un grave problème sociologique et politique.

Vu sous l'angle de ces critères sociolinguistiques, posons la question de savoir si le français et le hongrois sont des langues compétitives ou non ? La réponse doit être, à notre sens, affirmative. Mais ils le resteront seulement s'ils sont capables de garder et de développer leurs atouts dans tous les domaines déjà mentionnés de l'usage linguistique pour satisfaire les besoins de communication de la société. Les positions de la langue maternelle sont les plus sûres dans des situations de communication familiales, quotidiennes. Il serait exagéré de parler ici de véritable danger. Partout dans le monde on utilise pratiquement exclusivement dans ces situations la langue de la première socialisation, c'est-à-dire la langue maternelle spontanément apprise. Par contre, pour assimiler la langue officielle de la vie publique et les langues de spécialité, on aura besoin d'un apprentissage intentionnel, conscient (on apprend en général la langue commune et les langues de spécialité dans des cadres institutionnalisés). C'est surtout pour apprendre et modifier, moderniser les langues de spécialité, les jargons scientifiques qu'on a besoin de la contribution active, intentionnelle des locuteurs. Et c'est là où se trouve la lourde responsabilité des intellectuels. Car nos sociétés deviendront compétitives seulement si elles sont capables de transmettre le savoir moderne dans les différentes formes d'enseignement (enseignement primaire, secondaire, supérieur, général, technique, professionnel, enseignement par correspondance, à distance, etc.). Et le transfert du savoir se fait le plus rapidement et le plus efficacement en langue maternelle. Si pour une raison ou pour une autre il n'y a pas dans un pays de recherche scientifique dans la langue maternelle, s'il n'y a pas de formation scientifique en langue maternelle dans l'enseignement supérieur, s'il n'y a pas de publications scientifiques dans la langue maternelle, alors les jargons

¹¹⁰ Source : <http://fr.wikipedia.org/wiki/Analphabétisme> (29.12.2010).

¹¹¹ Source : <http://fr.wikipedia.org/wiki/Illettrisme> (29.12.2010).

de spécialité de la langue maternelle ne suivront pas le développement et ne se renouvelleront pas. Le sous-développement des langues de spécialité entraînera nécessairement et inévitablement la diminution de la compétitivité de n'importe quelle langue du monde. En conséquence fâcheuse de tout cela, la communauté linguistique incapable de garder la compétitivité de sa langue maternelle ne pourra acquérir le savoir moderne que par le truchement d'une autre langue (à condition, bien sûr, d'avoir des connaissances de langues étrangères). Et l'on devinera facilement que dans l'immense majorité des cas cette autre langue sera l'anglais.

Il est donc bien évident que dans le cas des langues centrales (le hongrois) ou même supercentrales (le français) on a besoin de défendre, d'illustrer – au sens de la Pléiade – consciemment la langue maternelle avec une attention particulière au développement des langues de spécialité. La politique linguistique du *laisser-faire* représente, en dehors de l'anglais – et encore ! –, un risque important pour toutes les langues. Les soi-disant petites langues et cultures ne sont pas très demandées sur le marché global, elles n'ont cours que sur des marchés intérieurs relativement restreints. Il va de soi aussi que, de nos jours, la diffusion et l'immense prestige de l'anglais met sous pression toute autre langue. Si les communautés des « petites langues » ne font consciemment rien pour développer leurs langues maternelles, pour garder et dominer les terrains internes de l'usage linguistique, elles courent un risque important. Selon le linguiste anglais ROBERT PHILLIPSON (2007), nous ne sommes pas toujours conscients de ce que nous risquons quand nous laissons l'anglais évincer les autres langues dans certains domaines des marchés internes, en premier lieu sur celui des langues de spécialité. Le souci de beaucoup d'intellectuels d'empêcher que la réflexion scientifique devienne trop unidirectionnelle et unidimensionnelle dans notre monde linguistiquement aussi de plus en plus unifié sous la pression de l'anglais, semble donc tout à fait logique et légitime. Pour reprendre les paroles du professeur PÁL MICHELBERGER, ancien vice-président de l'Académie Hongroise des Sciences :

„A nemzeti nyelvek eltérő logikája a problémák tudományos megközelítését többdimenzióssá (térbelivé) teszi, hiszen a nyelvi logika visszatükröződik a tudományos gondolkodás logikájában is. A sok nyelven épülő, építkező tudomány teljesebb rálátást biztosít a társadalomnak a problémákra.” [Les différentes logiques des langues nationales rendent l'approche scientifique des problèmes multidimensionnelle car la logique linguistique se reflète aussi dans la logique de la pensée scientifique. La science qui se construit en plusieurs langues permet à la société d'avoir une vision plus complète des problèmes en général.] (MICHELBERGER 1999, 24)

Dans ces efforts, le français peut nous donner un exemple à suivre. Grâce à sa politique linguistique consciente, des **commissions de terminologie** fonctionnent, par exemple, depuis 1971 dans les différents ministères pour faciliter la francisation des termes techniques anglais. Plusieurs milliers de termes français ainsi créés ont été

publiés dans le *Journal Officiel de la République française* et sont passés aussi dans les langues de spécialité, voire la langue commune. Mais rappelons aussi les différentes **lois linguistiques** à partir de la loi BAS-LAURIOL de 1975 jusqu'à la loi appelée TOUBON de 1994 relative à l'emploi de la langue française qui avaient pour objectif de rendre le français plus compétitif face à l'anglais tout en soulignant le principe démocratique selon lequel tout citoyen français a le droit d'être informé dans sa propre langue.

Pour ce qui est du rapport de la langue maternelle et de l'anglais, langue universelle du XXIe siècle, les réponses de l'élite intellectuelle française correspondent fondamentalement aux attentes que le professeur JENŐ KISS avait formulées dans une étude de 2009 comme suit (Kiss 2009b, 72–73) :

„A súlyos kihívásokra adott választ az új (társadalmi, gazdasági, nyelvhasználati stb.) körülményeket figyelembe vevő, racionális, végiggondolt, higgadt mérlegelésen alapuló, megőrizve újjító és újítva megőrző alkalmazkodás jelenti.” [*La juste réaction aux lourds défis actuels consiste dans une volonté d'adaptation rationnelle qui tient compte des circonstances sociales, économiques, linguistiques nouvelles, qui se base sur une réflexion mûre et posée et qui se veut à la fois novatrice et conservatrice.*]

Cette dichotomie, cette dialectique presque hégélienne de l'innovation et de la conservation a d'ailleurs été merveilleusement formulée par le poète hongrois MIHÁLY BABITS en 1924 :

„Magyar vagyok: lelkelem, érzéselem örökséget kapott, amelyet nem dobok el: a világot nem szegényíteni kell, hanem gazdagítani. Hogy szolgálhatom az emberiséget, ha meg nem őrzök magamban minden színt, minden kincset, ami az emberiséget gazdagíthatja? A magyarság színét, a magyarság kincsét! De mily balga volnék, ha ugyanakkor más színt, más kincset el akarnék venni, vagy meggyengíteni! [*Je suis Hongrois : mon âme, mes sentiments ont reçu un héritage que je ne jette pas : le monde ne doit pas être appauvri mais enrichi. Comment pourrais-je servir l'humanité sans garder en moi toutes les couleurs, toutes les richesses qui peuvent enrichir l'humanité ? La couleur de la gent hongroise, la richesse de la gent hongroise. Mais combien je serais naïf si je voulais supprimer ou affaiblir les autres couleurs, les autres richesses.*]

Et je me permettrais aussi de citer à ce propos les mots du professeur CERQUIGLINI, prononcés il y a dix ans, le 22 novembre 2000 lors d'une conférence donnée à l'Institut Français de Budapest sous le titre de *Faut-il défendre la langue française ?* (CERQUIGLINI 2002, 38–39) :

„...un francophone a une avance sur beaucoup d'anglophones qui considèrent qu'avec l'anglais on fait tout. Le monolinguisme est le nouvel analphabétisme. Une chance du français – parmi d'autres langues – c'est d'être une langue intrinsèquement ouverte au plurilinguisme. [...] L'avenir de la francophonie, c'est l'échange et le commerce des langues. Le français doit toujours

être en mouvement, toujours en échange. Refusons une défense frileuse, dos au mur, arc-boutée sur une norme qui de toute façon change à tout instant. C'est la meilleure façon de promouvoir cette langue et tout simplement, ce qui nous réunit aujourd'hui, de l'aimer."

L'exemple français nous est d'autant plus instructif qu'au lieu de s'attarder aux vains regrets, les Français font beaucoup du point de vue financier, culturel, politique et linguistique pour que leur langue – au niveau de la langue commune et des langues de spécialité – se développe, s'enrichisse, se modernise avec une remarquable ouverture d'esprit et une capacité d'adaptation afin de devenir un jour – pourquoi pas – une réelle alternative au globish pour tous ceux qui veulent avoir une autre façon de dire et de penser le monde et sa belle variété colorée que celle d'un anglais infiniment simplifié, unidimensionnel des technocrates et des PDG des sociétés multinationales. Et une langue qui a su créer un mot français, la *mondialisation*, pour le mot globalisé *globalisation*, a toutes les chances de devenir cette alternative.

Bibliographie

- BABITS MIHÁLY 1924. Örökké ég a felhők mögött (Vallomás helyett hitvallás). *Nyugat*, 7 – <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00356/10793.htm> (29.12.2010).
- BAÑCZEROWSKI, JANUSZ 2006. A nyelvi kérdés az Európai Unióban. *Magyar Nyelv*, 102 (2006), 1–8.
- CERQUIGLINI, BERNARD 2002. Faut-il défendre la langue française ? *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 7, 25–39.
- HAGÈGE, CLAUDE 2000. *Halte à la mort des langues*. Éditions Odile Jacob, Paris.
- KISS JENŐ 2005. A magyar nyelv és az Európai Unió. *Magyar Nyelvőr*, 129 (2005), 12–30.
- KISS JENŐ 2009a. Globalizáció és anyanyelvi versenyképesség. In BÁRDOSI VILMOS (ed.) 2009. *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 199–203.
- KISS JENŐ 2009b. A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. *Magyar Tudomány*, 1 (2009), 67–74.
- MICHELBERGER PÁL 1999. Nemzeti nyelv a tudományban: múlt–jelen–jövő. In GLATZ FERENC (ed.) 1999. *A magyar nyelv az informatika korában. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. VII. A nemzeti kultúra az informatika korában. A magyar nyelv jelene és jövője)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 19–27.
- PHILLIPSON, ROBERT 2007. Kakukkióka-e az angol az európai felsőoktatás nyelvi fészében? *Jel-kép: Kommunikáció, közvélemény, média* (A Magyar Médiaért Alapítvány és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folyóirata), 2, 79–97. [Traduction hongroise de „English, a cuckoo in the European higher education nest of languages?” *European Journal of English Studies*, 10-1 (2006)].

Elhangzott az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 2011. november 8-i ülésén.
Első közlés: BARDOSI VILMOS 2011. A frazeográfia néhány aktuális kérdése. In *Lexikográfia és nyelvtechnológia. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya ülésének előadásai 2011. november 8-án*. Paper: 3. pp. 3.1–3.9.

A FRAZEOGRÁFIA NÉHÁNY AKTUÁLIS KÉRDÉSE

1. Előadásom első részében a frazeográfiáról, különösképpen annak magyarországi vonatkozásairól szeretnék röviden, általánosságban szólni.

A nyelvészet alkalmazott orientációjú területeként a frazeográfia csupán viszonylagos önállósággal rendelkezik. Egyrészt szorosan kötődik azokhoz a frazeológiai kutatásokhoz, amelyek a francia Enciklopédiában megjelent *gallicisme* (DIDEROT – D’ALEMBERT 1751–1772, 7: 450–451) és *idiotisme* (DIDEROT – D’ALEMBERT 1751–1772, 8: 497–498) szócikkek, majd később BRÉAL (1897) és BALLY (1905, 1919) ismert tanulmányai óta tudományos kereteket biztosítanak a lexikográfiai leírási szempontokhoz, valamint a megfelelő általános frazeográfiai fogalmak kialakításához. Másrészt a frazeográfia az általános lexikográfia részét is képezi, amelytől azonban annyiban el is válik, hogy vizsgálati tárgya – a frazeológia – a monolexémákkal szemben bizonyos speciális vonásokat mutat, amelyek szótári megjelenítése részben különleges követelményeket is támaszt. Ezek leginkább a speciális frazeológiai szótárakban nyilvánulnak meg, míg az általános nyelvi, értelmező szótárakban a frazémák leírása és bemutatása a monolexéma-központú lexikográfiai sémáknak van alárendelve. Ebből az általános elvi megközelítésből következik, hogy adott nyelv frazeográfiájának fejlettségi foka a fenti szempontoktól jelentősen függ, olyannyira, hogy egy-egy nyelv frazeográfiájának bemutatása során elkerülhetetlen mindkét, fent jelzett terület problémáinak és eredményeinek figyelembevétele. További szempontként kell megemlíteni a nemzetközi tudományos kapcsolatok szerepét, amely – közvetve vagy közvetlenül, gyakran kétnyelvű szótárak szerkesztése által – a kutatásokra, illetve a frazeográfiai gyakorlatra ugyancsak megtermékenyítő hatással bírhat.

Érdeemes felfigyelni arra a körülményre is, hogy a *frazeológia* terminus már viszonylag korán, 1558-ban megjelenik NEANDER *Phraseologia Isocratis Graecolatina* című munkájában, eleinte az „egy író sajátos mondatszerkesztése” jelentésben, ami majd a XVIII. századtól nyeri el mai, általánosan elfogadott és használt értelmezését. Ezzel szemben a *frazeográfia* szakszó új keletűnek tekinthető, az utóbbi egy évtizedben kezdett elterjedni elsősorban német, majd francia és spanyol nyelvterületen. Azal pedig, hogy a HSK 2007-ben megjelent, a frazeológiának szentelt több mint ezer oldalas, 28. kézikönyve második kötetében a teljes XVII. fejezetet így nevezi el, és ennek a kérdésnek szentel közel 130 oldalt, ez a régóta létező valóságot megnevező új nyelvészeti terminus végleg meghonosodott és elfogadottá vált.

A szótártörténeti munkákhoz hasonlóan a magyar frazeográfia történetét feldolgozó munkák is meglehetősen ritkák. Jóllehet a magyar nyelvtudományban már viszonylag korán találunk néhány jelentős kísérletet a frazeológia kutatására, illetve a frazeográfia megalapozására és fejlesztésére, ezek azonban elszigeteltek maradtak, és nem is volt folytatásuk (SZVORÉNYI 1847, TOLNAI 1910, O. NAGY 1977). Még a frazeológiai kutatásoknak a XX. század utolsó harmadában bekövetkezett nemzetközi fellendülése sem vezetett e tekintetben érdembeli változásokhoz Magyarországon, ahol a magyar frazémaállomány modern, a kutatások legújabb állását tükröző tudományos leírása és egységes frazeográfiai adatbázisba történő szervezése még csak részben történt meg.

Különös ellentmondás tapasztalható, ha a szerény frazeográfiai szakirodalmat összehasonlítjuk a szótártipológiaiailag is igen különböző kézikönyvek és gyűjtemények meglepően nagy számával. Erre az ellentmondásra TOLNAI VILMOS már 1910-ben rámutatott (TOLNAI 1910). Neki köszönhetjük egyébként az első tudományosan is megalapozott magyar frazeológiai leírást és elemzést. A Magyar Tudományos Akadémián elhangzott és később nyomtatásban is megjelent székfoglaló előadásában kiállt az addigi frazeológiai gyűjteményekben, szótárakban használt igen különböző terminológia pontos fogalmi meghatározása és egységesítése mellett. Kiemelte annak fontosságát is, hogy a frazéma mint szókapcsolat és a közmondás mint mondat között világosan meg kell húzni a határvonalat. Ennek során a döntő különbséget abban látta, hogy míg a frazémát stílusesszökként használjuk, addig a közmondás mindig valamilyen értékítéletet, életbölcsest fejez ki (TOLNAI 1910, 9). Neki köszönhetjük a magyar frazeológiai gyűjtemények és szótárak első kritikai, történeti leírását is, amelyből azután majd hetven évvel később O. NAGY GÁBOR, aki maga is kiváló frazeológus és frazeográfus volt, szintén sokat merített (O. NAGY 1977). A két kiváló tudós nyomdokain ezt a munkát kívántam folytatni, amikor nemrégiben elkészítettem a magyar frazeográfia történetét a humanizmusba visszanyúló kezdetektől egészen napjainkig bemutató, 43 oldalas tanulmányomat, amely a *Lexikográfiai füzetek* sorozatban fog megjelenni francia nyelven, annak érdekében, hogy e roppant gazdag témakört a nemzetközi frazeológia számára is hozzáférhetővé tegye.¹¹² E munkát a továbbiakban itt nem részletezem, csupán a dolgozat néhány összefoglaló zárógondolatát idézem:

- a közös európai, erasmusi gyökerekből kiindulva a magyar frazeográfia az évszázadok során sajátos fejlődési jegyeket mutatott fel, amelyek egyben a magyar nyelvtudomány fontos fejlődési állomásait is jelezték. Így például mindkét területen kiemelt figyelmet kaptak a magyar szólások és közmondások regionális, dialektális aspektusai;
- hazánkban egészen az 1970-es évekig uralkodó szerepet játszott a frazémák kultúr-történeti-etimológiai szempontú megközelítése, leírása, amelynek legszebb példája az O. NAGY GÁBOR-féle ún. „mifántológia” mint tudományterület kialakulása (vö.

¹¹² A tanulmány 2012-ben megjelent. Lásd BÁRDOSI 2012.

O. NAGY 1957); nagyrészt ennek is köszönhető, hogy a magyar nyelv frazeológiai rendszerének átfogó, szinkrón alapú leírása néhány sikeres kezdeményezés ellenére voltaképpen a mai napig nem olyan módszeres és részletes, mint más nyelveké;

- látható az is, hogy a modern filológiáknak köszönhetően az utóbbi évtizedekben megerősödött a nemzetközi, elsősorban európai frazeológiai kutatások hatása és befolyása Magyarországon; ez különösen az egy- és kétnyelvű frazeográfia fellendülésében, a különböző típusú frazeológiai szótárak számának örvendetes növekedésében mutatkozik meg;
- magyar nyelvészek és modern filológusok közös és felelősségteljes feladata, hogy a magyar frazeológiai és frazeográfiai kutatások dinamikája a következő években is megmaradjon, és értékes művekkel gazdagítsa a magyar és nemzetközi nyelvtudományt.

Még mindig a frazeográfia általános kérdéseinél maradva, a következőkben az egy- és kétnyelvű frazeográfiának a nemzetközi szakirodalom által előtérbe helyezett néhány súlyponti kérdését sorolom föl röviden és utalásszerűen, mivel ezek részletezésére itt és most nincs lehetőségem. Íme tehát a főbb kérdések:

- a) a frazémák azonosítása és osztályozása, vagyis hogy mi tekinthető frazémának, mi kerüljön be a szótárba frazéma néven, és hogy a frazémák milyen nagyobb, esetenként még külön tipográfiai jellel is ellátott csoportokba (szólás, szólás-hasonlat, helyzetmondát, közmondás) sorolhatók be,
- b) a kiválasztott frazémák integrálása a szótár makro- és mikrostruktúrájába (annak eldöntése például, hogy a szótár szemaszillogikus vagy onomaszillogikus felépítésű legyen),
- c) a címszóválasztás,
- d) a kereszthivatkozások,
- e) a szótári alak és a variánsok kezelése, beleértve a nyelvtani információkat (pl. vonzatok, kiejtés) és a tipográfiai kérdéseket,
- f) a jelentésmagyarázatok, a jelentés pragmatikai aspektusai, a frazeológiai polyszémia kérdése,
- g) a lexikai minősítések (regiszterek, használati markerek) problémája,
- h) a jelentést illusztráló példamondatok, idézetek kérdése,
- i) a szólásetimológiák,
- j) a frazeológiai ekvivalencia problémája, az ekvivalensek kezelése (kétnyelvű szótár esetén).

2. Előadásom második részében egy konkrét frazeográfia-projektemről számolok be röviden.

A szólások frazeográfiai megjelenítésének évszázados hagyományai vannak. A frazeológiai szótárakban az anyag szemaszillogiai alapú elrendezése túlsúlyban van. Ez azt jelenti, hogy a frazémák vagy mechanikusan az első elemük szerint, vagy egy többé-kevésbé objektív kritériumrendszer alapján kiválasztott vezérszóhoz, kulcsszóhoz kötődve követik egymást betűrendben. A klasszikus, nagy méretű, 5000–15 000

egységet tartalmazó frazeológiai szótárak általában ez utóbbi elvet követik (pl. francia: REY – CHANTREAU 1989; 1997; spanyol: SÁNCHEZ 1997; JUNCEDA 2006; német: DROSDOWSKI – SCHOLZE-STUBENRECHT 1992; angol: NAGY 2006; magyar: O. NAGY 1966; BÁRDOSI 2009).

A szemasiológiai elrendezés mellett azonban léteznek a mezőelméletekből kiinduló onomasziológiai elrendezésű tematikus frazeológiai szótárak is. Ezek száma mindazonáltal lényegesen kisebb, egyrészt a feladat elméleti és módszertani bonyolultsága, valamint az elkerülhetetlenül szubjektív szerkesztési elvek miatt, másrészt a nagyobb frazémaanyagból adódó szerteágazó asszociatív szálak csoportosításának szinte kivitelezhetetlen volta következtében. ROGET, BOISSIÈRE, CASARES nyomán (ROGET 1852, BOISSIÈRE 1862, CASARES 1942) azért ezen a területen is születtek sikeres kezdeményezések (MÜLLER 1961, BÁRDOSI 1986, FÁBIÁN 1987, SCHEMANN 1989, BÁRDOSI – ETTINGER – STÖLTING 1992, HESSKY – ETTINGER 1997, SEVILLA MUÑOZ – CANTERA ORTIZ DE URBINA 2004, BÁRDOSI 2010). E tematikus szótárak a nyelvtanulást, az aktív irányú, produktív nyelvhasználatot nagyban elősegítik, mivel a mindenki számára könnyen megalkotható, a nyelvekben univerzálisan meglévő, főnevekben, melléknevekben vagy igékben kondenzálható fogalomkörökből (pl. ÉLET – HALÁL, BETEG – EGÉSZSÉGES, BESZÉL – HALLGAT stb.) indulnak ki, hozzájuk rendelve a megfelelő frazémákat. Közös „hátulütője” azonban e szótáraknak, hogy többnyire saját, csak az adott szótárra érvényes és a dolog természetéből adódóan sokszor szubjektív fogalmi struktúrával és/vagy betűkből és számokból álló utalási kódrendszerrel dolgoznak. Ez lehet egyszerű számozott fogalomlista (MÜLLER 1961), azonosító számokat alkalmazó táblázat (GALISSON 1984; BÁRDOSI 1986, 2010), római (= fő kategóriák) és arab (= alosztályok) számok (PÓRA 1906) vagy betűk és arab számok kombinációjából álló kódrendszer (SCHEMANN 1989, HESSKY – ETTINGER 1997), esetleg decimális számozású kódrendszer (SEVILLA MUÑOZ – CANTERA ORTIZ DE URBINA 2004).

Az onomasziológikus megközelítés helyenként túl szubjektív, túl bonyolult elemeknek kiküszöbölésével, ugyanakkor a diskurzus számára minden előnyének megtartásával elképzelhető a módszer további finomítása és egy – mai szóval élve – „felhasználóbarát” frazeográfiai megközelítés kidolgozása. Ez a frazémakincs szinonimikus elrendezése lenne, amelyre talán PÓRA FERENC 1906-ban megjelent *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve* nyomán is TOLNAI VILMOS már 1935-ben felhívta a figyelmet ezekkel a szavakkal (TOLNAI 1935, 397–433):

„A szólszótár feladata [...] a hasonló értelmű szók csoportosítása, a szólszótár-szinonimika, melyben nem az alak, hanem az alkalmazás jelentése az osztályozás alapja.”

E gondolat szellemében készültek el O. NAGY GÁBOR és RUZSICZKY ÉVA *Magyar szinonimaszótár* (1978), TÓTFALUSI ISTVÁN *Színes szinonimatár* (1997), KISS GÁBOR *Szókinccstár. Rokon értelmű szók, szólások és ellentétek szótára* (1998), valamint BARTOS TIBOR *Magyar szótár. Egymást magyarázó szók és fordulatok tára* (2002) című munkái,

amelyeknek alapelvevé vált az egytagú szinonimák mellett a rokon értelmű frazémák szerepeltetése is.

Az említett szerzők eredményeit figyelembe véve, jómagam úgy gondolom, hogy érdemes lenne olyan szinonimaszótárt szerkeszteni, amely nem korlátozza a szótár anyagát a szófajok és a frazématípusok tekintetében, és pusztán a frazéma két alapvető formai kritériuma szerint, ti., hogy a frazéma mindig polilexikális és lexikalizálódott egység, figyelembe vesz minden olyan egytagú elemet, amelynek lehetséges két- vagy többtagú – a frazeológiát tágabb értelemben véve és akár az antonomáziát vagy a szakterminológiát is ide értve – frazémaértékű szinonimája. Néhány magyar példával megvilágítva:

- Ádám** = az emberiség ősapja
- agyvérzés** = agyi történés
- bámul** = nagy szemeket mereszt
- Biblia** = a könyvek könyve
- éjféli** = a kísértetek órája
- híresztel** = nagydobra ver
- imád** = mindennél jobban szeret
- karcsú** = karcsú, mint a nádszál; tűbe lehet fűzni
- látszólag** = olyan látszatot keltve
- miért?** = mely ok miatt? mi okon? mi miatt?
- mindenféle** = minden rendű és rangú
- most** = jelen pillanatban
- mozgat** = mozgásban tart
- öttusa** = modern pentatlon
- Párizs** = a fény városa
- pénzforrás** = anyagi eszközök
- rövidlátó** = nem lát tovább az orra hegyénél
- sajnos** = sajnálatos módon
- sántít** = húzza a lábát
- vezetéknev** = családi név

Egy ilyen, a szótól a frazémáig és a frazémától a szóig ívelő szótár joggal viselhetné a marketingszempontról is jól hangzó „egy a kettőben – kettő az egyben” alcímet.

Az előzőekben leírt megfontolások alapján immár évek óta gyűjtöm és rendszerezem az anyagot a francia és a magyar nyelvben is egy rokon értelmű szavak és frazémák szótárához. A frazémákat a fentiek értelmében a lehető legtágabban értelmezem: az adatbázis tehát éppúgy tartalmazza a klasszikus szólásokat, szóláshasonlatokat, kollokációkat, helyzetmondásokat, mint a szakterminológiát vagy az antonomáziát (főnév értékű névfelidéző szókapcsolatot). Francia vonatkozásban a saját tematikus szólásszótáramat (BÁRDOSI 1986; 2010) kiegészítő anyaggyűjtés a legismertebb francia egynyelvű papíralapú és digitális szótárak (*Petit Robert*, *Larousse*) szinonimaszótár derivátumaiból (LE FUR 2005, OUVREARD 2008, HABOURY 2009), egyéb francia szó-

tárakból (pl. CHOLLET – ROBERT 2008), valamint az ATILF (Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française) *Frantext* szövegtárából történik. A következő szempontok kerülnek az adatbázisban rögzítésre és kódolásra (ezeket az alábbi táblázat az *agy, pazarol, Japán, naiv* francia szavakon illusztrálja):

1. A francia egytagú kulcsfogalom.
2. A francia egytagú kulcsfogalom első leggyakoribb egytagú szinonimája.
3. A francia egytagú kulcsfogalom második leggyakoribb egytagú szinonimája.
4. A vonatkozó francia két- vagy többtagú szinonim egysége az első elemük szerinti betűrendben.
5. A szólásokhoz tartozó, semlegestől eltérő lexikai minősítések (*fam.*, *litt.*, *vulg.*), diatopikus besorolások (*Can*, *Bel*, *Sui*).

1	2	3	4	5
cerveau	cervelle	intelligence	<i>matière grise</i>	
gaspiller	dissiper	dilapider	<i>brûler la chandelle par les deux bouts</i>	
			<i>couper l'arbre pour avoir le fruit</i>	
			<i>dépenser largement</i>	
			<i>dépenser sans compter</i>	
			<i>jeter l'argent par les fenêtres</i>	
			<i>l'argent lui fond dans les mains</i>	
			<i>manger son blé en herbe</i>	
			<i>mener la vie à grandes guides</i>	litt.
			<i>tuer la poule aux œufs d'or</i>	
			<i>vivre sur un grand pied</i>	
Japon			<i>le pays du Soleil levant</i>	litt.
naïf	crédule	dupe	<i>croire au Père Noël</i>	fam.
			<i>être facile à tromper</i>	
			<i>être le dindon de la farce</i>	
			<i>être un enfant de chœur</i>	
			<i>être une bonne poire</i>	fam.
			<i>mordre à l'appât / à l'hameçon</i>	
			<i>prendre pour argent comptant</i>	

A fenti szempontok szerint megszerkesztett szótár újdonsága és glottodidaktikai jelentősége abban áll tehát, hogy együtt mutatja az anyanyelvi vagy idegen nyelvű szótárhasználatnak adott nyelv – esetünkben a francia – egy- és többtagú elemeinek, lexémáinak és frazémáinak szinonimikus viszonyait. Az adatbázisból generálható szócikkek lexikográfiai ábrázolására több lehetőség is létezik. Ezek közül egyet – a francia szótárírási hagyományok figyelembevételével (BÁRDOSI 1992) – az *abandonner* ige mintáján az alábbiakban mutatok be.

ABANDONNER I. v. intr. ❶ *capituler, rendre (se) baisser les bras, battre en retraite, déclarer forfait, déposer les armes, hisser le drapeau blanc, jeter l'éponge (fam.), lâcher pied, lâcher prise, laisser tomber (fam.), livrer les clefs de la ville, mettre bas les armes, passer la main (fam.), rendre les armes, s'avouer vaincu* ❷ *délaisser (se), négliger (se)* laisser aller, laisser courir, laisser pisser (fam.), laisser tomber, se laisser aller **II.** v. tr. ❶ *délaisser, négliger, renoncer à qqch.* en finir avec qqch., faire fi de qqch. (litt.), faire litière de qqch. (litt.), laisser à l'abandon qqch., laisser à la traîne qqch., laisser aller qqch., laisser courir qqch., laisser dormir qqch., laisser échapper qqch., laisser en plan qqn, qqch. (fam.), laisser en rade qqn, qqch. (fam.), laisser passer qqch., laisser tomber qqch., mal soigner [une maladie], passer outre qqch., passer par-dessus qqch., tirer une croix sur qqch. ❷ *quitter qqn, séparer (se) de qqn brûler la politesse à qqn, claquer la porte au nez de qqn, fausser compagnie à qqn, laisser choir qqn (fam.), laisser tomber qqn (fam.), planter là qqn (fam.), prendre congé de qqn, tourner le dos à qqn* **III.** v. pron. ❶ *épancher (s'), livrer (se)* laisser parler son cœur, se laisser aller ❷ *livrer (se) à qqch.* être en proie à qqch., se laisser aller à qqch.

Fantáziánkat szabadjára engedve, kísérletet tehetünk a módszer továbbgondolásával és kibővítésével egy igazi lexikográfiai újdonságnak számító kétnyelvű (francia–magyar vagy magyar–francia) rokon értelmű szavak és frazémák szótárának megszerkesztésére. A feladat természetesen sokkal bonyolultabbá válik – különösen az összetettebb, terjedelmesebb szócikkek esetében –, és nem véletlen, hogy ilyen típusú szótárra nem is találunk még példát. A fent említett szempontrendszer az alábbi szempontokkal kellene kiegészíteni:

1. A francia egytagú kulcsfogalomnak megfelelő magyar egytagú ekvivalens kulcsfogalom.
2. A magyar egytagú ekvivalens kulcsfogalom első leggyakoribb egytagú szinonimája.
3. A magyar egytagú ekvivalens kulcsfogalom második (, harmadik) leggyakoribb egytagú szinonimája.

E három szempont – attól függően, hogy milyen bemenetű szótárról lenne szó – a fenti adatbázis táblázatának 1–3. oszlopai elé vagy mögé kerülhetnének. Az adatbázisból generálható szócikkek lexikográfiai ábrázolásának egyik lehetőségét – a kétnyelvű szótárírási hagyományok figyelembevételével – az alábbi francia–magyar mintákon mutatom be:

CERVEAU n. m. *cervelle, intelligence* | agy, értelem || **matière grise** szürkeállomány

GASPILLER v. tr. *dissiper, dilapider* | pazarol, herdál, tékozol || **brûler la chandelle par les deux bouts** két kézzel szórja a pénzt; **couper l'arbre pour avoir le fruit** levágja az aranytojást tojó tyúkot; **dépenser largement** bőségesen költ; **dépenser sans compter** számolatlanul szórja a pénzt; **jeter l'argent par les fenêtres** az ablakon szórja ki a pénzt; **l'argent lui fond dans les mains** elfolyik a pénz a kezében; **manger son blé en herbe** feléli/megeszi a jövőjét; **mener la vie à grandes guides** (litt.) nagy lábon él; **tuer la poule aux œufs d'or** levágja az aranytojást tojó tyúkot; **vivre sur un grand pied** nagy lábon él

NAÏF v. tr. *crédule, dupe* | hiszékeny, balek || **croire au Père Noël** (fam.) hisz a gólyamesében; azt hiszi, hogy a gólya hozza a gyereket; **être facile à tromper** könnyen rászedhető; **être le dindon de la farce** lép-re megy; **être un enfant de chœur** gyermekien naiv; **être une bonne poire** (fam.) palimadár; **mordre à l'appât / à l'hameçon** könnyen bekapja a horgot; **prendre qqch. pour argent comptant** készpénznek vesz vmit

Az előzőekben vázolt, újragondolt lexikográfiai-frazeográfiai módszerek felhasználásával új távlatok nyílhatnak olyan talán kissé szokatlan, de mindenképpen eredeti egy- és kétnyelvű szinonimaszótárak megszerkesztésére, amelyek hatékonyan járulhatnak hozzá ahhoz, hogy a nyelvet anyanyelvi szinten használók vagy azt idegenként elsajátítani kívánók a szótól a szókapcsolatokig új megvilágításban és összefüggésekben lássák azt a sokszínű és összetett csodát, amit a köznyelvben egyszerűen csak nyelvnek hívunk.

Bibliográfia

- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Eggimann, Genève.
- BALLY, CHARLES 1909. *Traité de stylistique française*. 2 vol. Klincksieck, Paris.
- BÁRDOSI VILMOS 1986. *De fil en aiguille. Les locutions françaises: recueil thématique et livre d'exercices. Kalandozás a francia szólások világában*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1992. Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français. *Fremdsprachen Lehren und Lernen*, 21 (1992), 104–116.
- BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 4, 23–33.
- BÁRDOSI VILMOS 2009. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2010. *Francia–magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarzatok és gyakorlatok megoldókulccsal*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- BÁRDOSI VILMOS 2012. Histoire de la phraséographie hongroise. In FÁBIÁN ZSUZSANNA (ed.) 2012. *Hungarian Lexicography II. Monolingual and Special Dictionaries*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (Lexikográfiai füzetek, 6). 109–173.
- BÁRDOSI VILMOS – ETTINGER, STEFAN – STÖLTING, CÉCILE 1992. *Redewendungen Französisch/Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch*. Francke Verlag, Tübingen / Basel, (UTB Romanistik 1703).
- BARTOS TIBOR 2002. *Magyar szótár. Egymást magyarázó szavak és fordulatok tára*. 1–2. Corvina, Budapest.
- BOISSIÈRE, JEAN-BAPTISTE 1862. *Dictionnaire analogique de la langue française*. Larousse, Paris.
- BRÉAL, MICHEL [1897] 1924⁶. *Essai de sémantique. Science des significations*. Hachette, Paris.
- CASARES, JULIO 1942. *Diccionario ideológico de la lengua española: desde la idea a la palabra, desde la palabra a la idea*. 2^a ed. corr. y aum., 20ª reimp. Gustavo Gili, Barcelona.
- CHOLLET, ISABELLE – ROBERT, JEAN-MICHEL 2008. *Les expressions idiomatiques*. Clé International, Paris.
- DIDEROT, DENIS – D’ALEMBERT, JEAN LE ROND 1751–1772. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*. Le Breton / David / Durand, Paris.
- DROSDOWSKI, GÜNTHER – SCHOLZE-STUBENRECHT, WERNER (Hrsg.) 1992. *Duden Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Dudenverlag, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich.
- ETTINGER, STEFAN 1989. Einige Probleme der lexikographischen Darstellung idiomatischer Einheiten (Französisch–Deutsch). In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg (France), 12–16 mai 1988*. (Collection Recherches Germaniques, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d’Études Allemandes, 2, 95–115.
- FÁBIÁN ZSUZSANNA 1987. *Filo da torcere. Olasz frazeológiai gyakorlatok*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- GALISSON, ROBERT 1984. *Dictionnaire de compréhension et de production des expressions imagées*. Clé International, Paris.
- HABOURY, FRÉDÉRIC (ed.) 2009. *Le dictionnaire des synonymes et des contraires*. Larousse, Paris.
- HESSKY REGINA – ETTINGER, STEFAN 1997. *Deutsche Redewendungen. Ein Wörter- und Übungsbuch für Fortgeschrittene*. Gunter Narr Verlag, Tübingen, (Narr Studienbücher).
- JUNCEDA, LUIS 2006. *Diccionario de refranes, dichos y proverbios. Más de 5.000 refranes, dichos y frases proverbiales*. Espasa Calpe, Madrid.
- KISS GÁBOR 1998. *Szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LE FUR, DOMINIQUE (ed.) 2005. *Dictionnaire des synonymes, nuances et contraires*. Le Robert, Paris, (Collection Les Usuels).
- MÜLLER, WALTER 1961. *Französische Idiomatik nach Sinngruppen*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- NAGY GYÖRGY 2006. *Thesaurus of English Idioms*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NEANDER, MICHAEL 1558. *Phraseologia Isocratis Graecolatina: id. est. Phraseon sive Locutionum, elegantiarumque Isocraticarum Loci, seu Indices numerosissimi Graeco-Latini, ex ipso Isocrate observati et collecti*. Oporinus, Basiliae.
- O. NAGY GÁBOR 1957. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat, Budapest.

- O. NAGY GÁBOR 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1977. *A magyar frazeológiai kutatások története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR – RUZSICZKY ÉVA 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OUVRARD, CHRISTINE 2008. *Dictionnaire des SYNonymes & anaLOGIES*. Larousse, Paris.
- PÓRA FERENC 1906. *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve. Tartalmaz harmincezer szinonim szót és szólást nyolcszáz logikai csoportban*. Gondolat, Budapest.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1989; 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- ROGET, PETER MARK 1852. *Thesaurus of English Words and Phrases*. Longman, Brown, Green, and Longmans, London.
- SÁNCHEZ, MANUEL MARTÍN 1997. *Diccionario del español coloquial. (Dichos, modismos y locuciones populares)*. Tellus, Madrid.
- SCHEMANN, HANS 1989. *Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten*. Straelener Manuskripte Verlag, Straelen.
- SEVILLA MUÑOZ, JULIA – CANTERA ORTIZ DE URBINA, JESÚS 2004. *Diccionario temático de locuciones francesas con su correspondencia española*. Gredos, Madrid.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1847. A' közmondások' és példabeszédek' szelleme és vegyes elemeiről. *Magyar Akadémiai Értesítő*, VI, 239–257.
- TOLNAI VILMOS 1910. A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Budapest. 12, 3–57.
- TOLNAI VILMOS 1933–1938. *A magyarság szellemi néprajza*. Harmadik kötet. Királyi Magyar Nyomda, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 1997. *Színes szinonimatár*. Háttér Kiadó, Budapest.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2012. *Vivre sur un grand pied*. Questions autour de l'origine d'une vieille locution française. In HORVÁTH KRISZTINA (szerk.) 2012. *La joie des cours. Études médiévales et humanistes*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 13–16.

VIVRE SUR UN GRAND PIED. QUESTIONS AUTOUR DE L'ORIGINE D'UNE VIEILLE LOCUTION FRANÇAISE

Je dédie cet article non seulement à un collègue et ami mais aussi au professeur qui, voici exactement quarante ans, a été mon maître au Département d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd de Budapest. IMRE SZABICS dirigeait à l'époque des séminaires de grammaire descriptive française et nous initiait également à l'histoire de la langue française. Me consacrant à la carrière de linguiste, j'ai été passionné au fil des années par ses cours sur la langue et la littérature françaises médiévales, ses publications sur les structures historiques du français moderne ainsi que ses recherches étymologiques dont la plus connue est peut-être sa contribution apportée à l'éclaircissement de l'origine française du mot hongrois *címer* (BERTÉNYI – SZABICS 1974, 195–199). Aujourd'hui, à l'occasion de son 70e anniversaire, je voudrais lui exprimer toute ma gratitude pour avoir partagé son bureau avec le jeune assistant que j'étais à l'époque, pour m'avoir conseillé et aidé dans ma carrière universitaire et aussi pour avoir fidèlement combattu à mes côtés pour la cause des études françaises quand j'ai pris la direction du Département. Et en signe de ma gratitude et de mon amitié, je lui présente une petite contribution dans un domaine qui lui est, j'en suis sûr, toujours aussi cher qu'il y a quarante ans, l'étymologie.

La locution que j'examinerai à la loupe est donc *vivre sur un grand pied* 'vivre dans le luxe en dépensant beaucoup', expression qui semble simple dans sa définition mais complexe dans l'interprétation de ses origines. Tout d'abord, elle est fréquemment utilisée dans la langue française de tous les jours (37 000 attestations à l'infinitif, 10 500 attestations pour la 3e personne du pluriel de l'indicatif présent, 4 930 attestations pour la 3e personne du singulier de l'indicatif présent dans Google¹¹³). Elle se retrouve également dans plusieurs langues européennes : allemand : *auf großem Fuß leben*, croate : *živjeti na velikim nogama*, hollandais : *hij leeft op een' grooten/hoogen voet*, hongrois : *nagy lábón él*; polonais : *żyć na wysokiej stopie*. Cependant on remarquera son absence – avec les mêmes constituants – dans l'anglais, l'espagnol, le portugais et l'italien. En dehors de la France, elle serait donc plus vivante dans des pays du centre et de l'est de l'Europe, probablement à cause des contacts plus directs avec

¹¹³ Consulté le 4 décembre 2011.

l'allemand qui a pu servir d'intermédiaire. Elle figure naturellement dans de nombreux dictionnaires analogiques (par exemple le *Dictionnaire de l'Académie* [8e édition, 1932–193], *Le dictionnaire de la langue française* de LITTRÉ, *Le Dictionnaire du français* de Hachette [1989], *Le Petit Robert* [2012]) et phraséologiques (par exemple DUNETON 1990, 385–386 ; REY – CHANTREAU 1997, 712) du français. Mais son traitement sémantico-lexicographique est souvent différent et hésitant dans ces dictionnaires. Tantôt elle figure dans le bloc sémantique « unité de mesure » (Littré, Hachette, Robert), tantôt dans celui de « partie du corps » (Académie). Par ailleurs, cette hésitation se reflète également dans les explications étymologiques de l'expression.

Pour certains interprètes (DUNETON 1990, 385; sites phraséologiques¹¹⁴), la variante moins fréquente de la locution *être sur un grand pied* signifie 'être un personnage important, considérable' en référence claire à une ancienne unité de mesure de longueur, le pied, unité de référence pour toutes les mesures de l'époque et valant 0,3248 mètre. Ainsi *un grand pied* pouvait symboliser métaphoriquement un personnage important. Dans son dictionnaire, ÉMILE LITTRÉ semble suivre cette voie et l'illustre par un exemple (« *Il est sur un grand pied dans le monde, SAINT-FOIX, Ess. Paris, Œuv. t. IV, p. 287, dans POUGENS.* ») auquel il ajoute une remarque selon laquelle *pied* veut dire ici plutôt 'mesure, base, établissement'. Le dictionnaire de REY et CHANTREAU (1997) épouse aussi cette opinion. Mais ces sources ne disent rien ou presque rien sur l'étymologie de *vivre sur un grand pied*, ce qui est surtout étonnant de la part de REY et CHANTREAU dont les explications sont pourtant généralement amples et fiables.

En poursuivant nos recherches, nous trouvons aussi une piste intéressante (RÖHRICH 1994: 491–492) selon laquelle la locution *vivre sur un grand pied* viendrait d'une mode de chaussure qui prévalait au Moyen Âge depuis le XIe siècle et qui consistait à porter les fameux souliers à *la poulaine* (cf. figure) dont la pointe était longue d'un demi-pied pour le commun des mortels, d'un pied pour les riches et de deux pieds pour les princes. Nous apprenons ensuite sur un site professionnel que c'est le comte d'Anjou, FOULQUES LE HARGNEUX, qui, pour dissimuler « des cors dont il souffrait, se fit faire de vastes chaussures et les allongea démesurément pour en corriger la largeur. Comme il était riche et puissant, on l'imita pour lui plaire, et ainsi lança-t-il la mode. Les cordonniers durent bientôt, pour ne pas rendre le peuple jaloux, faire toutes les chaussures à cette forme. Un page de GUILLAUME LE ROUX, nommé ROBERT, poussa l'excentricité jusqu'à bourrer la pointe avec du chanvre et à les tordre en forme de corne. On le surnomma « Robert le cornard » mais on l'imita. »¹¹⁵

¹¹⁴ <http://www.expressions-francaises.fr/expressions-v/1471-vivre-sur-un-grand-pied.html> – Consulté le 4 décembre 2011.

¹¹⁵ <http://www.chaussures-durieux.com/index.php?page=glossaire> – Consulté le 4 décembre 2011.

Dès le début, l'Église fut scandalisée par l'obscénité évidente de la Poulaine. Le clergé s'efforça de déconseiller le port de cette chaussure d'une part parce qu'elle empêchait de prier quand on était à genoux, d'autre part parce qu'elle incitait à des jeux érotiques sous la table lors des dîners organisés à la cour royale. Dans son livre intitulé *Érotisme du pied et de la chaussure*, WILLIAM ROSSI écrit de cet aspect érotique de la Poulaine (ROSSI 2003, 143–144) :

„Encouragés par des femmes littéralement fascinées, des cerveaux imaginatifs l'utilisèrent pour des créations érotiques. On utilisa la Poulaine dans les grands dîners royaux et dans les milieux opulents pour le chatouillement sous la table. La Poulaine de l'homme allait soulever les jupes des dames placées en face de lui et montait aussi haut qu'il lui était permis. À la faveur de ce pénis artificiel les dîners s'accompagnaient parfois d'orgasmes entre la soupe et le dessert.”

En France, en 1215, le Cardinal CURSON, sorti d'une famille noble anglaise, interdit aux professeurs de l'Université de Paris de porter cette chaussure scandaleuse. Au XIVe siècle, le Pape URBAIN V stigmatisa publiquement cette mode. On promulgua finalement une loi pour limiter la longueur des souliers à la Poulaine, à 15 cm pour le peuple, 60 cm pour l'aristocratie et la noblesse. Pour les rois et les princesses il n'y avait aucune restriction.¹¹⁶ Cette mode dura quatre siècles et fut interdite par le roi CHARLES VIII vers 1490. Selon le *Nouveau Larousse Illustré du XIXe siècle* (t. 6, 1055), la variante portée à la guerre de ces souliers, les solerets à la poulaine de l'armure gothique, furent même d'usage en France bien après que la mode des chaussures pointues fut passée.

Même si l'on est tenté d'accepter ces explications historiques pour la locution *vivre sur un grand pied*, reste encore la question de savoir pourquoi ces souliers s'appelaient *à la poulaine* et quel rapport il pouvait y avoir entre ces souliers et les Polonais (*poulaine* étant le féminin de l'ancien adjectif français *poulain* 'polonais'). Les anciennes sources (AUVERGNE [1500 ?] 1734, 533) ou les dictionnaires étymologiques (DUBOIS – MITTERAND – DAUZAT 2011, 789) nous éclairent là-dessus en précisant que ce type de soulier, ou la peau qui en recouvrait la pointe, venait de Pologne.

Bibliographie

- AUVERGNE, MARTIAL D' [1500 ?] 1734. *Les arrêts d'amours*. Chez François Changuion, Amsterdam.
- BERTÉNYI IVÁN – SZABICS IMRE 1974. Címer (blason) (À l'histoire des rapports médiévaux franco-hongrois). *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica*. 195–199.

¹¹⁶ <http://www.chaussures-durieux.com/index.php?page=glossaire> – Consulté le 4 décembre 2011.

- DUBOIS, JEAN – MITTERAND, HENRI – DAUZAT, ALBERT 2011. *Dictionnaire étymologique et historique du français*. Larousse, Paris.
- DUNETON, CLAUDE 1990. *La puce à l'oreille : anthologie des expressions populaires avec leur origine*. Balland, Paris.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- ROSSI, WILLIAM 2003. *Érotisme du pied et de la chaussure*. Payot, Paris (Petite Bibliothèque Payot).
- RÖHRICH, LUTZ 1994. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. 1–5. Herder, Freiburg / Basel / Wien.

Sitographie

<http://www.expressions-francaises.fr/expressions-v/1471-vivre-sur-un-grand-pied.html>
<http://www.chaussures-durieux.com/index.php?page=glossaire>

Elhangzott az Eötvös József Collegium 2011. december 5-i emlékülésén.
Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2012. Aurélien Sauvageot, lexicographe. In HORVÁTH LÁSZLÓ – VARGYAS BRIGITTA (szerk.) 2012. *Notre sentinelle avancée : Aurélien Sauvageot et le Collège Eötvös József*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 37–46.

AURÉLIEN SAUVAGEOT, LEXICOGRAPHE

1. En guise d'introduction

« ...le magyar n'est pas une vieille langue de civilisation. [...] Sa littérature n'a pas de prestige. [...] il a une structure compliquée, n'est facile à apprendre pour personne. Hors de Hongrie, il est universellement inconnu. [...] Il ne porte pas une civilisation originale. »

« [...] À la sortie de l'École [Normale Supérieure], on vous enverra en Hongrie, à Budapest, où il existe une École Normale Supérieure du genre de la nôtre. Là, vous vous mettez au hongrois. Vous rédigez vos thèses. Une fois docteur, vous reviendrez à Paris où, auparavant, une chaire spéciale de langues finno-ougriennes aura été créée. Vous l'occuperez. »

Qu'est-ce qui ou plutôt qui est-ce qui relie les deux passages cités ? C'est bien ANTOINE MEILLET, grand maître de la linguistique dans l'Université française au début du XXe siècle. À l'instar des personnages bien connus de la glottomachie depuis le XVIe siècle (tel un CONRAD GESNER 1555), MEILLET, dans la première citation qui provient de son célèbre livre souvent controversé, publié en 1918 (*Les langues dans l'Europe nouvelle*, 1928², 208–209), « du haut de sa chaire du Collège de France à Paris », a porté un jugement sévère et négatif sur le hongrois et « ruinait, en quelques lignes désinvoltes, tout ce qui avait été édifié au cours des siècles au prix d'immenses sacrifices » (SAUVAGEOT 1988, 158). Nous savons que l'écrivain hongrois DEZSŐ KOSZTOLÁNYI, tout à fait indigné, y a réagi dans un essai polémique dans lequel il a pris durement à partie le linguiste français.¹¹⁷ Mais – comme le montre la deuxième citation (SAUVAGEOT 1988, 10) – le même MEILLET, soutenu par PAUL BOYER (alors administrateur de l'École Nationale des Langues Orientales Vivantes) et JOSEPH VENDRYÈS (professeur de linguistique à la Sorbonne) était en même temps conscient que la France avait besoin d'introduire l'étude des langues finno-ougriennes et de former un spécialiste après la disparition de son élève, ROBERT GAUTHIOT (1876–1916) qui avait commencé à s'occuper de ces langues avant de succomber à ses blessures de guerre. MEILLET, faisant

¹¹⁷ « La place de la langue hongroise sur la planète. Lettre ouverte à Monsieur ANTOINE MEILLET, professeur au Collège de France ». *Ma : (Aujourd'hui, Anthologie de la littérature hongroise contemporaine*, publiée sous la direction de l'Association des Écrivains Hongrois, choix établi par Éva Tóth, traduction de GEORGES KASSAI), Corvina, Budapest, 1987, 24–40.

preuve de grande prévoyance, avait donc convoqué un soir le jeune AURÉLIEN SAUVAGEOT qui suivait ses cours depuis deux ans pour lui annoncer son projet, l'arracher autoritairement à ses études scandinaves et l'envoyer en Hongrie.

En arrivant en novembre 1923 au Collège Eötvös, SAUVAGEOT ne connaissait de la Hongrie que ce qu'en enseignaient les manuels scolaires en France. Il ne parlait pas le hongrois. Il s'est senti dépaysé dans ce pays lugubre de l'après-Trianon, « figé sous la neige », dans « ce délabrement du lendemain de défaite » (SAUVAGEOT 1988, 24). Sa première réaction a été de s'enfuir. Mais le miracle s'est produit. Il a décidé de découvrir (son livre qu'il publiera en 1937 s'intitulera : *Découverte de la Hongrie*), de connaître le mieux possible les Hongrois, leur langue et leur culture. Il s'apprêtait à faire ce qu'il a appelé « un mariage de raison » (SAUVAGEOT 1988, 23) sans se rendre compte qu'au fil des années celui-ci deviendrait un mariage d'amour.

Son existence hongroise s'organisait peu à peu. Il travaillait dur, souvent « à un rythme de 8 à 10, parfois 11 heures par 24 » pour apprendre le hongrois qu'il qualifiait de « belle réussite de l'homme » (SAUVAGEOT 1971, 415), mais dont l'apprentissage était pour lui une « lutte sans trêve » (SAUVAGEOT 1988, 26–27). Il fréquentait les réunions des linguistes (le *Kruzsok* ['petit cercle'] notamment avec des personnages comme DEZSÓ PAIS, ZOLTÁN GOMBOCZ, GÉZA BÁRCZI, JÁNOS MELICH), des universitaires (SÁNDOR ECKHARDT, MARCEL BENEDEK, ALBERT GYERGYAI), il rencontrait des écrivains (MIHÁLY BABITS, DEZSÓ KOSZTOLÁNYI, FRIGYES KARINTHY, ALADÁR KUNCZ), fraternisait donc avec l'élite intellectuelle de la Hongrie de l'époque. Il a même fait sa première traduction en transposant en français un court récit de MIHÁLY BABITS (*Timár Virgil fia* [Le Fils de Virgil Timár]).

Pendant les huit ans de son séjour en Hongrie, SAUVAGEOT a rédigé aussi les deux thèses exigées pour le doctorat d'État en France. La thèse principale traitait des correspondances lexicales relevées dans les langues ouralo-altaïques. La thèse secondaire portait sur la poésie du poète hongrois ENDRE ADY mais a été mesquinement refusée par le professeur LOUIS EISENMANN. SAUVAGEOT a été alors obligé d'en rédiger une seconde, cette fois-ci sur l'emploi de l'article en gotique. La soutenance des deux thèses a eu lieu le 11 juin 1929. Deux ans plus tard, en 1931, c'était le retour à Paris : le plan d'ANTOINE MEILLET s'était exécuté, une chaire finno-ougrienne a été créée pour accueillir SAUVAGEOT à l'École Nationale des Langues Orientales. Le 9 novembre 1931, SAUVAGEOT a donné son premier cours de langue hongroise. C'est la date de naissance de l'enseignement du hongrois dans un établissement français du supérieur. Il s'ensuit une carrière de 36 ans qui, « en contraste avec l'agitation du début, surprend par la stabilité [...] qui la caractérise ». (PERROT 2007, 296)

Si l'on veut dégager la personnalité du linguiste¹¹⁸ qu'était SAUVAGEOT, on peut reconnaître quatre types d'activités et de publications.

¹¹⁸ La personnalité d'AURÉLIEN SAUVAGEOT, l'homme, avait été présentée par son disciple et successeur dans les études hongroises, le regretté JEAN PERROT comme suit : « C'était un homme d'une grande sensibilité, qui le portait aussi bien à manifester avec enthousiasme sa sympathie ou son admiration

- (1) Les descriptions globales ou partielles de langues (p. ex. *Esquisse de la langue finnoise*, Paris, 1949 ou *Esquisse de la langue hongroise*, Paris, 1951).
- (2) Les travaux sur l'histoire des langues et la reconstruction de leur passé (p. ex. *L'édification de la langue hongroise*, Paris, 1971 ou *L'élaboration de la langue finnoise*, Paris, 1973).
- (3) Un ensemble de travaux et de réflexions sur les questions de norme, de politique linguistique et d'enseignement des langues, avec un regard privilégié sur le français¹¹⁹ (p. ex. *Les procédés expressifs du français contemporain*, Paris, 1957 ou *Portrait du vocabulaire français*, Paris, 1964).
- (4) Le grand *Dictionnaire général français–hongrois et hongrois–français* publié à Budapest en 1932 (français–hongrois) et 1937 (hongrois–français).

2. Le grand Dictionnaire général français–hongrois et hongrois–français

Dans la deuxième partie de mon propos, il sera question de cette dernière entreprise, le dictionnaire, qui a été indubitablement la plus importante et la plus intéressante de son séjour hongrois. SAUVAGEOT, dans ses *Souvenirs*, relate longuement les circonstances de la naissance du dictionnaire (SAUVAGEOT 1988, 164–176).

« Un soir que j'avais été invité chez Marcel Benedek, celui-ci sur son ton compassé et uni, me demanda soudain : "Mon cher ami, ne pensez-vous pas qu'il serait temps pour vous de rédiger le grand dictionnaire français hongrois dont nous avons un si pressant besoin ?" Je restais interloqué. Jamais il n'avait été fait allusion à un tel projet. »

Certes, SAUVAGEOT avait été plus d'une fois « choqué » de constater que, « faute d'instruments valables »¹²⁰, ses élèves recouraient au dictionnaire français–allemand et allemand–français de SACHS–VILLATTE publié chez Langenscheidt, mais, méfiant au sujet de la lexicographie qu'il connaissait d'ailleurs peu, son premier réflexe était de penser que c'était la tâche des spécialistes hongrois de produire des dictionnaires bilingues et de rendre ainsi service à leur pays. Il en a même souvent parlé à SÁNDOR ECKHARDT, le maître des études françaises à l'Université de Budapest, mais celui-ci lui a fait comprendre que ce n'était pas pour lui un projet très pressant. Cependant, se sentant redevable envers le hongrois et les Hongrois, ayant terminé ses deux thèses

qu'à vilipender sans ménagements ce ou ceux qu'il rejetait. Il en résultait des rapports d'amitié ou d'inimitié aussi solides et durables dans un cas que dans l'autre. Il exprimait avec force, éventuellement de façon théâtrale, son admiration ou sa sympathie, comme quand il exaltait le tragique et va-leureux passé de la Hongrie [...] ou de la Finlande dans son combat pour la défense de la langue nationale. » (PERROT 2007, 298)

¹¹⁹ Remarquons cependant aussi sa fine analyse linguistico-poétique de l'hymne national hongrois avec sa traduction intégrale, « dénuée de toutes fioritures » (SAUVAGEOT 1974, 141).

¹²⁰ Cette critique de SAUVAGEOT doit être quelque peu nuancée. Certes, le pays manquait douloureusement de grand dictionnaire bilingue, mais il y avait bien des productions lexicographiques honnêtes sur le marché, tels que par exemple les dictionnaires de taille moyenne de THIBAUT (1872, complètement revu et corrigé par JÁNOS KOVÁTS en 1902–1904), de MÁRTONFFY (1879) ou de THEISZ (1902).

et libre donc pour une tâche nouvelle, SAUVAGEOT, rentré dans sa « thurne » du Collège Eötvös, s'est mis sans tarder à examiner les problèmes professionnels, personnels et politiques que poserait la réalisation de ce projet ambitieux voire téméraire et que nous avons regroupé en trois points principaux.

(1) L'organisation pour la partie français–hongrois de la macrostructure et de la microstructure, comme on a l'habitude de dire aujourd'hui.

« L'ouvrage qu'il convenait de rédiger devait représenter l'état actuel de la langue française commune et suffire à toute personne instruite pour lui permettre de pénétrer dans n'importe quel texte français non technique. Il faudrait reprendre toutes les définitions, tous les exemples, toutes les phraséologies et veiller à toujours indiquer dans quelles constructions grammaticales chaque vocable pouvait être employé en français correct. Cette partie du travail m'incomberait mais il fallait rendre chaque vocable français en hongrois non moins correct et cette dernière tâche apparaissait comme étant la plus difficile. On ne pouvait y réussir qu'avec l'aide de Hongrois compétents. Je pensais tout de suite que Benedek pourrait être l'un de ceux-là. » (SAUVAGEOT 1988, 168)

Il était également conscient de l'importance de la structuration des significations en blocs sémantiques indiqués par des chiffres romains et arabes en gras, une évidence pour la lexicographie d'aujourd'hui, quand il dit qu'il faudrait « sérier les différentes acceptions de chaque vocable, en donnant des exemples clairs et [...] indiquer de quel outil grammatical on aurait à se servir pour construire avec un énoncé correct. » (SAUVAGEOT 1988, 169)

grossir [grosir] **(b)** I. (tgy i) 1. kövéredik; *elle a grossi de deux kilos* két kilóval meghízott. 2. vastagodik, nagyobbodik; dagad, árad (folyó). – II. (tgy i) nagyobbít, vastagít, erősít; ~ *sa voix* felemeli a hangját; *verre grossissant* nagyítóüveg; *la peur grossit tout* a félelem mindent megnagyít; *les pluies ont grossi la rivière* az eső megdagasztotta a folyót. – III. (vissz i) se ~ nagyobbodik

grue [grü] (n mn) 1. (áll) daru; *(biz) faire le pied de* ~ sokáig vár egy helyen. 2. (biz) uccai leány, szajha. 3. (műsz) emelőgép, daru; ~ à pivot forgó

Le caractère strictement synchronique de l'entreprise devait écarter toute ap-proche étymologique du vocabulaire, exception faite de l'indication de la prononciation des mots vedettes français qui a été donné par une transcription approximative dont les symboles figurent dans l'introduction du dictionnaire.¹²¹

¹²¹ À la fin du volume on trouve aussi un échantillon de noms propres français à prononciation difficile ou imprévue (*Tulajdonnevek jegyzéke a kiejtés feltüntetésével*). La bonne prononciation est indiquée entre crochets avec les symboles de transcription utilisés dans le dictionnaire.

Les types de conjugaison des verbes français réguliers sont identifiés par des lettres de **(a)** à **(d)** en caractères gras. Les paradigmes de conjugaison des verbes irréguliers ainsi que la liste de ceux-ci sont donnés à la fin du volume en annexe.

Les informations grammaticales, sémantiques et stylistiques complémentaires sont données entre parenthèses en italique, en hongrois.

Les indications d'usage sur le mot vedette ou sur une signification à l'intérieur de l'article sont marquées par des symboles : † = vieilli, * = dialectal, □ = néologisme, ○ = argot :

querelleux † [kærlö] (*h mn*) **querelleuse** [..öz] (*n*) veszekedő, kötekedő, házsártos

galapiat * [gálápiá] (*h fn*) semmirekellő, naplopó

laryngologiste [lárēgoložist] □ (*h fn, tud, orv*) laringológus, gégespeciálستا

pitancher ○ [pitāše] (*tgyl i*) **(a)** iszik

(2) L'organisation pour la partie hongrois–français de la macrostructure et de la microstructure, à propos de laquelle il a pensé que ce serait une tâche encore plus difficile, car selon lui :

« [...] il n'existait aucun dictionnaire hongrois–hongrois à l'usage des Hongrois eux-mêmes » [et qu'il] « faudrait collecter soi-même ce qu'aucune publication lexicographique ne contenait et cela représentait un bon pourcentage du lexique dont il faudrait fournir la traduction française. » (SAUVAGEOT 1988, 169)

Sur ce point aussi, SAUVAGEOT exagère. Il existait bien le CZUCZOR–FOGARASI (*A ma-gyar nyelv szótára* [Dictionnaire de la langue hongroise], 1862–1874) en six volumes ou le dictionnaire de MÓR BALLAGI (*A magyar nyelv teljes szótára* [Dictionnaire complet de la langue hongroise], 1866–1873) en deux volumes qui, à l'époque de SAUVAGEOT, étaient, certes un peu périmés, mais auraient pu constituer une excellente base de travail.

En tant que simple usager de dictionnaires, SAUVAGEOT savait aussi, autre évidence lexicographique depuis, qu'il fallait mettre dans le dictionnaire hongrois–français non seulement les équivalents lexicologiques français mais aussi des informations indispensables qui pourraient faciliter pour ses usagers français la compréhension du hongrois telles que :

- analyse morphologique du mot vedette, les constituants étant séparés par une barre verticale :

fel|boncol disséquer (un cadavre)

szamár|bőr 1. peau *f* d'âne. 2. (peau *f* de) chagrin *m*

lak|bér|pótlék supplément *m*, indemnité *f* de logement (de fonctionnaires)

- indications d'usage sur le mot vedette ou – plus rarement – sur les significations à l'intérieur de l'article données avec des symboles : † = vieilli, * = dialectal, □ = néologisme, ↗ = à éviter, ○ = argot :

fel|ház † étage *m* (d'une maison)

dalmahod-ik * [-*tam*, -*ott*, -*jon*] forcir, (s')épaissir

gomba|isme □ mycologie *f*

boncnok ↗ [-*t*, -*jon*] = boncoló

dumál ○ [-*t*, -*jon*] palabrer, causer beaucoup; *sokat* ~*t beléje* il lui a fait des jus (des discours)

- indications morphologiques sur le mot vedette entre crochets en italique, indications sémantiques, stylistiques complémentaires entre parenthèses, en italique et en français, locutions idiomatiques, proverbes introduits par des abréviations (*loc*) et (*prov*) entre parenthèses en italique, rections des verbes hongrois en italique, etc. :

szamár [szamarak, szamarat, szamara] I. (*s*) âne *m*, baudet *m*; (*fig*) ostoba ~ / âne bête!; nagy ~ vagy, fiam! tu es une bourrique, mon ami !; (*loc*) illik neki, mint ~ra a bársonnyereg cela lui va comme un tablier à une vache; (*prov*) ha ló nincs, ~ is jó faute de grive on mange des merles. – II. (*adj*) ~ beszéd! quelle ânerie; ennél szamarabbat már nem mondhatott volna c'est la pire des âneries (qu'il pouvait dire)

biggyeszt [-*eni*, -*ett*, biggyessze, biggyesszed, biggyeszd] 1. accrocher, attacher avec nonchalance. 2. ajkát ~i faire la moue. 3. (*plais*) oda~i a nevét vmire jeter son nom sur qqch (signature).

(3) Les modalités techniques, lexicographiques éclaircies, assuré du soutien moral et financier de la maison d'édition Dante de Budapest et ayant gagné la collaboration de l'écrivain MARCEL BENEDEK et du linguiste JÓZSEF BALASSA, SAUVAGEOT devait encore résoudre certains problèmes d'ordre politique et personnel :

« [...] nous avons à prendre nos précautions avec Eckhardt afin de ne pas le froisser. Il fut décidé que j'irais le trouver et lui proposer de se joindre à nous. Personnellement, je n'aurais pas été mécontent de cette solution qui aurait conféré tout de suite plus d'autorité à notre groupe. D'un autre côté, je craignais de la part d'Eckhardt un refus motivé par le risque qu'il pouvait courir de se faire mal voir par les autorités dont il dépendait, pour le cas où il collaborerait à une édition inspirée par un éditeur juif et réalisé par un Français

[membre de la S.F.I.O.¹²² par-dessus le marché] avec le concours de deux personnalités classées parmi les adversaires du régime. » (SAUVAGEOT 1988, 171)

Mais ECKHARDT, absorbé par d'autres travaux à l'époque et réticent donc à s'atteler à long terme à une telle entreprise et, de surcroît, au moins aussi autoritaire que SAUVAGEOT – ne disait-il pas à ce dernier que « deux coqs, c'est trop sur le même tas de fumier » (SAUVAGEOT 1988, 171) – ne s'est pas opposé au projet, à la grande surprise de SAUVAGEOT. Le feu était au vert ; l'entreprise, aidée par une subvention non négligeable du gouvernement français et les encouragements du ministre hongrois de l'Instruction Publique et des Cultes, le comte KUNO KLEBELSBERG, pouvait commencer.

L'équipe de rédaction a entamé le travail par le français. SAUVAGEOT devait établir, de lettre en lettre, la liste des mots à retenir et des locutions ou des constructions où ils étaient utilisés. Pour écarter les termes trop rares et les locutions désuètes, il a introduit le paramètre de fréquence, incontournable dans la lexicographie actuelle.

« Ce qui restait était le vocabulaire qui s'était constitué depuis Montaigne et Rabelais jusqu'aux écrivains les plus récents. » (SAUVAGEOT 1988, 172)

Cependant, le corpus devait être impérativement complété par des mots techniques nouveaux en usage dans la société moderne (termes de l'automobile, de l'aviation, du sport, etc.). Pour cela, SAUVAGEOT a dépouillé avec l'aide de plusieurs collaborateurs hongrois et français des encyclopédies, des notices d'emploi, des guides, des prospectus. Une fois de plus, une méthode que pratique aussi la lexicographie moderne. Plus de 4000 mots français nouveaux ont été ainsi consignés pour la première fois ! Il avait une méthode qui aujourd'hui est toujours d'application lors de la rédaction de dictionnaires bilingues :

« [...] celle de ne jamais proposer le premier une traduction hongroise d'un mot français ou d'une locution française. J'attendais la proposition faite par le collaborateur de la langue hongroise et je ne réagissais qu'après, selon la connaissance que j'avais pu acquérir de la langue. » (SAUVAGEOT 1988, 173)

Le volume français–hongrois (1178 pages grand format, avec des pages de trois colonnes !) est sorti en 1932, avec une préface du comte KLEBELSBERG. À part la subvention du gouvernement français et les félicitations de MEILLET et de VENDRYÈS, qui savaient apprécier les dimensions et la portée du travail, les réactions en France ont été réticentes ou même hostiles :

« un [...] confrère de la Société de Linguistique de Paris me remontra [...] que j'avais fait fausse route. Il aurait mieux valu publier n'importe quoi d'autre,

¹²² La Section française de l'Internationale ouvrière (SFIO) était un parti politique socialiste français, créé en 1905. En 1969, la SFIO devient le Parti socialiste, lors du congrès d'Issy-les-Moulineaux où elle s'associe avec l'Union des clubs pour le renouveau de la gauche.

qu'un ouvrage sans intérêt car, enfin, quelques douzaines seulement de Français s'oublieraient jusqu'à faire du hongrois au cours des années qui viendraient. » (SAUVAGEOT 1988, 174)

Quelques années plus tard, quand on a demandé la nomination de SAUVAGEOT dans l'Ordre de la Légion d'Honneur en récompense du dictionnaire, celle-ci lui a été refusée.¹²³ Heureusement, la réaction du public hongrois a été beaucoup plus positive. La publication du dictionnaire a été un événement. La presse a publié de nombreux comptes rendus dont plusieurs signés de noms connus. Les anciens collègues de SAUVAGEOT, ECKHARDT en tête, l'ont félicité. Sans oublier cette manifestation de reconnaissance à laquelle il a été très sensible :

« [...] l'officier de service au poste frontière de Hegyeshalom, à la vue de mon passeport, m'avait demandé si j'étais l'auteur du dictionnaire, à la suite de quoi il m'avait exprimé ses compliments et donné l'ordre à ses deux douaniers de ne pas ouvrir mes bagages. » (SAUVAGEOT 1988, 257)

Le second volume, de même format et de 1359 pages, est sorti en 1937. Son succès a été si considérable que quelques mois plus tard, le ministre plénipotentiaire de Hongrie à Paris a remis à SAUVAGEOT la croix de l'Ordre du Mérite Hongrois. Le « Sauvageot » ou comme on disait dans le jargon universitaire hongrois, le « Sóvágó » est resté – avec toutes ses imperfections – l'outil lexicographique de référence jusqu'à la publication du « grand Eckhard » et peut-être même au-delà.

3. Conclusion

Résumons-nous : SAUVAGEOT, détourné autoritairement par ses maîtres de ses études germaniques, a accepté de faire un mariage de raison avec le hongrois et la Hongrie, mariage qui a fini par devenir un mariage d'amour. Acceptant souvent des situations de conflit, il a fondé, dirigé et enrichi les études hongroises et finno-ougriennes en France pendant plusieurs décennies. Dans son œuvre considérable de linguiste une place d'honneur revient à son grand dictionnaire bilingue dont il a été question plus haut. Bien que lexicographe un peu malgré lui au départ, il s'est vite fait la main et avec son excellente formation de linguiste, il a su élaborer des méthodes lexicographiques novatrices qui sont devenues depuis des évidences pour la lexicographie moderne.

Bibliographie

GESNER, CONRAD 1555. *Mithridates. De differentiis linguarum*. Christophe Froschauer, Zurich.

¹²³ La Légion d'Honneur lui a été accordée plus tard, en 1948, mais pour de tout autres mérites.

- KELEMEN, JOLÁN 2001. L'activité scientifique d'un linguiste français, ami de la Hongrie, Aurélien Sauvageot. In SAHIN-TÓTH, PÉTER (éd.) 2001. *Rencontres intellectuelles franco-hongroises. Regards croisés sur l'histoire et la littérature*. Collegium Budapest – Institute for Advanced Study, Budapest, 221–228.
- KOVÁTS S. JÁNOS 1902–1904. = Thibaut [M. A.] 1902–1904.
- MÁRTONFFY FRIGYES 1879. *Teljes francia és magyar szótár*. Franklin Társulat, Budapest.
- MEILLET, ANTOINE 1918 [1928]. *Les langues dans l'Europe nouvelle*. Payot, Paris.
- PERROT, JEAN 2001. Aurélien Sauvageot : éléments pour un portrait difficile. In SAHIN-TÓTH, PÉTER (éd.) 2001. *Rencontres intellectuelles franco-hongroises. Regards croisés sur l'histoire et la littérature*, Collegium Budapest – Institute for Advanced Study, Budapest, 229–242.
- PERROT, JEAN 2007. Aurélien Sauvageot : l'homme et l'œuvre. *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 12, 295–307.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN [avec la collaboration de JOSEPH BALASSA et MARCEL BENEDEK] 1932 et 1937. *Dictionnaire général français–hongrois et hongrois–français*. Dante Könyvkiadó, Budapest.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN 1988. *Souvenirs de ma vie hongroise*. Corvina, Budapest.
- THEISZ, JULES 1902. *Dictionnaire français–hongrois et hongrois–français*. Wodianer et Fils, Budapest.
- THIBAUT, [M. A.] 1872. *Francia–magyar és magyar–francia szótár*. Franklin-Társulat, Budapest.
- THIBAUT, [M. A.] 1902–1904. *Francia–magyar és magyar–francia szótár*. Teljesen átdolgozta KOVÁTS S. JÁNOS. Franklin-Társulat, Budapest.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2012. Michel Bréal et Charles Bally : deux précurseurs de la phraséologie moderne. In LÜGER, HEINZ-HELMUT – GIESSEN, HANS W. – WEIGEL, BERNARD (eds.) 2012. *Entre la France et l'Allemagne : Michel Bréal – un intellectuel engagé*. Lambert-Lucas Limoges, 87–99.

MICHEL BRÉAL ET CHARLES BALLY, DEUX PRÉCURSEURS DE LA PHRASÉOLOGIE MODERNE

Résumé : L'article vise à démontrer que l'opinion très répandue et mécaniquement répétée dans les différentes publications selon laquelle le père de la phraséologie moderne serait le linguiste suisse CHARLES BALLY, doit être quelque peu nuancée et qu'il convient d'attribuer une place plus juste dans l'histoire de la phraséologie au linguiste français MICHEL BRÉAL.

Sommaire :

0. Introduction
 1. Les thèses « phraséologiques » de BRÉAL
 2. Les thèses « phraséologiques » de BALLY mises en contraste avec celles de BRÉAL
 3. Conclusions
- Bibliographie

0. Introduction

En étudiant les nombreuses monographies et études portant sur la phraséologie et publiées dans différents pays on rencontre une phrase récurrente, mécaniquement répétée : le père de la phraséologie moderne était le linguiste suisse CHARLES BALLY (cf. par exemple TELIJA 1966, 14; THUN 1978, 18; JUHÁSZ 1980, 79; PILZ 1981, 36; FLEISCHER 1982, 10; BURGER ET AL. 1982, 1). Cette opinion quelque peu hâtive doit cependant être nuancée. Il se trouve notamment que – quelques années avant BALLY – MICHEL BRÉAL¹²⁴ avait déjà formulé certaines pensées injustement négligées par la majorité des spécialistes de la phraséologie, pensées qui avaient beaucoup contribué aux recherches indubitablement fondamentales de BALLY dans ce domaine de la linguistique qui allait s'émanciper seulement plusieurs décennies plus tard¹²⁵.

Rares sont les linguistes qui signalent qu'avant BRÉAL et BALLY il y a eu aussi dans la linguistique européenne quelques travaux d'intérêt théorique général pour l'étude

¹²⁴ Linguiste français, élève de FRANZ BOPP dont il traduit la *Grammaire comparée* introduisant ainsi en France la grammaire comparée et les méthodes des néo-grammairiens allemands. Ancien élève de l'École Normale Supérieure, professeur de grammaire comparée au Collège de France et à l'École Pratique des Hautes Études, membre de l'Institut de France, BRÉAL tenta « la synthèse du fonctionnalisme formel de la linguistique allemande et de la tradition mentaliste et rationaliste française » (*Le Petit Robert des noms propres* 1997, 310).

¹²⁵ Pour les antécédents plus anciens de la phraséologie voir par exemple BÁRDOSI (1990b), WEICKERT (1997).

synchronique de la phraséologie. Citons tout d'abord le nom d'ALBERTO ZULUAGA qui remarque dans le chapitre II de son livre sur les expressions figées (1980, 31) :

„En diferentes capítulos de la obra fundamental de H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1880 = 1960), encontramos dispersas, algunas observaciones importantes para el reconocimiento y caracterización de las expresiones fijas. Las denominaciones mismas “isolierte Formel”, “stehende Formel”, “stehende Verbindung”, “feste Verbindung”, “Erstarrung einer Flexionsform” [1], con que el autor distingue a veces algunas de las expresiones que analiza, nos indican una identificación bastante clara de la fijación fraseológica.”

ISABEL GONZÁLEZ REY (2002, 21) remarque également dans son livre sur la phraséologie du français que le linguiste allemand HERMANN PAUL signale déjà en 1880 dans ses *Prinzipien der Sprachgeschichte* « la présence de constructions stables caractérisées par leur structure d'éléments regroupés formant un bloc, employées avec répétition et signifiant tout autre chose que ce que chaque constituant signifie séparément. » Elle attire en outre l'attention sur une étude de FRANTIŠEK ČERMÁK (1998) qui « remet en cause l'originalité de BALLY et attribue à FERDINAND DE SAUSSURE les principes (absents du *Cours* de 1916, mais reconstruits par RUDOLF ENGLER, en 1967) qui ont pu influencer son disciple. » (GONZÁLEZ REY 2002, 22)

1. Les thèses « phraséologiques » de BRÉAL

L'Essai de sémantique. Science des significations, publié par MICHEL BRÉAL en 1897 chez Hachette à Paris, est un ouvrage fondamental qui marque un tournant dans l'histoire de la linguistique¹²⁶. Bien que plein d'analyses étymologisantes caractéristiques pour les linguistes comparatistes du siècle, ce livre a signifié aussi la naissance de la sémantique en tant que discipline autonome de la linguistique. Remarquons que cette constatation est vraie même si le premier ouvrage à caractère sémantique au sens large de l'époque moderne – et par là le prédécesseur immédiat de BRÉAL – est pour beaucoup de linguistes le livre intitulé *Des tropes ou Des différents sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue* de l'encyclopédiste CÉSAR CHESNEAU DU MARSAIS, paru en 1730.

Bien que le terme *phraséologie* elle-même n'apparaisse aucune fois au chapitre intitulé *L'histoire des mots* de son livre¹²⁷, BRÉAL parle de façon conséquente de *formules, locutions, groupes articulés*¹²⁸ et utilise lors de leur description des traits caractéristiques dont on croit en général – et ajoutons tout de suite qu'à tort – qu'ils

¹²⁶ Les citations dans notre étude viennent de la sixième édition parue en 1924.

¹²⁷ Selon le *FEW* (t. 8., p. 400) le terme *phraséologie* (du grec *phrasis* 'expression' + *logos* 'mot') apparaît pour la première fois en 1558 dans le livre intitulé *Phrasologia Isocratis Graecolatina...* de MICHAEL NEANDER au sens de 'recueil de locutions'. En français, le terme trouve sa première attestation au sens de 'bavardage, verbiage' dans le numéro du 10 avril 1778 de la revue *Le Babillard* (I, n° XX, 321) publiée à Paris.

¹²⁸ Le président de la Société Michel Bréal, HEINZ-HELMUT LÜGER a aimablement attiré mon attention sur le fait que BRÉAL avait utilisé le terme « locutions toutes faites » déjà en 1872, 25 années avant la

ont été formulés pour la première fois dans les livres parus en 1905 et en 1909 de CHARLES BALLY¹²⁹.

BRÉAL explicite qu'au-delà des mots isolés il y a dans la langue des combinaisons de mots, voire des « groupes déjà assemblés » (BRÉAL [1897] 1924, 297), des « formules devenues usuelles » (BRÉAL [1897] 1924, 294) dans lesquels les mots perdent leur autonomie, leur sens propre et individuel ce qui fait que ces formules usuelles ne peuvent avoir qu'une signification totale ou – pour utiliser des termes plus actuels – globale, idiomatique (BRÉAL [1897] 1924, 172; 294–296).

« Comme les pièces d'un engrenage, que nous sommes si habitués à voir s'adapter l'une dans l'autre que nous ne songeons pas à nous les figurer séparées, le langage présente des mots que l'usage a réunis si longtemps qu'ils n'existent plus pour notre intelligence à l'état isolé.

[...] dès que le mot est entré en une formule devenue usuelle, nous ne percevons plus que la formule. Des vocables se sont conservés en certaines associations, lesquelles ont depuis longtemps cessé d'être employés pour eux-mêmes, et que nous avons peine à reconnaître, quand on nous les présente hors de cette place unique qui leur est restée. [...] Ce n'est pas le mot qui forme pour notre esprit une unité distincte : c'est l'idée. Si l'idée est simple, peu importe que l'expression soit complexe ; notre esprit n'en percevra que la totalité. [...] Une fois encadré dans une locution, le mot perd son individualité et se désintéresse de ce qui arrive au dehors. [...] »

Comme le remarque très justement HEINZ-HELMUT LÜGER dans son étude, dans la caractérisation des groupes articulés, déjà assemblés et des formules devenues usuelles de BRÉAL on peut déjà prévoir les marques plus tard si chères à la phraséologie moderne de polylexicalité et de figement relatif (LÜGER 2007, 130). LÜGER attire aussi l'attention sur le fait que les contours, les perspectives d'une sémantique de la phrase s'amorcent déjà chez BRÉAL (2007, 131). FRANÇOISE HAMMER a démontré aussi que BRÉAL était tout à fait conscient de l'importance pragmatique des *phrasestypes*, des *patrons* ou *moules* à caractère phraséologique – éléments qui joueront plus tard un rôle important dans la théorie des actes de parole – dans l'acquisition d'une langue étrangère (HAMMER 2007, 284–285). BRÉAL en parle surtout dans son livre sur l'enseignement des langues vivantes (BRÉAL 1893).

Il a été aussi le premier à attirer l'attention sur les difficultés de compréhension et de production qui découlent dans l'apprentissage d'une langue étrangère du caractère global de ces locutions (BRÉAL [1897] 1924, 296).

parution de son *Essai de sémantique*, dans une publication de nature pédagogique : « Chaque langue, outre les mots, possède un certain nombre de locutions toutes faites qui sont comme les pièces blanches du langage, à côté de la menue monnaie. » (BRÉAL 1872, 54)

¹²⁹ Pour ce dernier, les citations dans notre étude viennent de l'édition parue en 1951.

« Aussitôt qu'un mot est entré dans une locution, son sens propre et individuel est oblitéré pour nous. Ces sortes d'incohérences frappent habituellement les étrangers plus que nous, surtout s'ils ont appris la langue non par l'usage, mais par des méthodes scientifiques. De là le purisme qu'affectent volontiers les étrangers qui parlent ou écrivent le français pour l'avoir appris à l'université. »

Le dernier chapitre du livre de BRÉAL intitulé « Les commencements du verbe » représente aussi des idées neuves, très proches des courants modernes. En citant un type spécial des locutions, les proverbes, il y parle de la relation qui existe entre diachronie et synchronie. BRÉAL constate que les deux approches sont à la fois présentes dans l'esprit et la compétence linguistique du locuteur. La création des combinaisons de mots se fait sur la base de modèles, de schémas préexistants – on retrouve là bien le prédécesseur du terme *Vorgeformtheit* souvent utilisé par la phraséologie allemande contemporaine – dont il cite aussi quelques cas concrets comme par exemple les archaïsmes (BRÉAL [1897] 1924, 350–351).

Comme nous allons le voir par la suite, les constatations, les formulations citées ci-dessus de BRÉAL ne sont pas restées sans influence sur ses contemporains, ainsi par exemple sur le linguiste suisse CHARLES BALLY, élève de FERDINAND DE SAUSSURE.

2. Les thèses « phraséologiques » de BALLY mises en contraste avec celles de BRÉAL

En analysant l'œuvre de CHARLES BALLY, il faut souligner un fait quelque peu étonnant et peut-être insuffisamment présenté. Contrairement à ce qui est souvent dit, dans ses principaux ouvrages – le *Précis de stylistique* publié en 1905 et le *Traité de stylistique* publié en 1909 –, BALLY ne s'intéressait pas en premier lieu aux locutions figées. Il les a présentées et analysées dans le cadre de sa théorie générale sur la stylistique. Et comme dans sa stylistique *l'identification* et la *délimitation de l'unité lexicologique* occupent une place centrale (BALLY [1909] 1951, 14, 16, 65), il avait besoin de clarifier le problème des combinaisons de mots en général et des combinaisons de mots à valeur phraséologique en particulier.

« La stylistique ne peut négliger l'étude de ces phénomènes [locutions phraséologiques], puisque la délimitation des faits de langage est la condition nécessaire pour qu'on puisse les identifier. » (BALLY [1909] 1951, 68)

C'est la délimitation et l'identification méthodique qui permet la formulation des définitions et l'exécution des classifications. La délimitation, l'identification, la définition et la classification des faits d'expression forment donc les quatre piliers de la stylistique de BALLY.

En partant de certaines idées et formulations qu'on lit déjà chez BRÉAL, BALLY traite de façon plus détaillée et approfondie des locutions figées, fait des constatations fondamentales pour les recherches phraséologiques à venir sur les points suivants :

- a) l'importance de l'approche synchronique de la phraséologie (BALLY 1905, 97–98; [1909] 1951, 78) ;
- b) la distinction de différents types d'unités phraséologiques se reposant sur la fixité variable des groupes de mots (BALLY 1905, 90–93; [1909] 1951, 67–87; 70; 74–75) – Son point de départ est l'augmentation grandissante de la cohésion, de l'intégration entre les éléments constituant des groupes de mots qui permet la classification suivante : *groupements occasionnels* → *séries, affinités lexicales* donnant une impression de déjà vu (*chaleur suffocante, grièvement blessé, courir un danger*) → *unités phraséologiques (avoir maille à partir avec qqn)* où les mots qui composent le groupe perdent toute signification et l'ensemble seul en a une ; celle-ci est en plus nouvelle, n'équivaut pas simplement à la somme des significations des éléments ; ce changement peut être d'ailleurs comparé « à celui qui résulte d'une combinaison chimique »¹³⁰ ;
- c) le rôle des indices extérieurs (formels) et intérieurs (sémantiques) dans l'identification de ces groupes de mots (BALLY 1905, 97–101; [1909] 1951, 75–82) – BALLY juge les indices extérieurs tels que l'ordre invariable, le caractère non interchangeable des constituants peu fiables et souvent trompeurs. « Les véritables indices auxquels on reconnaît un groupement phraséologique ne sont donc pas des signes extérieurs, tenant à la forme des groupes ; l'attention doit se porter plutôt sur ceux que fournit le fait de pensée comparé avec son expression. Ces critères-là sont précieux, mais aussi plus difficiles à connaître ; en outre, aucun n'a un caractère de certitude absolue, et il faut se garder d'y voir des "recettes" infaillibles. » (BALLY [1909] 1951, 77) L'indice le plus important et qui dispense de tous les autres (p. ex. archaïsmes lexicaux et syntaxiques¹³¹, ellipse) est la présence ou l'absence d'un *terme d'identification* qui condense de la façon la plus abstraite et la plus générale la signification globale du groupe en un seul mot (*prendre la fuite* = fuir). Ce terme n'est pas toujours facile à trouver, il n'indique pas non plus toujours exactement le degré de cohésion des groupes, car on peut identifier de cette manière les séries comme les unités phraséologiques. L'utilisation conséquente des termes d'identification permet selon BALLY d'introduire une approche linguistique purement synchronique, c'est-à-dire l'analyse de l'interaction des mots et des groupes de mots dans un état de langue donné. BALLY oppose très clairement la méthode synchronique à la méthode diachronique dont il pense qu'elle est inapte, « préjudiciable » (BALLY [1909] 1951, 78) et par là superflue dans l'analyse des locutions car « pour bien comprendre l'esprit d'une langue, il faut en ignorer beaucoup de choses. » (BALLY [1909] 1951, 78). Cette « ignorance » ne pose d'ailleurs aucun problème en général dans

¹³⁰ Il est intéressant de remarquer que la métaphore de la combinaison chimique a été également utilisée dans la linguistique hongroise. Le linguiste hongrois VILMOS TOLNAI l'a employée pour caractériser la nature des mots composés. Pour qualifier les locutions, il a utilisé l'image de la combinaison mécanique des roches (TOLNAI 1910, 11). TOLNAI a donné sa conférence le 22 mars 1909 à l'Académie Hongroise des Sciences et le *Traité* de Bally a été publié également en 1909. Ont-ils trouvé cette métaphore expressive indépendamment l'un de l'autre ? On ne saurait y répondre.

¹³¹ Les archaïsmes ont déjà été des indices très importants pour BRÉAL.

l'usage des locutions même si on trouve parfois des exemples intéressants pour les cas contraires comme le montre très bien la citation suivante de Proust¹³².

- d) l'oubli du sens des éléments et l'impression [sémantique] totale qui se dégage d'un groupe de mots (BALLY 1905, 90; [1909] 1951, 78–79), son caractère reproductible (BALLY 1951, 75) ;
- e) la nécessité de la notion de terme d'identification pour identifier les unités phraséologiques (BALLY 1905, 90; [1909] 1951, 77)¹³³.

Il élabore aussi les termes techniques de base de la phraséologie moderne comme par exemple

- *fixité, degré de fixité* (BALLY 1905, 87; [1909] 1951, 67),
- *groupements usuels* (BALLY 1905, 91; [1909] 1951, 70, 73),
- *séries phraséologiques* (BALLY 1909] 1951, 70),
- *unité phraséologique* (BALLY 1905, 91; [1909] 1951, 75),
- *terme d'identification* (BALLY [1909] 1951, 77),
- *inaltérabilité des constituants* (BALLY 1905, 87),
- *unités indissolubles* (BALLY 1905, 87),
- *idée indécomposable* (BALLY 1905, 91),
- *signe fractionné* (BALLY [1932] 1950, 146), etc.

À côté de ces nombreuses idées novatrices qui développent, explicitent souvent certaines approches de BRÉAL et qui ont ensuite marqué l'histoire de la phraséologie du XXe siècle, BALLY n'a pas éprouvé le besoin d'approfondir certains points de sa théorie phraséologique. Ainsi, curieusement, il n'a jamais attaché trop d'importance au problème de classification des unités phraséologiques (il a plusieurs fois modifié sa classification) pensant que les différentes classifications ne représentent que des étapes intermédiaires qui fertilisent la recherche (BALLY 1905, 92). On peut être également étonné de voir la quasi nonchalance avec laquelle BALLY traite la question de la définition exacte des unités phraséologiques. Pourtant le problème de la définition aurait dû jouer un rôle important pour lui dans le choix des termes d'identification, base essentielle de la classification des faits de langage et, par là, de son projet de dictionnaire idéologique, onomasiologique (BALLY [1909] 1951, 122–134). Le problème de la définition de l'unité phraséologique tenant compte à la fois des aspects sémantiques, grammaticaux, contextuels, stylistiques, pragmatiques ainsi que sa solution optimale dans les dictionnaires sémasiologiques et onomasiologiques unilingues et bilingues intéresse d'ailleurs les chercheurs de la phraséologie et de la phraséographie seulement depuis une vingtaine d'années (cf. à titre d'exemple BÁRDOSI 1982; 1992; ETTINGER 1989; KROMANN 1987). Plusieurs réalisations phraséographiques unilingues et bilingues ont également été publiées dans différents pays (cf. par exemple : BÁRDOSI 1986, 2009, 2010; BÁRDOSI – ETTINGER

¹³² « [...] ce n'était pas la faute de l'échotier, mais du fils, frère, père de la défunte, que le duc qualifiait d'arriviste, et avec qui il était désormais décidé à ne plus avoir de relations (ce qu'il appelait, ne sachant pas bien le sens des locutions, "avoir maille à partir"). » (PROUST 1987, II, 551)

¹³³ Certains linguistes appelleront plus tard ce terme *identificateur lexical* (JUHÁSZ 1980, 79).

– STÖLTING 2003); FÁBIÁN 1987; HESSKY 1982, 1993; HESSKY – ETTINGER 1997; REY – CHANTREAU 1997; RÖHRICH 1994; SCHEMANN 1989; SEVILLA MUÑOZ – CANTERA ORTIZ DE URBINA 2004.

3. Conclusions

Au terme de cette analyse rapide qui avait pour objectif principal de présenter et de confronter les travaux phraséologiques de MICHEL BRÉAL et de CHARLES BALLY, deux linguistes qui ont grandement influencé la formation de la pensée linguistique moderne, on peut formuler les conclusions suivantes :

(1) abstraction faite des remarques relativement courtes de HERMANN PAUL à ce sujet citées plus haut, le précurseur des recherches phraséologiques de CHARLES BALLY a été du point de vue conceptuel et terminologique sans aucun doute MICHEL BRÉAL qui, quelques années avant BALLY, avait déjà publié des formulations très semblables à celles du linguiste suisse ; ainsi serait-il peut-être plus juste et plus adéquat de dire que les pères de la phraséologie moderne sont ex æquo BRÉAL et BALLY ;

(2) suite à l'inspiration spirituelle de BRÉAL, l'œuvre de BALLY, la quantité et la qualité de ses observations d'ordre phraséologique (ZULUAGA 1980, 44) ont exercé une influence importante, jusqu'à maintenant sensible, sur les recherches phraséologiques internationales ; les idées et les théories de BALLY ont surtout influencé d'abord les linguistes russes (p. ex. VINOGRADOV) pour avoir ensuite des répercussions dans les publications des linguistes d'Europe occidentale (p. ex. en Allemagne) et centrale (p. ex. en Hongrie) ; en dehors de quelques travaux n'ayant pas apporté de grandes nouveautés par rapport à BALLY, il a fallu attendre jusqu'aux années 1960 pour que les premières publications phraséologiques pertinentes apparaissent en France, publications qui, par ailleurs, ne mentionnent guère le nom du grand précurseur (BÁRDOSI 1990a, LENGERT 1999) ; les recherches phraséologiques en allemand, en russe, en espagnol, en anglais ou en hongrois ont été pendant de longues années beaucoup plus dynamiques qu'en français ;

(3) la diversité, parfois le chaos, terminologique ont caractérisé la phraséologie européenne et française pendant longtemps, au moins jusqu'à la publication du *Handbuch*, l'ouvrage de référence fondamental (BURGER ET AL. 1982) ; depuis un consensus international semble lentement s'établir sur les termes de base comme *phrasème*, *idiomaticité*, *iconicité*, *figement*, *défigement*, etc. ; il y a eu aussi des efforts de classification et de description complexes des unités phraséologiques du français, des ouvrages de synthèse ont vu le jour (cf. à titre d'exemple THUN 1975, GROSS 1982, GROSS 1996, BÁRDOSI 1999, GONZÁLEZ REY 2002) ; le nombre de colloques phraséologiques s'est multiplié depuis le premier colloque *Europhras* organisé en 1988 par GERTRUD GRÉCIANO à Klingenthal–Strasbourg (GRÉCIANO 1989).

Ajoutons aussi pour terminer qu'après les nombreuses études et descriptions « classiques » majoritairement inspirées des écrits de BRÉAL et de BALLY, on voit récemment apparaître les approches interdisciplinaires de la phraséologie et de nou-

velles branches de celle-ci – telles que la phraséodidactique (cf. par exemple ETTINGER 1992, 1998, 2001, 2008 ; LORENZ-BOURJOT – LÜGER 2001 ; GONZÁLEZ REY – FERNÁNDEZ GONZÁLEZ 2006 ; GONZÁLEZ REY 2007) ou la phraséographie (cf. par exemple KROMANN 1987, ETTINGER 1989, BÁRDOSI 1992) – se sont également formées.

Bibliographie

- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Eggimann, Genève.
- BALLY, CHARLES [1909], 1951³. *Traité de stylistique française*, 2 vol., Klincksieck, Paris.
- BALLY, CHARLES [1932], 1950³. *Linguistique générale et linguistique française*. Francke, Berne.
- BÁRDOSI VILMOS 1982. Egy új típusú szótár szükségességéről [De la nécessité d'un dictionnaire phraséologique de type nouveau]. *Filológiai Közöny* [Revue hongroise de Philologie], 2 (1982), 344–355.
- BÁRDOSI VILMOS 1986. *De fil en aiguille. Kalandozás a francia szólások világában* [Les locutions françaises : recueil thématique et livre d'exercices]. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1990a. Guide bibliographique de phraséologie française avec index thématique. 1900–1989. *Linguisticae Investigationes*, XIV, fasc. 2, 349–402.
- BÁRDOSI VILMOS 1990b. Contribution à l'histoire de la phraséologie française des origines jusqu'à Michel Bréal. *Acta Universitatis Szegedinensis de Attila József nominatae – Acta Romanica*, 14, 61–132.
- BÁRDOSI VILMOS 1992. Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français. *Fremdsprachen Lehren und Lernen*, 21 (1992) 104–116.
- BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises* (Hongrie), 4, 23–33.
- BÁRDOSI VILMOS 2009. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára* [Dictionnaire analogique et onomasiologique des locutions et proverbes hongrois]. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2010. *Francia–magyar tematikus szótár. Szólásmagyarozatok és gyakorlatok megoldókulccsal* [1000 locutions françaises et leurs équivalents hongrois. Recueil thématique et livre d'exercices]. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS – ETTINGER, STEFAN – STÖLTING, CÉCILE 2003³. *Redewendungen Französisch/Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch*. Francke, Tübingen / Basel.
- BRÉAL, MICHEL 1872. *Quelques mots sur l'instruction publique en France*. Hachette, Paris.
- BRÉAL, MICHEL 1893. *De l'enseignement des langues vivantes. Conférences faites aux étudiants en lettres de la Sorbonne*. Hachette, Paris.
- BRÉAL, MICHEL [1897], 1924⁶. *Essai de sémantique (science des significations)*. Hachette, Paris.
- BURGER, HARALD – BUHOFER, ANNELIES – SIALM, AMBOS 1982. *Handbuch der Phraseologie*. De Gruyter, Berlin / New York.
- ČERMÁK, FRANTIŠEK 1998. La identificación de las expresiones idiomáticas. In J. DE DIOS LUQUE DURÁN – A. PAMIES BERTRÁN (éds.) 1998. *Léxico y fraseología*. Método Ediciones, Granada, 1–18.

- DU MARSAIS, CÉSAR CHESNEAU 1730. *Des tropes ou Des différents sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue*. Chez la Veuve de Jean-Batiste Brocas, Paris.
- ETTINGER, STEFAN 1989. Einige Probleme der lexikographischen Darstellung idiomatischer Einheiten (Französisch–Deutsch). In GRÉCIANO, GERTRUD (éd.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 95–115.
- ETTINGER, STEFAN 1992. Techniques d'apprentissage des expressions idiomatiques. In DORION, GILLES – MEISSNER, FRANZ-JOSEPH – RIESZ JÁNOS – WIELANDT, ULF (éds.) 1992. *Le français aujourd'hui – une langue à comprendre – français heute. Mélanges offerts à Jürgen Olbert*. Diesterweg, Frankfurt/M., 98–109.
- ETTINGER, STEFAN 1998. Einige Überlegungen zur Phraseodidaktik. In EISMANN, WOLFGANG (éd.) 1998. *Europhras 95. Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*. Brockmeyer, Bochum, 201–217.
- ETTINGER, STEFAN 2001. Vom Lehrbuch zum autonomen Lernen. Skizze eines phraseologischen Grundkurses für Französisch. In LORENZ-BOURJOT MARTINE – LÜGER, HEINZ-HELMUT (éds.) 2001. *Phraseologie und Phraseodidaktik*. Edition Praesens, Wien, 87–104.
- ETTINGER, STEFAN 2008. Alcances e límites da fraseodidáctica. Dez perguntas chave sobre o estado actual da investigación. *Cadernos de Fraseoloxía galega*, 10, 95–127.
- FÁBIÁN ZSUZSANNA 1987. *Filo da torcere. Olasz frazeológiai gyakorlatok* [Filo da torcere. Exercices de phraséologie italienne]. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FLEISCHER, WOLFGANG 1982. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Bibliographisches Institut, Leipzig.
- GIESSEN, HANS W. – LÜGER, HEINZ-HELMUT – VOLZ, GÜNTHER (éds.) 2007. *Michel Bréal – Grenzüberschreitende Signaturen*. VEP, Landau.
- GONZÁLEZ REY, ISABEL 2002. *La phraséologie du français*. Presses Universitaires du Mirail, Toulouse.
- GONZÁLEZ REY, ISABEL 2007. *La didactique du français idiomatique*. InterCommunications & EME, Fernelmont.
- GONZÁLEZ REY, ISABEL – FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, VIRGINIA 2006. La didactique des expressions figées en langue étrangère. In CASADO VELARDE, MANUEL – GONZÁLEZ RUIZ, RAMÓN – ROMERO GUALDA, MARÍA VICTORIA (éds.) 2006. *Análisis del discurso: lengua, cultura, valores*. Arco Libros, Madrid, vol. 1, 1025–1029.
- GRÉCIANO, GERTRUD (éd.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Strasbourg, Université des Sciences Humaines. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg (France), 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Université des Sciences Humaines, Strasbourg, Département d'Études Allemandes, 2.
- GROSS, GASTON 1996. *Les expressions figées en français (noms composés et autres locutions)*. Ophrys, Paris.
- GROSS, MAURICE 1982. Une classification élémentaire des phrases figées en français. *Revue Québécoise de Linguistique*, 11/2, 151–185.
- HAMMER, FRANÇOISE 2007. Michel Bréal und die moderne Fremdsprachendidaktik. In GIESSEN, HANS W. – LÜGER, HEINZ-HELMUT – VOLZ, GÜNTHER (éds.) 2007. *Michel Bréal – Grenzüberschreitende Signaturen*. VEP, Landau, 275–300.

- HESSKY REGINA 1982. *Deutsch–Ungarische phraseologische Sammlung*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HESSKY REGINA 1993. *Virágnyelven. Durch die Blume*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- HESSKY REGINA – ETTINGER, STEFAN 1997. *Deutsche Redewendungen. Ein Wörter- und Übungsbuch für Fortgeschrittene*. Narr, Tübingen.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. [La phraséologie comme discipline linguistique]. In RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN (éds.) 1980. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből* [Études lexicographiques et sémantiques du hongrois contemporain]. Tankönyvkiadó, Budapest, 79–97.
- KROMANN, HANS-PEDER 1987. Zur Typologie und Darbietung der Phraseologismen in Übersetzungswörterbüchern. In KORHONEN, JARMO (éd.) 1987. *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung*. Oulun Yliopisto, Oulu, 183–192.
- LENGERT, JOACHIM 1999. *Romanische Phraseologie und Parömiologie. Eine teilkommentierte Bibliographie (Von den Anfängen bis 1997)*. Narr, Tübingen.
- Le Petit Robert des noms propres*, 1997. Les Dictionnaires le Robert, Paris.
- LORENZ-BOURJOT, MARTINE – LÜGER, HEINZ-HELMUT (éds.) 2001. *Phraseologie und Phraseodidaktik*. Edition Praesens, Wien.
- LÜGER, HEINZ-HELMUT 2007. Michel Bréal – ein bedeutender Sprachwissenschaftler? In GIESSEN, HANS W. – LÜGER, HEINZ-HELMUT – VOLZ, GÜNTHER (éds.) 2007. *Michel Bréal – Grenzüberschreitende Signaturen*. VEP, Landau, 117–141.
- NEANDER, MICHAEL 1558. *Phraseologia Isocratis Graecolatina: id. est. Phraseon sive Locutionum, elegantiarumque Isocraticarum Loci, seu Indices numerosissimi Graeco-Latini, ex ipso Isocrate observati et collecti*. Oporinus, Basiliae.
- PILZ, KLAUS DIETER 1981. *Phraseologie. Redensartenforschung*. Metzler, Stuttgart.
- PROUST, MARCEL 1987. *À la recherche du temps perdu*. t. I-III. Laffont, Paris.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires le Robert, Paris.
- RÖHRICH, LUTZ 1994². *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Band 1-5. Herder, Freiburg / Basel / Wien.
- SCHEMANN, HANS 1989. *Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten*. Straelener Manuskrifte, Straelen.
- SEVILLA MUÑOZ, JULIA – CANTERA ORTIZ DE URBINA, JESÚS 2004. *Diccionario temático de locuciones francesas con su correspondencia española*. Gredos, Madrid.
- TELIJA, VERONIKA N. 1966. *Što takoje frazeologija?* [Qu'est-ce que la phraséologie ?]. Nauka, Moscou.
- THUN, HARALD 1975. Quelques relations systématiques entre groupements de mots figés. *Cahiers de lexicologie* 27 (1975), 52–71.
- THUN, HARALD 1978. *Probleme der Phraseologie. Untersuchungen zur wiederholten Rede mit Beispielen aus dem Französischen, Italienischen, Spanischen und Rumänischen*. Niemeyer, Tübingen.
- TOLNAI, VILMOS 1910. *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez* [Des locutions. Contribution à la théorie des comparaisons idiomatiques, des tournures idiomatiques et des proverbes]. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 12).

WEICKERT, RAINER 1997. *Die Behandlung von Phraseologismen in ausgewählten Sprachlehren von Ickelsamer bis ins 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur historischen Phraseologie*. Verlag Dr. Kovač, Hamburg, (Philologia – Sprachwissenschaftliche Forschungsergebnisse, Band 23).

ZULUAGA, ALBERTO 1980. *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Lang, Frankfurt/M.

Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciáján (Budapest, 2012. június 20–21.) elhangzott előadás írott, bővített változata.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2013. Tulajdonneves frazeológiai reáliák fordítási nehézségei. *Magyar Nyelvőr*, 137:1 (2013), 1–8.

TULAJDONNEVES FRAZEOLÓGIAI REÁLIÁK FORDÍTÁSI NEHÉZSÉGEI

Absztrakt: Az idiomaticitás távolról sem a nyelvek és a nyelvtanulás perifériájára tartozó jelenség. Az maga a nyelv, annak éltető ereje és a jó nyelvtudás kulcsa. A népek és kultúrák közötti párbeszédet sokszor nehezíti az a körülmény, hogy a nyelvi és kulturális univerzálék, archetípusok mellett igen jelentős, az emberek nyelvi világmésképeben tükröződő különbségek is vannak. E nyelvi és kulturális távolság különösen jól vizsgálható két vagy több nyelv erős kulturális töltéssel bíró frazeológiai egységeinek és reáliáinak összehasonlításakor. Jelen tanulmány néhány olyan magyar, francia, német és spanyol frazémát elemez interkulturális megközelítésben, amelyekben egy bizonyos fajta gyakori reália – valamilyen tulajdonnév – található.

Kulcsszavak: frazeológia, reáliák, interkulturális elemzés.

1. A Krisztus előtti II. század óta folyik a vita arról, hogy milyen jelentősége van a nyelvben a szabálytalanságnak. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, az analógia elméletének hívei azt hangoztatták, hogy a nyelvi jelenségek alapján véve szabályosak és csak kivételesen szabálytalanok. Az anomália hívei viszont azt hirdették, hogy a nyelvekben a szabálytalanságok, a kivételek nagyobb szerepet kapnak, mint a szabályszerűségek.

A modern nyelvészet atyjának tekintett FERDINAND DE SAUSSURE ezt írta a *Bevezetésben* (SAUSSURE 1967, 148): „Ugyanazon a nyelven belül mindazok a szavak, amelyek rokonfogalmakat fejeznek ki, kölcsönösen korlátozzák egymást.” Helyesen alapítja meg e kijelentésről FRANZ JOSEF HAUSMANN német romanista, hogy az egy kontúros, jól lehatárolható, rendszerszerű szókinccs délibábját villantja föl, holott abban többnyire minden elmosódott és folyamatos mozgásban van. A szókinccs – főleg az idegen nyelvet tanulóknak – igen gyakran nem előre látható módon megkomponálható, kombinálható, hanem leginkább labirintusszerűen és kaotikusan idiomatikus (HAUSMANN 1997, 288).

Anyanyelvünkön mintegy 10–15 évbe is beletelik, amíg megszöjünk a magunk „Ariadné fonalát”, melynek segítségével minden nehézség nélkül és oly magabiztosan igazodunk el ebben a labirintusban, hogy végül már nem is érezzük, hogy labirintusban mozgunk. Ha azonban egy másik nyelv nem kevésbé bonyolult és szerteágazó labirintusába tévedünk, kudarcaink, tapogatódzásaink gyorsan rádöbbenek bennünket arra, hogy Ariadné fonalunk itt mit sem ér, és hogy mindent előlről kezdve új fonalat kell szőnünk. Hogy is lehetne ez másképp? A szókinccs a nyelvek legantropomorfbabb része, ez áll legközelebb a folyamatosan változó élethez. Így

nem szabad meglepődnünk azon, hogy annak alkotóelemei igencsak egyediek, vagy ha úgy tetszik idiomatikusak, összessége pedig kaotikusnak tűnő (HAUSMANN 1997, 289). Fő jellemzője nem annyira a lexémák kombinálhatósága, hanem a kombinációk idiomatikusága.

Az idiomaticitás tehát távolról sem a nyelvek és a nyelvtanulás perifériájára tartozó jelenség. Az maga a nyelv, annak életető ereje és a jó nyelvtudás kulcsa. Ennek nehézségeit nap mint nap, holtig tanulva fedezzük fel. E rögzös úton pedig a nyelvtan és a kiejtés buktatói, valamint a frazémákat és a reáliákat is magukba foglaló szókincs nyelv- és kultúrspecifikus csapdái között kell manővereznünk.

A népek és kultúrák közötti párbeszédet sokszor nehezíti az a körülmény, hogy a nyelvi és kulturális univerzálék, archetípusok mellett (EISMANN 2010, 711–726; PIIRAINEN 2010) igen jelentős, az emberek nyelvi világképében is tükröződő különbségek is vannak. E nyelvi és kulturális távolság különösen jól vizsgálható két vagy több nyelv erős kulturális töltéssel bíró frazeológiai egységeinek és reáliáinak összehasonlításakor.

A következőkben néhány olyan magyar, francia, német és spanyol frazémát elemzek, amelyekben egy bizonyos fajta gyakori reália – valamilyen tulajdonnév – található. Ezek kontrasztív, interkulturális vizsgálatának eredménye természetesen előre megjósolható, vagyis hogy frazeológiai ekvivalenssel történő fordításuk nagyon gyakran problémás, nem kielégítő vagy egyáltalán nem lehetséges. De – amint ezt látni fogjuk – még a teljes vagy részleges ekvivalenciák esetében is igen meglepő dolgok derülhetnek ki.

2. Többnyire teljes ekvivalencia mutatkozik az ún. páneuropeizmusok területén, vagyis az európai kultúrkör olyan közös szegmenseiben mint a bibliai, mitológiai, történelmi, irodalmi frazeológiai univerzálék, amelyek a legtöbb európai nyelvben azonos alakban és jelentésben megtalálhatók (vö. PIIRAINEN 2010):

Biblia	H: <i>Júdás csókja</i> F: <i>le baiser de Judas</i> E: <i>el beso de Judas</i> D: <i>der Judas-kuss</i>
Mitológia	H: <i>kitakarítja Augiasz istállóját</i> F: <i>nettoyer les écuries d'Augias</i> E: <i>limpiar las cuadras de Augias</i> D: <i>den Augiasstall ausmisten/reinigen</i>
Történelem	H: <i>átlépi a Rubikont</i> F: <i>franchir le Rubicon</i> E: <i>pasar el Rubicón</i> D: <i>den Rubikon überschreiten</i>
Irodalom	H: <i>Valami bűzlik Dániában.</i> F: <i>Il y a quelque chose de pourri au royaume du Danemark.</i> E: <i>Algo está [huele a] podrido en (el estado de) Dinamarca.</i> D: <i>Etwas ist faul im Staate Dänemark.</i>

2.1. Ha azonban kissé alaposabban kezdjük vizsgálni ezeket a frazémákat, rögtön kiderül, hogy még ezen a látszólag problémamentes területen is találunk hosszú idő óta tévesen rögzült szólásmagyarázatok vagy érdekes, fordítási csapdákat rejtő nyelvspecifikus eltéréseket. Az etimológiai magyarázatok problematikájára e helyütt nem térek ki, mert ezt más alkalommal és helyen már elemeztem a *Kolumbusz*

tojása frazéma kapcsán (BÁRDOSI 2009b, 53–61 és 2011, 500–502). A fordítási problémákat okozó nyelvspecifikus eltérésekre a biblia és a történelem területéről kívánok most néhány példát bemutatni.

2.1.1. Lukács evangéliumában olvashatjuk a gazdag ember és a szegény Lázár példabeszédét (Lk 16,19–31). Lázárt halála után az angyalok Ábrahám kebelére vitték, ahol védelmet nyújtó szeretetközösség, béke, boldogság lett osztályrésze Isten országában. A bibliai Ábrahám kebelével kapcsolatban a magyar frazeológiában (O. NAGY 1976², 32; BÁRDOSI 2009a, 31) döntően a halál képe konceptualizálódott: *el-költözött Ábrahám kebelébe* (vél) 'meghalt'.¹³⁴ Az 'Ábrahám kebele' jelentésű francia *le sein d'Abraham* vagy a spanyol *el seno de Abraham* frazémák szintén elsősorban a halál képét konceptualizálják (REY–CHANTREAU 1997, 826; SÁNCHEZ 1997, 346), ellentétben a német *wie in Abrahams Schoß sitzen, leben wie in Abrahams Schoß* [úgy él/ül, mint Ábrahám ölében] frazémákkal, amelyek a szótári meghatározások szerint (pl. DROSDOWSKI – SCHOLZE-STUBENRECHT 1992, 22) a mai német nyelvben – eltávolodva az eredeti halálmotívumtól, fordítási csapdaként – elsősorban a jólét, a biztonságos, gondtalan élet kifejezésére szolgálnak ('ohne Sorgen in sehr guten Verhältnissen leben'; 'absolut sicher, geborgen').

2.1.2. A szinoptikus evangéliumok leírják, hogy KERESZTELŐ JÁNOS a Jordán folyóban keresztelte meg Jézust. Míg a Jordán vízéhez azonban sem a magyarban, sem a franciában nem kapcsolódott frazéma, addig a németben létezik az *über den Jordan gehen* [átmegy/átkel a Jordánon] kifejezés 'meghal' jelentéssel (DROSDOWSKI – SCHOLZE-STUBENRECHT 1992, 365). A formailag ehhez nagyon közel álló és így csábító ekvivalenciát ígérő spanyol *ir alguien al río Jordán, bañarse alguien en el río Jordán* [a Jordán folyóhoz megy, megfürdik a Jordán folyóban] szólások azonban valójában frazeológiai hamis barátok, mert jelentésük 'megfiatalodik, megújul, felfrissül' (SÁNCHEZ 1997, 198).

2.1.3. Lukács evangéliuma (Lk 7,36–38) nyomán bűnbánó Magdolna alakja az európai kultúra és művészet egyik kulcsalakja. Míg azonban a Jézus lábait könnyeivel öntöző asszony a francia és a spanyol nyelvben frazeológiailag is rögzült (*pleurer comme une Madeleine, llorar como una Magdalena* [úgy sír, mint Magdolna]), hasonló bibliai tartalmú szóláshasonlat sem a magyarban, sem a németben nem született. Helyettük e két nyelv a *sír, mint a záporosó* és a *heulen, wie ein Schloßhund* köznapi hasonlatokkal él.

2.1.4. Bizonyos történelmi eseményekhez kapcsolódó toponimák egyes kultúrákban és nyelvekben frazeológiailag is rögzülnek. A latinitáshoz történelmileg és nyelvileg is szorosabban kötődő választékos spanyol és francia nyelvben a 'kényeszerű megaláztatásban részesül, lenyeli a keserű pirulát' jelentésű *pasar por las hor-*

¹³⁴ Érdekességként megemlítendő, hogy a tájjellegű *Ábrahámra vicsorítja a fogát* szólás szintén a 'meghal' jelentésben használatos, míg – kissé meglepő módon – a szintén tájjellegű *Elküldelek az Ábrahám kebelébe!* frazéma jelentése 'kegyetlenül elverlek'.

cas Caudinas, passer sous les fourches caudines [elvonul a caudiumi iga alatt] kifejezések a mai Montesarchio városa közelében lévő Furcae Caudinae szorosban Kr. e. 321-ben lezajlott caudiumi csatára utalnak, ahol GAVIUS PONTIUS szamnita hadvezér súlyos vereséget mért a római csapatokra, majd szabad elvonulást ígért a legyőzötteknek, ha azok túszoikat hátrahagyva a győztes harcosok két, a földbe szúrt és egy harmadik, ezek felett keresztbe fektetett lándzsáiból kialakított iga forma (vö. *horca, fourche*) alatt vonulnak el. A rómaiak azonban túl megalázónak ítélték és elutasították ezt a feltételt, mert az a legnagyobb szégyen volt, ami katonát érhetett. Az egyezség meghiúsult, a túszoikat kivégezték. A francia és spanyol frazémáknak sem a németben, sem a magyarban nincs erre a történelmi eseményre, reáliára utaló megfelelője, így a fent javasolt fordítása is csak hozzávetőleges.

3. Külön csoportot képvisel a **részleges ekvivalencia**, melynek esetében az összehasonlított nyelvekben a frazéma szintaktikai struktúrája azonosságot mutat, a frazeológiai konceptualizáció is hasonló módon megy végbe, a szemantikai tartalom is ugyanaz lesz, csak a konkrét reáliák szintjén mutatkoznak különbségek. Amennyiben ezeket ismerjük az adott nyelvekben, az átváltásnak nem lesz különösebb akadálya, a fordítás szinte információ- és stílusvesztés nélkül lehetséges.

3.1. E típusnak egyik közismert és közkedvelt képviselői azok a frazémák, amelyek a haszontalan, fölösleges cselekvés fogalomkörét, a „valamit visz valahova, ahol abból amúgy is sok van” sémát, különböző tárgyakkal, élőlényekkel és toponimákkal fejezik ki:

Magyar	<i>vizet hord a Dunába</i>
Spanyol	<i>llevar hierro a Vizcaya</i> [vasat visz Vizcayába] <i>llevar trigo a Castilla</i> [búzát visz Kasztíliaba]
Német	<i>Eulen nach Athen tragen</i> [baglyokat visz Athénba] <i>Bier nach München bringen</i> [sört visz Münchenbe]
Olasz	<i>portar nottole ad Atene</i> [baglyokat visz Athénba] <i>portar cocodrilli in Egitto</i> [krokodilokat visz Egyiptomba]
Angol	<i>carry coals to Newcastle</i> [szénét visz Newcastle-ba]
Dán	<i>al tage sand med til Sahara</i> [homokot visz a Szaharába]
Orosz	<i>ехать в Тулу со своим самоваром</i> [szamovárt visz magával Tulába]

3.2. De ide sorolhatnánk még például az *él, mint Marci Hevesen* vagy a *Több is veszett Mohácsnál!* típusú frazémákat is, ahol egyes idegen nyelvek esetében szintén szintaktikai és szemantikai ekvivalenciáról beszélhetünk. A frazémák helyes fordítása azonban mindig megkívánja a háttérben húzódó reáliák történetének ismeretét.

3.2.1. A 'jó dolga van, könnyen, vidáman, gondtalanul él' jelentésű és bizonytalan eredetű¹³⁵ *él, mint Marci Hevesen* szóláshasonlat igazi frazeológiai hungarikumnak tűnhet. A vizsgált nyelvek közül a spanyolban talán csak az amúgy toponímiát

¹³⁵ A szólás eredetéhez lásd: www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/el_mint_marci_hevesen.html (Letöltve: 2012. 05. 28.).

nem tartalmazó *estar/vivir como Dios* [él, mint egy isten] (SÁNCHEZ 1997, 452) szó-láshasonlatot említhetjük ekvivalensként. A hasonló szerkezetű és jelentésű francia *vivre comme un Dieu* [él, mint egy isten] használati gyakorisága alacsony. A német *wie Gott in Frankreich leben* [él, mint Isten Franciaországban] hasonlat szintén az *isten* elemet használja kiegészítve azt a *Franciaország* toponimával.¹³⁶ Ez utóbbi azonban hiányzik a spanyol szólásból, mivel a spanyol nyelv frazeológiai világlképében Franciaország és annak lakosai kizárólag negatív, pejoratív töltéssel rögzültek (pl. *hacer el francés* 'practicar la fellatio', *el mal francés* 'la sífilis', *despedirse a la francesa* 'irse bruscamente sin una palabra de despedida'). A német frazéma eredetének magyarázata meglehetősen bizonytalan, anekdotikus. Egyik feltételezés szerint az egyházi emberek gazdagságára, jólétére utalhat a kép, egy másik szerint, mivel a francia forradalom után, az ész kultuszának jelszavával jó ideig üldözték Franciaországban a keresztény egyházakat, a keresztények istenének úgymond semmi dolga nem volt, visszavonultan, nyugalomban élhetett (DROSDOWSKI – SCHOLZE-STUBENRECHT 1992, 440).

3.2.2. A Több is veszett Mohácsnál! helyzetmondattal a vizsgált nyelvek közül csak a spanyolban rendelkezik a fordítás szempontjából kielégítő részleges frazeológiai ekvivalenssel: *más se perdió en Cuba* [több is veszett Kubában]. A spanyol frazéma a magyarhoz hasonlóan egy fontos történelmi eseményre utal, melynek során Spanyolország a kubai–amerikai–spanyol háború végén, a spanyol–amerikai 1898-as párizsi békeszerződés értelmében elvesztette utolsó tengeren túli gyarmatát, és a sziget az USA védnöksége alá került. Ilyen történelmi reáliát tartalmazó frazéma hiányában a fenti magyar helyzetmondattal mind a franciában, mind a németben csak a jóval semlegesebb, és így szegényebb, *En voilà une affaire !* és *Das ist doch kein Beinbruch!* frazémákkal tudjuk megközelítőleg visszaadni.

4. Végül említsük meg a tulajdonneves frazeológiai reáliák azon népes csoportját, amelyekre a **zéró ekvivalencia** jellemző. Ide tartoznak a minden nyelv sava-borsát alkotó, nyelvileg és kultúrtörténetileg igen erősen kötött, ezért a nyelvtanulóknak, fordítóknak, tolmácsoknak, lexikográfusoknak szinte leküzdhetetlen nehézségeket okozó – sőt: ne szépítsük –, valójában lefordíthatatlan frazémák. A tanulmányban vizsgált nyelvekből e helyütt csak jelzésszerűen sorolunk fel a kategóriára jellemző egy-egy példát, amelyek esetében tökéletes frazeológiai ekvivalens helyett jó esetben be kell érünk egy szegényesebb frazeológiai ekvivalenssel, rossz esetben pedig egy hosszabb-rövidebb magyarázattal, lábjegyzettel. O. NAGY GÁBOR találónan határozza meg e szólások közös jellemzőjét (O. NAGY 2011, 64):

„A legtöbb olyan szólás eredetét, amelyben tulajdonnév fordul elő, nem ismerjük. Csupán annyit tudunk róluk, hogy vagy valamely adomából származnak, vagy olyan valóban megtörtént eseménnyel kapcsolatosak, amely a szó-

¹³⁶ Flandriában (*leven zoals God in Frankrijk*) és Hollandiában (*leben nett als Gott in Frankrijk*) is ismert hasonlat.

lás keletkezése korában – rendszerint évszázadokkal ezelőtt – valamely kisebb-nagyobb közösség körében közszájon forgott. Az ilyen szólások hátterét alkotó adomák vagy mendemondák idővel rendszerint feledésbe merülnek, s csupán a belőlük alakult és többféle vonatkozásban alkalmazható szólásmondások maradnak életben.”

Ilyen reáliákat találunk például a magyar **Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé** ’főleg népmesék befejező részében vmely lakodalom, lakoma nagyságának, gazdagságának jellemzéseként használt kifejezés’, a francia *un coup de Jarnac* ’un coup habile et imprévu; un coup déloyal ou pernicieux’, a spanyol *estar de Rodríguez* ’dícese del marido que se queda en verano en su casa mientras su familia se va de vacaciones’ (SÁNCHEZ 1997, 333) vagy a német *rangehen wie Blücher* ’sich unerschrocken, energisch einsetzen’ (DROSDOWSKI – SCHOLZE-STUBENRECHT 1992, 567) szólásokban. És a sort természetesen hosszasan lehetne folytatni.

4.1. A még az anyanyelvűek számára sem világos eredetű magyar **Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé** szólás¹³⁷ idegen nyelveken csak a magyar definícióhoz hasonló bonyolultságú magyarázatokkal, körülírásokkal adható vissza.

4.2. A francia *un coup de Jarnac* szólás GUY DE CHABOT, Jarnac bárójának nevéhez fűződik, aki 1547-ben egy becsületbeli ügy kapcsán létrejött párbaj során egy olasz vívómestertől tanult, a térdhajlatra irányuló ravasz, cseles, váratlan, ámde szabályos vágással legyőzte ellenfelét. A frazéma érdekessége még, hogy eleinte az eredeti ’váratlan/meglepi húzás’ jelentéssel volt használatos, de a XVIII. század végétől kialakult egy valójában indokolatlan, ám mind a mai napig létező ’alattomos húzás, övön aluli ütés’ jelentése is. Az idegen nyelvű ekvivalensekből természetesen eltűnik a kultúrtörténetileg kötött tulajdonnév. A második jelentés esetében egy ökölvívásból vett frazéma biztosíthatja a részleges ekvivalenciát.

4.3. A spanyol *estar de Rodríguez* szólás a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben keletkezett, és eredetileg olyan férfiakra mondták, akik – miközben családjuk a városi hőség elől nyári vakációra a tengerpartra, a hegyekbe vagy falura utazott – többnyire egyedül maradtak otthon, és folytatták munkás hétköznapjaikat. A *Rodríguez* név frazeologizálódását az magyarázhatja, hogy az egyik leggyakoribb spanyol családnévről van szó. Érdekessége a kifejezésnek, hogy eredetileg csak férfiakra mondták, így a németben is létező – ha nem is tulajdonnevet tartalmazó – frazémák (*eine grüne Witwe / eine Strohwitwe sein*), amelyekben a nőnemű széma dominál, nem voltak ekvivalensnek tekinthetők. Megjegyzendő, hogy a német is ismeri a férfiakkal kapcsolatban használt *Strohwitwer* ’szalmaözveggy’ szót. A német mintára tükörfordítással kialakult magyar *szalmaözveggy* szó eleinte szintén csak nőkre vonatkozott, de használata mára már kiterjedt a férfiakra is. Az internetes

¹³⁷ Hencida és Bonchida létező falunévek. Előbbi Berettyóújfalutól nem messze található, utóbbi a hajdani Kolozs megyében. A *sárga lé* a sáfránnyal színesített lakodalmi tyúkhúsleves emlékét őrzi (O. NAGY 2011, 178–179).

találatok tanúsága szerint egyébként ma már a spanyol kifejezést is nemtől függetlenül férfira és nőre egyaránt mondják. A francia nyelv ez esetben szólás hiányában a semleges *célibataire temporaire* 'időlegesen egyedülálló férfi/nő' szókapcsolattal fordítja a kifejezést.

4.4. A német *rangehen wie Blücher* frazémát a német–magyar általános és frazeológiai szótárak nem is regisztrálják, valószínűleg nem véletlenül. A szólás GEBHARD LEBERECHE VON BLÜCHERRE, a napóleoni háborúk közismert porosz marsalljára utal, aki a waterlooi csatában is döntő szerepet játszott. Személyes bátorságáért katonái igen kedvelték, és offenzív hadvezetési stílusa miatt „*Marschall Vorwärts*”-nek (kb: 'Hajrámarsall') is nevezték. E tulajdonságai miatt válhatott a német nyelvben a bátorság, az elszántság szimbólumává, ami frazeológiailag is rögzült. Jóllehet a magyar, a francia és a spanyol történelemben is találunk hasonló jellemvonásokkal rendelkező hadvezéreket, emléküket nem őrzik szólások.

5. Az elmondottak is csak megerősíthetnek bennünket abban, hogy a nyelvekben konstans és domináns elemként, de váltakozó erősséggel jelen lévő specifikus idiomatikus jelleg egyrészt biztosítja az esztétikai élvezetet is kiváltó bábeli sokszínűséget, másrészt azonban interlingvális és interkulturális viszonylatban gyakran nehéz, időnként megoldhatatlan feladat elé állítja a fordítókat, a lexikográfusokat és a nyelvtanulókat egyaránt.

Bibliográfia

- BÁRDOSI VILMOS 2009a. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2009b. Ismert szólások (félre)ismert eredete. In BÁRDOSI, VILMOS (ed.) 2009. *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe. Feladatok és lehetőségek. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2008. június 24–25*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 91), 53–61.
- BÁRDOSI VILMOS 2011. Kolumbusz tojása. Adalékok egy közismert szólás eredetéhez. *Magyar Nyelvőr* 135: 4 (2011), 500–502.
- DROSDOWSKI, GÜNTHER – SCHOLZE-STUBENRECHT, WERNER (Hrsg.) 1992. *Duden Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Dudenverlag, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich.
- EISMANN, WOLFGANG 2010. Phraseologische Gemeinsamkeiten der Sprachen Europas. In HINRICHS, UWE (Hrsg.) 2010. *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrassowitz, Wiesbaden, (Slavistische Studienbücher, Neue Folge, Herausgegeben von HELMUT JACHNOW und MIRJA LECKE, Band 20), 711–729.
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF 1997. Tout est idiomatique dans les langues. In MARTINS-BALTAR, MICHEL (éd.) 1997. *La locution entre langue et usages*. ENS Éditions, Fontenoy/Saint-Cloud, 277–290.
- O. NAGY GÁBOR 1976². *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 2011. *Mi fán terem?* Akkord Kiadó, Budapest.

- PIIRAINEN, ELISABETH 2010. Common features in the phraseology of European languages: Cultural and areal perspectives. In KORHONEN, JARMO – MIEDER, WOLFGANG – PIIRAINEN, ELISABETH – PIÑEL, ROSA (eds.) 2010. *Phraseology global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16.8 in Helsinki*. Gunter Narr, Tübingen, 15–27.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- SÁNCHEZ, MANUEL MARTÍN 1997. *Diccionario del español coloquial. (Dichos, modismos y locuciones populares)*. Tellus, Madrid.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2014. Un mystérieux phraséographe du XVIIIe siècle. In FÁBIÁN ZSUZSANNA – SZIJJ ILDIKÓ – SZILÁGYI IMRE – DÉRI BALÁZS (szerk.) 2014. *GPS 60. Köszöntő kötet Giampaolo Salvi 60. születésnapjára. Saggi di linguistica neolatina per i 60 anni di Giampaolo Salvi*. ELTE BTK Romanisztikai Intézet, Budapest, 21–24.

UN MYSTÉRIEUX PHRASÉOGRAPHE DU XVIIIe SIÈCLE

Absztrakt: A tanulmány a francia származású humanista jezsuita POMEY FERENC (FRANÇOIS POMEY) nyelvpedagógiai, frazeológiai, frazeográfiai és lexikográfiai munkásságának helyét és jelentőségét tárgyalja a XVIII. századi magyar nyelv és nyelvtan fejlődésének tükrében.

Une caractéristique originale de la phraséographie hongroise est que, vers le milieu mais surtout dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, des travaux phraséographiques sont publiés plus d’une fois comme partie intégrante d’ouvrages pédagogiques (manuels, grammaires) des écoles jésuites (pour plus de détails voir BÁRDOSI – HESSKY 2007 et BÁRDOSI 2012). Ceci marque la revalorisation du rôle linguistique des tournures phraséologiques, mais montre aussi les problèmes théoriques et pratiques que posent la distinction et la codification des différents types de phrasèmes (O. NAGY 1977, 21).

En analysant le contexte historique général de l’époque, les chercheurs (MÉSZÁROS 1981, 160–162 ; CSER 2006, 493–496 ; NÁDOR 2009) remarquent que c’est dans les premières décennies du XVIIIe siècle qu’a été élaboré le programme pédagogique qui avait pour vocation d’unifier, d’harmoniser les méthodes d’enseignement et les manuels utilisés dans les lycées jésuites de Hongrie. Un accent particulier y avait été mis sur le rôle de la langue maternelle dans l’enseignement du latin. Des manuels qu’on appellerait de nos jours « parascolaires » ont été rédigés pour aider les élèves dans l’apprentissage du latin. Des jésuites hongrois souvent anonymes avaient adapté, retravaillé les matériaux pédagogiques étrangers. Un des premiers de ce type de manuels « parascolaires » a été l’ouvrage intitulé *Universae Phraseologiae Latinae Corpus ... linguis Hungarica et Slavica locupletatum* (1750) rédigé d’après le dictionnaire latin–allemand de FRANZ WAGNER¹³⁸. C’était une adaptation avec des traductions, explications en hongrois, rédigées par ISTVÁN VARGYAS¹³⁹. Cet ouvrage contient quelque 300 phrasèmes dont relativement beaucoup n’ont pas été repris dans les recueils postérieurs (pour la liste complète voir MÉSZÁROS 1981).¹⁴⁰ À partir de ce moment-là, plusieurs manuels utilisés par les jé-

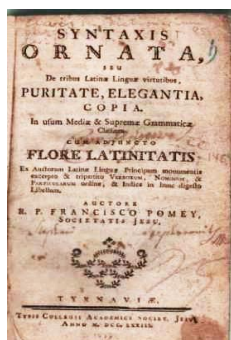
¹³⁸ Jésuite autrichien (1675–1738), l’un des auteurs de dictionnaires les plus connus du XVIIIe siècle.

¹³⁹ Jésuite hongrois (1717–1751) né à Kapuvár. Dans la partie hongroise il s’est beaucoup inspiré des meilleurs auteurs de l’époque (PÁZMÁNY, FALUDI, etc.).

¹⁴⁰ Pour l’analyse détaillée de l’édition hongroise de l’ouvrage de WAGNER voir GÁLDI (1957, 350–360).

suites contiennent des passages dans la langue des apprenants (hongrois, slovaque). FERENC (FRANCISCUS) POMEY complète, par exemple, son recueil intitulé *Flos latinitatis* par une traduction en slovaque. Suite aux idées des Lumières et à la formation de la conscience nationale, la Hongrie se tourne aussi vers la défense et l'illustration de la langue hongroise, ce qui a tout naturellement entraîné l'abandon conscient des recueils de proverbes latins et la découverte des tournures idiomatiques (*frázes*) typiques de la langue populaire hongroise.

Dans son étude sur l'histoire des recherches phraséologiques hongroises, GÁBOR

O. NAGY (1977, 22) remarque que TOLNAI (1910, 41) mentionne un ouvrage quelque peu mystérieux intitulé *Syntaxis ornata* qui a déjà fait l'objet d'une analyse succincte (VIZOTA 1898). O. NAGY ajoute aussi que VIZOTA ne connaissait pas l'auteur de cet ouvrage, car il a eu entre les mains un exemplaire du livre sans page de titre. Et c'est aussi la raison pour laquelle TOLNAI ne s'étend pas davantage non plus sur l'auteur. Cependant, O. NAGY est formel : l'auteur de la *Syntaxis ornata* est un certain FERENC POMEY et le livre a été publié d'abord à Nagyszombat (aujourd'hui Trnava en Slovaquie) en 1745 (avec trois autres éditions plus tard), puis à Buda aussi en deux éditions.

Qui était donc ce FERENC POMEY dont le nom sonne tellement étranger, circonstance qui, apparemment, a complètement échappé à VIZOTA, TOLNAI et O. NAGY ? Comme l'a justement constaté ANDRÁS CSER (2006, 493), sous ce nom se cache l'humaniste jésuite français, professeur de rhétorique, FRANÇOIS-ANTOINE POMEY (1618–1673). Les sources hongroises consultées (*Révai Nagy Lexikona*, *Magyar Nagylexikon*, *Britannica Hungarica*) ignorent totalement ce personnage. Les encyclopédies françaises sont également assez laconiques à son égard : le *Dictionnaire historique et critique* de PIERRE BAYLE (1697) l'ignore, le *Larousse du XIXe siècle* le mentionne très brièvement. Seul le *Dictionnaire amoureux des dictionnaires* (REY 2011, 772–778) retrace sa vie et son œuvre un peu plus en détail. Nous y apprenons qu'il appartenait à une famille noble ancienne du Vaucluse, qu'il avait fait des études assez complètes pour entrer ensuite au noviciat des jésuites d'Avignon. Après dix années de formation, il a enseigné la rhétorique pendant dix-huit ans dans différents collèges de la province jésuite de Lyon. Durant ces années d'enseignement il a élaboré plusieurs ouvrages pédagogiques, tel par exemple un recueil de synonymes latins en 1659 sous le titre de *Pomarium latinitatis*, édité plus tard sous le titre déjà moins pompeux de *Flos latinitatis*. Mais son principal ouvrage est le *Dictionnaire royal des langues française et latine*, publié à Lyon en 1664¹⁴¹ avec environ 25 000 entrées et qui a été assorti – souvent à tort – de critiques aussi bien par ses contemporains que la postérité qui le qualifie d'« assez confus » (REY – DUVAL – SIOUFFI 2007, 735). Pourtant les « significations y sont clairement séparées, [...] la nomenclature est

¹⁴¹ Une seconde édition « plus riche et plus embelly » a vu le jour en 1671.

très ouverte, [...] les exemples de l'usage courant des mots fréquents sont nombreux » (REY 2011, 775), somme toute, « le pédagogue jésuite apporte au dictionnaire la passion d'enseigner » (REY 2011, 778).

Bel exemple des « synthèses des procédés pédagogiques des jésuites » (REY 2011, 776) qui circulaient dans tous les collèges jésuites en France et à l'étranger, la *Syntaxis ornata* est donc – après les adaptations italiennes et allemandes – une adaptation hongroise tardive des recueils *Pomarium latinitatis* ou *Flos latinitatis* de FRANÇOIS POMMEY, lui-même mort en 1673. L'ouvrage se composait de trois parties : le premier livre (*Syntaxis ornata*) contenait des règles de syntaxe latine, le deuxième (*Flos latinitatis*) était un recueil de mots et de locutions qui traitait les verbes, les noms et les particules en trois sections différentes avec de nombreux exemples de phrase. Un vaste index hongrois–latin et allemand–latin constituait la troisième partie.

O. NAGY réfute la constatation de TOLNAI (1910, 41) selon laquelle le point de départ du livre serait le hongrois et non pas le latin et pense qu'en fait ce manuel était destiné à enseigner la syntaxe et la stylistique latines. Les singularités hongroises (« ungarismi singulares ») du type *nem tartom meg-azt a fogadást* [je ne tiendrai pas ce pari] ainsi que 79 locutions, locutions comparatives et locutions proverbiales (« idiotismi Ungarici Adagiales, qui nisi circumlocutione aliqua Latine reddi nequeunt »¹⁴²) provenant probablement du recueil de KIS VICZAY (1713) ont été ajoutées à la partie *Syntaxis ornata* pour attirer l'attention sur les fautes de syntaxe latine qui peuvent provenir de la traduction mot à mot des tournures spécifiquement hongroises et, par ailleurs, souvent intraduisibles en l'état.¹⁴³ Cependant, cette approche contrastive avant son temps se révèle déjà assez révolutionnaire, car elle met l'accent sur l'importance et le rôle des locutions et locutions proverbiales dans l'usage quotidien de la langue (O. NAGY 1977, 22).

Voilà donc comment un jésuite lexicographe français, aujourd'hui à peine connu en France, arrive-t-il à marquer considérablement la phraséographie du XVIIIe siècle au point de voir son nom magyarisé.

Bibliographie

BÁRDOSI VILMOS 2012. Histoire de la phraséographie hongroise. In FÁBIÁN ZSUZSANNA (ed.) 2012. *Hungarian Lexicography II. Monolingual and Special Dictionaries*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 109–173 (Lexikográfiai füzetek 6).

¹⁴² Par exemple : *A' sok bába között a' gyermek-is el-véjz. A sok szakáts el-sózza az étket*. Multitudo Imperatorum Caryam perdidit. ['Beaucoup de cuisiniers salent trop les plats.' ~ Beaucoup de cuisiniers gâtent la sauce.] – *Mit állajz, mint a' bálvány*. Quid ftas ftipes. [Pourquoi es-tu là comme une idole ? ~ Pourquoi es-tu là comme une vache qui regarde passer un train ?] – *Egy gyékényen árulnak*. Colludunt. [Ils vendent leur marchandise sur le même jonc. ~ Ils sont de mèche. Ils s'entendent comme larrons en foire.]

¹⁴³ Cette liste réapparaît d'ailleurs dans les dictionnaires connus comme par exemple celui de PÁPAI PÁRIZ (édition de 1762 à Nagyszombat).

- BÁRDOSI VILMOS – HESSKY REGINA 2007. Phraseographie des Ungarischen. In BURGER, HARALD – DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ – KÜHN, PETER – NORRICK, NEAL R. (eds.) 2007. *Phraseologie / Phraseology. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung / An International Handbook of Contemporary Research*, Walter de Gruyter, Berlin / New York, 2. Halbband / Volume 2., 1017–1026.
- CSER ANDRÁS 2006. A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig [Histoire de la linguistique hongroise des commencements jusqu'au début du XXe siècle]. In KIEFER, FERENC (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv* [Langue hongroise]. Akadémiai Kiadó, Budapest, 481–512.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1957. *A magyar szótáriróadalom a felvilágosodás korában és a reformkorban* [Les dictionnaires hongrois à l'époque des Lumières et de la Réforme]. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIS VICZAY PÉTER 1713. *Selectiora adagia Latino-Hungarica in gratiam & usum scholasticae juventutis collecta, et in Alphabeti Seriem concinnata*. [s. é.], Bartphae.
- MÉSZÁROS ISTVÁN 1981. *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1770* [L'histoire de l'école en Hongrie]. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÁDOR ORSOLYA 2009. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és az oktatás. Adalékok a magyar nyelv tanításának történetéhez [Les changements de statut de la langue hongroise et l'enseignement. Contributions à l'histoire de l'enseignement de la langue hongroise]. *Anyanyelv-pedagógia*, 2 = <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=158> (consulté le 25.03.2013)
- O. NAGY GÁBOR 1977. *A magyar frazeológiai kutatások története* [Histoire des recherches phraséologiques hongroises]. Akadémiai Kiadó, Budapest, (Nyelvtudományi Értekezések, 95).
- PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarium Latino-Hungaricum – Dictionarium Hungarico-Latinum*. [s. é.], Leutschoviae.
- POMEY FERENC 1745. *Syntaxis ornata seu de tribus Latinae Linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia. In usum mediae et supremae grammaticae classium, cum adjuncto Flore Latinitatis*. [s. é.], Nagyszombat/Tyrnaviae. – http://www.antikkonyv.hu/konyv/bibliofil/pomey_francisc_us__syntaxis_ornata_seu_de_tribus_latinae_linguae_virtutibus_puritate_elegantia_copia_in_usum_mediae_et_supremae_grammaticae_classium_cum_adjuncto_flore_latinitatis
- POMEY, FRANÇOIS-ANTOINE 1664. *Dictionnaire royal des langues françoise et latine*. Chez Antoine Molin, Lyon.
- REY, ALAIN 2011. *Dictionnaire amoureux des dictionnaires*. Plon, Paris.
- REY, ALAIN – DUVAL, FRÉDÉRIC – SIOUFFI, GILLES 2007. *Mille ans de langue française. Histoire d'une passion*. Perrin, Paris.
- TOLNAI VILMOS 1910. *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez* [Des locutions. Contribution à la théorie des comparaisons idiomatiques, des tournures idiomatiques et des proverbes]. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 12).
- VISZOTA GYULA 1898. Régi közmondások. *Magyar Nyelvőr*, XXVII (1898), 505–509.
- WAGNER, FRANZ [VARGYAS, IMRE] 1750. *Universae Phraseologiae Latinae Corpus ... linguis Hungarica et Slavica locupletatum*. [s. é.], Tyrnaviae.

Elhangzott az Universidad Santiago de Compostela által 2012. október 29–31 között szervezett *Phraséologie, didactique des langues et traduction – Fraseología, didáctica de las lenguas y traducción* című konferencia 2012. október 29-i plenáris ülésén.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2014. Phraséographie : questions théoriques et pratiques. In GONZÁLEZ REY, MARÍA ISABEL (éd.) 2014. *Outils et méthodes d'apprentissage en phraséodidactique*. Éditions EME, Bruxelles, 75–95.

PHRASÉOGRAPHIE : QUESTIONS THÉORIQUES ET PRATIQUES

Résumé : L'article se propose de faire un tour rapide des circonstances de formation de la phraséographie, de ses rapports avec d'autres domaines de la description linguistique ainsi que des principales questions théoriques et pratiques de la phraséographie.

Mots-clés : phraséologie, phraséographie, lexicographie.

Abstract: This paper gives a general overview of the circumstances of the formation of phraseography, its relationship with other fields of linguistic description and its major theoretical and practical questions.

Keywords: phraseology, phraseography, lexicography.

« *Les idiotismes sont la vie même d'un dictionnaire.* »¹⁴⁴

1. Lexicographie – phraséographie

En tant que domaine appliqué de la linguistique, la phraséographie dispose d'une autonomie relative. D'une part, elle est intimement liée aux recherches phraséologiques qui – depuis les articles fondateurs *gallicisme* (DIDEROT – D'ALEMBERT 1751–1772, 7 : 450–451) et *idiotisme* (DIDEROT – D'ALEMBERT 1751–1772, 8 : 497–498) de l'*Encyclopédie* de DIDEROT et D'ALEMBERT, puis les travaux fondamentaux bien connus de MICHEL BRÉAL (1897), de CHARLES BALLY (1905, 1909) et de bien d'autres plus tard (par exemple CASARES 1950, COSERIU 1966, MAKKAI 1972, REY 1977, ZULUAGA 1980, BURGER ET AL. 1982, FÓNAGY 1982, RUWET 1983, GROSS 1996, GONZÁLEZ REY 2002, BURGER – DOBROVOL'SKIJ – KÜHN – NORRICK 2007) – ont jeté les bases scientifiques de la description lexicographique et de l'élaboration des notions phraséographiques générales adéquates¹⁴⁵. D'autre part, la phraséographie fait également partie de la lexicographie générale dont elle se sépare en même temps dans la mesure où l'objet de ses investigations, les phrasèmes, montre, à l'opposé des monolexèmes, certains traits spécifiques dont la représentation lexicographique dans l'espace dictionnaire pose des exigences particulières. Celles-ci se manifestent dans des dictionnaires phraséologiques spécialisés, alors que la description et la présentation des phrasèmes

¹⁴⁴ ROUËDE 1965, III.

¹⁴⁵ Pour le rôle joué par BRÉAL et BALLY dans la formation de la phraséologie moderne voir BÁRDOSI 2012, 87–99.

dans les dictionnaires analogiques généraux sont subordonnées aux schémas lexicographiques ayant pour base les monolèmes. Il découle de cette approche de principe générale que le niveau de développement de la phraséographie d'une langue donnée dépend beaucoup des points de vue ci-dessus, à tel point que, lors de la présentation de la phraséographie de telle ou telle langue, il est indispensable de tenir compte des problèmes et des résultats des deux domaines linguistiques mentionnés plus haut. Et bien évidemment, il faut encore y ajouter le rôle des relations scientifiques internationales qui – directement ou indirectement, souvent à travers la rédaction de dictionnaires bilingues – peut également enrichir les recherches et la pratique phraséographiques.

2. Phraséologie – phraséographie

2.1. Il n'est pas sans intérêt non plus de rappeler que le terme de *phraséologie* apparaît déjà selon le *TLFi* (article *phraséologie*) relativement tôt, en 1558, dans l'ouvrage intitulé *Phraseologia Isocratis Graecolatina* de MICHAEL NEANDER, avec la signification de 'construction de phrase particulière, propre à un écrivain'. Le terme changera d'acception au cours des siècles pour revêtir à partir du XVIIIe siècle sa signification généralement utilisée aujourd'hui ('ensemble des tournures typiques d'une langue, soit par leur fréquence, soit par leur caractère idiomatique' d'après la définition du *TLFi*). Par contre, le terme de *phraséographie* est relativement récent, il a commencé à se généraliser surtout dans les littératures scientifiques allemande, française et espagnole au cours des dix dernières années (cf. par exemple HEINZ 2004, MURANO 2010, CORPAS PASTOR – MORVAY 2002, <http://www.phraseonet.com/fr/fraseografia.html>). Mais par le fait que le deuxième tome du manuel monumental de plus de mille pages de HSK paru en 2007 (BURGER ET AL. 2007) intitule le chapitre XVII *Phraséographie* et y consacre près de 130 pages, ce nouveau terme linguistique dénotant une réalité depuis longtemps existante, mais faisant toutefois défaut dans les dictionnaires unilingues, a fini par s'implanter et s'imposer dans les milieux scientifiques. Il faut également constater que les ouvrages traitant l'histoire de la phraséographie de telle ou telle langue se font plutôt rares aussi, surtout si l'on les met en parallèle avec les travaux phraséologiques diachroniques. Une fois de plus, le volume 28 de HSK peut être cité comme une heureuse exception dans la mesure où il présente l'histoire et l'état actuel de la phraséographie de plusieurs langues (anglais, allemand, danois, français, italien, espagnol, russe, finnois, hongrois).

2.2. Dans ces descriptions on peut découvrir quelques caractéristiques communes des différentes phraséographies européennes telles que par exemple :

- a) les racines erasmiennes communes ;
- b) la longue dominance de l'approche étymologico-culturelle des phrasèmes, ce qui a pu empêcher pendant longtemps la description synchronique, moderne du système phraséologique de telle ou telle langue (c'est par exemple le cas du hongrois) ;

c) l'influence des différentes étapes de développement de la pensée linguistique européennes et nationales ;

d) la répercussion des résultats des recherches phraséologiques et phraséographiques internationales (surtout allemandes, russes, françaises, espagnoles) sur les phraséographies nationales ; ceci s'est traduit, en premier lieu, par la multiplication de dictionnaires phraséologiques unilingues et bilingues.

3. Traitement lexicographique des figés

Restant toujours dans les généralités, je voudrais énumérer dans ce qui suit quelques points que la littérature spécialisée internationale considère comme fondamentaux dans le traitement lexicographique des figés en général et lors de la rédaction des dictionnaires phraséologiques unilingues et bilingues en particulier. Je préciserai que ces considérations visent essentiellement la version papier des dictionnaires mais aussi – dans une moindre mesure – leur version électronique (pour plus de détails cf. aussi BÁRDOSI 1992, BURGER 1998, 168–192, HEINZ 1993).

3.1. La question la plus importante est peut-être celle de l'identification et de la délimitation des phrasèmes sur le plan scientifique. Autrement dit : qu'est-ce qu'un dictionnaire doit enregistrer en tant que phrasème ? Les nombreuses études théoriques des dernières décennies (par exemple BALLY 1905, 1909, CASARES 1950, COSERIU 1966, MAKKAI 1972, ZULUAGA 1980, BURGER ET AL. 1982, FÓNAGY 1982, RUWET 1983, BÁRDOSI 1999, BURGER – DOBROVOL'SKIJ – KÜHN – NORRICK 2007, MEL'ČUK 2011) nous fournissent déjà suffisamment de critères pour pouvoir en juger de façon assez objective, mais – surtout dans les dictionnaires bilingues – il arrive souvent que les impératifs pédagogiques poussent les auteurs à élargir les limites de la phraséologie en ouvrant par exemple sur les collocations (*peur panique, entraîner des conséquences*) ou les pragmatèmes (MEL'ČUK 2011) du type *Comment puis-je vous aider ? Merci de céder votre place.*

3.2. Les limites de la phraséologie ainsi fixées, la collecte du matériel phraséologique et la constitution du corpus phraséologique à partir de dictionnaires fiables, de bases de données textuelles et de différents lexiques de création récente, soumis à une critique sévère et constante, représente l'étape suivante qui est cruciale et souvent douloureusement chronophage. La description de tous les aspects théoriques, méthodologiques et pratiques de ce travail d'Hercule dépasserait les cadres de cet article.

3.3. La codification dans le dictionnaire d'éléments lexicaux nouveaux de la langue est par ailleurs un casse-tête permanent des lexicographes et des phraséographes. À partir de quel moment une combinaison de mots comme *sortir de sa bulle* 'sortir de son isolement, de sa tour d'ivoire' cesse-t-elle d'être une combinaison libre, occasionnelle, souvent un simple *hapax* pour passer dans la catégorie des combinaisons figées qui méritent déjà d'être enregistrées dans le dictionnaire. (L'édition 2013 du *Petit Robert* ignore encore cette expression pourtant fréquemment utilisée par la presse et largement attestée par le moteur de recherche Google.) Question délicate et on

ne s'étonnera pas qu'on assiste de temps en temps à la publication de dictionnaires phraséologiques spécialisés qui recensent des combinaisons de mots encore non enregistrées dans les dictionnaires mais susceptibles de passer dans la catégorie des locutions lexicographiquement codifiables. Les dictionnaires intitulés *On va le dire comme ça. Dictionnaire des expressions quotidiennes* et *C'est comme les cheveux d'Éléonore. Expressions du français quotidien* (BERNET – RÉZEAU 2008, 2010) en sont de bons exemples avec de nombreuses nouvelles locutions intéressantes. Certaines d'entre elles sont déjà enregistrées par l'édition 2013 du *Petit Robert* (par exemple *avoir le moral dans les chaussettes* 'avoir le moral au plus bas', *avoir/faire la/sa tête des mauvais jours* 'sembler préoccupé, contrarié, de mauvaise humeur', *le maillon faible* 'l'élément le plus fragile d'un groupe', *passer au karcher* 'opérer des changements brutaux, épurer sans ménagement', *mettre le turbo sur qqch.* 'se lancer à fond dans qqch.', *sortir du placard* 'révéler son homosexualité'), mais d'autres en restent toujours exclues : *faire fumer/chauffer la carte (bleue/bancaire)* 'faire un usage intensif d'une carte bancaire, dépenser beaucoup', *franchir la ligne jaune*¹⁴⁶ 'avoir un comportement qui dépasse les limites permises par les convenances, aller au-delà de ce qui est admis, autorisé', *jouer les Mères Teresa* 'se dévouer sans compter pour les autres', *surfer sur la vague* 'tirer parti de qqch., profiter d'un courant propice', *placer/pousser le curseur trop loin* 'exagérer', *Il y a un bug* 'il y a une erreur quelque part, il y a une difficulté imprévue'. Les changements syntaxiques et sémantiques survenus dans le temps ou qui sont en train de se faire dans les phrasèmes (*avoir maille à partir avec qqch.*, *mordre la poussière devant*, *avoir pignon sur rue*) sont également un sujet d'études inépuisables (BÁRDOSI 2008).

3.4. Une fois le corpus phraséologique sélectionné, on peut passer à la structuration du matériel constitué. Le phraséographe doit décider de la façon dont il va intégrer et arranger son corpus dans la macrostructure et la microstructure du dictionnaire. Selon sa décision, son dictionnaire sera de type sémasiologique (un dictionnaire alphabétique, analogique classique) où l'accent est surtout mis sur le décodage, la compréhension ou bien de type onomasiologique (un dictionnaire qui combine raisonnablement le classement thématique et alphabétique) où l'aspect de l'encodage, de la production langagière est prédominant. Le premier type de dictionnaire est de loin plus fréquent, cependant on trouve aussi des exemples pour l'arrangement onomasiologique (GALISSON 1984, BÁRDOSI 1986, SCHEMANN 1989, BÁRDOSI – ETTINGER – STÖLTING 1992¹, 2003³, HESSKY – ETTINGER 1997, SEVILLA MUÑOZ – CANTERA ORTIZ DE URBINA 2004). Ce dernier est certes plus difficile à réaliser mais à travers un compromis raisonnable des deux méthodes de classement il est possible de tenir compte à la fois

a) de l'aspect fonctionnel qui est celui de l'efficacité et de la rapidité de la recherche alphabétique d'un figé dans le dictionnaire version papier et

¹⁴⁶ Sous l'influence probablement de l'anglais (*red line*) on a déjà aussi dans le même sens : *franchir la ligne rouge*.

b) de l'aspect (épistémologique) qui est celui de la recherche d'un figé inconnu non pas à partir d'un de ses éléments particuliers classé alphabétiquement – et en l'occurrence inconnu pour l'utilisateur étranger voir même natif – mais à partir du concept qui est capable de condenser la signification du figé en question en un mot appelé concept-clé (et éventuellement ses synonymes).

Ces concepts-clés sont en partie universels, virtuellement donnés chez chaque locuteur. Quand, pour un contexte donné (par exemple pour exprimer la pauvreté), on a besoin d'un phrasème particulier (par exemple *manger de la vache enragée*), il est souvent – surtout durant l'apprentissage d'une langue étrangère – plus facile de le retrouver non pas à partir de ses éléments constitutifs *manger, vache, enragée*, eux-mêmes en principe particuliers et donc inconnus, mais à partir de la notion déterminée par la réalité, la situation de communication concrète et qui peut être formulée *grosso modo* universellement de la même façon par des utilisateurs très différents (dans notre exemple 'pauvreté' ou 'misère').

Le classement onomasiologique pose, bien entendu, de nombreux problèmes. À cause d'une part non négligeable d'arbitraire, le système doit être très souple et ouvert. Les concepts-clés et leurs principaux synonymes possibles doivent être choisis avec précaution afin de faciliter la recherche par les utilisateurs car tous les locuteurs ne pensent pas forcément tout de suite au même concept-clé. La liste des concepts-clés ne doit être ni trop détaillée ni trop sommaire. Des listes onomasiologiques de concepts-clés ne peuvent évidemment pas être reprises telles quelles d'ouvrages déjà existants (par exemple ROGET 1852¹, 1856⁴, BOISSIÈRE 1862, CASARES 1942, MÜLLER 1961, GALISSON 1984, BÁRDOSI 1986, SCHEMANN 1989, BÁRDOSI – ETTINGER – STÖLTING, 1992¹, 2003³, HESSKY – ETTINGER, 1997, SEVILLA MUÑOZ – CANTERA ORTIZ DE URBINA, 2004) et elles ne peuvent pas être fabriquées *a priori* non plus. Chaque dictionnaire devra élaborer sa propre liste des concepts-clés conformément à son corpus, parallèlement au travail de rédaction et avec la possibilité de la compléter, de la corriger à tout moment du travail.

3.5. Dans les dictionnaires traditionnels, la lemmatisation, c'est-à-dire le choix des lemmes, des mots-clés sous lesquels se trouvera tel ou tel phrasème est un point fondamental mais délicat. Plusieurs solutions sont imaginables.

3.5.1. On peut poser que le lemme sera toujours automatiquement le premier mot du phrasème. Cependant, on aura du mal à respecter ce principe mécanique par exemple pour les phrasèmes dans lesquels le premier élément présente des variantes (*casser/briser/rompre les os à qqn*) ou dans lesquels un des premiers éléments est facultatif (*aller [droit] au fait, [Ma] parole d'honneur !*). Il n'est pas étonnant que ce principe, du moins dans les versions papiers, ne soit pas très suivi (pour les exceptions cf. par exemple CELLARD 1982, JUNCEDA 2006).

3.5.2. Théoriquement le lemme pourrait aussi être l'élément dont le figement phraséologique est moins grand et dont l'apparition dans des figés est par conséquent plus rare (par exemple *queue* dans *tirer le diable par la queue*). Ceci ferait apparaître le figé dans le dictionnaire sous l'élément lexicographiquement moins chargé

(*queue* se trouve dans 11 phrasèmes expliqués alors que *diable* dans 30 phrasèmes dans REY – CHANTREAU 1997) permettant ainsi à l'utilisateur de trouver le plus rapidement possible le figé en question. Mais il n'en est rien : les dictionnaires mettent ce figé assez systématiquement sous le lemme *diable*. Un autre problème est que l'existence d'éléments facultatifs et le haut degré de subjectivité remettent en cause la réalisation conséquente de ce principe. Pour le phrasème *la semaine des quatre jeudis* le lemme serait-il *semaine*, *quatre* ou *jeudi* ?

3.5.3. Si ni le principe « mécanique », ni celui de la « fréquence négative » ne semblent être réalisables, on devra se contenter d'utiliser le principe qui, sans être parfait, pose encore le moins de problèmes dans la pratique – la preuve en est qu'il est largement utilisé dans la lexicographie – et qui fait appel aux catégories grammaticales traditionnelles. Les règles d'ailleurs assez automatiques de ce principe morphosyntaxique sont faciles à poser :

a) Le mot-clé du phrasème est le premier substantif parmi les éléments constants et sémantiquement pleins (*eau* dans *mettre de l'eau dans son vin*). Mais ceci est loin d'être une règle automatique. *Apporter de l'eau au moulin de qqn* figure par exemple sous *moulin* dans le *Petit Robert*. Les renvois, les références croisées sont alors utilisées pour faciliter la recherche dans le dictionnaire (toujours dans le *Petit Robert*, on trouve par exemple sous le lemme *eau* un renvoi au lemme *moulin* : *apporter de l'eau au moulin* de qqn*). Si la position du premier substantif est prise par des éléments alternatifs (*avaler son acte/bulletin de naissance*), le figé peut-être lemmatisé sous le verbe (*avaler*) comme le fait le *Petit Robert*, les substantifs ne constituant que des éléments de renvois.

b) Si, plus rarement, le figé ne contient pas de substantif ou un élément pouvant fonctionner comme tel, on pourra considérer comme mot-clé les autres catégories (verbe, adjectif, adverbe, pronom). Lemmatiser sous le verbe peut présenter deux inconvénients majeurs : 1) il est souvent lexicographiquement trop chargé pour être opérant (c'est le cas des verbes comme *prendre*, *faire*, *rendre*, *mettre*) et 2) dans certaines langues – l'allemand, le hongrois – l'existence et les variantes avec préverbes peuvent compliquer voire pratiquement exclure l'élection du verbe comme mot-clé (all. *jmdm. etw. nicht in den Kopf gehen wollen* vs *jmdm. nicht in den Kopf hineingehen wollen* 'ne pas se mettre qqch. dans la tête', hg. *vki vkinek a veséjébe lát* vs *belelát a veséjébe* 'connaître qqn comme sa poche').

c) La lemmatisation des comparaisons idiomatiques est des plus anarchiques et confuses dans les dictionnaires. Le plus souvent elles figurent sous l'élément comparant (*poisson*, *baleine*) : *heureux comme un poisson dans l'eau*, *rire comme une baleine*. Mais, par exemple, dans le *Petit Robert*, le phrasème *triste comme la mort* se trouve uniquement sous le lemme *triste*, *triste comme un bonnet de nuit* à la fois sous *bonnet* et *triste*, et *triste comme une porte de prison* sous *prison*. Il serait peut-être temps d'homogénéiser le traitement lexicographique des comparaisons en les lemmatisant systématiquement sous l'élément comparé (l'adjectif ou le verbe), forcément plus connus par les utilisateurs, et non pas sous l'élément comparant, de nature

plus idiomatique et donc moins évident à trouver. Pour des raisons pédagogiques évidentes, dans des dictionnaires bilingues ceci devrait être strictement la règle.

3.6. Les marques d'usage sont l'ensemble des informations complémentaires qui précisent les modalités d'emploi d'un phrasème. Particulièrement précieuses pour tout utilisateur et indispensables pour les étrangers désireux de bien manier les figés d'une langue donnée, elles sont souvent cachées dans les définitions et font douloureusement défaut comme entités à part dans les microstructures phraséographiques.

Ils peuvent se concrétiser dans des marques diachroniques (p. ex. *vieilli, archaïque, moderne*), diastratiques (p. ex. *populaire, argotique*), diatopiques (p. ex. *régional, dialectal*), diaphasiques (p. ex. *littéraire, familier, vulgaire, ironique*), grammaticales (p. ex. rections du verbe : *auprès de qqn, sur qqch.*) et pragmatiques. Ces dernières sont très variées : restrictions sur la nature animé ou non animé (*n'avoir ni queue ni tête*), l'âge (*haut comme trois pommes*) ou le sexe (*se crêper le chignon*) du sujet des figés, restrictions dans la forme du verbe du figé (*ne pas être dans son assiette* et non pas **être dans son assiette, Occupe-toi de tes oignons* et non pas **s'occuper de ses oignons, C'est ici que les Athéniens s'atteignirent*), signalisation par une marque conventionnelle [+geste] si le phrasème est souvent voire même exclusivement accompagné par un geste (*J'en ai ras le bol., Mon œil !*), juste pour mettre l'utilisateur en garde qu'il se trouve en face d'un figé d'un emploi un peu particulier, quitte ensuite à se reporter à un dictionnaire spécialisé ou un site internet pour la description du geste.

C'est également sous les marques d'usage qu'on pourrait faire figurer – dans les dictionnaires phraséologiques bilingues – les commentaires explicatifs concernant les faux-amis idiomatiques (par exemple *gegen Windmühlen kämpfen* ~ *se battre contre des moulins à vent, Blut und Wasser schwitzen* ~ *suer sang et eau, jmdm. einen Floh ins Ohr setzen* ~ *mettre la puce à l'oreille de qqn*) qui, par leurs similitudes formelles et/ou sémantiques trompeuses, posent de sérieux problèmes pour les apprenants et que STEFAN ETTINGER et ELISABETH PIIRAINEN ont si savamment décrit pour l'allemand et le français (ETTINGER 1989, 1994, 2012, PIIRAINEN 2001).

3.7. La section suivante dans le traitement des phrasèmes est leur paraphrase qui développe la signification phraséologique. Dans la majorité des cas, il est relativement facile de donner une définition sémantique, référentielle plus ou moins exacte, courte et sans ambiguïté du figé (*casser sa pipe* = mourir). En cas de polysémie sémantique, les significations doivent être nettement distinguées : *avoir pignon sur rue* i) vx être propriétaire d'une maison de ville dont la façade à pignon donne sur la rue ; ii) MOD. avoir un magasin, un domicile connu et être solvable; iii) MOD., PAR EXT. avoir une situation, une fortune assise ; d) MOD., PAR EXT. se pratiquer couramment¹⁴⁷. Il est

¹⁴⁷ Notamment dans des exemples récents trouvés sur la toile : *Dans certaines cités le grand banditisme a pignon sur rue*. [<http://archives.forum-politique.org/2011/localhost/justice-securite-defense/chiffre-soir-t102117.html> – 19/10/2012] – *Les réseaux néo nazis ont pignon sur rue en Europe*. [<http://plus.lefigaro.fr/article/le-criminel-nazi-le-plus-recherche-au-monde-retrouve-20120715->

préférable de nuancer la glose en y mettant des précisions sémantiques ou expressives (*casser du sucre sur le dos de qqn* = dire du mal de qqn en son absence). La définition ne doit jamais contenir un autre figé au risque de gêner le bon décodage sémantique (*tenir la dragée haute à qqn* doit être glosé non pas par ‘tenir tête à qqn’ mais par ‘lui faire payer cher ce qu’il demande; lui faire sentir son pouvoir’).

Il faut attirer l’attention sur un groupe de phrasèmes dont la paraphrase ne peut être donnée qu’à un niveau appelé pragmatique. En effet, un figé comme *Un ange passe* ne peut pas être paraphrasé comme *casser sa pipe* et avoir comme définition ‘*un silence gêné se fait soudain’. Il faut donner dans ce cas un commentaire illocutoire faisant allusion à la situation de communication du type ‘se dit quand il se produit dans une conversation un silence gêné et prolongé’. Ce genre de paraphrase pourrait même être distinguée typographiquement des paraphrases dites sémantiques par des chevrons < > ou des accolades { }.

3.8. Suivant le principe bien connu qu’un *dictionnaire sans citation est un squelette*¹⁴⁸, il faut insister sur la nécessité d’illustrer le sens des figés dans une citation, un contexte ou une phrase-exemple bien choisi. Ceux-ci doivent être typographiquement bien séparés de la définition. Pour des raisons financières, les éditeurs font souvent l’économie de cette section pourtant si importante de la description des figés dans les versions papier, les dictionnaires électroniques ignorant évidemment ce problème. Cependant quelques ouvrages ont paru ces dernières années en France qui mettent l’accent sur cet aspect (BERNET – RÉZEAU 2008, 2010).

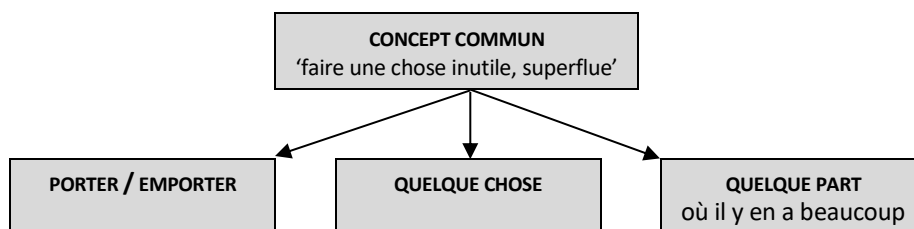
3.9. Les dictionnaires phraséologiques unilingues classiques (par exemple RAT 1957, DROSDOWSKI – SCHOLZE-STUBENRECHT 1992, REY – CHANTREAU 1997, SÁNCHEZ 1997, JUNCEDA 2006) fournissent également d’amples remarques étymologiques sur l’origine des phrasèmes. Mais à quelques exceptions près (par exemple BÁRDOSI 1986, 2010, BÁRDOSI – ETTINGER – STÖLTING 1992¹, 2003³, BÁRDOSI – GONZÁLEZ REY 2012), la majorité des dictionnaires phraséologiques unilingues et bilingues renonce à cette pratique louable pour de multiples raisons : travail de recherche plus long, coût élevé de l’édition, existence de dictionnaires phraséologiques étymologiques spécialisés sur le marché (par exemple, pour le français DUNETON 1978, PLANELLES 2011).

3.10. Selon l’opinion générale des lexicographes, même les meilleurs dictionnaires bilingues ont du mal à satisfaire de façon égale les exigences en informations des locuteurs de L1 et de L2 : un locuteur de L1 a besoin de plus d’informations sur L2 et vice versa. Les raisons en sont évidemment purement pratiques et non pas théoriques. Si l’on veut donner le même nombre d’informations dans les deux langues, on risque de produire des dictionnaires (version papier, s’entend) trop volumineux et

1049153/commentaires/10968921 – 19/10/ 2012] – *En France, l’antisémitisme a pignon sur rue, dans les médias de la gauche bien-pensante.* [<http://www.dreuz.info/2007/06/article-10714064/> – 19/10/2012] – *Les néo-nazis ont-ils pignon sur rue à Berlin?* [<http://www.20minutes.fr/monde/242307-Monde-Les-neo-nazis-ont-ils-pignon-sur-rue-a-Berlin.php> – 19/10/2012]

¹⁴⁸ Principe formulé par VOLTAIRE (*Lettre LXII à Duclos*, 11 août 1760).

trop coûteux. Fournir suffisamment d'informations adéquates en L1 et en L2 dans un dictionnaire phraséologique bilingue est donc un exercice particulièrement difficile et lourd de responsabilité pour le phraséographe. Celui-ci doit veiller à présenter, autant que possible, toutes les informations sémantiques, contextuelles, stylistiques et pragmatiques dont un locuteur non natif peut avoir besoin pour utiliser adéquatement les phrasèmes dans des situations de communications réelles. Pour les équivalences, l'objectif principal doit être de suggérer des équivalents fonctionnels basés sur des microanalyses contrastives – linguistiques, cognitives, culturelles – des phrasèmes dans les deux langues. Dans bon nombre de cas (c'est le cas par exemple des paneuropéismes ou des citations comme *nettoyer les écuries d'Augias*, *se laver les mains de qqch.*, *L'argent n'a pas d'odeur.*, *Où sont les neiges d'antan ?*), on arrive à proposer des équivalences phraséologiques totales ou du moins partielles. Mais, malheureusement, plus nombreux sont les cas d'absence d'équivalence phraséologique partielle ou totale entre L1 et L2. Dans ce cas de figure, on devrait considérer comme équivalent phraséologique le plus proche un phrasème qui est basé sur la même structure conceptuelle et, par conséquent, évoque des images mentales du même domaine conceptuel (BÁRDOSI 2009b, DOBROVOL'SKIJ 2000, 172–173) comme c'est illustré par le schéma et le tableau suivants.

LANGUES	QUOI ?	OÙ ?	PHRASÈMES ÉQUIVALENTS
Français	eau	mer, rivière	<i>porter de l'eau à la mer/rivière</i>
Espagnol	eau bois fer	mer forêt, montagne Vizcaya	<i>echar agua en el mar</i> <i>llevar leña al bosque/monte</i> <i>llevar hierro a Vizcaya</i>
Allemand	hiboux bière	Athènes Munich	<i>Eulen nach Athen tragen</i> <i>Bier nach München bringen</i>
Italien	eau hiboux crocodiles	mer Athènes Égypte	<i>portar acqua al mare</i> <i>portar nottole ad Atene</i> <i>portar coccodrilli in Egitto</i>
Anglais	charbon	Newcastle	<i>carry coals to Newcastle</i>
Danois	sable	Sahara	<i>al Tage sand med til Sahara</i>
Russe	samovar	Tula	<i>examъ в Тулу со своим самоваром</i>
Hongrois	eau	Danube	<i>vizet hord a Dunába</i>

3.11. Les problèmes de contenu soulevés plus haut sont évidemment inséparables d'un certain nombre de facteurs technico-formels, typographiques, rédactionnels qui

doivent mettre en évidence les décisions prises au niveau du contenu et qui déterminent ainsi dans une mesure non négligeable l'utilisation et la maniabilité du dictionnaire (cf. par exemple KROMANN 1987, 1989). Parmi ces facteurs on peut mentionner la structuration des articles (lemme, forme lexicographique du figé, marques socio-stylistiques, prononciation problématique de certains constituants, paraphrase métalinguistique, citation ou exemple authentique/fabriqué, équivalent dans une L2), le choix des polices de caractère, le système de renvois, la présentation des abréviations et des signes utilisés en bas de chaque page, etc.

Pour ces derniers, on peut également songer – toujours pour des raisons pédagogiques – à ce que le dictionnaire distingue par des signes typographiques particuliers les principaux types de phrasèmes : les collocations (*sourire (fendu) jusqu'aux oreilles, plonger qqn dans le désespoir*) par exemple par le signe \diamond , les locutions classiques (*avoir maille à partir avec qqn/qqch., fier comme Artaban*) par le signe \bullet , les clichés situationnels et les proverbes ou locutions proverbiales à valeur phrastique (*Un ange passe., La nuit tous les chats sont gris.*) par le signe \blacklozenge , comme cela a été réalisé dans le *Dictionnaire analogique et onomasiologique des locutions et des proverbes hongrois* (BÁRDOSI 2009a).

4. À la fin de ce rapide tour d'horizon des problèmes théoriques et pratiques posés par le traitement lexicographique des figés dans des dictionnaires phraséologiques version papier, on rappellera en guise de conclusion qu'un dictionnaire phraséologique qui se respecte doit mettre l'accent à la fois sur la quantité et la qualité des informations d'ordre linguistique, sociolinguistique, didactique et typographique.

Bibliographie

- BALLY, CHARLES 1905. *Précis de stylistique. Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du français moderne*. Eggimann, Genève.
- BALLY, CHARLES 1909. *Traité de stylistique française*. 2 vol. Klincksieck, Paris.
- BÁRDOSI VILMOS 1986. *De fil en aiguille. Les locutions françaises : recueil thématique et livre d'exercices. Kalandozás a francia szólások világában*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 1992. Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français. *Fremdsprachen Lehren und Lernen*, 21 (1992), 104–116.
- BÁRDOSI VILMOS 1999. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. Problèmes de classification des phrasèmes français. *Revue d'Études Françaises* (Budapest), 4, 23–33.
- BÁRDOSI VILMOS 2008. Les figés du français : héritage classique et renouvellement. In ÁLVAREZ DE LA GRANJA, MARÍA (ed.) 2008. *Lenguaje figurado y motivación. Una perspectiva desde la fraseología*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 81–96. (Studien zur romanischen Sprachwissenschaft und interkulturellen Kommunikation. Band 41).
- BÁRDOSI VILMOS 2009a. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára* [Dictionnaire analogique et onomasiologique des locutions et des proverbes hongrois]. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2009b. Os perfís lingüísticos de „man” en francés, contrastados co húngaro, español, galego e alemán. *Cadernos de fraseoloxía galega*, 11, 17–48.

- BÁRDOSI VILMOS 2010. *Francia–magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal* [Dictionnaire phraséologique thématique français–hongrois avec explications, exercisier et clé pour les exercices]. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2012. Michel Bréal et Charles Bally, deux précurseurs de la phraséologie moderne. In LÜGER, HEINZ-HELMUT–GIESSEN, HANS W.–WEIGEL, BERNARD (éds.) 2012. *Entre la France et l'Allemagne. Michel Bréal, un intellectuel engagé*. Lambert-Lucas, Limoges, 87–99.
- BÁRDOSI VILMOS – ETTINGER, STEFAN – STÖLTING, CÉCILE 1992¹, 2003³. *Redewendungen Französisch/Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch*. Francke Verlag, Tübingen / Basel, (UTB Romanistik 1703).
- BÁRDOSI VILMOS – GONZÁLEZ REY, MARÍA ISABEL 2012. *Dictionnaire phraséologique thématique français–espagnol – Diccionario fraseológico temático francés–español*. Editorial Axac, Lugo.
- BERNET, CHARLES – RÉZEAU, PIERRE 2008. *On va le dire comme ça. Dictionnaire des expressions quotidiennes*. Balland, Paris.
- BERNET, CHARLES – RÉZEAU, PIERRE 2010. *C'est comme les cheveux d'Éléonore. Expressions du français quotidien*. Balland, Paris.
- BOISSIÈRE, JEAN-BAPTISTE 1862. *Dictionnaire analogique de la langue française*. Larousse, Paris.
- BRÉAL, MICHEL [1897] 1924⁶. *Essai de sémantique. Science des significations*. Hachette, Paris.
- BURGER, HARALD 1998. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- BURGER, HARALD ET AL. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin / New York.
- BURGER, HARALD – DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ – KÜHN, PETER – NORRICK, NEAL R. (Hrsg./eds.) 2007. *Phraseologie/Phraseology. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung / An International Handbook of Contemporary Research*. Volume 1–2, Walter de Gruyter, Berlin / New York.
- CASARES, JULIO 1942. *Diccionario ideológico de la lengua española: desde la idea a la palabra, desde la palabra a la idea*. 2^a ed. corr. y aum., 20^a reimp. Gustavo Gili, Barcelona.
- CASARES, JULIO 1950. La locución, la frase proverbial, el refrán y el modismo. In CASARES, JULIO 1950. *Introducción a la lexicografía moderna*. Aguirre, Madrid.
- CELLARD, JACQUES 1982. *Ça ne mange pas de pain. 400 expressions familières ou voyoutes de France et du Québec*. Belin, Paris.
- CORPAS PASTOR, GLORIA – MORVAY KÁROLY 2002. Los estudios de fraseología y fraseografía en la península ibérica. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio linguistica*, 167–184.
- COSERIU, EUGENIO 1966. Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In *Actes du premier colloque international de linguistique appliquée*, Nancy 26–31 octobre 1964, Session II/1, Nancy, Université de Nancy. In *Annales de l'Est*. Mémoire 31 (1966), 175–217.
- DIDEROT, DENIS – D'ALEMBERT, JEAN LE ROND 1751–1772. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*. Le Breton / David / Durand, Paris.
- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ 2000. Contrastive idiom analysis (Russian and German idioms in theory and in the bilingual dictionary). *International Journal of Lexicography*, 3/13 (2000), 169–186.

- DROSDOWSKI, GÜNTHER – SCHOLZE-STUBENRECHT, WERNER (Hrsg.) 1992. *Duden Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Dudenverlag, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich.
- DUNETON, CLAUDE 1978. *La puce à l'oreille : anthologie des expressions populaires avec leur origine*. Stock, Paris. – Nouvelle édition revue et augmentée : Balland, Paris, 2001.
- ETTINGER, STEFAN 1989. Einige Probleme der lexikographischen Darstellung idiomatischer Einheiten (Französisch–Deutsch). In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie Contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg (France), 12–16 mai 1988*. (Collection Recherches Germaniques, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2, 95–115.
- ETTINGER, STEFAN 1994. Phraseologische Faux Amis des Sprachenpaares Französisch–Deutsch. In SANDIG, BARBARA (Hg.) 1994. *EUROPHRAS 92. Tendenzen der Phraseologieforschung*. Brockmeyer, Bochum, (Studien zur Phraseologie und Parömiologie, 1), 109–136.
- ETTINGER, STEFAN 2012. Phraseologische Faux Amis des Sprachenpaares Französisch–Deutsch unter phraseographischen und translatorischen Gesichtspunkten. In PRINZ, MICHAEL – RICHTER-VAPAATALO, ULRIKE (Hg.) 2012. *Idiome, Konstruktionen, „verblümete Rede“*. Beiträge zur Geschichte der germanistischen Phraseologieforschung. Band 3. Hirzel Verlag, Stuttgart, 357–373.
- FONAGY, IVAN 1982. *Situation et signification*. J. Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- GALISSON, ROBERT 1984. *Dictionnaire de compréhension et de production des expressions imagées*. Clé International, Paris.
- GONZÁLEZ REY, ISABEL 2002. *La phraséologie du français*. Presses Universitaires du Mirail, Toulouse.
- GROSS, GASTON 1996. *Les expressions figées en français (noms composés et autres locutions)*. Ophrys, Paris.
- HEINZ, MICHAELA 1993. *Les locutions figurées dans le Petit Robert. Description critique de leur traitement et proposition de normalisation*. Niemeyer, Tübingen, (Lexicographica, Series Maior, 49).
- HEINZ, MICHAELA 2004. Où en est la phraséographie française ? *Lexicographica*, 19 (2004), 23–45.
- HESSKY REGINA – ETTINGER, STEFAN 1997. *Deutsche Redewendungen. Ein Wörter- und Übungsbuch für Fortgeschrittene*. Gunter Narr Verlag, Tübingen, (Narr Studienbücher).
- JUNCEDA, LUIS 2006. *Diccionario de refranes, dichos y proverbios. Más de 5.000 refranes, dichos y frases proverbiales*. Espasa Calpe, Madrid.
- KROMANN, HANS-PEDER 1987. Zur Typologie und Darbietung der Phraseologismen in Übersetzungswörterbüchern. In KORHONEN, JARMO (Hrsg.) 1987. *Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung. Internationales Symposium in Oulu 13–15. Juni 1986*. Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oulu, Oulu, 7, 183–192.
- KROMANN, HANS-PEDER 1989. Zur funktionalen Beschreibung von Kollokationen und Phraseologismen in Übersetzungswörterbüchern. In GRÉCIANO, GERTRUD (Hrsg.) 1989. *Europhras 88. Phraséologie contrastive. Actes du Colloque international Klingenthal – Strasbourg, 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques* (Strasbourg), 265–271.

- MAKKAI, ADAM 1972. *Idiom Structure in English*. Mouton, The Hague, (Janua Linguarum, Series Maior, 48).
- MEL'ČUK, IGOR 2011. *Tout ce que nous voulions savoir sur les phrasèmes, mais...* – <http://olst.ling.umontreal.ca/pdf/MelcukPhrasemes2011.pdf> (consulté le 20.09.2012).
- MURANO, MICHELA 2010. *Le traitement des séquences figées dans les dictionnaires bilingues français–italien, italien–français*. Polimetrica, Milano.
- MÜLLER, WALTER 1961. *Französische Idiomatik nach Sinngruppen*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- NEANDER, MICHAEL 1558. *Phraseologia Isocratis Graecolatina: id. est. Phraseon sive Locutionum, elegantiarumque Isocraticarum Loci, seu Indices numerosissimi Graeco-Latini, ex ipso Isocrate observati et collecti*. Oporinus, Basiliae.
- PIIRAINEN, ELISABETH 2001. Falsche Freunde in der Phraseologie. Versuch einer Modellierung. In NIKULA, HENRIK – DRESCHER, ROBERT (Hg.) 2001. *Lexikon und Text. Beiträge auf der 2. Tagung zur kontrastiven Lexikologie, Vaasa 7.–9. 4. 2000*. Universität Vaasa, Vaasa, 151–169. (Vaasan yliopiston julkaisuja – Selvityksiä ja raportteja; 76 = SAXA-Sonderband 4).
- PLANELLES, GEORGES 2011. *Les 1001 expressions préférées des Français*. Les Éditions de l'Opportun, Paris. – <http://fr.scribd.com/doc/67776754/Les-1001-expressions-preferees-des-francais-Echantillon>
- RAT, MAURICE 1957. *Dictionnaire des locutions françaises*. Larousse, Paris.
- REY, ALAIN 1977. Les limites du lexique. In REY, ALAIN 1977. *Le lexique : images et modèles*. A. Colin, Paris, 183–200.
- REY, ALAIN – CHANTREAU, SOPHIE 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- ROGET, PETER MARK 1852¹, 1856⁴. *Thesaurus of English Words and Phrases*. Longman, Brown, Green, and Longmans, London.
- ROUËDE, PIERRE 1965. *Dictionnaire français–italien, italien–français*. Éditions Garnier Frères, Paris.
- RUWET, NICOLAS 1983. Du bon usage des expressions idiomatiques dans l'argumentation en syntaxe générative. *Revue québécoise de linguistique*, 1/13 (1983), 9–145.
- SÁNCHEZ, MANUEL MARTÍN 1997. *Diccionario del español coloquial. (Dichos, modismos y locuciones populares)*. Tellus, Madrid.
- SCHEMANN, HANS 1989. *Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten*. Straelener Manuskripte Verlag, Straelen.
- SEVILLA MUÑOZ, JULIA – CANTERA ORTIZ DE URBINA, JESÚS 2004. *Diccionario temático de locuciones francesas con su correspondencia española*. Gredos, Madrid.
- TLFi = *Le Trésor de la langue française informatisé*. <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>
- ZULUAGA, ALBERTO 1980. *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Peter Lang, Frankfurt am Main, (Studia Romanica et linguistica, 10).

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2014. *Madarat lehetne fogatni vele*. Adalékok egy szólás eredetéhez.
In BARTHA KOVÁCS KATALIN – GÉCSEG ZSUZSANNA – KOVÁCS ESZTER – NAGY ÁGOSTON – OCSOVI DÓRA –
SZÁSZ GÉZA (szerk.) 2014. „*Transfert nec mergitur*”: Albert Sándor 65. születésnapjának tisztele-
tére. JATEPress Kiadó, Szeged, 139–140.

MADARAT LEHETNE FOGATNI VELE. ADALÉKOK EGY SZÓLÁS EREDETÉHEZ

Aki szólások, közmondások, szállóigék (összefoglaló néven frazémák) gyűjtésével, rendszerezésével, elemzésével és lexikográfiai kodifikációjával foglalkozik, előbb-utóbb óhatatlanul és visszatérő módon szembesül a következő kérdéssel: ki, mikor és miért mondta? Amióta csak jómagam a francia és a magyar nyelv frazémáival foglalkozom, a lexikográfiai kodifikáció és a nyelvészeti elemzések mellett bennem is újra meg újra felmerültek ezek a kérdések a szólások, közmondások eredetével kapcsolatban. Így néhány éve módszeresen kezdtem gyűjteni a magyar nyelv frazémáinak eredetéről szóló régebbi és újabb információkat, amelyeket egy új típusú magyar frazeológiai etimológiai szótárban kívánok a közeljövőben közreadni. E befejezés előtt álló kézirat egyik francia vonatkozásokat is tartalmazó szócikkével (*madarat lehetne fogatni vele*) szeretném sok szeretettel és nagy tisztelettel köszönteni születésnapja alkalmából a régi barátot, a mindig segítőkész kollégát, a francia nyelv és a traduktológia kiváló ismerőjét, oktatóját és kutatóját.

MADÁR

- <vkível> **madarat lehetne fogatni (sz)**: nagyon jókedvű, nagyon örül vminek
- ✦ E közismert szólás eredete meglehetősen homályos, bizonytalan. Nagy Péter a kifejezésről írt tanulmányában két meglepő tényt állít: a) szólásunk egy régi foglalkozáshoz, a madarászathoz kapcsolódik, és b) forrása a mai franciában teljesen ismeretlen, de az ófranciában még létező *oiseler* (< *oiseau* ‘madár’) igével hozható összefüggésbe. Ez utóbbi kijelentés alátámasztására Chrétien de Troyes *Érec et Enide* (1170) című verses lovagregényének néhány sorát idézi (6454–6461): „Li rois les fait lez lui seoir, / Si baise Erec et puis Guivret, / Enide au col ses deus bras met, / Si la [re]baise et fet grand joie. / La roïne ne rest pas coie / D’Erec et d’Enide acoler. / De li poïst l’en *oiseler*, / Tant estoit de grant joie plainne.” [Ad csókot s oldalán helyet / a két vitéznek Artúr úr, / s Enide felé ím karja nyúl: / csókjában tiszta, szép öröm. / S ölelni most Ginevra jön, / Erec s Enide láttán vigad, / *fogat-hatsz véle madarat*: / árad jókedve szélesen. – Rajnavölgyi Géza fordítása]. Mind-ebből számára „nyilvánvalónak tetszik, hogy itt ugyanarról a szólásról [magyar: *madarat lehetne fogatni*] van szó, csak a modern franciában ez már teljesen elhomályosult, míg a magyar nyelv hűségesen megőrizte”. Ez az okfejtés több problémát is felvet: a) a franciában nem szólásról, hanem csak szóról (*oiseler*) beszél-

hetünk; b) az *oiseler* szó jelentése a mű felhasznált kritikai kiadása szerint meglehetősen kétértelmű: értelmezhető úgy is, hogy az örömtől, a vidámságtól úgy felélénkül valaki, mint egy ragadozó madár, úgy is, hogy valaki örömeiben madarászni [sólyommadárral vadászni] tudna (ettől gondolhatott esetleg a szerző a *madarat lehetne fogatni valakivel* szólásra), de úgy is, hogy egyszerűen csak ‘ujjong, örvendezik, „szinte repdes” örömeiben’. Frédéric Godefroy *Lexique de l’ancien français* című kitűnő ófrancia szótára és a tudományosan igen megalapozott *Dictionnaire Électronique de Chrétien de Troyes* adatbázisa csak ezt az utolsó, átvitt jelentést erősíti meg az ófranciában és a *Trésor de la Langue Française* szótár szerint is a ‘madarászni; sólyommadárral vadászni’ jelentések csak később jelennek meg a franciában. A XII. századra, a madarászatra és a francia kapcsolatra való utalás tehát elég ingatag lábakon áll, és azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a magyar szólásra csupán a XVI. századból vannak legkorábban írásos adataink); c) csak azért tesz egyenlőséget a francia szó és a magyar szólás közé, mert saját és a későbbi hivatalos magyar fordítás is a lehetséges *ujjong, örvend* igei megfelelők helyett a jelentésánál amúgy indokolt *madarat lehetne fogatni* szóléssal élt; d) nem magyarázza meg kellőképpen, hogy miként került át a francia „szólás” (sic) a magyar nyelvbe, csupán utal a középkori francia és magyar királyi udvar közötti szoros kapcsolatokra, ugyanakkor – bár valószínűtlennek tartja – azt sem zárja ki, hogy a kép a két nyelvben és kultúrában egymástól függetlenül és azonos értelemben születhetett. Amint látjuk, a magyar szólás eredetének megfejtése tehát elég sok fejtörést okoz, de a Nagy Péter által felvázolt nyomvonalat a felsorolt okok alapján elvethetjük. A végső megoldásra várva esetleg olyan kézenfekvő szemléleti háttérre is lehetne gondolni, amely szerint a nagyon boldog ember olyan könnyűnek érzi magát, hogy a gravitációt leküzdve szinte a levegőbe tudna emelkedni és meg tudná fogni az ott repülő madarakat. Erre a „légies” örömről utalnak még nyelvünk olyan kifejezései, mint *repdes örömeiben, szinte szárnyakat kap, úszik a boldogságban*.

☞ Chrétien de Troyes, 1992: 488-489; Godefroy, 2003: 420; Hadrovics, 1995: 195; Nagy Péter, MNy. 95 (1999): 206-207; Web: Madár.

Bibliográfia

- BÁRDOSI VILMOS 2009. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- CHRÉTIEN DE TROYES 1992. *Érec et Énide*. Édition critique d’après le manuscrit B.N. fr. 1376, traduction, présentation et notes de Jean-Marie Fritz. Librairie Générale Française, Paris. – Magyar fordítás: Rajnavölgyi Géza. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2011.
- GODEFROY, FRÉDÉRIC 2003. *Lexique de l’ancien français*. Honoré Champion, Paris.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NAGY PÉTER 1999. Madarat lehet fogatni vele. *Magyar Nyelv*, 95 (1999), 206–207.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2015. Egy készülő magyar frazeológiai etimológiai szótár elé. *Magyar Nyelvőr*, 139:1 (2015), 1–17.

EGY KÉSZÜLŐ MAGYAR FRAZEOLÓGIAI ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR ELÉ

Absztrakt: A szólások, közmondások, szállóigék eredetkutatása magyarországi hagyományainak rövid áttekintése után a tanulmány példákkal illusztrálva bemutatja egy készülő magyar frazeológiai etimológiai szótár szerkesztésének alapelveit, mutatványokat közül a több mint 1600 frazéma eredetét magyarító szótárból, majd statisztikai adatokkal alátámasztva elemzi a szótárban található frazémák keletkezésének nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális forrásait.

Kulcsszavak: lexikográfia, frazeográfia, frazeológia, etimológia.

1. A magyar frazémák eredetének kutatásáról. Aki szólások, közmondások, szállóigék (összefoglaló néven frazémák¹⁴⁹) gyűjtésével, rendszerezésével, elemzésével és lexikográfiai kodifikációjával foglalkozik, előbb-utóbb óhatatlanul és visszatérő módon szembesül a következő kérdéssel: ki, kinek, mikor és miért mondta először?

A frazémák etimológiai jellegű kutatásának más nyelvekhez hasonlóan a magyar nyelvben is jelentős hagyományai vannak. A SZIRMAY ANTAL (1804), DUGONICS ANTAL (1820), PELKÓ PÉTER (1864) nevével fémjelzett és inkább anekdotikus jellegű kezdek után, a XIX. és XX. században olyan híres kutatók foglalkoztak e kérdéssel, mint TÓTH BÉLA (1895), KERTÉSZ MANÓ (1922), CSEFKÓ GYULA (1930), BÉKÉS ISTVÁN (1968), O. NAGY GÁBOR (1957) vagy HADROVICS LÁSZLÓ (1995). Közülük is kiemelkedik O. NAGY GÁBOR, aki 1957-ben megjelent *Mi fán terem?* című, korszakalkotó, máig népszerű munkájával új, „mifántológia” néven ismertté vált nyelvészeti műfajt teremtett. 1973-ban tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála azonban megakadályozta abban, hogy kiteljesedjen szólásetimológiai munkássága, és elkészítse a *Mi fán terem?* folytatását, *Szólásról szólásra* címen tervezett nagyszabású és olvasmányos szólásmagyarító könyvét.

A *Mi fán terem?* első kiadása a mutató tanúsága szerint 252 frazéma eredetéről adott magyarítást. Később ezeket KOVALOVSKY MIKLÓS további 28 eredetmagyarázattal bővítette ki O. NAGY GÁBOR különféle helyeken megjelent szólásmagyarázatai közül válogatva. Így a *Mi fán terem?* 2011-ben az Akkord Kiadónál megjelent és általam is használt 10. kiadása összességében már 280 magyar szólás, közmondás eredetét, művelődéstörténeti, képalkotó, szemléleti hátterét világítja meg olvasmányos stílusban, de tudományos korszerűséggel és rendszerességgel. Hasonló jel-

¹⁴⁹ Jelen tanulmánynak nem célja a frazéma tudományos igényű meghatározása, sem a frazématípusok osztályozása. E kérdéseket a hazai és a nemzetközi szakirodalom bőségesen tárgyalja (vö. pl. TOLNAI 1910, CASARES 1950, O. NAGY 1954, JUHÁSZ 1980, VOIGT 1980, BURGER ET AL. 2007, FORGÁCS 2007).

legű összefoglaló munka azóta sem született Magyarországon. Ennek oka valószínűleg a könyv már-már nyomasztóan ható lenyűgöző nagyszerűsége. Érthető tehát, hogy a *Magyar Nyelvőrben* és a *Magyar Nyelvben* megjelent szólásmagyarázó tanulmányokon túl eddig senki nem vállalkozott O. NAGY GÁBOR összegző munkájának folytatására, noha még szép számmal maradtak nyelvünkben megfejtendő, tisztázandó eredetű frazémák.

Amióta csak a francia és a magyar nyelv frazémáival foglalkozom, a lexikográfiai kodifikáció és a nyelvészeti elemzések mellett bennem is újra meg újra felmerült a bevezető mondatban feltett kérdés a szólások, közmondások eredetével kapcsolatban. Így néhány éve magam is módszeresen kezdtem gyűjteni a magyar nyelv frazémáinak eredetéről szóló információkat. Ahogy haladtam előre e gyűjtésben, lassan körvonalazódott bennem egy új típusú magyar frazeológiai etimológiai szótár ötlete, amelyet az alábbiakban mutatok be röviden. A szótár munkacíme: „Frazeológiai etimológiai szótár (a továbbiakban: FESz). Szólások, közmondások, szállóigék eredete és kultúrtörténete”.

2. A szótár jellemzői. A készülő és a Tinta Könyvkiadónál várhatóan 2015 júniusában megjelenő munka célja, hogy O. NAGY GÁBOR szellemi hagyatékát összegezze, megőrizze és folytassa, ugyanakkor azt – már csak az azóta eltelt idő és a kutatások fejlődése miatt is – több szempontból meg is haladja. Mindenekelőtt azonban szögezzük le, hogy az új mű műfaját tekintve szótár, annak sajátos jegyeivel.

2.1. A címszavak. Szótáramban a szócikkek a frazémák tipográfiaiilag is kiemelt címszava (hívószava, vezérszava) köré szerveződnek, amelyek betűrendben követik egymást. A címszavak kiválasztása a következő alapelvek szerint történt:

2.1.1. Ha van főnév vagy főnevesült elem a kifejezésben, akkor ez utóbbi az első főnévi tag alatt szerepel. Például a *vki vkiért tűzbe teszi/tenné a kezét* szókapcsolat a TŰZ, a *Láttam én már karón varjút* pedig a KARÓ címszó alatt. A *sziszifuszi munka* típusú kifejezések esetében is így jártam el, vagyis a szólás a MUNKA címszó alatt található. Mivel azonban e szókapcsolattípus (vö. még *plátói szerelem*, *archimedesi pont*) művelődéstörténetileg súlyosabb alkotóelemei a *sziszifuszi*, *plátói*, *archimedesi* szavak, ezeknél az alkotóeleméknél utalok arra a címszóra, ahol a magyarázat megtalálható: SZISZIFUSZI: *sziszifuszi munka* ► MUNKA.

2.1.2. A szóláshasonlatok is a hasonlító szerkezet első névszói eleme (többnyire főneve) alatt található: *ordít, mint a fába szorult féreg* (FA); *ártatlan, mint a ma született bárány* (BÁRÁNY).

2.1.3. A vezeték- és keresztnévet is tartalmazó kifejezések magyarázata többnyire a vezetéknevek megfelelő címszó alatt keresendő: *vkit nem a Tüdős Klára tervezett* (TÜDÖS). A *Szent János áldása/áldomása/pohara* típusú kifejezések a keresztnévnél (JÁNOS) vannak feltüntetve.

2.1.4. Az ismert idegen nyelvű kifejezések (*ab ovo*, *ceterum censeo*, *To be or not to be*, *that is the question* [Lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés], *L'État c'est moi* [Az állam én vagyok] stb.) esetében az egyszerűség kedvéért egységesen az első szavukat tekintettem címszónak és e szerint is soroltam be őket a betűrendbe. Eredetük

magyarázatát azonban – különösen a szállóigék, közmondások esetében – általában a közismert magyar megfelelőknél adom meg ezek címszavára utalva: *Cogito ergo sum*. ► GONDOLKODIK: *Gondolkodom, tehát vagyok*. A címszavak és az azoknak megfelelő frazémák idegen nyelven történő feltüntetését Erasmus találó megfogalmazása indokolta (ERASMUS 2010, I, IX. 26): „Mint hogy a legtöbb közmondásnak megvan az a sajátossága, hogy azt igényli: azon a nyelven csendüljön fel, amelyen megszületett; mivel ha idegen nyelvbe vándorolna át, sok elveszne a bájából” (KOVÁCS ERZSÉBET fordítása).

2.1.5. Az utalások mindig a ► jellel történnek. *Keresd az asszonyt!* ► NŐ: *Keresd a nőt!*; *vki tücsköt-bogarat (össze)beszél* ► BOGÁR: *vkinek bogara van*.

2.1.6. A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: GYEREK [GYERMEK]. Az azonos alakú címszavakat arab szám választja el egymástól: ÁLL¹ – ÁLL². A köztük lévő sorrend: névszó (főnév), ige, egyéb szófaj. A ritkább címszóalaknál utalás történik a gyakoribb alakra: DÜRGÉS ► DÖRGÉS.

2.2. A frazémák szótári alakja. A • jellel bevezetett vizsgált frazémát az általános szótárírási gyakorlatnak megfelelően általában a lehető legsemlegesebb alakban adom meg. Ennek megfelelően az ige, hacsak nem más alakban rögzült, mindig egyes szám harmadik személyben szerepel. Mivel a szólásmondások, helyzetmondatok lényegükből fakadóan mikrodialógusok részei, nem mindig könnyű egységes szótári alakjuk meghatározása. A leggyakrabban használatos alakok feltüntetésére törekedtem: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére!*; *Orrod tőle fokhagymás*.

A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe illeszthető, de tetzés szerint el is hagyható elemek: *A (nemzetközi) helyzet fokozódik*. Ugyanazon címszóhoz tartozó több frazéma esetén ezeket a zárójeles alakokat a betűrend szempontjából nem vettem figyelembe. A frazémákban szereplő egyszerű szóváltozatokat virgula választja el egymástól, a szerkezeti változatok pedig szögletes zárójelbe kerültek: *rövidre/szorosra/kurtára [kemény kézzel] fogja a gyeplőt [kezában tartja a gyeplőt]*.

A frazémákban szereplő vonzatok kapcsán fontos hangsúlyozni ezek jelentőségét, mert hiányukban a kifejezések használata, mondatba illesztése – elsősorban persze a magyar mint idegen nyelvet tanulók számára – nem mindig egyértelmű. A tapasztalatok szerint azonban még a magyar anyanyelvűek hétköznapi beszédében is megfigyelhető bizonyos grammatikai „gyöngülés”, hevenyészettség, amely leginkább a téves vonzathasználatban nyilvánul meg. Az is említést érdemel, hogy több jelentés gyakran vonzatbeli eltéréssel párosul. Ezeket a frazémákhoz tartozó, a használat számára tehát fontos kiegészítő grammatikai elemeket csúcsos zárójelben a szokásos szótári rövidítésekkel jelöltem, és kezdő helyzetben a betűrend szempontjából szintén nem vettem figyelembe: (vkinek), (vmitől), (vmilyen) stb.

A frazéma szótári alakja után következnek a frazémára vonatkozó és zárójelben rövidítésekkel megadott kiegészítő pragmatikai információk. Ezek a frazémák főbb típusaira – (sz) = szólás, (szh) = szóláshasonlat, (szm) = szólásmondás, szállóige, (km) = közmondás – vagy a semleges, köznyelvi használatától eltérő stílus- és használati

kört jelző lexikai minősítésekre vonatkoznak: (*biz*) = bizalmas, (*nép*) = népies, (*gúny*) = gúnyos, (*rég*) = régies. A szótár „Rövidítések, jelek” című részében felsorolt és meghatározott lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtam.

2.3. A jelentésmagyarázatok. A szócikk következő egysége a frazéma minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatokat is tartalmazó metanyelvi értelmezése, jelentésmagyarázata. Ha egy-egy kifejezésnek több jelentése is van, ezeket a); b); c) stb. jelöléssel különítettem el. A jelentésmagyarázatok elsődleges forrása a *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri mutatóval* című szótáram volt (BÁRDOSI 2012). Ha az adott frazéma nem szerepelt e szótárban, új definíciót alkottam, szükség esetén megbízható lexikográfiai források bevonásával.

Vannak azonban olyan esetek, amikor a frazéma és annak jelentése, parafrázisa közé nem lehet a szokásos módon – persze a szükséges jelentéstani többletek hangsúlyozásával – mintegy egyenlőségjelet tenni (mint például a *hűbelebalázs módjára* frazéma esetében, amelyet viszonylag egyszerűen meghatározhatunk az alábbi módon: ‘elhamarkodottan, hebehurgyán, kellő megfontolás nélkül, a várható (kellemetlen) következményekkel nem számolva (tesz vmit)’. A *Kár a benzinért!* típusú és a nemzetközi szakirodalomban pragmatikus helyzetmondatoknak, konvencionális szójárásoknak is nevezett frazémák, illetve az *Ember embernek farkasa* típusú közmondások azonban általában adott beszédhelyzetben, azzal kapcsolatos válaszként, annak értékeléseként hangzanak el, tehát mindig a beszélő álláspontját, a beszédhelyzetet tükrözik. Ilyen esetben a teljes metanyelvi értelmezés kapcsos { } zárójelbe kerül: *Kár a benzinért!* {lebeszélés, leintés kifejezése: nem érdemes, nem éri meg a fáradságot, hiábavaló az igyekezet}; *Ember embernek farkasa* {az emberek ott ártanak egymásnak, ahol csak tudnak}.

2.4 Az eredetmagyarázatok. Amellett, hogy a szótárban részletes és megbízható információkat adok a benne szereplő frazémák alakjáról és jelentéséről, legfőbb célom az volt, hogy az O. NAGY GÁBOR által a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben megalkotott „mifántológia” és 280 népszerű formában kidolgozott eredetmagyarázatot (O. NAGY [1957] 2011¹⁰) legjobb hagyományát folytassam. Ezt mindig szem előtt tartva kívántam körültekintő mikrofilológiai vizsgálatok alapján leírni azon frazémák keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók előtt, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a frazéma eredete is homályban marad előttük. A szótárban található és a ♦ jellel bevezetett több mint 1600 eredetmagyarázattal tehát azoknak a nyelv iránt érdeklődőknek a kíváncsiságát igyekeztem kielégíteni, akik „nyelvünk virágaival” (O. NAGY [1957] 2011¹⁰: 11) kapcsolatban nagyon gyakran teszik fel az ismert kérdéseket: ki, kinek, mikor és miért mondta először? A motivált, belátható eredettel bíró frazémákat (*töri a fejét; fehér, mint a fal*) szótáram nem vizsgálja. Az eredetmagyarázatok nagy

része a felhasznált magyar és nemzetközi szakirodalom alapján megoldottnak tekinthető. Itt elsősorban a közös európai kultúrkincsből (Biblia, mitológia, történelem, irodalom) vagy a mindennapos megfigyelésekből származó frazémákra kell gondolni. Természetesen olyan frazémák is vannak szép számmal nyelvünkben, amelyeknek még koránt sincs megnyugtató, végleges megfejtése, mert ezek gyakran olyan, mára már teljesen elhomályosult szemléletet, képet tükröznek, ami csak különféle föltevések megfogalmazását teszi lehetővé (pl. *áprilist járat vkivel, (az) ebek harmincadjára kerül/jut, (az) ebek harmincadján van, Egyszer volt Budán kutyavásár* stb.). Ezeket a frazémákat így bizonytalan, tisztázatlan eredetűnek minősítettem, de igyekeztem az egymástól \diamond jellel elválasztott különféle véleményeket egymással szembevetni, közülük a legvalószínűbbet kiemelni és lehetőség szerint saját álláspontomat is megfogalmazni.

Az eredetmagyarázatokban hivatkozott műcímek dőlt betűvel vannak kiemelve. Idegen nyelvű művek esetében az idegen nyelvű cím után szögletes zárójelben áll annak magyar változata. Az idézetek hasonló módon szerepelnek: előbb az idegen nyelvű szöveg normál betűtípussal idézőjelek között, majd szögletes zárójelben annak magyar fordítása a fordító feltüntetésével. Az idézetekben a kiemelendő szót, frazémát dőlt betűvel jelzem.

2.5. A frazémák idegen nyelvű megfelelői. A frazémák és azok eredetmagyarázatainak szótárszerű elrendezésén túl a szótár másik jelentős újítása, hogy ahol a frazémák alkotóelemeinek, a bennük felhasznált képeknek, valamint a jelentéseknek azonossága vagy nagyfokú hasonlósága azt lehetővé tette, természetesen a teljességre való törekvés nélkül és megbízható írott források alapján, érdekességként feltüntetni a frazémák gyakoribb – elsősorban európai – idegen nyelvi megfelelőit is. A leggyakrabban idézett nyelvek között az angol, a francia, a német, a spanyol, az olasz, az orosz, a lengyel említhető, de vannak példák a dánból, a hollandból, a horvátból, a csehéből, a szlovákból, a svédéből, a latinból, sőt a törökből is. Ezt az idegen nyelvek iránt érdeklődők figyelmére számot tartó információcsokrot a \circ jel vezeti be. Az egyes nyelvek rövidítése a szótár „Rövidítések, jelek” részében található. A különböző idegen nyelvi megfelelőket a | jel választja el egymástól.

2.6. Ikonográfia. A frazémák gyakran jelennek meg különböző művészeti alkotásokon, elsősorban festményeken, szobrokon. Ennek egyik legismertebb példája idősebb PIETER BRUEGEL *Flamand közmondások* című festménye 1559-ből. Az ilyen jellegű fontosabb kultúrtörténeti információkat (alkotó neve, mű címe, keletkezési dátuma, lelőhelye) \square jellel bevezetve, esetenként a szócikk külön részében adtam meg. A bibliai eredetű *damaszkuszi út* frazémával kapcsolatban például ez az ikonográfiai utalás így néz ki: \square Albrecht Dürer: *Saul megtérése*, 1494–1495 (Drezda, Kupferstichkabinett).

2.7. Az egyes szócikkekhez tartozó bibliográfiai hivatkozások. Minden szócikket a benne szereplő eredetmagyarázathoz felhasznált művek betűrendben megadott bibliográfiai adatainak felsorolása zárja. A gyakran idézett írott források a hivatkozott oldalszámok megadásával rövidítve szerepelnek (pl.: ONG: 202–203 vagy TESZ,

II: 457). Az egyéb felhasznált források azonosítására a szokásos tudományos hivatkozási módot alkalmaztam. Pl.: Balácsi, MNy. 100 (2004): 298–313. Az elektronikus forrásoknál a hivatkozás a letöltött honlap címére történik a letöltés időpontjának megjelölésével. Pl.: Magyar Elektronikus Könyvtár – <http://mek.oszk.hu/> (2014. 05. 19). A részletes bibliográfiai adatokat a szótár végén lévő „Felhasznált források” című fejezet tartalmazza, amely több mint 500 tételt foglal magában.

2.8. A mutatók. A szótári rész utáni függelék a következő mutatókat tartalmazza:

2.8.1. A szótárban előforduló szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások mutatója az első alkotóelemük szerinti betűrendben. E mutató a szótári részben előforduló összes szólást, szólásmondást, szállóigét, közmondást tartalmazza azok első alkotóeleme szerinti betűrendes elrendezésben és utalással arra a címszóra, amely alatt az adott frazéma szerepel.

2.8.2. A szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások mutatója eredetük szerint. E mutató azoknak nyújt segítséget, akik arra vonatkozólag szeretnének átfogó képet kapni, hogy a vizsgált frazémák eredete milyen területekre vezethető vissza, ill. egy-egy területről mely frazémák származnak. A frazémák eredetük szerinti tematikus besorolása többnyire egyértelmű (általános megfigyelés, Biblia, görög-római mitológia, irodalom, népszokás, sport, történelem, vándorfrazéma stb.). Egy-egy frazéma azonban esetenként több témakörben is szerepelhet, különösen akkor, ha az eredetmagyarázatot illetően még nincs véglegesen kialakult álláspont. Ilyen például a *kenyértörésre viszi a dolgot* kifejezés esete, amelynek forrása egyes vélemények szerint a vallás, hitvilág, mások viszont úgy gondolják, hogy népszokásból származik. A mutató adott témakörébe tartozó frazémák az első szavuk szerinti betűrendben követik egymást. A vonatkozó részletes magyarázatok a vastagon kiemelt, utalt szónál található a szótári részben.

2.8.3. Névmutató. A névmutató azokat a személynevekkel és földrajzi nevekkel kapcsolatos fontosabb információkat tartalmazza (életrajzi évszámok, tevékenységi kör stb.), amelyeknek a szólásmagyarázatokban történő ismételt megadása felettből helypazarló és zavaró megoldás lett volna. Az életrajzi évszámok előtti kérdőjel a dátumokkal kapcsolatos és a lexikonokban is meglévő bizonytalanságot jelzi.

2.8.4. Bibliai mutató. A szólásmagyarázatokban előforduló bibliai helyeket az alábbi fordítás szerint közlöm: *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján.* Budapest. Szent Jeromos Bibliatársulat. 1997. (<http://szentiras.hu/KNB>). A bibliai mutató a Károli-Biblia (1590) és a Káldi-Biblia (1626) helyeinek és rövidítéseinek táblázatos megfeleltetését tartalmazza.

2.9. Felhasznált források. A szótárt az összes felhasznált forrás (több mint 500 tétel) részletes jegyzéke zárja. Ez két részből áll: a) a rövidítve gyakran idézett írott és elektronikus források jegyzéke, b) az egyéb írott és elektronikus források jegyzéke, amely tartalmazza az előzőt is.

2.10. Mutatványok a készülő szótárból. Az első mutatvány több szócikk alapján illusztrálja a fentiekben részletezett szótárszerkesztési elveket. A második mutatvány a szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások eredetük szerinti mutatójából közöl egy részletet. A mutatványok a szótár kéziratának formáját reprodukálják.

Mutatvány a FESz szótári részéből

BESZÉD

- **hegyi beszéd** (*sz*), (*biz*), (*gúny*): (kínos, unalmas) erkölcsi prédikáció, intelleum, megrovás
- ✦ A Bibliából származó kifejezés. Eredetileg Jézus legnagyobb, a keresztény katekézis szellemét tükröző, „Boldogok a lélekben* szegények, mert övék a mennyek országa” kezdetű és a boldogságról szóló beszéde (Mt 5,3–11; Lk 6,20–49). A magyarban manapság főleg átvitt értelemben használják a kissé unalmas erkölcsi prédikáció jellemzésére.
- Fra Angelico: *A hegyi beszéd*, 1440–1452 (Firenze, Museo di San Marco).
- 📖 BV; CsK: 129.

(...)

FŰ

- ⟨vki⟩ **a fű növését is hallja** (*sz*): a) (*tréf*) tökéletes hallása van; b) (*rég*), (*gúny*) sokat tud, igen bölcs
- ✦ Feltehetőleg német eredetű kifejezés (*das Gras wachsen hören*), ami tükörfordításként kerülhetett nyelvünkbe. Heinrich Bebel *Proverbia Germanica collecta atque in Latinum traducta* (1508) című művében már szerepel 85-ös sorszámmal és a latin *Ille audit gramina crescere* megfelelővel. A szólás szemléleti hátterét azonban megtaláljuk a skandináv mitológiában is, ahol Heimdallról, az ég istenéről azt tartották, hogy hallása oly csodálatos volt, hogy még a fű sarjadását és a juhokon a gyapjú növését is hallotta.
- NÉM. *das Gras wachsen hören*
- 📖 Bebel, 1879: 235–236; BG: 107; RL: 57; SzF: 232.
- ⟨vki⟩ **(a) fűbe harap** (*sz*): a) (harcban, gyilkosság által) meghal; b) vereséget szenved
- ✦ A szólás eredete meglehetősen bizonytalan. ✧ Legvalószínűbbnek az a magyarázat látszik, amely az átvitt jelentés konkrét mögöttes képeként a megsebzett és földre zuhant harcos haláltusájára utal, amint az tehetetlen fájdalomában mindazt görcsösen harapja, rágja, amit csak a szájával éppen elér (föld, homok, por, fű). Ezt támasztja alá, hogy az európai irodalom legrégebb alkotásaitól kezdve megtaláljuk ezt a képet különböző változatokban. Homérosz *Íliász*ában például így ír (II, 417-418): „...körülötte a síkon / porba zuhant sok harcostársa *harapja a földet*” – Devecseri Gábor fordítása. Vergilius *Aeneis* című művében ezt olvashatjuk (XI, 668): „Eunaeum Clytio primum patre, cuius apertum / adversi longa transverberat abiete pectus. / sanguinis ille vomens rivos cadit atque cruentam / mandit humum moriensque suo se in vulnere versat.” [Hát legelőször is Eunaeus, Clytius fia halt meg, / hosszú fenýógerelyed belevágtad nyílt kebelébe; / az lezuhan, hány vérpatakot, *mardossa a mocskos / Földet s ott fetreng önnön véreben, aléltan*” – Lakatos István fordítása]. Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* (1651) című verses eposzában a törökverő Farkasics Péter vitézkedését így jellemzi (3. ének, 101): „Másfelől Farkasics, mint sívó orosz lány, / Pogány török testet magas halomban hány; / Megholt

őmiatta Durlík aga, Rézmán / Bassa kihája is *fekszik földet rágván.*” De Vörösmarty Mihály is hasonló módon jeleníti meg egyik hőse haldoklását *Zalán futása* (1825) című eposzában (3. ének): „Cifra Lemők leesik, s *földet rág* kínos ajakkal.” Petőfi Sándor *Kun László krónikája* (1848) című versében pedig így ír Ottokárról: „A cseheknek nagy királya ott a / Csatatéren a *fűbe harapott.*” Végül idézzünk egy magyar népmeséből is: „Összetűztek, és nem sok idő telt el bele, hogy a sárkánykirály a *porba harapott.*” ⇨ Egyes szólamkutatók szerint a kifejezés egy középkori szokással, hiedelemmel is összefügghet. Régen, a haldoklónak olykor egy darab földet adtak a szájába, ha nem találtak papot, aki ostyával megáldoztathatta volna. A földet ritkábban fű is helyettesíthette. ⇨ Mások szerint bizonyos népek egykori szokásának emléke él a szólásban: a germánoknál vagy a szlávoknál egyes alkalmakkor a kézbe vagy szájba vett fűszálakat a megadás jeleként értelmezték. A *fűbe harap* így azt jelenthette, hogy a harcos elismeri, nem tudja folytatni a küzdelmet, s ennek elismeréseképpen füvet vesz a szájába. Ebből a szokásból a *földet rág*, *porba harap* kifejezésekkel való keveredés eredményeként alakulhatott ki a szólás mai jelentése. – A bizonytalan eredetmagyarázat ellenére a szólás és a mögöttes szemléleti háttér több európai nyelvben is megtalálható. Érdekes különbség azonban, hogy míg az a halál kifejezésére leginkább a germán nyelvekben rögzült (pl. ang. *to go to grass*, *to bite the dust*; dán *bide i graasset*; ném. *ins Gras beissen*; holl. *in het zand bijten*), az újlatin nyelvekben (fr. *mordre la poussière*, ol. *mordere la polvere/terra [il terreno]*, sp. *morder la tierra [el polvo]*) mára csak a ‘harcban földre kerül > vereséget szenved’ jelentésekben használatos.

☞ DU1: 30; FT1: 212; Homérosz, 2001: 35; ONG: 143-145; Petőfi, 1966, II: 382; RL: 577-580; SzÁ: 463; Vergilius, 1984: 370; Vörösmarty, 1985: 57; Zrínyi, 2003: 60.

- <vki> **fűnek-fának adós/tartozik (sz):** nagyon sok embernek tartozik pénzzel
- ✦ Több olyan szólásunk van még, amelyben a ragos alakban használt *fű-fa* szónak ‘mindenki, bárki’, illetve ‘minden, bármi’ jelentése van: *fűbe-fába kapaszkodik* (, *mint a vízbefúló*), *fűben-fában (van) az orvosság*, *fűhöz-fához fordul*, *fűnek-fának elmond vmit*, *fűt-fát ígér vkinek*, *fűt-fát megmozgat*, *fűt-fát összehord*. A *fű-fa* összetétel, akárcsak a *boldog-boldogtalan*, az *apraja-nagyja* vagy az *égre-földre* úgy jelöl valamilyen fogalmat, hogy az adott jelenség két végpontját nevezi meg. A *fű-fa* a növények két szélső határát jelképezi: a fű a legkisebb, a fa pedig a legnagyobb növény. A két határérték közötti fogalom – vagyis a növények összessége – a nyelv fejlődése során azután lassan a ‘minden, mindenki’ fogalmáig tágult, bővült. O. Nagy Gábor és A. Molnár Ferenc fenti véleményét csak részben osztva, Bernáth Béla szerint elképzelhető, hogy az idézett szólások egyikében-másikában (pl. *fűnek-fának panaszkodik*, *fűben-fában az orvosság*) a fű és a fa eredetileg bizonyos varázserők hordozójaként is szerepelhetett, amelyekhez ősi, babonás szokásból fordulni szoktak az emberek.

☞ A. Molnár, Nyr. 99 (1975): 474-479; Bernáth, Nyr. 99 (1975c): 229-230; ONG: 145-146; TESZ, I: 998.

(...)

QUOD

- **Quod licet lovi, non licet bovi.** ➤ JUPITER: *Amit szabad Jupiternek, nem szabad (azt) az ökörnek [a kisökörknek].*

(...)

ÖSSZEKÖTTETÉS

- **szocialista összeköttetés** (sz): protekció, kapcsolati rendszer
- ◆ A szókapcsolat a Kádár-rezsimben, a *legvidámabb barakk** éveiben országszerte elterjedt fogalom volt. A gyakorlatban annyit jelentett, hogy akinek a hatalom felső régióiban, az MSZMP vezető köreiben ismeretsége volt, netalán rokoni szálak fűzték a hatalom birtokosaihoz, az előtt minden ajtó nyitva állt. A protekciót kérők hiánycikk beszerzése, kedvezőbb feltételek, előnyök megszerzése vagy a törvényes lehetőségek megkerülése végett vették igénybe ezt a módszert (vö. *K*-vonal*). Az ellenszolgáltatás nem elsősorban pénz volt, hanem valamilyen viszontszívesség. A szocialista összeköttetés rendszere nem csupán a magánszférában létezett. Kiterjedt az egész államosított társadalomra. A módszer, úgy tűnik, túlélte a Kádár-rendszert, különböző változatai ma is tapasztalhatók.

 BL: 222–223.

(...)

VULKÁN

- <vki> **vulkánon [a vulkán tetején] táncol** (sz), (vál): nem törődve a bármely percben bekövetkező veszéllyel, esztelen könnyelműséggel él
- ◆ A szólás francia eredetű. Leginkább Narcisse Achille de Salvandy gróf, politikus, történetíró nevéhez szokták kapcsolni, aki az 1830. május 31-én a nápolyi király tiszteletére adott bálon, a júliusi forradalom előestéjén, ezzel a Nápoly és a Vezúv vulkán közelségére utaló képes kifejezéssel jellemezte az orléans-i hercegnek az akkori pattanásig feszült francia politikai helyzetet, és jósolta meg a Bourbonok bukását: „Je venais de m’entretenir avec un des membres du cabinet des dangers de la lutte engagée par l’autorité royale. « Nous ne reculerons pas d’une semelle, » m’avait-il dit [...]. « Eh bien ! lui répondis-je, le roi et vous reculerez d’une frontière. » [...] Ce fut peu après que, passant près de Mgr le duc d’Orléans qui recevait de nombreux compliments sur les magnificences de sa fête, je lui adressai ce mot que les feuilles répêtaient le lendemain. — « C’est une fête toute napolitaine, monseigneur ; nous dansons sur un volcan. »” [A kabinet egyik tagjával a király által indított küzdelem veszélyeiről beszélgettem. „Egy tapodtat sem hátrálunk” – mondta nekem. ... „Nos, válaszoltam, akkor majd a király és Ön egy országhatárnyit fognak hátrálni.” ... Nemsokkal ezután, amikor elhaladtam az orléans-i herceg mellett, aki az ünnepségének pompáját dicsérő számtalan gratulációt fogadta, e szavakkal fordultam hozzá (szavaimat a másnapi lapok ismertették): „Igazi nápolyi ünnep ez, Kegyelmes uram, vulkánon táncolunk.”] Valójában a kifejezést Salvandy előtt már többen is használták. Robespierre 1794. július 26-án elhangzott beszédében például ezt olvassuk: „Pourquoi ceux qui, avant-hier, vous prédisaient tant d’affreux orages, ne voyaient-ils plus hier que des nuages légers? Pourquoi ceux qui vous disaient naguère: Je vous déclare que nous *marchons sur des volcans*, croient-ils ne marcher aujourd’hui que sur des roses?” [Akik tegnap előtt oly sok szörnyű vihart jósoltak, vajon tegnap miért csak könnyed felhőket láttak már? Akik egykor kijelentették, hogy vulkánon lépkedünk, vajon ma úgy gondolják, hogy rózsákon járnak?] Napóleon pedig egy a népképviselőkhöz intézett 1799. november 9-i beszédében élt e fordulattal. Ez utóbbit idézi a francia író, Eugène Sue, vagy a történész François Mignet is: „Représentants du peuple, [...] vous n’êtes point dans des circonstances ordinaires ; vous êtes sur un *vulcan*.” [Ti, a nép képviselői, nem mindennapi körülmények között, hanem egy vulkánon

vagytok.] A kifejezéssel kapcsolatban említsük meg a XIX. századi párizsi burzsoázia Henry Monnier által megalkotott tipikus karikatúraszerű alakját, Joseph Prudhomme-ot is, akinek révén vált ismertté a következő képzavaros metafora is: *Le char de l'État navigue sur un volcan* [Az állam szekere egy vulkánon hajózik]. – Hasonló jelentéstartalommal rendelkezik a *borotvaélen* táncol* szólásunk.

- ANG. *sit on / dance over a volcano* | FR. *danser sur un volcan* | NÉM. *ein Tanz auf dem Vulkan* | OL. *dormire su/sopra un vulcano* | OR. *живѐм как на вулкane* | SP. *estar sobre un volcán*

📖 BG: 254; DU: 676; DU1: 149-150; FT1: 811; Laponneraye, 1840:721; Mignet, 18274, 2, XIII: 265; RCh: 920; RL: 1599; Salvandy, 1831, I: 398; SzF: 202; Sue, 1849–1857: XVI: 267; TB1: 167; T11: 156; ZZR: 564.

(...)

ZÖLD

- ⟨vmi⟩ **ugyanaz (, csak) zöldben (sz), (biz)**: szinte semmi különbség (nincs)
- ✦ A kifejezés eredete feltehetőleg az autógyártás hőskorában keresendő. Az akkor még önálló német Opel autóiipari cég 1924-ben dobta piacra a strapabíró, olcsó és megbízható Opel 4 PS modelljét, amelyet zöld színe miatt a köznyelv csak „levelibéka” (*Laubfrosch*) néven emlegetett. Ez volt az első olyan Németországban gyártott modell, amely a Ford által Amerikában már alkalmazott futószalagos nagysorozatú gyártásban készült. Több változatban készült ugyan, de mind csak az említett zöld színben, ami megfelelt az amerikai autóiipari cég vezetője filozófiájának. Henry Ford szellemes megfogalmazása szerint a vevő egyetlen megszorítással bármilyen színben megvásárolhatja Ford modelljét. A megszorítás pedig így hangzott: a színe legyen fekete. Az Opel 4 PS azonban kísértetiesen hasonlított a francia André Citroën citromsárga színben forgalmazott 5CV modelljére, vagyis szinte ugyanaz az autó volt csak zöldben. A szólás ismert változata még az *ugyanaz (, csak) pepitában** kifejezés is.

- NÉM. *dasselbe in Grün*

📖 RORORO, I: 75–76.

Mutatvány a FESz szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások eredetük szerinti mutatójából

(...)

IRODALOM

ADY ENDRE

- a holnap hőse ► HOLNAP
- a megszépítő messzeség ► MESSZESÉG
- föl-földobott kő ► KŐ
- Mi urunk: a pénz. ► ÚR
- Négy-öt magyar összehajol. ► MAGYAR
- Nekünk Mohács kell. ► MOHÁCS
- se(m) utódja, se(m) boldog őse, se(m) rokona, se(m) ismerőse vkinek ► UTÓD
- új időknél új dalai ► IDŐ

ALBEE, EDWARD

Nem félünk a farkastól! ► FARKAS

ALKAIOSZ

Borban az igazság. ► BOR

Gyermek, részeg, bolond mondják az igazat. ► BOR: Borban az igazság.

In vino veritas. ► BOR: Borban az igazság.

ALLAINVAL, LÉONOR-JEAN-CHRISTIAN

a bőség zavara ► BŐSÉG

l'embarras des richesses ► BŐSÉG: a bőség zavara

ANDERSEN, HANS CHRISTIAN

A király meztelen! ► KIRÁLY

rút kiskacsa ► KISKACSA

ARANY JÁNOS

Akárki meglássa! ► MEGLÁT

az istenadta nép ► NÉP
 Egy életem, egy halálom. ► ÉLET
 Egy, csak egy legény van talpon a vidéken... ► LEGÉNY
 eleven/élő tilalomfa ► TILALOMFA
 Fejére szól, ki szót emel! ► FEJ
 fülemüle per [fülemüle-per] ► FÜLEMILE
 kevés a vágott dohánya vmihez ► DOHÁNY
 legény a gáton ► LEGÉNY
 Lélek az ajtón se be, se ki! ► LÉLEK
 leteszi a lantot ► LANT
 Miért zúg a tömeg? (Kívánja eskümet?) ► TÖMEG
 minden, mi szem-szájnak ingere ► SZEM
 Mindenki gyanús (nekem), aki él! ► GYANÚS
 Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? ► KŐ
 Több is veszett Mohácsnál! ► MOHÁCS
 vérszagra gyűlnek vkik ► VÉRSZAG

(...)

KERESKEDELEM

Amit a réven nyer, elveszti a vámon.
 [Amit a vámon nyer, elveszti a réven.] ► VÁM
 egy gyékényen árul vkivel ► GYÉKÉNY
 elmehet a sóhivatalba (vmivel) ► SÓHIVATAL
 Ide nézz, törökméz! (Fele cukor, fele méz!) ► JÁNOS: olcsó János
 kihúzzák/kirántják a gyékényt ► GYÉKÉNY
 olcsó János ► JÁNOS
 rájár a rúd vkire ► RÚD
 Szabad a vásár! ► VÁSÁR
 uraságtól levetett ► URASÁG
 Végeladás nincs maradás! ► JÁNOS: olcsó János

(...)

KONYHA, SZAKÁCSMESTERSÉG

a sava-borsa vminek ► BORS: borsot tör vkinek az orra alá

a szája íze (szerint) ► SZÁJ
 borsot tör vkinek az orra alá ► BORS
 bő lére ereszt vmit ► LÉ
 érzi a sáfrányillatot ► SÁFRÁNYILLAT
 Hátra van még a feketelevés! ► FEKETELEVÉS
 Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé. ► HENCIDA
 hosszú lére ereszt vmit ► LÉ
 Még csak most jön a feketelevés! ► FEKETELEVÉS
 megérzi a sáfrányillatot ► SÁFRÁNYILLAT
 megissza vminek a levét ► LÉ
 minden lében kanál ► LÉ
 nincs vkinek (az) ínyére vmi ► SZÁJ: vkinek a szája íze szerint
 nincs sütnivalója ► SÜTNIVALÓ
 sülve-főve együtt van/jár vkivel ► SÜLVEFŐVE
 tedd ki, hadd hűljön (ember/legény) ► KITESZ
 tormát reszel vkinek az orra alá ► BORS:
 borsot tör vkinek az orra alá
 Többbe kerül a leves, mint a hús. ► LÉ:
 megissza vminek a levét

(...)

LOVAGI ÉLET

felveszi a(z odadobott) kesztyűt ► KESZTYŰ
 kiüt a nyeregből vkit ► NYEREG
 kosarat ad vkinek ► KOSÁR
 kosarat kap (vkitől) ► KOSÁR
 lándzsát tör vki, vmi mellett ► LÁNDZSA
 lovagias ügy ► ÜGY
 magas lóra ül [magas lóról beszél vkivel] ► LÓ
 nyílt sisakkal harcol/küzd ► SISAK
 odadobja a kesztyűt vkinek ► KESZTYŰ
 kesztyűt dob/vet vkinek az arcába [a lábaihoz] ► KESZTYŰ
 sorompóba áll/lép vkiért, vmiért ► SOROMPÓ
 színt vall (vmiről) ► SZÍN

3. A magyar frazémakincs főbb forrásai. A kézirat adatainak elemzése alapján érdemes jelezni azt is, hogy melyek a magyar frazémakincs főbb forrásai. A szótárban található magyarázatok eredetét, forrását vizsgálva megállapítható, hogy az 1630

frazéma a következő, betűrendben felsorolt 48 etimológiai tartományba sorolható:¹⁵⁰

adoma, anekdota, mese (43 db, 3%); állatok (10 db, 1%); általános megfigyelés (139 db, 9%); babona, néphit (75 db, 5%); Biblia (209 db, 13%); bizonytalan eredetű (38 db, 2%); egészség, betegség, orvoslás (16 db, 1%); etnoszte-reotip klisé (4 db, 0%); eufemizmus (9 db, 1%); film (18 db, 1%); filozófia (19 db, 1%); foglalkozás, mesterség (24 db, 1%); görög-római mitológia (63 db, 4%); háború, harc, katonaság (32 db, 2%); halászat (6 db, 0%); hangutánzó-hangfestő szó (4 db, 0%); használati tárgy (9 db, 1%); hirdetés (2 db, 0%); időjárás szabály (5 db, 0%); igazságszolgáltatás, jog (43 db, 3%); ipar (4 db, 0%); irodalom (355 db, 22%); játék (23 db, 1%); jelentésmozanatok (136 db, 8%); jövevényfrazéma (87 db, 5%); kabarétréfa (9 db, 1%); kereskedelem (7 db, 0%); konyha, szakácmesterség (10 db, 1%); közlekedés (9 db, 1%); legenda (8 db, 0%); lovagi élet (9 db, 1%); mezőgazdaság, paraszti élet (34 db, 2%); népszokás (41 db, 3%); ókori bölcsesség (88 db, 5%); oktatás (3 db, 0%); öltözet, öltözködés, divat (5 db, 0%); sport (33 db, 2%); szexualitás, erotika (6 db, 0%); szőlészetborászat (3 db, 0%); tánc (3 db, 0%); technika (19 db, 1%); történelem (164 db, 10%); vadászat (18 db, 1%); vallás, hitvilág (63 db, 4%); vám, adó (3 db, 0%); vándorfrazéma (14 db, 1%); vicc (13 db, 1%); zene (29 db, 2%).

A zárójelben megadott számok azt jelzik, hogy a vizsgált 1630 frazéma közül hány darab és mekkora százalékos aránnyal tartozik az adott tartományba. Mivel tizedesek nélküli kerekített értékekről van szó, a nulla ebben az esetben azt jelenti, hogy az adott területhez csak néhány (2–8 db) frazéma tartozik, ez pedig 0,12 és 0,49 közötti százalékos arányt jelentett. Egy frazéma elég gyakran két vagy akár több tartományba is besorolható. Ilyen például a *fűbe harap* frazéma esete, amelynek eredete meglehetősen bizonytalan, alapulhat általános megfigyelésen, de kialakulásában közrejátszhatott a babona, néphit is. Az *asszony ingatag* közmondás egyaránt szerepelhet az irodalom és a zene tartományban, a *vkivel elszívja a békepipát* szólás pedig JAMES FENIMORE COOPER vagy KARL MAY révén besorolható egyrészt az irodalom tartományba, de éppúgy felvehető a népszokás vagy a használati tárgy tartományba is.

A fenti halmazt a tartományok százalékos aránya szerint rendezve a következő eredményt kapjuk:

irodalom (355 db, 22%); Biblia (209 db, 13%); történelem (164 db, 10%); általános megfigyelés (139 db, 9%); jelentésmozanatok (136 db, 8%); ókori bölcsesség (88 db, 5%); jövevényfrazéma (87 db, 5%); babona, néphit (75 db, 5%); görög-római mitológia (63 db, 4%); vallás, hitvilág (63 db, 4%); adoma, anekdota, mese (43 db, 3%); igazságszolgáltatás, jog (43 db, 3%); népszokás (41

¹⁵⁰ Az elemzések adatai a kézirat szerkesztésének 2014. június 30-i állapotát tükrözik. Az azóta eltelt időszakban feldolgozott néhány újabb eredetmagyarázat a fenti statisztikákat érdemben nem változtatta meg.

db, 3%); bizonytalan eredetű (38 db, 2%); mezőgazdaság, paraszti élet (34 db, 2%); sport (33 db, 2%); háború, harc, katonaság (32 db, 2%); zene (29 db, 2%); foglalkozás, mesterség (24 db, 1%); játék (23 db, 1%); filozófia (19 db, 1%); technika (19 db, 1%); film (18 db, 1%); vadászat (18 db, 1%); egészség, betegség, orvoslás (16 db, 1%); vándorfrazéma (14 db, 1%); vicc (13 db, 1%); állatok (10 db, 1%); konyha, szakácsmesterség (10 db, 1%); eufemizmus (9 db, 1%); használati tárgy (9 db, 1%); kabarétréfa (9 db, 1%); közlekedés (9 db, 1%); lovagi élet (9 db, 1%); legenda (8 db, 0%); kereskedelem (7 db, 0%); halászat (6 db, 0%); szexualitás, erotika (6 db, 0%); időjárási szabály (5 db, 0%); öltözet, öltözködés, divat (5 db, 0%); etnosztereotip klisé (4 db, 0%); hangutánzó-hangfestő szó (4 db, 0%); ipar (4 db, 0%); oktatás (3 db, 0%); szőlészet-borászat (3 db, 0%); tánc (3 db, 0%); vám, adó (3 db, 0%); hirdetés (2 db, 0%).

A lista első harmadában olyan tartományokat találunk, amelyek valójában nem okoznak meglepetést (lásd még az 1. számú ábra összegző diagramját is).

Ezeket kissé részletesebben elemezve megállapíthatjuk, hogy az **irodalom** [23%] (*állam az államban, béka-egér harc/háború, képzelt beteg, a délibábok hőse, elszabadult hajóágyú, a hamut is mamunak mondja, eljátszotta kisdéd játékait, fukar kezekkel mér, leteszi a lantot, borotvaélen táncol, otthagyt csapot-papot, vörös fonálként húzódik végig vmi vmin, füstbe megy vmi, Godot-ra várva, Borúra derű., A mór megtette kötelességét, a mór mehet., Helyes a bőgés!, Hol van már a tavalyi hó?, a Biblia* [14%] (*elköltözött Ábrahám kebelébe, alfától az ómegáig, bukott angyal, báránybőrbe bújt/öltözött farkas, Dávid és Góliát harca, disznók elé szórja a gyöngyöt, eget-földet megmozgat, golgotát jár, hamut hint/szór a fejére, Aki szelet vet, vihart arat., Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal., Ez nekem (túl) magas!, Aki nincs ellenünk, (az) velünk van.*), a **történelem** [11%] (*Canossát jár, a legvidámabb barakk, szürke eminenciás, nem enged a negyvennyolcból, búsul/ül, mint Marius Karthágó romjain, pápább akar lenni a pápánál, szárazon tartja a puskaport, sóval hinti be vminek a helyét, Etetni kell a juhot, ha nyírni akarjuk., Hannibál a kapuk előtt van!*) dobogós helyezése előre megjósolható volt, és statisztikailag is alátámasztja például ELISABETH PIIRAINENnek az európai frazeológiai univerzálékról folytatott kutatásait (PIIRAINEN 2005). E vonatkozásban talán csak a **görög-római mitológia** [4%] (*árgus szemekkel figyel, kettévágja a gordiuszi csomót, herculesi munka, Szkülla és Kharübdisz [Scylla és Charybdis] között, kitakarítja Augiász istállóját, Angyal repül el a ház fölött.*) kilencedik helye jelenthet némi kivételt, mert az például a francia nyelvben, kultúrában és oktatásban elfoglalt helyéhez képest nálunk kisebb mértékben van jelen.

A **mindennapi élet általános megfigyeléseinek** talaján létrejött frazémák [9%] (*az orránál fogva vezet vkit, a tyúkokkal fekszik le, beleharap a savanyú almába, kemény dió, Ami elromolhat, az el is romlik*) negyedik helyezése sem szorul különösebb magyarázatra.

A meglehetősen általános **jelentésmozzanat** elnevezésű tartományba olyan frazémák kerültek [9%] (*bagóért vesz vmit, cefetül érzi magát, leissza magát a sárga*

földig, írmagja sem marad, nyakló nélkül, fekvő nyolcas, A fene egye meg!, Közös lónak túros a háta.), amelyekben elsősorban valamilyen szemantikai változás (jelentésszűkülés, jelentésbővülés, szójáték stb.) magyarázza a szóban forgó frazéma kialakulását.

Az **ókori bölcsesség** tartomány [6%] (*Fejétől búzlik a hal., Ismétlés a tudás anyja., Lassan járj, tovább érsz.*) viszonylag előkelő helyezése szintén az európai frazeológiai univerzálékról kialakult elméletet erősíti. A névtelen görög, latin bölcs mondások, szállóigék az antik kultúra máig tartó hatását mutatják.

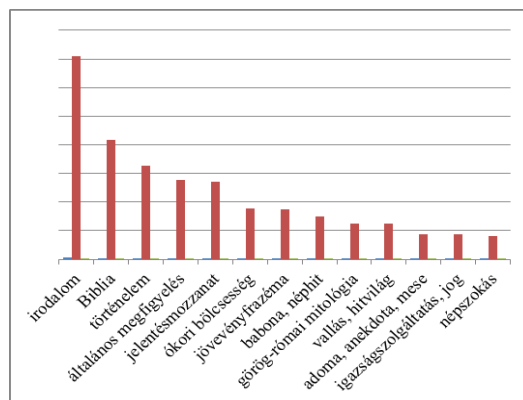
A nyelvek közötti kölcsönzés, tükörfordítás nem csupán a szavak sajátja. Így nyelvünk frazémakincsét is több tucat idegen eredetű elem gazdagítja. A **jövevényfrazémák** [6%] túlnyomó többsége, mintegy kétharmada, a **németből** származik (*bakot ló, benne van a slamasztikában, dísznaja van, vki, vmi felett pálcát tör, iszik, mint a kefekötő*) vagy német közvetítéssel került nyelvünkbe (*vkivel fasében van, Ez nekem smafu!*), de 4-5 esetben találunk példákat **francia** (*azsúrban van, ismeri a bontont*), **angol** (*indián nyár, Buknak/dőlnek/hullanak ki a csontvázak a szekrényből*) jövevényfrazémákra, sőt egy-egy esetben **spanyol** (*kék vér csörgedezik az ereiben*), **szláv** (*Hosszabb a péntek, mint a szombat*), **török** (*A kutya ugat, a karaván halad*), **arab** (*Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez*), **héber** (*nagy behemót ember*) vagy akár **maláj** (*ámokfutást rendez*) eredetű frazémákra is. Ha a közvetítő nyelv nem volt egyértelműen azonosítható, a több nyelvben is többé-kevésbé azonos képpel megtalálható frazéma az ún. **vándorfrazéma** tartományba került besorolásra.

A **babona, néphit** [5%] (*burokban született, vkit elönt az epe, fogához veri a garast, heten vannak, mint a gonoszok, minden hájjal megkent fickó, meg van kötve a keze, kígyót-békát kiált rá, Hátrakötöm a sarkadat!*) és a **vallás, hitvilág** [4%] (*áment mond vmire, kitér a hitéből, csak az imádság tart össze vmit, nem káptalan a feje, az ördög ügyvédje, Lassan a testtel!, Szegény az eklézsia!, ronda, mint a bűn*) tartományokba tartozó frazémák közös jellemzője, hogy ezek őrzik leginkább nyelvünk művelődéstörténeti emlékeit.

Az **adoma, anekdota, mese** [3%] (*lenyeli a békát, bevisz vkit a málnásba, előre iszik a medve bőrére, szegény tatár, Egyszer volt Budán kutyavásár*), az **igazságszolgáltatás, jog** [3%] (*akasztófa címere, megüti a bokáját, él a gyanúperrel, harapófogóval kell kihúzni belőle vmit, lakat van a száján, pálcát tör vki, vmi felett, pellengetre állít vkit, vmit, tűzbe teszi a kezét vkiért*) és a **népszokás** [3%] (*nem tesz ki vmit az ablakába, áprilist járat vkivel, faképnél hagy vkit, beköti vkinek a fejét, pünkösdi királyság, kiteszi vkinek a szűrét, úgy bánik vkivel, mint a hímestojással*) tartományok nagyjából egyforma, de még mindig nem lebecsülendő súlyt képviselnek nyelvünk frazémáinak kialakulásában.

1. ábra

A magyar frazémakincs eredet szerinti megoszlása (az első 13 leggyakoribb tartomány szerint)

A leggyakoribb tartományok elemzése után a többi, sorrendben csökkenő mennyiségű frazémát tartalmazó tartományt itt most esetenként csak egy-egy jellemző példával illusztrálom: **bizonytalan eredetű** (az ebek harmincadjára kerül); **mezőgazdaság, paraszti élet** (kiróg a hámból); **sport** (kenterben ver vkit); **háború, harc, katonaság** (állja a sarat); **zene** (Vígán dudál a portugál); **foglalkozás, mesterség** (egy bordában szöttek vkit vkivel); **játék** (kivágja a rezet); **filozófia** (Buridán szamara); **technika** (leesik neki a húszfilléres); **film** (A helyzet fokozódik); **vadászat** (ismeri a dörgést); **egészség, betegség, orvoslás** (ráhúzza vkire a vizes lepedőt); **vándorfrazéma** (ágyúval lő verébre); **vicc** (Eszi, nem eszi, nem kap mást); **állatok** (vérszemet kap); **konyha, szakácsmesterség** (borsot tör vkinek az orra alá); **eufemizmus** (elment Földvára deszkát árulni); **használati tárgy** (összehúzza a bagariát); **kabarétréfa** (Nyomják Krahácsot); **közlekedés** (ahogy a csövön kifér); **lovagi élet** (felveszi a kesztyűt); **legenda** (bolygó hollandi); **kereskedelem** (Szabad a vásár!); **halászat** (kiveti a hálóját vkire); **szexualitás, erotika** (összeszűri a levet vkivel); **időjárás szabály** (Sándor, József, Benedek zsákban hozzák a meleget); **öltözet, öltözködés, divat** (nagy lábon él); **etnosztereotip klisé** (cigányútra megy vmi); **hangutánzó-hangfestő szó** (fittyet hány vkire, vmire); **ipar** (jár a keze/lába/szája, mint a motolla); **oktatás** (akadémiai negyedóra); **szőlészet-borászat** (Királyok bora, a borok királya); **tánc** (tojástáncot jár); **vám, adó** (rója az utcát); **hirdetés** (olcsó és nem ráz).

4. Összegzés. A frazémák titokzatos és izgalmas világának mélyrehatóbb feltárását JULIO CASARES már 1950-ben sürgető, halaszthatatlan feladatnak tekintette, mivel nap mint nap a meg nem értés újabb és újabb akadályai ékelődnek közénk és e világ közé.¹⁵¹ A szólásetimológiák különösen körültekintő, aprólékos, sziszifuszi munkát

¹⁵¹ „Estamos ante un mundo misterioso [de los modismos] cuya exploración es urgente, apremiante, inaplazable; porque cada día que pasa van cayendo nuevos velos de incomprensión que se interponen entre nosotros y ese mundo.” (CASARES 1950, 241).

igényelnek. Az eredetvizsgálatokat szokták olyan kirakós játékhoz is hasonlítani, amelynek csak minden tizedik elemét ismerjük, és amelynek rekonstruálása során nagyon kell ügyelnünk arra, hogy ne erőltessünk bele egy elemet olyan részbe, amelynek üresen kell maradnia.¹⁵² Ha e munka során Ariadné fonalaként felbukkan egy adat, egy nyom, amin elindulva kiegészíthetjük, esetleg a homályban maradt részeket megfejtve kirakhatjuk a puzzle minden elemét, akkor utólag már VÖRÖS-MARTYVAL szólva elmondható: „Ez jó mulatság, férfi munka volt!”

Bibliográfia

- BÁRDOSI VILMOS 2012. *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri mutatóval*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, (Tinta Szótárak 2).
- BÉKÉS ISTVÁN [1968] 1977². *Napjaink szállóigéi*. 1–2. Gondolat, Budapest.
- BURGER, HARALD ET AL. 2007. *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Mouton de Gruyter, Berlin, (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft/Handbooks of Linguistics and Communication Science, 28.1–28.2).
- CASARES, JULIO 1950. La locución, la frase proverbial, el refrán y el modismo. In CASARES, JULIO 1950. *Introducción a la lexicografía moderna*. Aguirre, Madrid, 163–242.
- CSEFKÓ GYULA [1930] 2001. *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások. Öszveszedte és megvilágosította Dugonics András*. Nyomtatott Grün Orbán' Betűivel 's Költségével, Szeged.
- ERASMUS [1500] 2010. *Adagia*. Paris. – Felhasznált kiadás: *Les Adages d'Érasme, présentés par les Belles Lettres et le Groupe Renaissance Âge Classique* (GRAC – UMR 5037). 2010. <http://sites.univ-lyon2.fr/lesmondeshumanistes/2010/09/14/les-adages-derasme/> (2014. 12. 28.)
- FORGÁCS TAMÁS 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 69).
- GUIRAUD, PIERRE 1961. *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris. (Que sais-je ? 903).
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In RÁCZ, ENDRE – SZATHMÁRI, ISTVÁN (szerk.) 1980. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 79–97.
- KERTÉSZ MANÓ [1922] 1985. *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján. 1997. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest. <http://szentiras.hu/KNB> (2014. 12. 28.)
- O. NAGY GÁBOR 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelv*. 50:3–4 (1954), 110–126; 396–408.

¹⁵² „Chaque locution est un puzzle dont nous ne possédons qu'une pièce sur dix et en essayant de le reconstruire on doit se garder de forcer les morceaux dans une échancre destinée à rester vide.” (GUIRAUD 1962, 108).

- O. NAGY GÁBOR [1957] 2011¹⁰. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Akkord Kiadó, Budapest. – Első kiadás: Gondolat Kiadó, Budapest, 1957.
- PELKÓ PÉTER 1864. *Eredeti magyar közmondások és szójárások*. Nyomtatott Kovács Mihály betűivel, Rozsnyó.
- PIIRAINEN, ELISABETH 2005. Europeanism, internationalism or something else? Proposal for a cross-linguistic and cross-cultural research project on widespread idioms in Europe and beyond. *Hermes. Journal of Linguistics*, 35 (2005), 45–75.
- SZIRMAY ANTAL 1804. *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum*. Budaë. – Magyar fordítás: VIETÓRISZ JÓZSEF 2008. Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis). Kriterion Kiadó, Kolozsvár, (Téka).
- TOLNAI VILMOS 1910. *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. Budapest. (MNYTK. 12. sz. 3–57).
- TÓTH BÉLA [1895] 1901². *Szójrul szájra. A magyarság szálló igéi*. Atheneum, Budapest.
- VOIGT VILMOS 1980. A szólások általános elméletének kérdései. *Artes Populares*, 6, 240–254.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2017. „Je sème à tout vent”: Pierre Larousse (1817–1874). *Magyar Nyelv*, 113:1 (2017), 87–95.

„JE SÈME À TOUT VENT”: PIERRE LAROUSSE (1817–1874)

1. A címben olvasható mondat [‘a szélrózsa minden irányába vetek’] a Franciaországban hatalmas népszerűségnek örvendő *Petit Larousse Illustré* [Kis képes Larousse, a továbbiakban: *PLI*] enciklopédikus szótárnak a tudás széles körben történő terjesztésére utaló, ÉMILE REIBER francia grafikus által 1876-ban megfogalmazott és megrajzolt közismert jelmondata, amely azután a Larousse-szótárak emblémája lett. Az eredeti rajzot az idők folyamán többször is módosította a kiadó (így például a svájci származású francia grafikus EUGÈNE GRASSET által 1890-ben), 1993-ban pedig YANN PENNOR’S terve alapján elkészült a ma is használt letisztult embléma (vö. 1. ábra). Említést érdemel még, hogy 2005-ben, a *PLI* 100., ünnepi kiadása alkalmából, az ismert francia divatdiktátor CHRISTIAN LACROIX tervezett a szótárnak egyedi borítót. A szótár szerzője PIERRE-ATHANASE LAROUSSE, aki 1817. október 23-án született a burgundiai Toucy településén. Születésének kétszázadik évfordulója alkalmával érdemes alaposabban megvizsgálni, hogy ki is volt és mit alkotott ez a magyar lexikonok által igen röviden, csupán néhány sorban tárgyalt személy, akinek fent említett szótárát azonban minden francia és nagyon sok franciául tanuló külföldi ismeri, és akinek 2017-ben ünnepeljük kétszázadik születésnapját.

1. ábra

A Larousse-szótárak emblémájának néhány változata (© Larousse)

1876

1890

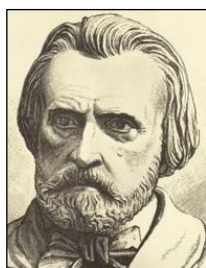
1993

2. *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* [A XIX. század enciklopédikus nagyszótára, a továbbiakban: *GDU-XIX*] címet viselő monumentális lexikográfiai műve – műfaját tekintve: enciklopédikus szótár – X. kötetének önletrajzi szócikkében (LAROUSSE [1863–1876] 1873, 211) a szerző saját magát így határozza meg: francia nyelvtanító, lexikográfus és író [„grammairien, lexicographe et littérateur”]. Mára

azonban a „Larousse” szó Franciaországban három dolgot is jelöl: egyrészt természetesen azt az embert, magát PIERRE LAROUSSE-t, akinek a mai lexikonok is méltán állítanak emléket szócikkeikben, másrészt a neve által fémjelzett számos sikeres szótárt, harmadrészt pedig az általa AUGUSTIN BOYER-val 1852-ben alapított könyvkiadót (Éditions Larousse), amely ma is virágzik, és árbevételét tekintve Franciaország első számú szótárkiadója.

PIERRE LAROUSSE egyszerű burgundiai család gyermekeként látta meg a napvilágot. Édesapja bognár és kovács, édesanyja vendéglős volt. Fiuk, amióta csak megtanult olvasni, falta a könyveket, tele volt tudásszomjjal, amit szülei úgy igyekeztek

kielégíteni, hogy az iskolai órák után különórákra is beírták. Nem meglepő hát, hogy tanulmányainak elvégzése után tanító szeretett volna lenni. A versailles-i tanítóképzőben kitűnő mesterektől tanult, akik közül némelyiket később, már szótárkiadóként, be is vonta a Larousse-szótárak szerkesztési munkálataiba. Négy év múlva hazatért és tanító lett faluja népiskolájában. Elsődleges pedagógiai eszménye és célja az volt, hogy diákjaival megszerettesse a francia nyelvet és megtanítsa őket annak helyes használatára.

A kor és környezete merev pedagógiai szokásai azonban hamar elvették a kedvét a tanítástól. 1840-ben Párizsba költözött. 1848–1851 között felügyelőként dolgozott egy internátusban. Mellette folyamatosan képezte magát, ingyenes előadásokat hallgatott, könyvtárakba járt. 1849-ben jelent meg első könyve, egy iskolai szószedet (*Lexicologie des écoles primaires*), majd nyelvtani segédkönyveket (*Traité élémentaire d'analyse grammaticale*), tankönyveket és szótárakat írt. 1852-ben AUGUSTIN BOYER-val társulva megalapította a később világhírűvé vált Larousse Könyvkiadót. Az eredeti foglalkozását tekintve szintén tanár társával eleinte korszerű iskolai tankönyveket és tanári kézikönyveket jelentettek meg, amelyekben a hangsúlyt az önállóságra és a kreativitás fejlesztésére helyezték.

3. Az ifjú kiadót azonban nem elégítette ki a tankönyvkiadás. Ambíciói az anyagilag sokkal gyümölcsözőbbnek látszó szótárkiadás felé terelték. 1856-ban jelent meg a *Nouveau Dictionnaire de la langue française* [A Francia nyelv új szótára] című szótára, amelyet Larousse minden évben javított, bővített, és amelyet 1869-ben már igen sikeresen, megduplázva az eredeti 40 000 példányt, 80 000 példányban forgalmaztak (1869-től *Dictionnaire complet de la langue française* [A francia nyelv teljes szótára] címmel és a *Petit Larousse* – a továbbiakban: *PL* – előképeként és alapjaként). A szótár gazdasági sikerei lehetővé tették, hogy LAROUSSE és társa a párizsi művésznegyed Saint-André-des Arts utca 49. alatt ingatlant vásároljanak (PRUVOST 2005, 32), amelynek alsó szintjén működött a kiadó, az első szint kilencszobás lakásában lakott LAROUSSE és élettársa, SUZANNE CAUBEL, a második emeleti ötszobás lakást pedig BOYER foglalta el.

A kiadó bevételei ekkor már módot adtak PIERRE LAROUSSE főműve, a későbbi monumentális Larousse Enciklopédikus Nagyszótár (*GDU-XIX*) munkálatainak beindítására is 27 munkatárssal. Ennek első része 1863-ban jelent meg, majd 1866 és 1876

között kéthetente kiadott füzetekben publikálták. Az indulásról Larousse így írt egy 1863-ban testvéréhez intézett levelében (PRUVOST 2005, 36):

„Je mets en ce moment à exécution la plus vaste entreprise du siècle : mon Grand Dictionnaire universel. Il ne me laisse pas une heure et va commencer par m’absorber un capital de près de cinq cent mille francs. C’est te dire que pendant 4 ou 5 ans, ni parents ni amis ne vont entendre parler de moi directement. Je me dois tout entier à mon œuvre, dont toute la presse va retentir avant un mois...” [Mostanság kezdem a század legnagyobb vállalkozását, az Enciklopédikus Nagyszótáramat. Egyetlen szabad órámm sem lesz tőle, és közel ötszáz ezer frankomba fog kerülni. Így 4 vagy 5 évig sem a család, sem a barátok nem fognak felőlem közvetlenül hallani. Teljességgel művemnek szenteltem magam, amelytől egy hónapon belül hangos lesz a sajtó...]

LAROUSSE hatalmas lendülettel látott neki a munkának. A szócikkek írása mellett saját maga alakította ki a szótár tipográfiáját, nyomdai betűkészleteket vásárolt hozzá, és nem bízta másra annak eldöntését sem, hogy milyen papírra nyomtassák a művet.

Egy gondolat erejéig érdemes kitérni a szótár kiadásának anyagi hátterére is. A kiadó és személy szerint PIERRE LAROUSSE pénzügyi helyzete ugyan stabil volt, de mivel például az említett nyomdai tételek jelentős tőkebefektetést igényeltek rögtön a kezdetekkor, Larousse a biztos pénzügyi háttér érdekében előfizetéses rendszert alakított ki. Ennek keretében mintegy 300 000 frank gyűlt össze, amelyet óvatosságból értékpapírokba fektetett és nem is használt fel a szótár összes kötetének megjelenéséig. Ennek pillanatát (1876) azonban PIERRE LAROUSSE sajnos már nem érte meg, mert előbb 1871-ben másodszor is agyvérzést kapott, majd 1874-ben elhunyt. Az utolsó két kötetet unokaöccse fejezte be és adta ki.

20 695 oldalon megjelent 15 kötetével (+ két pótkötet 1878-ból és 1888-ból) a *GDU-XIX* mind tudományos értékét, mind a vállalkozás anyagi, logisztikai megszervezését és lebonyolítását, mind pedig társadalmi hatását¹⁵³ tekintve a kor kolosszális műve volt, amelynek megszerkesztésében 89 munkatárs működött közre.

A szótár egymást betűrendben követő nyelvi és enciklopédikus szócikkeinek jól átgondolt mikrostruktúrája minden esetben szigorúan ugyanazt a rendet követi:

I. Nyelvi adatok: a) általános alapinformációk (címszó, a címszó helyes kiejtése, beleértve a szótagolást is, a címszó eredetmagyarázata, igék esetében ragozási információk, a címszó különböző jelentései definíciókkal és forrás megadása nélküli példákkal) és b) speciális információk használati területenként, amelyeknek alkalmazásakor a szemantikai (pl. *fig.* ’átvitt jelentés’), a stilisztikai (pl. *fam.* ’bizalmas’) és a szakterületi (pl. *mathém.* ’matematika’) információk tipográfiaiailag nem különülnek el.

¹⁵³ Ennek egyik érdekes megnyilvánulása volt, hogy LAROUSSE antiklerikális nézetei miatt a szótárt az Egyház indexre tette.

II. Enciklopédikus adatok, ahol a nyelvi adatok között megadott szakterületi információk igen részletes, lexikonszerű tárgyalása következik, amelynek során azonban számos anekdotikus, megmosolyogtató vagy egyenesen tudománytalan magyarázatot is olvashatunk ebben a generációk által referenciaműként használt, amúgy lenyűgöző tudásanyagot felhalmozó szótárban. A 7. kötet *éléphant* 'elefánt' szócikkében több ilyen is előfordul (LAROUSSE [1863–1876] 1870, 331–336). A vadon élő hím elefántok befogásával kapcsolatban például a női nemre nézve azt a nem túl előnyös megállapítást teszi, hogy Afrikában a bennszülöttek olyan módszert alkalmaznak, amely bizonyítja, hogy az elefántok nem kevésbé vannak kiszolgáltatva a női álnokságnak, mint a férfiak általában: „les indigènes de l’Afrique emploient encore un moyen qui prouve que l’éléphant n’est pas plus à l’abri que nous autres hommes de la perfidie féminine” (LAROUSSE [1863–1876] 1870, 334). Ezekből a gyakran előítéletektől sem mentes furcsaságokból mutat be igen szórakoztató módon egy csokorra valót PIERRE ENCKELL 2005-ben *Comment asphyxier un éléphant ? – 365 questions essentielles pour la vie de tous les jours* címen megjelent könyvében.

4. A *GDU-XIX* hagyományát a XX. században több kiadvány is folytatja. Ezek közül a következőket kell kiemelni: a 7 + 1 kötetes *Nouveau Larousse illustré* (1897–1904), amelyet a kiadó a *GDU-XIX* könnyített, tudományosabb és objektívebb stílusban szerkesztett változataként jelentetett meg és amely nagy sikert aratott a közönség körében (JEAN-PAUL SARTRE például lelkes szavakkal emlékezett meg róla *Les Mots* [A szavak] című könyvében – SARTRE 1964, 43–44), a PAUL AUGÉ által szerkesztett és halála után megjelent 6 kötetes *Larousse du XXe siècle* (1927–1933), a 10 + 2 kötetes *Grand Larousse encyclopédique* (1960–1964), a CLAUDE DUBOIS vezetésével szerkesztett 10 kötetes *Grand Dictionnaire encyclopédique Larousse* (1982–1985).

E kiadványok mind magukon viselik a kiadóalapító szótárszerkesztő *GDU-XIX* kapcsán kialakított szerkesztési alapelveit: bőséges nómenklatúra, a nyelvi és az enciklopédikus anyagnak a makrostruktúrán belüli egybeszerkesztése, a tudományos szókincs alapos feldolgozása, ami a jelentéseket, definíciókat illetően gyakran sokkal mélyrehatóbb, mint az általános szókincsé. Az első világháborút követően ezekből a szakszókincszet érintő részekből kiindulva a kiadó szakszótár-sorozatát is beindította, amelynek első, a mezőgazdasági szókincszet feldolgozó kötetét (*Larousse agricole*, 1922) az évtizedek során több más is követte. A szócikkek kidolgozásában azonban a *GDU-XIX* személyes hangvételét objektívebb, személytelenebb, ugyanakkor gazdaságosabb, pontosabb, tudományosabb megfogalmazások veszik át. Feltűnő az is, hogy míg PIERRE LAROUSSE hatalmas mennyiségű irodalmi idézetet használt, a *Grand Dictionnaire encyclopédique Larousse*-ban ilyet egyáltalán nem találunk.

A francia szótárpiacot tehát a XX. század első felében a Larousse Kiadó monopolizálta és tematizálta elsősorban PIERRE LAROUSSE-nak a nyelvi és az enciklopédikus szótárt kombináló eredeti koncepciója által. A 6, 10, 15 kötetes, gigantikus enciklopédiáktól és enciklopédikus szótáraktól a nagyon jól eladható egykötetes kiadványokon át (*Petit Larousse*) az iskolai lexikográfiai munkák sokaságáig a kiadó teljesen kitöltötte a piacot. Amint azt alább látni fogjuk, mindez néhány fontos kivételtől

eltekinve (pl. a Littré-szótár vagy a *Dictionnaire de l'Académie* újabb kiadásai) egészen a második világháborút követő időszakig, a valódi, modern nyelvi szótárak megjelenéséig tartott.

5. A mai napig talán a legismertebb és gazdaságilag is legsikeresebb Larousse-szótár a *Petit Larousse illustré (PLI)*. Ismételten szögezzük le, hogy a szótár terminus itt nem is igazán helyénvaló, hisz nem tiszta nyelvi szótárról van szó, hanem egy olyan tipikusan francia lexikográfiai képződményről, amelynek az első része a hagyományos szótári konvencióknak megfelelően szerkesztett nyelvi adatokat, a második, az előzőtől egy speciális LAROUSSE-találmánnyal, az ún. „rózsaszín oldalakkal” [*pages roses*] elválasztott része pedig enciklopédikus jellegű, lexikonba illő szócikket tartalmaz. A Larousse kiadó munkatársa, YVES GARNIER (2005) nyomán a szótár fejlődéstörténetéből a következő főbb dátumok emelhetők ki.

1852–1905. Négy évvel a kiadó megalapítása után, 1856-ban PIERRE LAROUSSE megjelenteti *Nouveau Dictionnaire de la langue française* [A francia nyelv új szótára] című szótárát, amelyben már – akárcsak a későbbi *PLI*-ben – a nyelvi adatokat, a közszavakat tartalmazó első részt és a tulajdonneveket tárgyaló enciklopédikus második részt jellemzően az említett híres „rózsaszín oldalak” [*pages roses*] választják el. Ez a szótár tekinthető tehát a *PLI* őséinek.

1905. Abban az évben, amikor ALBERT EINSTEIN közzéteszi híres relativitáselméletét, SIGMUND FREUD kiadja *Három értekezés a szexualitásról* című könyvét, CLAUDE AUGÉ (MME LAROUSSE távoli rokona) főszerkesztésével július 29-én megjelenik a már 1906-os dátumot viselő¹⁵⁴ *Petit Larousse illustré (PLI)*, címlapján az EUGÈNE GRASSET által tervezett és fent idézett emblémával. A nagyon barátságos áron (5 FF) árult és jól reklámozott szótárból egy év alatt hat kiadás során 200.000 példányt adnak el.

1912. *Pequeño Larousse Ilustrado* címen megjelenik a *PLI* spanyol verziója is.

1923. *Nouveau Petit Larousse illustré (NPLI)* címen megjelenik a *PLI* 1924-es változata, amely már szövegen kívüli ábrákat is tartalmaz.

1934. A PAUL AUGÉ által készített 1935-ös változatban megtörténik a közszavak revíziója és a tulajdonnevek teljes átdolgozása. Az első világháború története is jól dokumentált szócikkekben jelenik meg ebben a részben.

1946. A *NPLI 1947* első része 12 000 új közszóval gazdagodik, a második részbe pedig több mint 600 szócikk kerül be a második világháborúval és Franciaország felszabadításával kapcsolatban.

1951. A kiadó fennállásának közelgő századik évfordulója kapcsán jelentősen felfrissül a *NPLI 1952* tulajdonnév része, valamint időrendi táblázatok és egy nyelvtani összefoglaló is bekerülnek a szótárba.

1959. A *NPLI 1960* több mint 3000 közszóval gazdagodik. A rajzok szerepét egyre inkább a fotók veszik át. Érdekessége még ennek a kiadásnak, hogy egy a sajtó által

¹⁵⁴ Franciaországban az évente frissített népszerű szótárak (*PLI*, *Petit Robert*) hagyományosan ma is az adott év szeptemberében, a tanév elején jelennek meg, de már a következő évi keltezéssel.

a lexikonrészben felfedezett és LÉON BLUM volt miniszterelnök nevét érintő sajnálatos tévedés miatt a kiadó kénytelen az összes kinyomtatott és eladott példányt bevonni és a szótárt újra nyomtatni.

1967. A *NPLI 1968* immár oldalankénti háromszlopos tördelésben jelenik meg, ami tartalmi bővítésre ad lehetőséget. További változás, hogy a megszokott formátum mellett a *PL* már nagyobb formátumban és csak színes illusztrációkkal is kapható, amelyek nem azonosak a sztenderd kiadás illusztrációival.

1972. A *PL 1973* ismét az eredeti *PLI* címmel jelenik meg.

1980. A *PLI 1981* alaposan felfrissül: megváltozik a szótár tipográfiája, 5000 új szócikk kerül be, és a rózsaszín oldalakon a latin kifejezések mellett immár francia közmondások is olvashatók.

1988. A *PLI 1989* újabb 6500 szócikkkel bővül, és ismét változik a mű tipográfiája is.

1991. A *PLI 1992* először jelenik meg mindkét formátumában kizárólag színes illusztrációkkal és azonos belső tartalommal (nem számítva azt, hogy a nagyobb formátumú kiadásban még egy földrajzi atlasz és a hozzá kapcsolódó névmutató is szerepel).

1992. A *PLI 1993* kapcsán a kiadó egy harmadik, a másik kettőnél olcsóbb, fűzött és a belső borítón megszokott színes országzászlók nélküli változatot is megjelentet.

1996. A *PLI 1956* egyik emlékezetes reklámja így szólt: „Souvent imité mais jamais égalé” [kb. Gyakran utánzott, de mindig felülmúlhatatlan]. Az 1996-ban nagyon jó áron piacra dobott és a hagyományos hármastagolás szerint (nyelvi adatok + „rózsaszín oldalak”¹⁵⁵ + enciklopédikus adatok) szerkesztett *Maxidico* című szótár esetében azonban a reklámszöveg a Larousse ellen fordult. Mivel e szótárt utánzás-sal, azaz plágiummal vádolták, a kiadó hosszas vita után, bírói döntésre kénytelen volt azt 1998-ban kivonni a piacról.

1997. A *PLI 1998*-as javított, bővített évfárata alaposan felfrissíti a frankofóniával kapcsolatos adatokat, új térképek jelennek meg benne, és a tematikus illusztrációs táblák is új formátumot kapnak.

1999. A *PLI 2000* több mint egymillió eladott példányával történelmi eladási rekordot dönt meg. Új arculatot kap a borító, és ettől az évtől kezdve a kötethez tematikus füzetek is kapcsolódnak.

2001. A *PLI 2002* egyetemes kronológiai táblázattal bővül (48 oldal), amelyet a továbbiakban évente frissítenek.

2002. A *PLI 2003* enciklopédikus részének tördelése új tipográfiai makett szerint történik, megújulnak a fényképek és a térképek is. Megjelenik a *PL* görög változata is *Papyraki* címmel, amelynek újdonsága az, hogy a szótári és az enciklopédikus adatok nem válnak szét, hanem a betűrendben követik egymást.

2004. Elkészül a *PLI* olasz változata is a Larousse olasz leányvállalata gondozásában (*Il Piccolo Rizzoli Larousse*). Megjelenik az ünnepi *PLI 2005* is, amelyben a szótári

¹⁵⁵ A rózsaszín oldalak helyett ebben a kiadásban kék oldalak [*pages bleues*] választják el a két részt.

rész tipográfiája is megújul. Az enciklopédikus rész számos fényképpel, illusztrációval bővül. Amint azt már említettük, a századik évforduló alkalmából CHRISTIAN LACROIX francia művész, divatdiktátor tervezi a könyv borítóját. A kötet „Il y a un siècle le Petit Larousse” [A Petit Larousse egy évszázaddal ezelőtt] címmel egy kis füzetmellékletet is kap, amely visszaemlékezést tartalmaz a *PLI* születésének körülményeire. A születésnapra tekintettel (1905. július 29.) a mű bemutatójára a megszokott szeptemberi dátum helyett júniusban kerül sor.

2005. A 100 új közzóval és 50 új tulajdonnévvel kibővített *PLI 2006* egy 32 oldalas frankofón és egy szintén 32 oldalas, fotókkal gazdagon illusztrált környezetvédelmi füzetmelléklettel (*La Terre, une planète vivante*) jelenik meg.

2006. A *PLI 2007* ismét 100 közzóval és 50 tulajdonnévvel bővül, füzetmelléklete pedig a szavak nyelvek közötti utazásának izgalmas világába vezet el bennünket.

2008. A *PLI 2009* közli azon módosított helyesírású szavak listáját, amely a Francia Akadémia ajánlása alapján készült.

2010. A *PLI 2011* nyolc új illusztrációs táblával (pl. a korallokról, a nagy hidakról, a labdarúgó világbajnokságokról), valamint neves grafikusok szavakról készült 40 játékos illusztrációjával bővül.

2012. A *PLI 2013* további 150 új közzóval, jelentéssel, 60 tulajdonnévvel, valamint 10 új szöveges és illusztrált táblával frissül.

2016. A PIERRE LAROUSSE 200. születésnapját ünneplő exkluzív kiadású *PLI 2017*, amelyről JEAN D’ORMESSON, a Francia Akadémia tagja azt mondta, hogy ez az egyetlen könyv, amelyet magával vinne egy lakatlan szigetre [„Le seul livre que j’emporterais sur une île déserte”], a következő újdonságokkal szolgál:

a) PIERRE LAROUSSE életéről, munkásságáról szóló ismertetés a közismert francia nyelvész BERNARD CERQUIGLINI tollából;

b) 150 új szó, kifejezés, jelentés (pl. *avoir un œuf à peler avec quelqu’un* [Belgium] ‘tisztáznivalója van vkinek vkivel’, *dézipper* ‘cipzárt lehúzó’ [Québec], *futsal* ‘teremfoci’, *loup solitaire* ‘magányos farkas’, *QR code* ‘QR-kód’, *seul en scène* [az angol *one-man show* helyett] ‘egyszemélyes produkció’) anélkül, hogy az előző kiadás egyetlen szavát is törölték volna a szótári részből;

c) 50 új szócikk az enciklopédikus részben az utóbbi évek meghatározó személyiségeiről (pl. HUBERT DE GIVENCHY divatdiktátor, SANDRINE KIBERLAIN színésznő, CRISTIANO RONALDO labdarúgó, MONTY PYTHON);

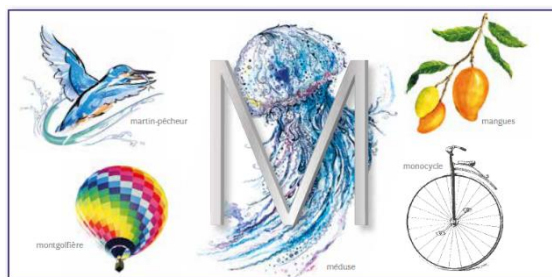
d) az ábécé betűinek új, színes grafikus megjelenítése, ami a diderot-i francia enciklopédia és a XIX. századi Larousse-enciklopédia stílusára emlékeztet (lásd 2. ábra);

e) új, elegáns borító.

A szótár megvásárlásával a használó egyúttal annak internetes változatához is hozzáférést kap, ami újabb lehetőségeket nyit meg előtte (hangdokumentumok, filmdokumentumok, térképek stb. tanulmányozása).

2. ábra

A Petit Larousse illustré 2017 (© Larousse)

6. A PIERRE LAROUSSE által a XIX. században megalkotott, majd utódai által továbbfejlesztett enciklopédikus szótártípus természetesen Magyarországon is ismert, sőt irigylet volt. ILLYÉS GYULA még 1943. április 1-én papírra vetett gondolata szerint „magyar mását oly régóta sürgetjük” (ILLYÉS 1943). ILLYÉS óhaja végül 1994-ben valósult meg, amikor magyar–francia együttműködésben és az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent a 3 kötetes *Magyar Larousse: enciklopédikus szótár*. A szótár előszava szerint a *Magyar Larousse* szerkesztése közben három tényezőt kellett figyelembe venni: egyrészt át kellett tenni magyarra a francia kiadó szócikkeit (ami olykor a fordításon túl, a hazai olvasó igényeit figyelembe vevő módosítást, kiegészítést is jelentett), másrészt be kellett dolgozni az Akadémiai Kiadó *Értelmező Szótárának* a mű arányaihoz igazított (és szükség esetén a megjelenés óta eltelt évek változásait figyelembe vevő, s ezért módosított) meghatározásait, harmadrészt pedig ki kellett dolgozni azokat a magyar tárgyú (földrajzi, történelmi, irodalmi stb.) enciklopédikus szócikkeket, amelyek e kiadás számára készültek, és amelyek egy magyar olvasónak készült műből nem hiányozhattak. A *Magyar Larousse* sem a szakma, sem a nagyközönség soraiban nem aratott osztatlan sikert. Hazai vonatkozásban említést érdemelnek még a következő speciális, de nem lexikográfiai típusú Larousse-kiadványok: *Larousse pantheon: emberek, akik megváltoztatták a világot* (Kossuth, Budapest, 2007); *Larousse állatenciklopédia piciknek* (Officina Junior, Budapest, 2007); *Larousse gyermekenciklopédia: a könyv, amire a gyerekek mindig is vágytak!* (Könyvpont, Budapest, 2013).

7. A második világháborút követő évtizedekben a francia lexikográfusok (PAUL ROBERT, ALAIN REY, JOSETTE REY-DEBOVE, HENRI COTTEZ, JEAN DUBOIS, CLAUDE DUBOIS) figyelve egyre inkább a modern, tisztán nyelvi szótárak megszerkesztésére irányult. Ennek első igen jelentős eredménye PAUL ROBERT 1964-ben megjelent *Dictionnaire alphabétique et analogique* című 6 kötetes nagyszótára volt, amelyet később és ma is *Grand Robert* (a továbbiakban: *GR*) címen forgalmazznak. Az internet korát jóval megelőzve, PAUL ROBERT e szótárában valójában feltalálta és sikeresen alkalmazta a szavak közötti összefüggések bemutatásával a mai számítógépes adatbázisokban alapvető hipertext funkciót. Három évvel később – és ötven évvel ezelőtt, 1967-ben

– *Petit Robert* (a továbbiakban: *PR*) címmel megjelent a francia nyelv azóta is legnépszerűbb egykötetes értelmező szótára, amelyről megjelenésekor a *Nouvel Observateur* újságírója így írt: „C’est prendre trop de risques que de vivre sans lui.” [Túlságosan kockázatos lenne nélküle élni.]

Ekkor – akárcsak ma – a Robert és a Larousse kiadó a modern egykötetes értelmező szótárak területén versenyhelyzetbe került, mivel a Larousse 1966-ban jelentette meg JEAN DUBOIS *Dictionnaire du français contemporain* [A mai francia nyelv szótára – a továbbiakban: *DFC*] című, 25 000 címszót tartalmazó és a modern nyelvészet (pl. disztribucionalizmus) kutatásainak eredményeit is felhasználó értelmező szótárát. A gondosan megszerkesztett mű kitüntetett figyelmet szentelt az ige mondataalkotási struktúráinak (vonzatok), valamint a szókincs szinkrón megközelítésének (pl. a *descendre* ige ’lemenni, leszállni; levinni’ és ’leszármazni’ jelentéseit a megszokottól eltérően és közös eredetük ellenére két külön szócikk mutatja be). Minden tudományos kvalitása és lexikográfiai újítása ellenére a *DFC* sajnos nem tudott tartósan a piacon maradni. Ennek egyik fő oka az volt, hogy – akárcsak a *Dictionnaire de l’Académie française* 1694-es első kiadásában – adott szócsalád prefixumos tagjai utalás nélkül az alapszónál kerültek kifejtésre (a *redescendre* ige tehát a *descendre* szócikkben), és ez a módszer sohasem nyerte el a francia nyelvközösség tetszését. Valószínűleg ugyanennél az oknál fogva nem lett sikeres, érdemtelenül, a *PR* konkurenciájának szánt, *Le Lexis. Dictionnaire érudit de la langue française* címet viselő, 76 000 címszót tartalmazó és szintén JEAN DUBOIS által szerkesztett Larousse értelmező szótár sem.

A nagy nyelvi szótárak között nem járt sokkal jobban a *GR* vetélytársának tervezett, JEAN DUBOIS és a nanterre-i egyetemen oktató kollégái által szerkesztett, 6 kötetes *Grand Larousse de la langue française* (1971–1978) sem.

8. Pierre Larousse munkásságát össze szokták hasonlítani a nálánál tizenhat évvel idősebb lexikográfus pályatársa, ÉMILE LITTRÉ (1801–1881) életművével, amelynek kiemelkedő momentuma volt az Hachette kiadónál megjelenő *Dictionnaire de la langue française* (1863–1872) című értelmező szótár. Bár mindketten egyszerű családból származva jutottak magasra a társadalmi ranglétrán és alkottak maradandót a francia szótáriradalomban, materialistaként mindketten elég távolságtartóak voltak az egyházzal szemben (LITTRÉ csak halálos ágyán, negyed órával a halála előtt keresztelték meg családja kívánságára), jellemük, életútjuk meglehetősen különbözött. LAROUSSE nem csupán hatalmas munkabírású szótárszerkesztőként, hanem könyvkiadóként és könyvkereskedőként is sikeres lett. A vállalkozástól teljesen idegen LITTRÉ ellenben hű barátjára, a könyvkiadó LOUIS HACHETTE-re bízta szótárának sorsát, és akadémikusként, ismert szenátorként ért el tudományos és politikai sikereket. De abban a tekintetben is különböztek, ahogyan az utókor megítélte őket. Noha mindkettőjük életét szinte teljes mértékben kitöltötte monumentális lexikográfiai munkásságuk, és mindkettőjük neve a megbízható szótár szinonimájaként köznevesült a franciában, ez másképp történt PIERRE LAROUSSE és ÉMILE LITTRÉ esetében. LAROUSSE mindezt nem utolsósorban egy pénzügyileg, kereskedelmileg sikeres

és híres kiadóvállalat által érte el, LITTRÉ pedig sokkal inkább intellektuális és erkölcsi kvalitásainak köszönhetően. Az azonban közös volt a két kiváló lexikográfusban, hogy – amint a későbbi pályatárs ALAIN REY megállapítja (REY 2011, 609) – az utókor kollektív emlékezete mindkettőjüket kissé elfeledte. Ezért is fontos tehát, hogy születésének kétszázadik évfordulóján a magyar lexikográfusok is megemlékezzenek PIERRE LAROUSSE-ról, az emberről, a szótárszerzőről és a szótárkiadóról, és talán ne csak megemlékezzenek róla, hanem újra fel is fedezzék.

Bibliográfia

- ENCKELL, PIERRE 2005. *Comment asphyxier un éléphant ? – 365 questions essentielles pour la vie de tous les jours*. Tallandier, Paris.
- GARNIER, YVES 2005. Le Petit Larousse : jalons historiques. In CORMIER, MONIQUE C. – FRANCCÉUR, ALINE (éds.) 2005. *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Les Presses de l'Université Montréal, Montréal. 83–89.
- https://www.google.hu/?gfe_rd=cr&ei=NGQ4U6XkOuvb8gettYCIAQ#q=petit+larousse+2017+dossier+de+presse (Letöltés: 2016. 10. 23.).
- ILLYÉS GYULA 1943. *Naplójegyzetek 1929–1945*. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/ILLYES/illyes02217_kv.html (Letöltés: 2016. 10. 24.).
- LAROUSSE, PIERRE [1863–1876] 1870. *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. Administration du Grand Dictionnaire universel, Paris.
- Magyar Larousse: enciklopédikus szótár 1991–1994*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PRUVOST, JEAN 2005. Pierre Larousse, genèse et épanouissement d'un lexicographe et éditeur hors du commun. In CORMIER, MONIQUE C. – FRANCCÉUR, ALINE (éds.) 2005. *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Les Presses de l'Université Montréal, Montréal. 13–40.
- SARTRE, JEAN-PAUL 1964. *Les Mots*. Édition Gallimard, Paris, (Collection Folio).
- REY, ALAIN 2011. *Dictionnaire amoureux des Dictionnaires*. Plon, Paris. 595–616; 765–768.

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2017. „Egy szótár, ami nélkül túl kockázatos lenne élni”: 50 éves a *Petit Robert*, a modern egykötetes francia értelmező szótár. *Magyar Nyelvőr*, 141:1 (2017), 9–19.

„EGY SZÓTÁR, AMI NÉLKÜL TÚL KOCKÁZATOS LENNE ÉLNI”: 50 ÉVES A *PETIT ROBERT*, A MODERN EGYKÖTETES FRANCIA ÉRTELMEZŐ SZÓTÁR

1. Előzmények. A híres francia lexikográfus, PIERRE LAROUSSE 1863 és 1876 között *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* [A XIX. század enciklopédikus nagyszótára] címen, 20 695 oldalon, 15 kötetben (+ két pótkötet 1878-ból és 1888-ból) megjelent, és a nyelvi, valamint az enciklopédikus szótárt kombináló műve mind tudományos értékét, mind a vállalkozás anyagi, logisztikai megszervezését és lebonyolítását, mind pedig társadalmi hatását¹⁵⁶ tekintve a kor kolosszális műve volt (minderről részletesebben lásd: BÁRDOSI 2017). A francia szótárpiacot innentől kezdve, de különösen a XX. század első felében a Larousse Kiadó monopolizálta és tematizálta. A 6, 10, 15 kötetes, gigantikus enciklopédiáktól és enciklopédikus szótáraktól a nagyon jól eladható egykötetes kiadványokon át (pl. a *Petit Larousse Illustré* [Kis képes Larousse]) az iskolai lexikográfiai munkák sokaságáig a kiadó teljesen kitöltötte a piacot. Néhány fontos kivételtől eltekintve (pl. a Littré-szótár vagy a *Dictionnaire de l'Académie* újabb kiadásai) ez a helyzet egészen a második világháborút követő időszakig, a valódi, modern nyelvi szótárak megjelenéséig tartott.

A második világháborút követő évtizedekben a francia lexikográfusok (PAUL ROBERT, ALAIN REY, JOSETTE REY-DEBOVE, HENRI COTTEZ, CLAUDE DUBOIS, JEAN DUBOIS) figyelme egyre inkább a modern, tisztán nyelvi szótárak megszerkesztésére irányult. Ennek első igen jelentős eredménye PAUL ROBERT 1964-ben megjelent *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* [A francia nyelv alfabetikus és analogikus szótára] című 6 kötetes nagyszótára volt, amelyet később és ma is *Grand Robert* (a továbbiakban: *GR*) címen forgalmaznak. Az internet korát jóval megelőzve, PAUL ROBERT e szótárában valójában feltalálta és sikeresen alkalmazta a szavak közötti összefüggések bemutatásával a mai számítógépes adatbázisokban alapvető hipertext funkciót. Három évvel később – és ötven évvel ezelőtt, 1967-ben – *Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* [Petit Robert. A francia nyelv alfabetikus és analogikus szótára] (a továbbiakban: *PR*) címmel megjelent a francia nyelv azóta is legnépszerűbb egykötetes értelmező szótára, amelyet megjelenésekor a *Nouvel Observateur* újságírója kis túlzással a címben leírt

¹⁵⁶ Ennek egyik érdekes megnyilvánulása volt, hogy LAROUSSE antiklerikális nézetei miatt a szótárt a katolikus egyház indexre tette.

mondattal jellemzett: „C'est prendre trop de risques que de vivre sans lui.” [Túl kockázatos lenne nélküle élni.]

Ekkor – akárcsak ma – a Robert és a Larousse Kiadó a modern egykötetes értelmező szótárak területén versenyhelyzetbe került, mivel a Larousse 1966-ban jelentette meg JEAN DUBOIS főszerkesztésében a *Dictionnaire du français contemporain* [A mai francia nyelv szótára – a továbbiakban: DFC] című, 25 000 címszót tartalmazó és a modern nyelvészet (pl. disztribucionalizmus) kutatásainak eredményeit is felhasználó értelmező szótárát. Minden tudományos kvalitása és lexikográfiai újítása ellenére (lásd még alább az 5. pontban) a DFC sajnos nem tudott tartósan a piacon maradni. Ennek egyik fő oka az volt, hogy – akárcsak a *Dictionnaire de l'Académie française* [A Francia Akadémia szótára] 1694-es első kiadásában – adott szócsalád prefixummal vagy suffixummal képzett tagjai utalás nélkül az alapszónál kerültek kifejtésre (a *redescendre* ige tehát a *descendre* szócikkben), és ez a módszer sohasem nyerte el a francia nyelvközösség tetszését. Valószínűleg ugyanennél az oknál fogva, noha érdemtelenül, nem lett sikeres a PR versenytársának szánt *Larousse de la langue française. Lexis*. [Lexis. A francia nyelv szótára]¹⁵⁷ címet viselő, 1979-ben megjelent és 76 000 címszót tartalmazó, szintén JEAN DUBOIS által szerkesztett egykötetes Larousse értelmező szótár sem. A nagy nyelvi szótárak között hasonló sorsra jutott a GR vetélytársának tervezett, LOUIS GUILBERT, ROBERT LAGANE, valamint GEORGES NIOBEY által szerkesztett, 7 kötetes *Grand Larousse de la langue française* [A francia nyelv Larousse nagyszótára] (1971–1978) is.

2. PAUL ROBERT, az ügyvéd-közgazdászból lett lexikográfus. Mielőtt a versenyből győztesen kikerülő PR részletesebb bemutatására rátérnénk, néhány gondolat erejéig emlékezzünk meg a szótár névadójáról is. Ennek során több forrásból is meríthetünk. A róla írt tanulmányokon túl (PRUVOST 2003, 14–87, REY 2011, 842–855) elsősorban természetesen az önéletrajzi írásai említendők:

a) az 1966-ban *Aventures et mésaventures d'un dictionnaire* [Egy szótár kalandjai és viszontagságai] címmel megjelent 149 oldalas, kézzel írott önéletrajzi könyve, amelyben Paul Robert gyermekkorától kezdve meséli el életét egészen a *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* című értelmező nagyszótár 1964-es megjelenéséig;

b) az 1974-ben megjelent *Dictionnaire universel des noms propres* [A tulajdonnevek egyetemes szótára] (*Robert 2*) című műve, amelyben a szerző – miként egykor PIERRE LAROUSSE a *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* című szótárában – saját magáról is szerkesztett egy rövid szócikket,¹⁵⁸

¹⁵⁷ A szótárt ma a *Le Lexis. Le dictionnaire érudit de la langue française* [Lexis. A francia nyelv tudós szótára] címen forgalmazza a kiadó.

¹⁵⁸ Említsük meg azt is, hogy a *Petit Larousse illustré* 1981 óta szentel szócikket PAUL ROBERT-nek, a *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse* [Larousse nagy enciklopedikus szótára] pedig 1985-ös kiadásában elemzi hosszabban PAUL ROBERT lexikográfiai munkásságának két legjelentősebb tételét, a *Grand Robert* és a *Petit Robert* szótárakat.

c) az *Au fil des ans et des mots* [Az évek és a szavak sodrásában] címmel megjelent kétkötetes, szintén önéletrajzi könyve (1979 és 1980), amelyben sokkal részletesebben és ALAIN REY szerint némi nárcizmussal fűszerezve (REY 2011, 848) számol be saját és felmenői életéről, továbbá lexikográfiai fõműve szerkesztésének módszertani, technikai mûhelyitkairól.

PAUL ROBERT 1910. október 19-én született az algériai Orléansville (ma: Chlef) városában. Algírban folytatott jogi tanulmányai befejezése után ügyvédi diplomát kapott. 1933-ban megházasodott, fia született, majd Párizsban közgazdasági doktori fokozatot szerzett *Les Agrumes dans le monde* [A citrusfélék a világban] címû disszertációjával. Ennek írása közben gyakran okozott neki nehézséget az angol és spanyol mezõgazdasági szakterminológia fordítása. Már ekkor hiányolta egy olyan új típusú értelmezõ szótár meglétét, amelyik az analógia segítségével képes csoportosítani az azonos fogalmi körbe tartozó szavakat („nouveau dictionnaire qui, par analogie, permettrait de regrouper les mots selon les notions et les idées”). A második világháború alatt a hadseregben rejtjelezõként ismerkedett meg mélyebben a francia nyelv finomságaival. E tapasztalatait a háború után a fent említett új típusú szótárának szerkesztése során kamatoztatta. A nyelv analogikus összefüggésein alapuló szótártervezetét bemutatta a korszak kiemelkedõ személyiségeinek (DE GAULLE, ANDRÉ MALRAUX, GEORGES POMPIDOU), akik munkájának folytatására biztatták. A siker érdekében 1951-ben részvényesek és elõfizetõk tõkáját bevonva megalapította saját kiadóvállalatát (Société du Nouveau Littré), amely 1953 és 1964 között 6 + 1 kötetben adta ki a *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* címû analogikus értelmezõ nagyszótárt.¹⁵⁹ A szótár szerkesztési munkálatait eleinte (szinte a teljes „A” betût) PAUL ROBERT egy személyben végezte. A megnövekedett kiadóvezetõi munka mellett azonban hamarosan kénytelen volt új munkatársakat felvenni. Így kerültek a szerkesztõségbe a francia lexikográfia olyan máig meghatározó egyéniségei, mint ALAIN REY (1928–)¹⁶⁰ és felesége, JOSETTE REY-DEBOVE (1929–2005), valamint HENRI COTTEZ (1913–1999), akik a nagyszótár végsõ arculatának kialakításában az „F” betûtõl már döntõ szerepet játszottak. A szótár hosszú címe is ALAIN REY javaslatára, de persze PAUL ROBERT egyetértésével változott a mindennapos használatban általánossá vált, szép szakmai és anyagi sikert hozó *Grand Robert* címre.

Ekkor már, de különösen 1964 után, PAUL ROBERT figyelmét egyre inkább lexikográfiai sikereinek társadalmi kiaknázása kötötte le. Ennek fontos állomása volt, amikor JULES ROMAÏNS írótól, a Francia Akadémia tagjától átvehette a Francia Becsületrend kitüntetését. Hiúságát legyezgetendõ a „halhatatlanok” sorában is szívesen

¹⁵⁹ A Francia Akadémia már 1950-ben, a szótár elsõ füzetének megjelenésekor meglátta abban a születõben lévõ lexikográfiai remekmûvet, és azt a 2000 frank pénzjutalommal is járó Prix Saintour kitüntetésben részesítette. Ezzel az 1889-ben alapított és évente kiosztott irodalmi–filozófiai díjjal olyan munkákat ismernek el, amelyeknek tárgya a francia nyelv és irodalom kutatása és bemutatása.

¹⁶⁰ ALAIN REY 2020. október 28-án hunyt el.

látta volna magát, a Francia Akadémia azonban nem választotta tagjai közé. Mindezek után nem meglepő, hogy máig legsikeresebb, 1967-ben megjelent *Petit Robert* szótárának csak jogilag és a jogdíjak tekintetében szerzője és hasznélvezője, annak szerkesztése során sem a koncepció kidolgozásában, sem a szócikkek megírásában vagy azok lektorálásában nem vett részt személyesen. E munkálatokat teljes egészében a kiadó ALAIN REY által vezetett csapata végezte el.

Életének utolsó szakaszában PAUL ROBERT tevékenysége két területre koncentrált: a) egy modern francia–angol kétnyelvű szótár létrehozása a híres skót Collins Kiadóval való együttműködésben (ennek eredménye lett a *Le Grand Robert & Collins* szótár) és b) emlékiratainak megírása. Amikor gyógyíthatatlan beteg lett, a prominens „barátok” – az író PIERRE DANINOS kivételével – eltűntek mellőle. Egy Cannes-hoz közeli provence-i villában hunyta le örökre a szemét 1980. augusztus 11-én. Neve – akárcsak ANTOINE FURETIÈRE, ÉMILE LITTRÉ vagy PIERRE LAROUSSE neve – a francia nyelvben mára a *dictionnaire* 'szótár' szó egyik szinonimája lett.

3. A *Petit Robert* első kiadásának fő jellemzői. A *PR* főbb általános jellemzőit az első kiadás ALAIN REY által írt bevezetője (*Présentation du dictionnaire*, IX. oldal) szellemében, és a szótárról született további ismertetőik alapján (ARVEILER 1968, BOULANGER – FRANCŒUR – CORMIER 2003) az alábbiakban lehet röviden összefoglalni:

A) Eredetiség. A *PR* nem a 6 kötetes *GR* rövidített változata, derivátuma, hanem önálló alkotás (vö. még BOURGUIGNON 1967, 235, WAGNER 1968, 96), a *GR*-ben megvalósított eredeti és zseniális lexikográfiai koncepció sikeres továbbgondolása és megvalósítása PAUL ROBERT és szerkesztőtársai (ALAIN REY, JOSETTE REY-DEBOVE, HENRI COTTEZ) által.

B) Széles körű célközönség. A szótár egyaránt szól a nyelvük iránt érdeklődő, azt mélyebben megismerni kívánó francia anyanyelvűeknek és a franciát idegen nyelvként elsajátítani szándékozó külföldieknek.

C) Nyelvi szótár. A *PR* szakít a Franciaországban PIERRE LAROUSSE által bevezetett nyelvi és enciklopédikus szótár kombinációjának hagyományával. Kizárólagosan nyelvi szótárként csak a mintegy 15 000 tudományos és technikai szakszóval is kibővített általános nyelvi anyag leírását tűzi ki célul. Nem feledkezik meg a lexikai elemek fontosabb történeti vonatkozásairól (rövid etimológiák, első előfordulási adatok), de alapvetően szinkrón megközelítésű. Finom szemantikai módszerekkel elemzi a szavak és kifejezések jelentéseit, jelentésárnyalatait, és a lehető legrészletesebben mutatja be az azok közötti komplex analogikus összefüggéseket, szinonimikus és antonimikus jelentésmezőket.

4. A *PR* korabeli megítélése. Amint arra tanulmányában DANIELLE CANDEL is rámutatott (CANDEL 2003, 110–132), a *PR* megjelenése jelentős visszhangot váltott ki a korabeli sajtóban és szakfolyóiratokban. Az alábbiakban ezek összegzése következik. Azok a francia dokumentumok azonban, amelyekre CANDEL hivatkozik, sem a magyarországi könyvtárakban, sem pedig az interneten nem lelhetők föl, így ellenőrzésük sem volt lehetséges. Ezért ezek esetében a következő eljárást alkalmaztuk.

A recenzensek megállapításaira a francia források általunk zárójelben megadott rövidítéseivel és CANDEL tanulmányának oldalszámával utalunk, akár kivonatolt, nem szövegszerű összefoglalásról, akár szöveghű idézetről van szó. Például arra a MICHEL COURNOT „Le mini-Bob” című ismertetőjéből származó idézetre, amelyik a *Le Nouvel Observateur* 1967. április 5-i számának 36–37. oldalán olvasható az (LNO-114) formában történik utalás. (A források a rövidítésekkel együtt a hivatkozott irodalom után olvashatók). Az ismertetések egyes megállapításai, példái kapcsán kézenfekvő volt az 1967-es kiadás összevetése a legfrissebb, 2016-os változattal. Ilyenkor minden esetben a PR 2016 online kiadását (© 2016 Dictionnaires Le Robert – *Le Petit Robert de la langue française*) használtuk.

A) Általános értékelések. Megállapítható, hogy az értékelések általában nagyon pozitívak. A következő általános minősítések fordulnak elő: „jól áttekinthető” (LC1-115), „kimeríthetetlen gazdagságú” (DLF-114), „minden szempontból dicséretes” (C-115) „eseményszámba megy” (LF2-114), „nagy szolgálatot tesz a francia nyelvnek” (LA-114), „azonnal beszerzendő, mert túl kockázatos lenne nélküle élni” (LNO-114)¹⁶¹, „habozás nélkül ajánlhatom a *Petit Robert*-t annak, akinek csak egyetlen szótár beszerzésére van lehetősége” (EF-114)¹⁶².

B) Konkrét értékelések. A konkrét értékelések az alábbi szempontokból emelik ki a szótár jelentőségét:

a) A szókincs aktualitása és a definíciók kiváló minősége. Az LNO csodálatos forradalomként, felszabadulásként éli meg, hogy egy francia szótár végre nincs hatvan- vagy százéves késésben az igazi, élő francia nyelvhez képest¹⁶³. A recenzens azt is aláhúzza, hogy kortársai közül a „mini-Bob” (*Petit Robert*) az egyetlen olyan szótár, amelyik a szavak igazi definíciójával szolgál¹⁶⁴.

b) A némenklatúra gazdagsága. Az ismertetések (LM1-116, LLB-116, DLF-116) e vonatkozásban kiemelik, hogy a PR 1967 jelentős számban tartalmaz köznyelvi és szaknyelvi neologizmusokat is. A PR 2016 elektronikus kiadása lekérdezésének eredményeképpen megkaphatjuk például annak a 86 szónak a listáját, amelyek hivatalosan 1967-ben kerültek be a szótárba. Íme ezek közül néhány érdekesebb példa: *élitisme* 'elitizmus', *hippie* 'hippi', *incontournable* 'megkerülhetetlen', *jet-set* 'felső tízezer', *lève-tôt* 'korán kelő', *manucure* 'manikűr', *poster* 'poszter', *psychédélique* 'pszichedelikus, hallucinogén drog által előidézett', *quark* 'kvark', *starisation* 'sztárolás', *stariser* 'sztárol', *sucrette* 'szintetikus édesítőszer', *suspicieux* 'gyanús' stb.

¹⁶¹ „...il y a intérêt à l’avoir tout de suite. C’est prendre trop de risque que de vivre sans lui.” (LNO-114).

¹⁶² „Et à celui qui ne peut en choisir qu’un seul, je conseille sans hésiter le *Petit Robert*.” (EF-114).

¹⁶³ „Pour la première fois, un dictionnaire de langue française n’a pas soixante ou cent ans de retard sur la vraie langue française vivante. C’est prodigieux. C’est une révolution. C’est une libération.” (LNO-115).

¹⁶⁴ „Le mini-Bob est le seul dictionnaire, le seul, il n’y en a pas d’autre, qui donne la définition vraie des mots en 1967.” (LNO-116).

A kiadónál *Les années du Petit Robert de acide à ZEZ. 40 années de langue française* címen 1999-ben megjelent kiadvány (új kiadás: 2006) évtizedenkénti bontásban mutatja be a francia nyelv változását a PR-be felvett neologizmusok tükrében. Az 1. táblázat az elmúlt öt évtized egyes éveiből olyan szavakat hoz példaképpen, amelyeknek egyikéről-másikáról joggal hihetnénk, hogy már régóta szerves részét képezik a francia nyelv szókincsének, holott a PR-ben csak a megjelölt évben jelentek meg a legfrissebb, 2016-os online kiadás szerint.

1. táblázat

Új szavak a PR-ben az elmúlt öt évtized éveiből

(© 2016 Dictionnaires Le Robert - *Le Petit Robert de la langue française*)

1960	<i>agrochimie</i>	agrokémia
1961	<i>concepteur</i>	tervező, ötletgazda
1962	<i>assistanat</i>	1. tanársegédi állás 2. segély
1963	<i>dangerosité</i>	veszélyesség
1964	<i>aérogisseur</i>	légpárnás jármű
1965	<i>antigang</i>	szervezett bűnözés elleni
1966	<i>biodégradable</i>	biológiai úton lebomló; környezetbarát
1967	<i>psychédélique</i>	pszichedelikus; hallucinogén drog által előidézett
1968	<i>écologiste</i>	1. ökológus 2. környezetvédő
1969	<i>informatisation</i>	informatizálás
1970	<i>essuie-tout</i>	háztartási papírtörölő
1971	<i>agroalimentaire</i>	élelmiszeripar(i)
1972	<i>biorythme</i>	bióritmus
1973	<i>carpaccio</i>	karpaccsó
1974	<i>croisiériste</i>	tengeri körutazáson részt vevő
1975	<i>fractal</i>	fraktál; törtdimenziós alakzat
1976	<i>bureautique</i>	irodatechnika
1977	<i>multiculturel</i>	multikulturális
1978	<i>joggeur</i>	kocogó
1979	<i>homophobie</i>	homofóbia
1980	<i>heptathlon</i>	hétpróba
1981	<i>aérobic</i>	aerobik
1982	<i>bioéthique</i>	bioetika
1983	<i>cogniticien</i>	mesterséges intelligenciával foglalkozó szakember
1984	<i>eurodéputé</i>	európai parlamenti képviselő
1985	<i>antisida</i>	AIDS-elleni/ellenes
1986	<i>urgentiste</i>	sürgősségi szakorvos
1987	<i>faxer</i>	faxol
1988	<i>négationniste</i>	holokauszttagadó
1989	<i>lambada</i>	lambada
1990	<i>génothèque</i>	génbank
1991	<i>refondation</i>	újjraalapítás; új alapokra helyezés (politikában)
1992	<i>euroseptique</i>	euroszkeptikus
1993	<i>hypertextuel</i>	hipertextes, kereszthivatkozásos

1994	<i>traçabilité</i>	nyomonkövethetőség
1995	<i>cyberespace</i>	internetes/virtuális világ; internetvilág
1996	<i>émoticone</i>	hangulatjel, emotikon
1997	<i>djihadiste</i>	dzsihádista
1998	<i>profilage</i>	1. profilozás 2. profilkészítés [bűnöző jellemé]
1999	<i>malbouffe</i>	egészségre káros ételek/étkezés
2000	<i>altermondialiste</i>	globalizációellenes
2001	<i>cancéropôle</i>	onkológiai kutató-, oktató, gyógyítóközpont
2002	<i>IST</i>	nemi (úton terjedő) betegség
2003	<i>métrosexuel</i>	metroszexuális
2004	<i>texter</i>	SMS-t ír/küld
2005	<i>box</i>	set-top boks (egység)
2006	<i>syllogomanie</i>	tárgyak beteges gyűjtése/felhalmozása
2007	<i>locavore</i>	helyi készítésű élelmiszereket fogyasztó
2008	<i>vapoter</i>	elektromos cigarettát szív
2009	<i>hashtag</i>	#, kettőskereszt
2010	<i>cougar</i>	nálánál fiatalabb férfiakat elcsábító középkorú nő
2011	<i>geeker</i>	számítógépezik
2012	<i>nomophobe</i>	mobiltelefon-függő
2013	<i>selfie</i>	szelfi
2014	<i>ubériser</i>	gazdasági területet az új technológiák segítségével destabilizálva átalakít
2015	<i>ubérisation</i>	gazdasági terület destabilizációs átalakítása az új technológiák segítségével

A neologizmusok tematikáját illetően a következő általános tendenciák figyelhetők meg: az 1960-as évekre az angol–amerikai kultúrával, életformával kapcsolatos szavak (*hippie, discothèque, supermarché, franglais*), az 1970-es évekre a sportos, laza életmód szavai (*baba cool, jogging, routard, positif*) valamint a *mini-* prefixum és az *-erie* szuffixum gyakori használata, az 1980-as évekre az informatikai terminusok (*gigaoctet, logiciel, tutoriel, téléchargement, cliquer*), valamint egy új, félelmetes betegséggel kapcsolatos szavak (*sida 'AIDS', antisida, sidatique, sidéen, sidologue, séro-positif*) térnyerése, az 1990-es évekre az internet (*arobase, e-mail, internaute, surfer, webcam*), a technozene, az európai unió és a környezetvédelem (*techno, piercing, slam, euro, eurosceptique, politiquement correct, écocitoyen, écotaxe, écotourisme, OGM*) megjelenésével és terjedésével összefüggő szavak, a 2000–2010-es évekre pedig az új technológiákkal, az új politikai, társadalmi, gazdasági jelenségekkel kapcsolatos szavak (*Blu-ray, hashtag, cancéropôle, IST, autoentreprise, écoconduite, formation en ligne, métrosexuel, locavore, ubérisation*) jellemzők.

c) A szócikkfejben megadott információk hasznossága. A címszó API jelekkel átírt helyes kiejtése, valamint rövidítésekkel megadott szófaji minősítése (igék esetében kiegészítve a ragozási típus feltüntetésével) a francia lexikográfiai hagyományoknak megfelelően minden esetben megtalálható. A digitális lexikográfia vívmányaként a PR későbbi CD, DVD, majd online változataiban a szavak helyes kiejtése

meg is hallgatható a szócikk jobb felső sarkában található hangszóró szimbólumra történő kattintáskor.

d) A diakrón adatok gazdagsága. A kommentárok egyöntetűen üdvözlrik, hogy a szótár minden címszó esetében adatomlja a szó első megjelenését a francia nyelvben¹⁶⁵, majd – többnyire az FEW nyomán – röviden jelzi eredetét is. A *coche* ’kocsi’ szóról például ezt olvashatjuk:

coche [kɔʃ]. *n. m.* (1545 ; hongr. *kocsi*, de *Kocs*, n. d’un relais entre Vienne et Pest, par l’all. *Kutsche* ou le vénitien *cochio*).

Az etimológiai információkat később, a PR elektronikus változataiban esetenként a címszóhoz kapcsolódó további történeti megjegyzések egészíthetik ki. Ilyen lehet például az alakváltozatok fejlődéséről vagy a szócsaládról szóló részletes információk. A *barbe* ’szakáll’ szóval kapcsolatban az alábbi adatok kibontására nyílik lehetőség a „notice étymologique” nevű fül alatt.

BARBE

Ce mot vient du latin *barba* « barbe de l’homme (et des animaux) » (cf. roumain *barbă*, *barba* dans les autres langues romanes, anglais *beard*, allemand *Bart*, russe *boroda*).

■ La famille latine a donné *barbu*, *barbeau* (« poisson »), *imberbe* et *joubarbe*. De l’ancien français *barbel* « pointe » nous tenons *barbelé* et *barbelure* et de l’ancien verbe *se rebarber* « se dresser barbe contre barbe », *rébarbatif*. *Barbiche*, *barbier*, *barber*, *barbifier*, *ébarber*, *barbille*, *barbule* sont formés en français, comme *barbet* et *barbichon* (« petit barbet ») qui a donné *bichon* par troncation. Parmi les porteurs de barbe, le français connaît *barbouze* (cet agent se dissimulant sous une fausse barbe) et *barbon* (de l’italien). – *La Barbade*, petite île des Antilles, a été baptisée par les Espagnols *Barbados* « les barbues » pour évoquer plaisamment les figuiers qui portaient des "barbes" de racines aériennes. ♦ Le rapport de *barboter*, *barbouiller* avec *barbe* est incertain.

■ L’anglais a emprunté *rebarbative* ; l’allemand, *Barbier* « barbier, coiffeur » ; l’italien, *barbablu* « mari violent » (de *Barbe-Bleue*).

⇒ Mots de cette famille : 1. **barbe**, 1. **barbeau**, **barbelé**, **barbelure**, **barber**, **barbet**, **barbiche**, **barbier**, **barbifier**, **barbille**, **barbon**, **barboter**, **barbouiller**, **barbouze**, **barbu**, **barbule**, **bichon**, **ébarber**, **imberbe**, **joubarbe**, **rébarbatif**. (© 2016 Dictionnaires Le Robert - Le Petit Robert de la langue française)

e) A lexikai minősítések árnyaltsága. Pozitív visszhangra talált általában a lexikai minősítések árnyaltsága is. Közismert tény, hogy a XVII. században Franciaországban VAUGELAS által meghonosított *bon usage* ’helyes nyelvhasználat’ mindig is a francia szótárak és nyelvtanok egyik fontos vezérelve volt. E tekintetben fontos

¹⁶⁵ Az LNO külön kiemeli, hogy a PR az első olyan értelmező kéziszótár, amelyik datálja a szavakat: „...le mini-Bob est le premier dictionnaire courant qui donne la date des mots.” (LNO-117).

megemlíteni az LLB recenzense azon helyes megjegyzését, amely szerint a *PR* is elfogadja ugyan ezt az alapelvet, ugyanakkor azonban mértéktartó távolságot tart a merev purizmustól, amely „gúzsba köti a nyelvet” (LLB-117)¹⁶⁶. A puristák által száműzött és a *partir pour* ’vhova megy’ szerkezet helyett a köznyelv által gyakran használt *partir à* prepozíciós alakról például csak annyit jegyez meg, hogy azt „egyes puristák kritizálják”. Az általános dicsérek mellett csak az LNO és DLF sajnálja a nagyon régi, de vulgáris *con* ’vagina → f..., kretén’ (XIII. század) és a belőle képzett *connerie* ’f...ság, baromság, hülyeség’ (XIX. század) szavak hiányát a szótárban (LNO-119, DLF-119). A *PR* későbbi kiadásai ezeket a szavakat természetesen már felvették a szótárba.

f) A szócikkek jelentésszerkezetének átláthatósága. A jelentések a szócikkekben általában időrendi sorrendben követik egymást. A nagyjából azonos időben keletkezett jelentéseket logikai sorrendben adja meg a szótár.

g) A jelentéseket magyarázó idézetek száma és aktualizálása. A *PR* 1967 több százezer írói idézetet tartalmaz. A szótár jelentős újítása ezen a területen az volt, hogy a klasszikus francia íróktól (CORNEILLE, RACINE, HUGO stb.) vett idézetek mellett jelentősen megnövelte a XX. századi írók (APOLLINAIRE, PROUST, JARRY, ARAGON, ÉLUARD, SARTRE, IONESCO, BUTOR, QUENEAU stb.) jelenlétét. Az idézetekkel kapcsolatban még egy érdekes ideológiai aspektusra is fel kell hívni a figyelmet. Az LF2 megjegyzi, hogy egyes recenzensek (LNO-127) igyekeztek a *PR*-t ideológiailag is kisajátítani és „egyetlen baloldali, haladó” szótárként feltüntetni¹⁶⁷ a viszonylag sok baloldali írótól vett idézet és a politikai jellegű címszavak (*communisme, colonie, stalinien*) meghatározásai miatt. Alaposabban megvizsgálva azonban az adatokat megállapítható, hogy a *PR* megtartja a bal- és jobboldali írók közötti egyensúlyt (LF2-119), és a definíciók esetében is semleges marad. A *stalinien* ’sztálinista’ címszó definíciója például, ami szóról szóra megegyezik a *PR* 2016 definíciójával¹⁶⁸, semmi szignifikáns baloldali jelleget nem mutat.

h) Az analogikus szerkesztési elv előnyei. A szótár minden kritikusa (DLF-120, LA-120, LC1-121, LC2-120, LLB-120, LNO-120-121) lelkes hangon beszél a PAUL ROBERT által bevezetett analogikus szerkesztési elvről. A *PR* előtti hagyományos szótárak a merev és statikus betűrendes szerkesztési elv alapján készültek, amely a használót általában az éppen vizsgált szócikk – sokszor persze tágas, jól felszerelt – információs börtönébe zárta. ROBERT analogikus módszere kinyitotta e börtönök kapuit, és a szavak közötti komplex analogikus összefüggések, szinonimikus és antonimikus jelentésmezők, fogalomkörök bemutatására koncentrált, ami jobban megfelel az emberi gondolkodás kétirányú logikájának, és amit így lehetne tömören

¹⁶⁶ „...se tient à distance d’un certain purisme qui ligote la langue.” (LLB-117).

¹⁶⁷ „...le mini-Bob est le seul dictionnaire de gauche [...]. Être à jour, être dans le coup, comme le mini-Bob, c’est déjà être progressiste.” (LNO-127).

¹⁶⁸ „Partisan de Staline et du stalinisme (SPÉCIALEMENT qui reste fidèle à l’esprit stalinien malgré la »dé-stalinisation«)”.

megfogalmazni: a szótól a fogalomig – a fogalomtól a szóig. Praktikusán ez annyit jelent, hogy egy adott szócikkben megtalálhatók lesznek mindazok a szavak, amelyek a címszóval fogalmilag rokon vagy ellentétes, esetleg asszociatív kapcsolatba hozhatók. Ezt a jelentős és folyamatosan továbbfejlesztett újdonságot a *PR* legújabb online kiadásából vett és alább reprodukált mintában a *tennis* szó első jelentése kapcsán a vastagon szedett elemek illusztrálják.

① Sport dans lequel deux ou quatre joueurs (→ **simple ; double**) se renvoient alternativement une balle, à l'aide de raquettes, de part et d'autre d'un filet, sur un terrain de dimensions déterminées (→ 2. **court**). *Jouer au tennis. Faire une partie de tennis* (→ **jeu, set**). *Coups au tennis*. → **lob, passing-shot, slice, smash, volée ; drive**, 1. **droit** (coup droit), **revers ; ace, service ; amortir, couper, servir**. *Match, tournoi de tennis. Tennis sur terre battue, sur gazon, sur revêtement synthétique* (→ **quick**). *Short, jupe de tennis. Chaussures de tennis*. (© 2016 Dictionnaires Le Robert - Le Petit Robert de la langue française)

5. A *PR* és a kortárs szótárak összehasonlítása. A vizsgált korabeli ismertetések esetenként arra is kitérnek, hogy mennyiben más, mennyiben hozott újat a *PR* az ismert és használt francia értelmező szótárakhoz képest.

A) *PR* vs. *Grand Robert*. Az ismertetések szerint a *PR* ugyanazokkal a fent jelzett tartalmi és formai erényekkel rendelkezik (LLB-122, LM1-122), mint amelyekkel a 6 kötetes nagy testvére, csak annál sokkal könnyebben kezelhető (LF1-122). Egyes recenziók (EF-123) a kis testvért kifejezetten pontosabbnak, frissebbnek találják, és van olyan is (LE-123), amelyik egyenesen azt állítja, hogy a *PR* az igazi sikertörténet és nem a nagy.¹⁶⁹

B) *PR* vs. *Dictionnaire de l'Académie française*. Az LF2 ismertetője szerint (LF2-126) a *PR* a nyelvi szótár valódi modellje és legnagyobb előnye az akadémiai szótárral szemben az, hogy szódefiníciói tömörebbek, közérthetőbbek. Ennek elsődleges oka pedig a Robert Kiadó szótárszerkesztőségében felhalmozott hatalmas saját korpuszállomány, szövegforrás használata.

B) *PR* vs. *Littré*. A *PR* szócikkeinek mikrostruktúrája a jelentések logikai kapcsolatát, hierarchiáját sokkal inkább szem előtt tartja, mint ÉMILE LITTRÉ bámulatos egyéni teljesítménnyel 1863 és 1872 között megírt *Dictionnaire de la langue française* című 4 kötetes szótára (LM1-123). A *PR* fontos erénye továbbá az egyes szavak speciális jelentéseinek kiemelése, külön jelentésblokkban való kezelése (pl. *crème* (1) 'tejszín, krém', ... (6) 'tejszínes kávé; kávé kis tejjel'), aminek nem csupán a *Littré*, de például a sikeres *Petit Larousse* is kevesebb figyelmet szentel (LNO-123, 125). A jelentéseket illusztráló hatalmas mennyiségű idézetek a francia irodalom klasszikusai mellett jelentős számban modern, kortárs íróktól is származnak (LF-2), míg a *Littré* merítése, értelemszerűen, megáll a XIX. századnál.

¹⁶⁹ „...la véritable réussite [...] paraît être le *Petit Robert* et non le grand.” (LE-123).

C) PR vs. *Petit Larousse*. Mindkét szótár megítélése általában nagyon pozitív. Általános vélemény szerint a kettő jól kiegészíti egymást. A *Petit Larousse* enciklopédikus szótárként a francia kisgyerekek, általános iskolások pótolhatatlan első szótára, a *PR* pedig nyelvi szótárként, elsősorban az analogikus szerkesztési elve által nyújtott tagadhatatlan előnyei miatt – gimnazistaként, egyetemi hallgatóként – előbb-utóbb nélkülözhetetlen társukká válik (LC2-124).

D) PR vs. *Dictionnaire du français contemporain*. Amint azt már említettük, JEAN DUBOIS kitűnően megszerkesztett, 1966-ban megjelent *DFC* szótára kitüntetett figyelmet szentelt a modern nyelvészet (pl. disztribucionalizmus) kutatási eredményeinek, így például az ige mondatalkotási struktúráinak (vonzatok), valamint a szókincs szinkrón megközelítésének (pl. a *descendre* ige 'lemegy, leszáll; levisz' és 'leszármazik' jelentéseit a megszokottól eltérően és közös eredetük ellenére két külön szócikk mutatja be). Minden tudományos kvalitása és lexikográfiai újítása ellenére a *DFC* sajnos nem tudott tartósan a piacon maradni.¹⁷⁰ A címszóállomány szegényebb volta mellett (25 000 címszó a *PR* 55 000 címszavával szemben) ennek egyik fő oka az volt, hogy – akárcsak a *Dictionnaire de l'Académie française* 1694-es első kiadásában – adott szócsalád prefixumos tagjai utalás nélkül az alapszónál kerültek kifejtésre (a *redescendre* ige tehát a *descendre* szócikkben), és ez a módszer sohasem nyerte el a francia nyelvközösség tetszését. Amint erre már utaltunk, valószínűleg ugyanennél az oknál fogva nem lett sikeres, érdemtelenül, JEAN DUBOIS 1979-ben megjelent, 76 000 címszót tartalmazó *Lexis* értelmező szótára sem, amelyet a Larousse Kiadó a *PR* konkurenciájának szánt.

6. A PR utóélete. Első megjelenése óta, de még a digitális korszaka előtt, az éves szokásos frissítéseken túl a *PR* többször is megújult. Az 1977-es második kiadás nem csupán 200 oldallal bővült, hanem jelentősen szélesítette célközönségét azáltal, hogy közelebb került a nyelvi valósághoz, mert nagyobb figyelmet szentelt a francia nyelv franciaországi és frankofón regionális változatainak (a frankofónia szavai elsősorban a belgiumi, svájci és a kanadai franciából kerültek be a szótárba), az idegen szavak hivatalosan elfogadott, franciásított változatainak, valamint a szótárak által addig gyakran tabuként kezelt argotikus, vulgáris szavaknak.

Ez a tendencia tovább erősödött az 1993-as új kiadásban, amelyik *Nouveau Petit Robert* [Új Petit Robert] címen jelent meg (a továbbiakban: *NPR*). A címben is jelzett új korszak beköszöntét a szótár belső címlapján olvasható apró, de fontos változtatás is jelzi. Az első kiadás óta megszokott „Le Petit Robert *par* Paul Robert” címben megváltozik a *par* 'által' prepozíció, és helyére a birtokviszonyt jelző *de* prepozíció kerül: „Le Petit Robert *de* Paul Robert”. Ez az egyszerű, de tartalmilag fontos szócsere az új francia lexikográfusgeneráció illusztris tagjainak (ALAIN REY és JOSETTE REY-DEBOVE) „hatalomátvételét” is jelzi, akik innentől fogva saját, új lexikográfiai elveiket

¹⁷⁰ A két szótár részletesebb összehasonlító elemzéséhez lásd még MITTERAND 1968, 24–29 és WAGNER 1968, 95–104.

és módszereiket érvényesítik a kiadóban PAUL ROBERT szótárának továbbfejlesztésében. Az első kiadás 1972 oldalával szemben a *NPR* 2492 oldalon jelenik meg, és a nómenklatúra 55 000 szóról 60 000 szóra növekszik. De nem csupán a szócikkek száma nő meg, hanem azok tartalma is gazdagodik például számos jelentésbővülés által. A köz- és szaknyelvi neologizmusok természetesen továbbra is kiemelt figyelmet kapnak (*patientèle* 'pacientúra', *multiplexe* 'multiplex (mozi)terem', *smartphone* 'okostelefon', *voyoucratie* 'korrupt hatalom, korruptokrácia' stb.). Igen jelentős a *NPR* főszerkesztőinek azon döntése, hogy a prefixumok és szuffixumok önálló címszóként szerepelnek a szótárban. Az ezekről szóló szócikkekben a használó minden szóképzési információt megkap ahhoz, hogy maga is aktív „neológus” lehessen, és így növelhesse az általa birtokolt szókincs nagyságát.

Egy szótár új kiadásakor a címszavakat természetesen nem lehet folyamatosan csak növelni a neologizmusokkal. Bizonyos mennyiségű szókincs (régies, ritka, a tudományos és technikai fejlődés következtében elavult szavak, fogalmak) kivezetése (pl. *armeline* 'hermelinprém', *galantin* 'nevetséges udvarló', *sérançage* 'gerebenezés') vagy függelékebe való áthelyezése (pl. a *cubain* 'kubai', *togolais* 'togói' típusú ritkább nemzetiségnevek) is szükséges a szótárak frissítésekor.

A címszavak csökkentésének és növelésének dilemmájával összefüggésben külön meg kell említeni a *NPR* egy forradalmian eredeti és egyben helytakarékos újítását az *NPR* nómenklatúrájának bővítésére az ún. „rejtett szócikkek” bevezetésével. Ezt az eljárást azokban az esetekben alkalmazták a szerkesztők, amikor egy szócsaládon belül szuffixummal tovább képezhető szavakról van szó (pl. *glaciologique* 'gleccser-, gleccserrel kapcsolatos', *glaciologue* 'gleccserszakértő'), és azokat új címszó és az ahhoz kapcsolódó új szócikk helyett a már meglévő szócikk (*glaciologie* 'gleccsertan, glaciológia') végén tüntették fel jelentésmagyarázat nélkül, mert a derivált elemek jelentése a címszóval kompozicionális szemantikai viszonyban áll, vagyis minden nehézség nélkül azonnal érthető. Megjegyzendő, hogy a *PR* 1967-es és 1977-es kiadásában az említett két szó még külön címszó volt. Természetesen ez az eljárás azt feltételezi, hogy a szótárhasználó a francia nyelv szóképzési szabályairól megfelelő morfológiai ismeretekkel rendelkezik, és tudja, hogy mit hol keressen a szótárban.

glaciologie [glasjɔlɔzi] **nom féminin**

| **ÉTYM.** 1892 ◊ du radical de *glace* et *-logie*

✦

■ **GÉOPHYS.** Étude de la glace naturelle, des glaciers et des terres glacées.
*Glaciologie et nivologie**.

= **N.** (1901) **GLACIOLOGUE** ; **adj.** (1896) **GLACIOLOGIQUE**.

Az *NPR* – bizonyos mértékig kimondatlanul is felvállalva az Akadémia nyelvi iránytűt, de nem igazságosztó szerepét – három olyan jelentős szociolingvisztikai folyamatot és annak eredményeit is szem előtt tartott, amelyek az 1990-es évektől különösen jellemzőek a francia nyelvre.

a) A francia nyelvet a második világháború után tömegével elárasztó anglicizmusok elleni harc jegyében a különböző akadémiai és egyéb nyelvi, terminológiai bizottságok által hivatalosan elfogadott francia megfelelők rendszeres feltüntetése. Ezeket a franciásított alakokat mindig a *Recommandation officielle* 'hivatalos ajánlás' jelzi. Pl.: *low cost* 'fapados' = *à bas prix*.

b) Az 1990-ben bevezetett, ám kevésbé alkalmazott francia helyesírási reform változtatásainak feltüntetése (pl. *évènement/événement* 'esemény', *chariot/charriot* 'szekér').

c) Az új képzésű és gyakran a kanadai franciából (Québec) átvett nőnemű foglalkozásnevek következetes kodifikálása: *un professeur – une professeure* 'tanár(nő), professzor', *un écrivain – une écrivaine* 'író(nő)', *le ministre – la ministre* 'miniszter (asszony)'.
7. Összegzés. Az elmondottakat röviden összegezve, a *PR 1967* és annak továbbfejlesztett változatai azért válhattak mára az egyik legnépszerűbb, ha nem a legnépszerűbb egykötetes francia értelmező szótárrá, mert:

a) a francia lexikográfia évszázados hagyományaira támaszkodó, ugyanakkor visszafogottan normatív, a nyelvi normák pluralitását hirdető szótár, amely címszavaiban és szócikkeiben érzékenyen és frissességgel reagál a társadalom és a nyelv változásaira,

b) a köznyelv és a szaknyelvek neologizmusait befogadó, évente megújuló, frissülő valódi nyelvi szótárként¹⁷¹ szabatosan és közérthetően definiálja, finom lexikai minősítésekkel pontosítja, majd a klasszikus és modern francia irodalomból vett idézetekkel vagy jellemző köznyelvi példákkal világítja meg a jelentéseket,

c) alapvetően szinkrón orientáltságú szótár, amely kiemelt hangsúlyt helyez a nyelvi elemek közötti szintagmatikus és paradigmikus viszonyok, a szókincs analogikus szerveződésének bemutatására, ugyanakkor nem feledkezik meg a szavak történeti aspektusairól (etimónok, első előfordulási adatok) sem,¹⁷²

d) jól megválasztott, áttekinthető, a szemnek kellemes tipográfiája, egykötetes jellege könnyen forgathatóvá, ahogy mostanában mondani szokás, kiemelkedően felhasználóbaráttá teszi (BOURGUIGNON 1967, 235).

Vagyis a *PR* olyan szótár, ami nélkül a franciául tanulók, a francia nyelv iránt érdeklődők élete valóban „túl kockázatos lenne”.

Vagyis a *PR* olyan szótár, ami nélkül a franciául tanulók, a francia nyelv iránt érdeklődők élete valóban „túl kockázatos lenne”.

¹⁷¹ 1967 és 2016 között a *PR*-be összesen 3189 új szó került be.

¹⁷² 2002 óta a *PR* elektronikus, internetes kiadásai lehetővé tették, hogy az ALAIN REY főszerkesztésével szintén a Robert Kiadónál megjelent *Dictionnaire historique de la langue française* [A francia nyelv történeti szótára] című mű eredményeire támaszkodva a diakrón szempont nagyobb hangsúlyt kapjon a szavak, szócsaládok történetének „elmesélése” által (lásd fentebb).

Bibliográfia

- ARVEILER, RAYMOND 1968. Compte rendu, Paul Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Société du Nouveau Littré, Paris, 1967. Un vol. in-8°, XXXII + 1971 p. *Le français moderne*, 4 (1968), 340–344.
- BÁRDOSI VILMOS 2017. „Je sème à tout vent.” Pierre Larousse (1817–1874). *Magyar Nyelv*, 113: 1 (2017), 87–95.
- BOULANGER, JEAN-CLAUDE – FRANCCÉUR, ALINE – CORMIER, MONIQUE C. 2003. Le Petit Robert par lui-même : de l’ombre à la lumière. In CORMIER, MONIQUE C. – FRANCCÉUR, ALINE – BOULANGER, JEAN-CLAUDE (éds.) 2003. *Les dictionnaires Le Robert. Genèse et évolution*. Les Presses Universitaires de Montréal, Montréal. 157–188.
- BOURGUIGNON, JEAN 1967. Compte rendu, Paul Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. – Le Petit Robert. Société du Nouveau Littré, Paris, 1967. *Revue de linguistique romane*, 31 (1967), 235–236.
- CANDEL, DANIELLE 2003. Une vision de la langue en 1967 : le premier Petit Robert et ses lecteurs. In CORMIER, MONIQUE C. – FRANCCÉUR, ALINE – BOULANGER, JEAN-CLAUDE (éds.) 2003. *Les dictionnaires Le Robert. Genèse et évolution*. Les Presses Universitaires de Montréal, Montréal. 110–132.
- DRIVAUD, MARIE-HÉLÈNE 1999. *Les années du Petit Robert de acide à ZEZ. 40 années de langue française*. Dictionnaires Le Robert, Paris. – Nouvelle édition : 2006.
- DUBOIS, JEAN (főszerk.) 1966. *Dictionnaire du français contemporain*. Larousse, Paris.
- FEW = WARTBURG, WALTHER VON 1922–1967.
- GUILBERT, LOUIS – LAGANE, ROBERT – NIOBEY, GEORGES (főszerk.) 1971–1978. *Grand Larousse de la langue française en sept volumes*. Larousse, Paris.
- Larousse de la langue française. Lexis 1979*. Larousse, Paris.
- LAROUSSE, PIERRE [1863–1876] 1870. *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. Administration du Grand Dictionnaire universel, Paris.
- Le Dictionnaire de l’Académie française*. 1694. Chez la Veuve de Jean Baptiste Coignard, Imprimeur ordinaire du Roy, & de l’Académie Française et Chez Jean Baptiste Coignard, Imprimeur et Libraire ordinaire du Roy, & de l’Académie Française, Paris.
- Le Grand Robert de la langue française* = ROBERT, PAUL 1964.
- Le Lexis. Dictionnaire érudit de la langue française 2014*. Larousse, Paris.
- Le Petit Robert 2. Dictionnaire universel des noms propres 1974*. Société du Nouveau Littré, Paris.
- Le Petit Robert de la langue française 2016*. Dictionnaires Le Robert, Paris. (Elektronikus változat.)
- LITTRÉ, ÉMILE 1863–1872. *Dictionnaire de la langue française*. Hachette, Paris.
- MITTERAND, HENRI 1968. Deux dictionnaires français : le Petit Robert et le Dictionnaire du français contemporain. *Le Français dans le Monde*, 59, 24–29.
- PRUVOST, JEAN 2003. Paul Robert : de la passion des mots au grand architecte de la lexicographie. In CORMIER, MONIQUE C. – FRANCCÉUR, ALINE – BOULANGER, JEAN-CLAUDE (éds.) 2003. *Les dictionnaires Le Robert. Genèse et évolution*. Les Presses Universitaires de Montréal, Montréal. 14–87.
- REY, ALAIN 1992. *Dictionnaire historique de la langue française*. Dictionnaires Le Robert, Paris.

- REY, ALAIN 2011. *Dictionnaire amoureux des Dictionnaires*. Plon, Paris. 765–768; 842–855.
- ROBERT, PAUL 1964. *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Société du Nouveau Littré, Paris.
- ROBERT, PAUL 1966. *Aventures et mésaventures d'un dictionnaire*. Éditions SNL – Le Robert, Paris.
- ROBERT, PAUL 1979–1980. *Au fil des ans et des mots*. Robert Laffont, Paris.
- WAGNER, ROBERT-LÉON 1968. Compte rendu, Le Petit Robert – Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française p. p. Paul Robert. Société du Nouveau Littré, 53, rue Sainte-Anne Paris 2e, 1967, 1 vol. 32-1979 p. – Dictionnaire du français contemporain, MM. Jean Dubois, René Lagane, Georges Niobey, Didier Casalis, Henri Meschonnic et Mad. J. Casalis, Paris, Librairie Larousse [1966], 1 vol. 22-1224 p. *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, 63, 95–104.
- WARTBURG, WALTHER VON 1922–1967. *Französisches Etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. R. G. Zbinden, Basel.

Források

- C = *Carrefour*, 1967. június 7., 19. o. (Rubrique « Clinique du langage », ANDRÉ THÉRIVE : « Le Petit Robert »).
- DLF = *Défense de la langue française*, 1967. június, 5–7 o. (RENÉ GEORGI : « Un nouveau dictionnaire : le Petit Robert »).
- EF = *Ethnie française*. Bulletin d'information et de presse de la Fondation Charles Plisnier, Section de l'Association européenne de l'ethnie française, 1967–1969, 30. o. (JOSEPH HANSE : « Livres »).
- LA = *L'Aurore*, 1967. május 16., 12. o. (Rubrique « Parlons peu, parlons bien », ARISTARQUE : « Un nouveau dictionnaire Le Petit Robert »).
- LC1 = *La Croix*, 1967. április 2., 6. o. (Rubrique « Langue française », FÉLICIEN MARS).
- LC2 = *La Croix*, 1967. október 1., 8. o. (Rubrique « Langue française », FÉLICIEN MARS).
- LE = *L'Express*, 1967. május 1–7, 93. o. (FRANÇOIS REVEL : « Vive le Petit Robert »).
- LF1 = *Le Figaro*, 1966. december 19., 20. o. (N.N. : « Bientôt le Petit Robert »).
- LF2 = *Le Figaro*, 1967. április 17., 15. o. (Rubrique « Questions de langage », PAUL CAMUS : « Un nouveau serviteur de la langue française »).
- LF3 = *Le Figaro*, 1970. március 9., 12. o. (CLAUDE MAURIAC : « Du grand Littré au Petit Robert »).
- LLB = *La Libre Belgique*, 1967. április 7., 7. o. (MAURICE GREVISSE : « Un excellent outil parmi d'autres »).
- LM1 = *Le Monde*, 1967. április 1., 11. o. (Rubrique « Défense de la langue française », ROBERT LE BIDOIS : « Présentation du Petit Robert »).
- LM2 = *Le Monde*, 1967. május 10., VIII. o. (Rubrique « Entretiens », PAUL MORELLE : « Comment Paul Robert a imaginé et réalisé son dictionnaire »).
- LNO = *Le Nouvel Observateur*, 1967. április 5., 36–37. o. (MICHEL COURNOT : « Le mini-Bob »).

GONDOLATOK A LEXIKOGRÁFIÁRÓL

1. A szótár mint minden nemzet nyelvének első számú könyve

A lexicográfia – hála CALEPINUS szótárainak – a legtöbb európai országban a XVI. századtól kezdve igen magas fokon művelt diszciplína. Ennek alapterméke pedig – a szótár – a hétköznapi emberek számára is szimbolikus értékű, fontos kiadvány, igazolva ezzel CONSTANTIN-FRANÇOIS VOLNAY (1757–1820) francia filozófus, orientalista, akadémikus máig igaz mondását, amely PIERRE-CLAUDE-VICTOR BOISTE 1800-ban kiadott *A francia nyelv általános szótára* [Dictionnaire universel de la langue française] című híres szótárának címlapján olvasható: „Egy nemzet első számú könyve nyelvének szótára.” [Le premier livre d’une nation est le dictionnaire de sa langue.]

E nemes és igaz gondolat kapcsán magyar vonatkozásban említsük meg KOSZTOLÁNYI DEZSŐ *Szótárát lapozgatok...* című ismert írását is, amelyben arra a saját magának feltett kérdésre, hogy „Van-e a szótárnál gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami?”, VOLNAY-hez nagyon hasonló értelemben válaszol imígyen: „Benne van nyelvünk összes szava. [...] Benne van a múltam, a jelenem és a jövőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom” (KOSZTOLÁNYI 1971, 87).

2. A Biblia és a Szótár mint a könyvek könyve

Érdeemes felfigyelni arra is, hogy francia szerzők gyakran vonnak párhuzamot a Biblia és a nagybetűs Szótár között. CHARLES DANTZIG *A francia irodalom egoista szótára* [Dictionnaire égoïste de la littérature française] című, 2005-ben megjelent munkájának *Szótár* [Dictionnaire] szócikkében például ezt írja (DANTZIG 2005, 253):

„A szótár az egyetlen könyv, amelyet azon francia családokban is megtalálunk, ahol nem olvasnak, vagy amelyek a legszegényebbek, miközben más nyugati országokban ez a könyv a Biblia.” [Le dictionnaire est le seul livre qu’on trouve dans les familles qui ne lisent pas ou dans les familles françaises les plus pauvres, quand, dans les autres pays occidentaux, c’est la Bible.]

A Bibliával vont párhuzam amúgy régóta és ismételten felbukkan náluk különböző műfajokban. ANATOLE FRANCE *Az irodalmi élet* [La Vie littéraire] című művének „Szókincs” [Lexique] elnevezésű fejezetében például ezt írja (FRANCE 1921, 279):

„... egy szótár a betűrendbe rendezett világegyetem. Ha jól meggondoljuk, a szótár maga a par excellence könyv. Minden más könyv benne van, csak ki kell azokat belőle nyerni. Mi is volt Ádám első ténykedése, amikor Isten megal-

kotta őt? A Teremtés könyve azt mondja, hogy először is megnevezte az állatokat. Vagyis mindenekelőtt egy természetrajzi szótárt készített.” [...un dictionnaire c’est l’univers par ordre alphabétique. À bien prendre les choses, le dictionnaire est le livre par excellence. Tous les autres livres sont dedans : il ne s’agit plus que de les en tirer. Aussi quelle fut la première occupation d’Adam quand il sortit des mains de Dieu ? La Genèse nous dit qu’il nomma d’abord les animaux par leur nom. Avant tout il fit un dictionnaire d’histoire naturelle.]

Az akadémikus, Goncourt-díjas GEORGES DUHAMEL *A Le Havre-i jegyző* [Le Notaire du Havre] című, 1933-ban megjelent művében pedig egy sarokban tornyosuló könyvkupacról ír, amelynek tetején jól elérhető módon ott található a híres Littré-szótár, mert azt a családban épp oly gyakran ütötték föl, mint mások a Bibliát (DUHAMEL 1933, 241):

„Ami a könyveket illeti, inkább meghaltunk volna, semmint hogy megváltunk volna tőlük. Egymásra raktuk azokat egy sarokban, a Littré-szótárt hagyva a kupac tetején, jól hozzáférhető módon, mert azt állandóan fölütöttük, ahogy mások a Bibliát.” [Pour les livres, nous nous serions fait tuer plutôt que de nous en dessaisir. On les empila dans un coin, le dictionnaire de Littré bien accessible, sur le tas, car on l’ouvrait à chaque instant, comme d’autres ouvrent la Bible.]

De az ismert francia lexikográfus, szótárkiadó ARISTIDE QUILLET is a modern ember Bibliájaként határozta meg a szótárt 1934-ben kiadott *Enciklopédikus szótár* [Dictionnaire encyclopédique] című művében, amelynek előszavában még a következő megállapítást is olvashatjuk (idézi PRUVOST 2014, 47):

„Kétezer éven át a Biblia volt a könyvek könyve. A ma bibliája a szótár. Régen az emberek a Bibliától kinyilatkoztatást, megvilágosodást vártak; a mai ember a szótártól ismereteket vár.” [Pendant deux mille ans le livre par excellence fut la Bible. La Bible d’aujourd’hui, c’est le dictionnaire. À la Bible, les peuples anciens demandèrent une révélation; au dictionnaire, les peuples modernes demandent la connaissance.]

A Biblia és a szótár közötti érdekes párhuzam elsősorban a két mű hasonló funkcionalitásán alapul. Az emberek mindkét, jól strukturált, terjedelmes művet azért szokták fellapozni, mert irányadó válaszokat várnak azoktól. Mindkettőt kétféleképpen lehet használni: folyamatos vagy megszakított olvasással. A Biblia folyamatos, irodalmi műként történő olvasása nem meglepő, gyakori jelenség. A szótár egyvégtében, A-tól Z-ig való olvasása már furcsának tűnik, ám például Franciaországban XIV. Lajos korában ez megszokott volt. De THÉOPHILE GAUTIER romantikus író és költő még 1859-ben is magától értetődően azt a váratlan kérdést szegezte az őt meglátogató és a „halhatatlan” vagyis akadémikusi címre pályázó BAUDELAIRE-nek, hogy olvassa-e a szótárt. Ez utóbbi pedig gondolkodás nélkül vágta rá, hogy igen. Ez volt jellemző azokra is, akik PIERRE LAROUSSE *A XIX. század általános nagyszótára*

[Grand dictionnaire universel du XIXe siècle] című monumentális művére havonta megjelenő füzetek formájában fizettek elő és olvasták azokat. A Bibliát és a szótárt is mégis sokkal gyakrabban forgatjuk esetenként, megszakításokkal, szövegtöredékeként. Így nézve, a bibliai példabeszédek és a szótári szócikkek között is megállapítható egyfajta analógia. Önálló egységként is működhetnek, de természetesen korrelációs viszonyban állnak a Biblia vagy a szótár többi elemével.¹⁷³

Még mindig Franciaországnál maradva, a kiadási és eladási statisztikák egyaránt azt bizonyítják, hogy a franciák bensőséges érzelmi viszonyt ápolnak a szótárakkal. A legismertebb szótárak a francia családok nagy többségének könyvtárában megtalálhatók köszönhetően például annak is, hogy a szótárhasználatra való szoktatás, a szótárhasználati kultúra kialakítása a francia iskolai oktatás szerves része volt és ma is az, kívánatos és követendő példaként szolgálva nekünk, magyaroknak is. A francia ember szótárt nem egy életre vesz, hanem a hatalmas szótárkínálatból válogatva az évente frissülő, immár papíron és elektronikusan is megjelenő új kiadásokat rendszeres időközönként megveszi vagy előfizet rájuk (a statisztikák szerint Franciaországban évente 1 200 000 szótárt adnak el). Teszi mindezt azért, mert tudja, hogy a szótár magát azt a nyelvet reprezentálja, koncentrálja, amellyel lényegi és folyamatos, mindig nyitott kapcsolatot ápol. Tudja, hogy – amint ALAIN REY fogalmaz a *Petit Robert* szótár első borítóján – „amikor a szavakat magyarazzuk, megvilágítjuk a múltat, a jövőbe tekintünk és értelmet adunk a jelenünknek” [Décrire les mots, c'est éclairer le passé, viser l'avenir, et donner du sens à notre présent.].

3. A lexikográfiáról, a lexikográfusról és a szótárról általában

Az általános meghatározás szerint a lexikográfia az alkalmazott nyelvtudomány azon ága, amely számba veszi, adott elméleti és gyakorlati szempontok szerint rendszerezi, meghatározza, valamint példákkal illusztrálja egy nyelv szó- és kifejezőkészletét, azok kaleidoszkopikus kombinációs lehetőségeit, majd mindezen szerteágazó információkat ún. szótárban összegezi. Ez utóbbi a laikusok számára olyan furcsa könyvnek tűnhet, amelynek több ezer rövidebb-hosszabb „fejezete” (vagyis szócikke) betűrendben követi egymást.

Megjegyezni kívánom, hogy amikor a következőkben a szótár terminust használom, kizárólag a szavak jelentésének és használatának bemutatását célul tűző papíralapú, egy- vagy kétnyelvű ún. nyelvi szótárt értem ezen, a megállapításaim nagy része pedig ezen belül is az egynyelvű értelmező szótártípusra vonatkozik. (A kétnyelvű szótárakról, valamint a hagyományos papíralapú és a digitális szótárak viszonyáról a későbbiekben azért még röviden lesz szó.) Ez a szótártípus szócikkeiben

¹⁷³ Az irodalom, az írók és a szótárak viszonyáról lásd még HORVÁTH KRISZTINA tanulmányát (HORVÁTH 2018, 75–89).

a) közli a szótárhasználóval a lemma szófaji minősítésével, helyesírásával, írásváltozataival, kiejtésével, etimológiájával, esetleges lexikai minősítésével kapcsolatos információkat,

b) a szócikk értelmező és szemléltető részében meghatározott szempontok szerinti szemantikai blokkokba rendezve felsorolja, értelmezi és példamondattal illusztrálja a lemma jelentéseit, esetleges kollokációs és/vagy frazeológiai affinitásait, megadva a használatukhoz szükséges időbeni, térbeni, stiláris információkat, az ún. lexikai minősítéseket.

Az egyéb szótártípusok (enciklopédikus szótár, nyelvművelő szótár, képes szótár stb.) nem képezik jelen vizsgálatom tárgyát.

3.1. A szótár általános meghatározása

Kissé általánosabban és filozofikusabban is megfogalmazva, a szótár tehát a nyelvnek a nyelvtani rendszer melletti másik fontos halmazát, a szókincset képviseli, mutatja be tömörített formában. Legyen szó bár egynyelvű, kétnyelvű vagy többnyelvű, klasszikus vagy modernebb, általános vagy speciális szótárról, a konkrét gyakorlati céllal bíró szerény terminológiai szójegyzéktől a mindenről mindent elmondó, lenyűgöző tezasauruszig, szótárak sokasága rendezi betűrendbe a minket körülvevő világot, foglalja keretbe és szervezi szókincsünket és egyben gondolkodásunkat. A szótár tehát az intellektuális tevékenységünkben mélyen gyökerező, sokféle ismeretanyagot mozgató, megbízható kulturális referencia, amely az emberi tudást mindenkivel demokratikusan megosztja, aki csak kíváncsi a benne tárolt hatalmas verbális információhalmazra, még akkor is, ha tudjuk, hogy minden szótár már a megjelenésekor elavult, hiszen – ahogy KOSZTOLÁNYI DEZSŐ mondja – „... nincs és nem lehet »teljes« szótár. A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből.” (KOSZTOLÁNYI 1971, 166), mert „...a nyelv szakadatlanul ezer és ezer új lehetőséget teremt s mindegyikre a szótár nem felelhet. A nyelv végtelen. A szótár véges” (KOSZTOLÁNYI 1933, 5).

3.2. A szótár, mint a rendezett rendezetlenség

Ahogy láttuk, ANATOLE FRANCE szerint a szótár a betűrendbe rendezett világegyetem. De a szótárt egyúttal a rendezett rendezetlenség példajaként is említhetjük. Mit értek ezen a paradoxonon? A szótár strukturált halmazok összessége, a struktúra pedig mindig egyfajta rendet, rendezettséget, sorrendet tételez föl. A rendet, rendezettséget ógörögül, a filozófia anyanyelvén, két egymástól jól elkülönülő szó fejezte ki. Az egyik volt a *kozmosz*, az ember által észlelhető, őt körülvevő világegyetem a maga harmonikus elrendezettségében. Ez az elrendezettség pedig egyfajta rendezetlenségből, a világ létrejötte előtti rendezetlen őszállapotból, a *káosz*ból született. A létrejövő abszolút rend megjelenésében valamilyen alkotás eredményének felel meg: PLATÓN és a gnosztikusok filozófiájában ez volt az építőmester, a *demiurgosz*, DÉMOKRITOSznál az atomok, a monoteizmusban az Isten, GEORGES LEMAÎTRE és követői elméletében az őszobbanás. Ehhez az abszolút renدهz kapcsolódik még egy másik elrendezési törekvés, görögül a *taxis*. Ez a szellem azon tevékenységére

utal, ami abból a rendezetlenségből, konfúzióból, aminek a valóságot észleljük, képes az emberi gondolkodásnak, értelemnek megfelelő rendezettséget kialakítani a dolgok megnevezése, jelentéssel való felruházása révén. Ebből a perspektívából nézve tehát elrendezni annyit tesz, mint megnevezni és homogén rendezettséget adni a megnevezések halmazának. A nyelv és különösen a szókincs megfigyelhetően kaotikus voltára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az egyetlen, komplex módon és szigorúan hierarchizált *taxis*, elrendezés és elrendezettség, amit a nyelvi szótárak nyújtanak, demiurgoszi természetű, amelyben az építőmester szerepét a lexikográfus tölti be. Ő próbál rendet teremteni a nyelv szókincsében, még annak árán is, hogy ez a rend például a szócikkek struktúráját tekintve időnként pragmatikai szempontból mesterségesnek, logikailag pedig inadekvátnak, vagyis „rendezett rendezetlenségnek” tűnhet a használó szemében. De talán éppen ez az alapja annak, hogy a szótár ne a nyelv szókincsének megkövült, emlékműszerű ábrázolása, hanem nyelvhasználatok, normák, elvek és rendek, elrendezések dinamikus, konfrontatív fóruma legyen.

3.3.A lexikográfia terminus értelmezése

Ellentétben az angollal, ahol a *lexicography* hiperonímia a *Dictionary making* és *Dictionary research* hiponimákra bontható, bizonyos nyelvekben – így például a franciában is – a tudományos szakirodalom manapság a lexikográfia terminust egy hiányzó hiperonima hiponimájaként fogalmazza meg, és a *lexicographie* 'elméleti lexikográfia, szótártan' – *dictionnaire* 'szótárírás, szótárszerkesztés' – *métalexicographie* 'metalexikográfia, szótártörténet, szótárkritika' hármas kohiponimában gondolkodik.

E szerint a séma szerint tehát a szótárszerkesztés három, valójában azonban két szakember együttműködését jelenti (optimális esetben a három egy személyben is egyesülhet):

1) egyrészt az elméleti lexikográfusét, aki persze egyben óhatatlanul metalexikográfus is, aki összegyűjti, tudományos és elméleti ismérvek szerint elemzi, rendszerezzi egy adott nyelv lexikális elemeit, történetileg vizsgálja azok megjelenését és ábrázolását a régebbi szótárakban,

2) másrészt a *dictionnaire* 'szótár' szóból képzett *dictionnariste* 'dictionarius' nevet viselő gyakorlati lexikográfusét, aki kialakítja a szótár mint árucikk létrehozásának és terjesztésének ismérveit, feltételeit. Ilyen például a szótár célközönségének, méretének, terjedelmének, megastruktúrájának meghatározása (előszó, használati útmutató, rövidítésjegyzék, tartalomjegyzék, függelékek, borítólap), a mikrostruktúra felhasználóbarát jellegét, olvashatóságát növelő tipográfiájának megtervezése, a lektorálási munkák megszervezése, a szótár kiadásának határideje, költsége, reklámozása. Az ő feladata továbbá például az is, hogy nagyobb szótári vállalkozások esetében biztosítsa azok kiegyensúlyozottságát, elkerülendő azt a gyakori hibát, hogy a kezdeti szerkesztési lendület túlméretezze az ábécé első betűinek terjedelmét a többi betű rovására. A francia lexikográfiában elrettentő példaként szokták

idézni *A francia nyelv történeti szótára* [Dictionnaire historique de la langue française] című művet, amelyet 1835-ben kezdtek el szerkeszteni és 1894-ig, amikor is végül leállították a munkálatokat, csupán az „A” betű lett kész, az is négy kötetben.

Ez a megkülönböztetés azonban, amely szembeállítja a szótári lexikális elemek tudományos elemzését végző elméleti és a végtermék materiális előállításáért felelős gyakorlati szakembert, csak látszólagos, és nem tartható fenn. Egy minőségi szótár megszületése szükségszerűen a két szakember egymás munkáját kölcsönösen kiegészítő, szoros és harmonikus együttműködésén alapul, amely nélkül az eredmény csak egy kiegyensúlyozatlan és használhatatlan mű lehet. Optimális esetben tehát ennek a két vagy három szakterületnek egy és ugyanazon személyben kellene egyesülnie.

3.4. A lexikográfus és munkájának megítélése

Érdekességként itt említem meg azt, hogy egy XVIII. századi, jezsuita szerzetesek által készített francia referenciaszótár (*Dictionnaire universel de Trévoux*, 1701–1771) csak részben igaz alábbi megfogalmazása szerint a lexikográfus munkája „nagyon nehéz és unalmas saját maga számára, de annál hasznosabb másoknak” [Le travail d’un lexicographe est un travail bien dur et bien ennuyant pour lui, mais bien utile aux autres.].

LÉXICOGRAPHE. s. m. Auteur d’un Lexicon, d’un Dictionnaire. *Lexicographus. Le travail d’un Lexicographe est un travail bien dur & bien ennuyant pour lui, mais bien utile aux autres.*

Természetesen a lexikográfusok nem osztják ezt a véleményt. Valójában nincs is talán kellemesebb, érdekesebb és nagyobb meglegedettséget kiváltani képes intellektuális munka, mint a szótárkészítés. E munka tárgya, a nyelv, oly átfogó és végtelen, hogy a szótárszerkesztés minden perce, órája és napja új és új felfedezéseket, megoldásra váró izgalmas nyelvi problémákat, tisztázandó jelentésviszonyokat, jelentésárnyalatokat, szemléltető példák kiválasztását hozza magával.

Kívülállók szokták azt is mondani, hogy micsoda időigényes, esztelen, szinte reménytelen, néha pedig szó szerint életveszélyes vállalkozás egy szótár szerkesztésébe belevágni. ARSÈNE DARMESTETER, az 1890 és 1900 között íródott nagy sikerű *A francia nyelv általános szótára* [Dictionnaire général de la langue française] társszerzőjének szavaival szólva azonban a szótárírók valamilyen szinten mind „szótárőrültségben” („folie du dictionnaire”), – vagy ahogy manapság mások (pl. JEAN PRUVOST metalexikográfus) mondják – „dikofíliában”, „dikopátiában” szenvedő emberek. Gondoljunk csak ÉMILE LITTRÉre, akinek az 1863 és 1872 között készült és máig sikeres, immár interneten is ingyen hozzáférhető, négykötetes *A francia nyelv szótára* [Dictionnaire de la langue française] című műve minden erejét felemésztette.

Vagy a másik kortárs óriásra, PIERRE LAROUSSE-ra, aki élete vége felé annyira félt attól, hogy nem tudja befejezni a már említett *A XIX. század általános nagyszótára* [Grand dictionnaire universel du XIXe siècle] című monumentális szótárát (1864–

1872), hogy jószereivel el sem hagyta dolgozószobáját, ahol egy alkalmi ágyon naponta csupán néhány óra alvást engedett meg magának. De JAMES MURRAY, a nagyszabású *Oxford English Dictionary* szerkesztője is egy fél évszázadot töltött el kerti *scriptorium*ában, amelyet zsúfolásig megtöltöttek azok a cédulák, amiket a szótára szerkesztéséhez kapott a különböző angliai könyvtárakban közzétett felhívása nyomán. Vele kapcsolatban érdemes még felidézni egy meglepő, de igaz történetet (CATHELINEAU 2006, 89). MURRAY legtermékenyebb és legműveltebb önkéntes informátora egy WILLIAM CHESTER MINOR nevű amerikai származású sebészorvos volt, aki húsz éven át folyamatosan küldözgette neki a gondosan kidolgozott cédulakötegeket. A cédulák minőségét látva MURRAY úgy gondolta, hogy nevezett úr minden valószínűség szerint lenyűgöző könyvtárral rendelkezik, ahol könyveit olvasgatva a megadott instrukciók szerint készíti el az egyes szavakhoz tartozó cédulákat, amelyek segítségével MURRAY és stábjja összesen mintegy tízezer a szótárba bekerülő szó etimológiáját és jelentését térképezte fel kizárólag MINORnak köszönhetően. A szótár szerkesztésének befejezésekor MURRAY ünnepséget rendezett, amelyre meghívta a legszorgalmasabb informátorait. MINOR doktor is a meghívottak listáján volt, de ő, anélkül, hogy annak okát pontosította volna, udvariasan elhárította a meghívást. Kíváncsiságát kielégítendő MURRAY azonban elhatározta, hogy felkeresi őt a levelek feladójában megadott címen, egy Oxfordhoz közeli kis faluban, Broadmoorban. Ott azonban legnagyobb meglepetésére a broadmoori bolondokháza igazgatója fogadta és vezette MINORhoz. Legkitartóbb és legszakavatottabb informátora ugyanis ott volt bezárva életfogytiglani szabadságvesztésre ítélve, miután az amerikai függetlenségi háború szörnyűségeitől megbomlott aggyal, poszttraumás skizofréniában szenvedve Londonban megölt egy többgyermekes családapát. A történet inspirálta egyébként SIMON WINCHESTER brit író, újságíró 1998-ban publikált lebilincselő könyvét (*The Surgeon of Crowthorne: A Tale of Murder, Madness and the Love of Words* 'Crowthorne sebésze: történet egy gyilkosságról, az őrületről és a szavak szeretetéről'), amelynek az USA-ban kiadott változata címében is utal a fenti eseményekre (*The Professor and the Madman: A Tale of Murder, Insanity, and the Making of the Oxford English Dictionary*¹⁷⁴). A regényből MEL GIBSON főszereplésével filmváltozat is készült 2017-ben.

A lexikográfus élete tehát a nyelv, a szavak iránti fenti emésztő szenvedély nélkül elképzelhetetlen. Munkájának gyümölcse pedig a szavakhoz szóló hatalmas szerelmi vallomás, ami nem más, mint maga az elkészült szótár.

A lexikográfus élete tehát a nyelv, a szavak iránti fenti emésztő szenvedély nélkül elképzelhetetlen. Munkájának gyümölcse pedig a szavakhoz szóló hatalmas szerelmi vallomás, ami nem más, mint maga az elkészült szótár.

¹⁷⁴ Ez utóbbi változat szolgált a 2021-ben megjelent magyar fordítás alapjául is (WINCHESTER 2021).

4. A lexikográfusi munka főbb kihívásai

Az angol SAMUEL JOHNSON által a *Dictionary of the English Language* (1755) szótárában ártalmatlan robotosnak („harmless drudge”) nevezett lexikográfus természetesen leginkább egy nyelv minden szavát rögzíteni szeretné a szótárban. Mivel azonban amint láttuk, a teljességre törekvés ez esetben utópia, a szótárszerkesztő munkája közben – részben a saját nyelvi kompetenciája alapján – szubjektív döntések sorozatát kénytelen meghozni. Még ha a normatív megközelítési szempont szerint is jár el, közvetett módon a mindennapi domináns, társadalmilag elfogadott nyelvhasználat leírásához is jelentősen hozzájárul magával a ténnyel, hogy például egy új, szótározásra megérett szónak vagy kifejezésnek a nómenklatúrában való rögzítésével annak egyúttal hivatalos státust is ad. A szótárszerkesztő tehát esetenként a döntőbíró szerepébe kerül, aki bizonyos szavak, szóhasználatok, fordulatok meglétét szentesíti, hivatalossá teszi. Ebből következően a lexikográfusi munka általában nem semleges, folyamatosan felelős választásokat, döntéseket tételez föl, kihívások elé állítja a szótárírókat. A következőkben a szótárszerkesztés folyamatát szeretném röviden bemutatni, abban két szintet, ütemet megkülönböztetve. Ezeket a szótár makro- és mikrokozmoszának nevezem.

4.1. A szótár makrokozmosza

A makrokozmoszt illetően a lexikográfusnak először is tisztában kell lennie azzal, hogy mire használják általában az emberek a szótárt. A kutatások bebizonyították, hogy a legtöbb esetben a szótárhasználók sorrendben amiatt nyitnak ki egy értelmező szótárt egy adott szóval kapcsolatban, hogy:

- a) ellenőrizték annak helyesírását (kétnyelvű szótár esetében ezt megelőzi a célnyelvi ekvivalens felkutatása),
- b) tanulmányozzák annak jelentését vagy jelentéseit,
- c) megkeressék annak szinonimáit,
- d) áttekintsék annak szintaktikai, szintagmatikai konstrukciós lehetőségeit,
- e) információt kapjanak annak használati jegyeiről.

A célközönségtől függően akár egynyelvű, akár kétnyelvű szótárról van szó, az lehet általános vagy speciális, extenzív vagy szelektív típusú, egykötetes vagy többkötetes, deskriptív vagy preskriptív.

Egy egykötetes, egynyelvű, általános extenzív szótár esetében ez kb. 60 000 szót jelent, míg egy 10–14 éves gyerekeknek szóló, ugyancsak egykötetes, egynyelvű, általános szelektív szótár kb. 30 000 szót tartalmaz.

A speciális szótárak a szavak valamely formai mozzanatára koncentrálnak (helyesírási szótár, homonimaszótár, rímszótár) vagy azok szemantikai jellemzői köré szerveződnek (szinonimaszótár, etimológiai szótár, szólásszótár). A speciális szótárraktól természetesen megkülönböztetendők a más dimenziót képviselő ún. szak-szótárak (pl. műszaki szótár, orvosi szótár).

Az egykötetes vagy többkötetes szótár kapcsán a következőket érdemes megjegyezni. Az egykötetes szótár néhány év alatt elkészül, koncepciója, szerkesztése,

lektorálása egységes, illetve publikálás előtt könnyen egységesíthető. A többkötetes, szuperextenzív, százezer vagy annál is több lemmát tartalmazó szótár természetesen több éven keresztül készül. Az első és az utolsó kötet megjelenése között néha akár tíz-húsz év is eltelhet. A végén általában pótkötet összeállítására van szükség, hogy az időközben született és a megjelent kötetekből értelemszerűen kimaradt neologizmusok is helyet kaphassanak. Az is jellemző, hogy az első kötetek szinte mindig kórosan több információt tartalmaznak, mind az utolsó kötetek. Mindezen körülményeket a szótáríróknak és a szótárhasználóknak is mindenképpen figyelembe kell vennie. A kifejezetten jó állami támogatással készült, méltán híres francia *Trésor de la Langue Française (TLF)* első kötete például 1971-ben, tizenhatodik kötete pedig 23 évvel később, 1994-ben jelent meg, és magán is hordozza az elnyúló szerkesztési folyamat óhatatlan negatívumait. Kívánatos lenne, hogy a 18 kötetesre tervezett *Magyar Nyelv Nagyszótára*, amelynek első kötete 2006-ban látott napvilágot, pillanatnyilag utolsó, hetedik kötete (El–elz) pedig 2019 januárjában, ne kövesse ebben a *TLF* példáját.

A méretekkal kapcsolatban fel szokott vetődni az a kérdés is, hogy melyik szótárt célszerű előbb elkészíteni: a kishoztárt vagy a nagyszótárt. Noha kivételek mindig vannak, az általánosan elfogadott nézet szerint a nagyszótárnak meg kell előznie a kicsit, ez utóbbi annak kondenzált változata szokott lenni.

A szótár deskriptív vagy preskriptív/normatív jellegének bonyolult és sokszor vitatott viszonyáról részben már fentebb is volt szó. Az értékelő, minősítő vonatkozásokat figyelmen kívül hagyó deskriptív szótár megelégszik a sokszínű használat bemutatásával, leírásával. A preskriptív szótár a döntőbíró, esetenként még a cenzor szerepét is betöltve, mint a nyelv legitim és felvilágosult őrzője nem csupán bemutatja annak lexikális elemeit, hanem minősíti is azokat, különbséget téve helyes és helytelen között. Valójában mindkét típusnak megvan a létjogosultsága, nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő választásként kellene rájuk tekinteni, aszerint, hogy a használó éppen milyen kérdésekre keres választ. Egy adott korszak irodalmi szövegeit vizsgáló kutatóknak például egyszerre van szüksége mindkét típusú szótár használatára. Persze ehhez az is kell, hogy ilyenek rendelkezésre álljanak. Lexikográfiai szempontból szerencsésebb fejlődésű országokban, ahol a szótártermés mindig is sokkal bővebb volt, mint Magyarországon, erre meg is van a lehetőség.

4.2. A szótár mikrokozmosza

Minden szó önálló egyéniség, ezért nehéz, majdnem lehetetlen olyan abszolút keretrendszer megadni, amely szerint minden szó leírható a szótárban. Ezért a következőkben csak néhány olyan alapvető, a szótár mikrokozmoszára vonatkozó körülményről szólnok, amelyek világossá tehetik a szótárszerkesztés összetett voltát.

A szótár szerkezetében meg szokták különböztetni a **megastruktúrát**, a **makrostruktúrát** és a **mikrostruktúrát**.

4.2.1. A megastruktúra a szorosan vett szótári részt (makrostruktúrát) megelőző és az azt követő elemeket tartalmazza: előszó, használati útmutató, jelek és rövidítések listája, tartalomjegyzék, függelékek (pl. személy- vagy földrajzi nevek), borítók. Emeljük ki, hogy noha általában sajnos csak nagyon kevesen olvassák el, egy lényegre törő használati útmutatónak fontos gyakorlati célja és haszna van: megismertetni a felhasználót a szótárban található szócikkek felépítésével, a bennük található adatok értelmezési módjával, és segíteni őt, hogy a legrövidebb úton megtalálja a keresett információt.

4.2.2. A szótár makrostruktúrája azon lexikális egységek listája, amelyek kodifikált lemmaként, rendszerint tipográfiailag vastagon kiemelve bekerülnek a szótárba, és amelyekből önálló szócikkek lesznek. Itt két fontos döntési pontot kell megemlíteni:

1) Miből álljon a makrostruktúra címszóállománya, nómenklatúrája? Tudjuk, hogy egy nyelv dinamikusan változó szókinccsel nem lehet egyetlen szótárban katalogizálni. Ez még a legfejlettebb nyelvtechnológiai eszközök segítségével is hosszú évek fáradságos, költséges és értelmetlen vállalkozása lenne, mert a nyelv szókinccse végtelen, folyamatosan változik. Ezért a lexicográfusnak alaposan végig kell gondolnia, hogy milyen szavak kerüljenek be a szótárába. Ehhez természetesen figyelembe kell vennie a kiadó materiális szempontjait (kötetszám, költségek) és a célközönség típusát is (nagyközönség, szakemberek, tanulók, anyanyelvűek vagy idegen nyelvűek). Az általános extenzív nyelvi szótárak – mint amilyen a *Magyar Értelmező Kéziszótár* is – a kollektív norma és használat által szentesített beszélt nyelv szókészletének, valamint az irodalmi nyelv szókinccse törzsállományának a bemutatására törekednek. Mindazonáltal egyéb elemeket is figyelembe kell venniük, főleg, ha rendszeresen frissített kiadásokról van szó (vö. *Petit Larousse*, *Petit Robert*). Így például a neologizmusokat (*adóparadicsom*, *csatolmány*, *komfortzóna* vagy a szörnyszülött *árelőny* szavak), a közkeletűvé vált szaknyelvi szavakat, kifejezéseket (*privatizáció*, *genetikailag módosított*, *gázt ad*), a szlenges elemeket (*mekizik*, *span*, *dob egy hátast*), a fontosabb regionális változatokat (pl. a határon túli magyarság vagy a frankofónia szavai), a terjedőben lévő külső, elsősorban angol-amerikai lexikai elemeket (*lájkol*, *szelfi*, *triázs*).

2) Hogyan rendezze el a lexicográfus a makrostruktúrát?

a) Önálló vagy a szótárhasználótól nagyfokú tudatosságot és jártasságot feltételező bokrosított szócikkekben? Mindkettőnek megvannak az ismert és evidens előnyei és a hátrányai, amiket itt most nem taglalok.

b) A szavak jelentéséből kiindulva szemantikai alapon vagy azok alakjából kiindulva formális alapon? Ez utóbbi kérdés a (meta)lexikográfia egyik régi vesszőparipája. Az első esetben onomasziológikus, fogalomköri elrendezésről beszélünk. A szótár a mindenki által könnyen megfogalmazható, amúgy egymást általában betűrendben követő általános fogalmakhoz (pl. butaság, optimizmus, szegénység) sorol fel a szinonimitás és/vagy az analógia alapján összetartozónak ítélt lexikális elemeket. Az ilyen elrendezésű, ún. produktív (kódoló) szótár ugyan nagy segítség a

szavak aktív alkalmazásához, viszont használata bonyolult, nehézkes. Így az sem meglepő, hogy kevés van ezekből, nyelvenként általában csak egy-egy tezaurusról beszélhetünk (pl. ROGET 1852, BOISSIÈRE 1862, PÉCHOIN 1991, PÓRA 1907). A második esetben az anyag elrendezése formai szempontok szerint történik. A lemmák a régóta jól bevált betűrendben követik egymást. A használó így könnyen és gyorsan megtalál egy-egy hallott vagy olvasott szót, hogy annak a számára esetleg ismeretlen jelentését, jelentéseit megértse, tanulmányozza. Ez az ún. dekódoló, szemasziologikus szótár, ami alapvetően a megértést helyezi előtérbe, és gyakran aknázza ki a poliszémia jelenségét. Széles körű elterjedtségét, népszerűségét pedig furcsa módon egy önkényes és valójában minden logikát nélkülöző szervező rend, a betűrend követésének köszönheti.

4.2.3. A makrostruktúra egy-egy lemmájához tartozó összes, a használó számára fontos információ koherensen strukturált, rendszerezett szócikkekben jelenik meg. Ez a szótár **mikrostruktúrája**. A szócikktípusok felépítésének alapos átgondolása és ún. szerkesztési útmutatóba való foglalása a szócikkek egységes rendszerszerűségének érdekében nagyon fontos, és meg kell, hogy előzze magát a szócikkszerkesztési munkát. A szócikk részei:

a) a tipografikusan is kiemelt, kanonizált címszó (lemma), amelynek magyarázatát vagy megfelelőjét adja meg a szótár mikrostruktúrája, és amelynek kiválasztási szempontrendszere nagy odafigyelést igényel (vö. ITTÉS 2006, 26–32),

b) a címszóra vonatkozó grammatikai megjegyzések (szófaji minősítés, paradigmakód, gyakorisági mutató, alakváltozat, esetleg kiejtés API jelekkel és/vagy hanggal), lexikai megjegyzések, amelyek szükség esetén specifikus jegyekkel pontosítják a szó használatát. Az idősíkot tekintve például azzal, hogy nem tüntet fel olyan használati jegyeket, mint *elavult*, *régies*, *neologizmus*, a szótárszerkesztő azt jelzi, hogy az adott szó a mindennapi köznyelv általános szókincsébe tartozik. A szó térbeli használatára vonatkozóan az olyan jegyek megléte vagy hiánya ad útmutatást, mint *tájnyelvi*, *regionális*. A *választékos*, *bizalmas*, *vulgáris* stb. minősítésekkel pedig szociolingvisztikai síkon helyezi el a szó használatát. Több lexikai minősítés esetén *A magyar nyelv nagyszótára* (Nszt.) például a következő sorrendben veszi föl azokat: „1. helyen a szó időbeli elterjedtségére, illetve gyakoriságára utaló (*rég*) és (*ritk*) minősítés áll; a 2. helyre a területi vagy csoport- és rétegnyelvi minősítések kerülnek, ezen belül 2/1. a területi használatra utaló (*nyj*), 2/2. a szaknyelvi minősítés, pl. (*Áll*), (*Műv*), 2/3. a rétegnyelvi, pl. (*irod*), (*biz*), (*hiv*); a 3. helyen a stílusértéket jelölő rövidítések állnak, pl. (*tréf*), (*pejor*)” (ITTÉS 2006, 34). Szótártól függően ebben a rubrikában szerepelhet még rövid, informatív etimológiai megjegyzés is (forrásnyelv vagy nyelvcsalád, a legkorábbi változat formája és megjelenési időpontja vagy periódusa, alaki és jelentésbeli változások, a legkorábbi ismert forrás, ugyanabból az alapformából származó szavak stb.).

c) A jelentéseket értelmező rész nem véletlenszerű halmazban, hanem meghatározott sorrendben és hálózatszerű jelentésblokkokban rendezi el a lemmáról rendelkezésre álló adatokat.

„A szócikk a jelentéseket többnyire azok tartalmi kapcsolata, ritkábban az időrend szerint adja meg. A jelentésszerkezet szerinti elrendezésben a jelentések logikai rendben követik egymást: ez a struktúra tükrözi a jelentések alá-fölé rendeltségi viszonyait, a jellemző, gyakori jelentés rendszerint megelőzi a kevésbé jellemzőt, kevésbé gyakort, általában a konkrétól haladunk az elvont felé, az általánosan elterjedttől a rétegnyelvi felé, a semlegestől a stiláris minősítésre szoruló felé.” (ITTÉS 2006, 35).

A jelentésblokkokon belül a jelentés-értelmezés lehet magyarázó jellegű meghatározás (esetleges jelentésmegszorítást, jelentéskiterjesztést, valamilyen pragmatikai kötöttséget jelző elemekkel bővítve), de történhet rokon értelmű szavakkal is. Fontos szempont, hogy az értelmezett szó és az értelmezés szófajlag megfeleljen egymásnak, továbbá, hogy a jelentésdefiníció lehetőleg vegye figyelembe a *genus proximum* és a *differentia specifica* logikai kapcsolatát. TOLCSVAI NAGY GÁBOR arra hívja fel a figyelmet, hogy a mikrostruktúra szemantikai szerkezete, vagyis a jelentés leírása általában „...nagyfokú jelentéssematizálásra törekszik, vagyis az erősen hasonló jelentéseket hajlamos egy kategóriaként meghatározott lexikográfiai jelentés alá besorolni, pontosabban a szótár használójára bízva, hogy a kis különbségű jelentéseket a megadott sematikusabb kategóriákba besorolja” ({1}, 8. oldal).

d) VOLTAIRE (1877–1885, t. 40, 1880: 502) *A Francia Akadémia Szótára* [Dictionnaire de l'Académie française] kapcsán tett szellemes mondása óta tudjuk, hogy az idézetek nélküli szótár olyan, mint egy csontváz („un dictionnaire sans citation est un squelette”). Fontos része tehát a szótáraknak a jelentéseket szemléltető rész, ami illusztrálja, pontosítja, árnyalja a szó használati körét. Ez történhet a szótárszerkesztő által készített példamondatokkal vagy irodalmi és egyéb korpuszokból származó jól megválasztott idézetekkel. Mindkét esetben kerülni kell a túlságosan hosszú, körülményes példamondatok használatát. A szerkesztői példa mindig a szó azon használatát mutatja be, ami megfelel egy adott korszak általános nyelvhasználatának. Az idézet ezzel szemben egy személyes használatot emel ki, ami egyúttal kulturális referencia, és így a szó használatának egy másik dimenzióját képviseli. A két típus jól megférhet egymás mellett ugyanabban a szótárban.

e) Az önálló szócikkeket gyakran szócikk végi utalások zárják (szinonimákra, önálló címszókra, származékokra), és külön utaló szócikkek is segítik a szótár használóját. Előfordul utalás a szócikk belsejében is (szinonimákra, antonimákra, homonimákra, mezőösszefüggésekre). Ez utóbbi például nagyon jellemző a francia analogikus szótárakra (*dictionnaires analogiques*).

A fent részletezett kérdésekben hozott döntéseket nyugodtan nevezhetjük tehát fontos kodifikáló tevékenységnek. E ténykedése közben persze a lexikográfus széles körben merít az elődei által szerkesztett és a norma tekintélyét képviselő szótárakból, újabban már digitális adatbázisokból, szövegtörzsek, különböző internetes forrásokból, amelyeknek adatait ellenőrzi, kiegészíti, naprakésszé teszi, valamint szembesíti a végbement nyelvi változásokkal és az aktuális, valós nyelv-

használattal. E folyamat sikeres véghezviteléhez a lexikográfusnak jelentős kompromisszumkészségről is tanúbizonyságot kell tennie. A szótár ugyanis olyan fogyasztási eszköz, amelynek „előállítás”, megszerkesztése konszenzust igényel. A lexikográfus előtt álló kihívás tehát kettős: ki kell elégítenie egy adott nyelvközösség konkrét lexikográfiai igényeit és egyúttal a nyelvtudomány szakmai szempontjait is.

5. A frazeológia és a szótár viszonya

Míg a szavak szótári leírásának elmélete és gyakorlata az egyes nyelvek által támasztott specifikumokkal is elég standard módon szabályozottnak mondható, addig az idiomatikus egységek (szólások, helyzetmondatok, közmondások) kezelése az egy nyelvű értelmező szótárakban, de a kétnyelvű szótárakban is nehézséget okoz, gyakran rendkívül esetleges, helyenként hiányzik is. Mi lehet ennek az oka?

A Kr. e. II. század óta folyik vita arról, hogy milyen jelentősége van a nyelvben a szabálytalanságnak. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, az analógia elméletének hívei azt hangoztatják, hogy a nyelvi jelenségek alapján véve szabályosak, és csak kivételesen szabálytalanok. Az anomáliát hirdetők szerint viszont a nyelvekben a szabálytalanságok, kivételek nagyobb szerepet kapnak, mint a szabályszerűségek. Ma már egyre több nyelvész számol le azzal az illúzióval, hogy a nyelvben – így a szókincsben is – minden szabályos, rendszerszerű. „Ugyanazon a nyelven belül mindazok a szavak, amelyek rokon fogalmakat fejeznek ki, kölcsönösen korlátozzák egymást” – állította például FERDINAND DE SAUSSURE (1997, 136). Ez az állítása azonban egy kontúros, jól lehatárolható szókincs délibábját villantja föl, holott annak a határai többnyire elmosódottak és folyamatos mozgásban vannak. A szókincs – főleg az idegen nyelveket tanulóknak – BLOOMFIELD szerint maga a szabálytalanság (BLOOMFIELD 1970, 257), igen gyakran nem komponálható, kombinálható előre látható módon, hanem leginkább labirintusszerűen és kaotikusan idiomatikus. Anyanyelvünkön mintegy 10–15 évbe is beletelik, amíg megszöjünk a magunk „Ariadné fonalát”, melynek segítségével minden nehézség nélkül és oly magabiztosan igazodunk el a szókincs labirintusában, hogy végül már nem is érezzük, hogy labirintusban mozgunk. Ha azonban egy másik nyelv nem kevésbé bonyolult és szerteágazó útvesztőjébe tévedünk, kudarcaink, tapogatózásaink gyorsan rádöbbenenek bennünket arra, hogy Ariadné fonalunk itt mit sem ér, és hogy mindent előlről kezdve új fonalat kell szőnünk. Hogy is lehetne ez másképp? A szókincs – és azon belül is kiváltképp a frazeológia – a nyelvek legantropomorfabb része, ez áll legközelebb a körülöttünk folyamatosan változó élethez, világhoz. Ne lepődjünk meg tehát azon, hogy annak alkotóelemei igencsak egyediek, vagy ha úgy tetszik idiomatikusak, összessége pedig kaotikusnak tűnő, és így szótári leírásuk sem triviális.

Az analógia hívei, a szélsőségesen purista vagy éppen a mindent rendszerbe tuszkolni akaró nyelvészek számára persze a szókincs eme áttekinthetetlen volta mindig is botránnyosan elviselhetetlen volt. A többség számára a legutóbbi időkig egyetlen megoldás létezett: karanténba zárni az idiomatikus elemeket, azaz minden olyan jelenséget, ami így vagy úgy kilóg a rendszerből, hogy azután az úgymond

„igazi” nyelvvel foglalkozhassanak. Ezzel a karanténba zárással, perifériára szorítással azonban valójában megfosztották magukat attól, hogy vizsgálataik a valódi nyelvi realitásra, azaz annak alapvetően idiomatikus jellegére irányuljanak. E nyelvleírási módozatnak egyik negatív eredménye nem lehetett más, mint hogy nem tudta kielégíteni a nyelvoktatás vagy éppen a fordítás által megkívánt valós elméleti és gyakorlati igényeket. Pedig a nyelvtanulási és fordítási folyamatban gyakran minden más, azaz – FRANZ JOSEF HAUSMANN nyomán tágan értelmezve a fogalmat – szinte „minden idiomatikus” (HAUSMANN 1997).

A szavak szabad és korlátlan, de értelmes kombinációjával szemben idiomatikusnak tekinthető és tekintendő a kötöttségek, megszorítások, szintagmatikus preferenciák mindenféle típusa. Még ha banálisnak hangzik is, nem árt ismételten leszögezni: anyanyelvünk és az elsajátítandó nyelv között – még rokon nyelvek esetében is – sokkal inkább a párhuzamosság lesz a kivételes, mint a másság, azaz az idiomaticitás. Általánosabb síkra emelve e kijelentést: az idiomaticitás távolról sem a nyelvek és a nyelvtanulás perifériájára tartozó jelenség. Az maga a nyelv, annak éltető ereje és a jó nyelvtudás kulcsa. Ezért kell hát az idiomatikus elemek differenciáltabb kezelésére az egy- és kétnyelvű szótáraknak is nagyobb figyelmet fordítaniuk.

6. A két- és többnyelvű szótár, mint a nyelvek közötti interkulturális híd

A legarchaikusabb és a legelszigeteltebb civilizációk kivételével a nyelvek és kultúrák közötti kommunikációt biztosító fordítás nagyon régóta fontos szerepet tölt be a mindennapi életben. A nyugati civilizációban ez leginkább a reneszánsz óta érzékelhető. A jelentéseket és kulturális tartalmakat közvetítő nyelvi és kommunikációs eszközök között kitüntetett szerep jutott a két- és többnyelvű szótáraknak. Manapság a Calepinus-féle többnyelvű szótárak ritkák, azok elsősorban a különféle szakterminológiákra jellemzőek (pl. hétnyelvű sportszótár).

Az egy- és kétnyelvű szótárakat összehasonlítva azt látjuk, hogy a mai, többnyire már korpuszalapú kétnyelvű szótárak a címszólista összeállításában vagy a mikrostruktúra felépítésében az egynyelvű szótárakhoz hasonlóan gyakorisági szempontokat is figyelembe vesznek. A legnagyobb különbség nem a makrostruktúrában, hanem a mikrostruktúrában, a szócikkeken belül jelentkezik. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, jegyezzük meg, hogy a kétnyelvű szótár elhagy bizonyos, az egynyelvűekben fontos és megszokott, de a kétnyelvű számára irreleváns információkat, úgymint például az etimológiai utalásokat, az irodalmi idézeteket. Az egynyelvű szótár mikrostruktúrájának szemantikai definíciós elemét pedig az „ekvivalens” vagy „fordítás” elemmel helyettesíti. Az egynyelvű értelmező szótár analitikus, konceptuális szempontját felváltja a kétnyelvű szótár kontrasztív megközelítése, ami adott két nyelv lexikális és szemantikai különbségeinek bemutatását tűzi ki célul a szükségszerűen kompromisszumos megoldásokat is tartalmazó ekvivalens-eken, fordításokon keresztül. A monozemikus címszavak esetében egy-egy lexikális ekvivalens jelenik meg, a poliszemikus címszavaknál értelemszerűen több. Ez

utóbbi esetben az egység már nem is a címszó, hanem annak egy-egy szemantikai aspektusa. A kétnyelvű szótárakban valójában „fordítási alapegységekről” beszélhetünk. Ez magyarázza, hogy egy 60 000 címszót tartalmazó kétnyelvű szótár akár több százezer fordítási egységet, ekvivalenst is tartalmazhat. Ezek vonatkozhatnak magának a címszónak a jelentéseire, de annak kötött, szupralexikális kombinációs lehetőségeire, vagyis a kollokációkra, szólásokra, közmondásokra és a reáliákra is.

Ez utóbbiak, azaz a nyelvfüggő kulturális tartalmak, sztereotípiák a lefordíthatatlanság *par excellence* területei. Itt ekvivalens, fordítás helyett gyakran csupán külön jelek között megadott értelmezés, körülírás lehetséges. A frazeológiai elemek okozta nehézségekkel kapcsolatban elevenítsük fel MARCEL PROUST véleményét, amelyet az angol műkritikus, szociológus, JOHN RUSKIN *Az amiens-i Biblia* (1884) című művének francia fordításában így fogalmazott meg (RUSKIN 1904, 299–300, 4. jegyzet):

„...egy nagy író művei az egyetlen olyan szótár, amelyben bizonyossággal lehet ellenőrizni az általa használt kifejezések jelentését” [les ouvrages d'un grand écrivain sont le seul dictionnaire où l'on puisse contrôler avec certitude le sens des expressions qu'il emploie].

6.1. Hamis kétnyelvű szótárak

Érdeemes röviden jelezni, hogy léteznek a gyakran már a címükben vagy alcímükben is kétnyelvű szótár látszatát keltő, valójában azonban egynyelvű gyűjtemények, amiket „hamis kétnyelvű” vagy „rejtett kétnyelvű” szótáraknak is lehetne nevezni. Ezek fő célja, hogy a „virtuális használó által feltehetően ismeretlen” elv alapján, a mindennapi szókinccs segítségével mutassák be, értelmezzék a kiinduló oldal szókinccsét. Ilyenek tekinthetők például a szlengszótárak (KÖVECSES 1998), a régi, ritka, a mai szótárakból eltűnt szavak szótára (KISS 2012, EÖRY – KISS – KÖHLER 2018), a regionális változatok szótára (ÚMTsz., KISS 2014) vagy az ún. „magyarító szótárak” (TÓTFALUSI 2011).

E gondolatmenetet lezárandó megállapítható, hogy ha a fordítókat a különböző nyelvek és kultúrák közötti „révésznek” tekinthetjük, a kétnyelvű szótárak lexikográfusainak megnevezésére leginkább a „pontifex”, hídépítő szó kínálkozik.

7. Papíralapú szótár, digitális szótár, online szótár, internet

Napjaink talán legizgalmasabb lexikográfiai kérdése a papírszótár és a digitális és/vagy online szótárak dichotómiája. Ez látszólag egyszerű materiális kérdés, valójában azonban többről van szó, mint hogy a szótárban található információk milyen fizikális adathordozón – papíron, DVD-n vagy éppen interneten – találhatóak és jutnak el a használóhoz.

A számítástechnika rohamos fejlődésével az 1990-es évektől kezdve eleinte CD-n, majd DVD-n, később már az interneten is megjelentek a nemzeti szótárirodalmak nagy klasszikusainak digitális, pontosabban inkább csak digitalizált változatai. Ilyen volt például Franciaországban ÉMILE LITTRÉ 1863 és 1877 között készült nagyszótára

{2}, amely JEAN D'ORMESSON nemrég elhunyt francia akadémikus szerint „...legenda, ... kincs, ... regény, a francia nyelv regénye” [...une légende, un trésor ... un roman, le roman de la langue française]. Magyar viszonylatban a CZUCZOR–FOGARASI-szótár első PDF-es változata {3} vagy a *Régi magyar szólások és közmondások* {4} említhetők. Ezek tehát meglévő, régi szótárak beszkenelt, PDF-esített változatai voltak, amelyek nem változtatták meg a szótár eredeti szerkezetét, ugyanakkor a használó számára új lehetőségeket kínáltak (például gyors keresés, információk kivágása, másolása). A CZUCZOR–FOGARASI-szótárnak az Arcanum Digitális Tudománytárban később megjelent változata {5} vagy az ugyanott elérhető *MNyÉS* {6} immár a digitalizáció előnyeit sokkal jobban kihasználó, azokat magasabb szintre emelő formában férhető hozzá.

A manapság online formában szabadon vagy előfizetéssel elérhető digitális szótárak már nem a papíralapú szótárak digitalizált másolatai, hanem önálló, a betűrend szolgáltatása alól felszabadított, strukturált szöveg és információ létrehozására és megosztására, valamint kereszthivatkozások kezelésére alkalmas, XML és korpuszalapú, rugalmasan bővíthető, naprakész állapotban tartható lexikográfiai produktumok. Ezekről részletesebben lásd például: CSENGERY – ITTÉS 2002; GAÁL 2016; ITTÉS 2012; PAJZS 1990, 2007; PRÓSZÉKY – OLASZY – VÁRADI 2006; PRÓSZÉKY 2011.

Tovább szöve a gondolatot, az is kijelenthető talán, hogy a ma a világhálón működő hatékony keresőmotoroknak (pl. Google) köszönhetően maga az internet is egy hatalmas digitális szótárnak fogható fel, amelyben a felhasználók bármely szóról tekintélyes mennyiségű, különböző típusú és folyton bővülő információhalmazt kaphatnak hihetetlen gyorsan. És ha már az interneten vagyunk, említsük meg az ingyenes, az internetes felhasználók által folyamatosan épített és gazdagított, igen sikeres közösségi Wikiszótárt is. Mindkettőt az a szemrehányás szokta érni, hogy az állandó fejlesztések ellenére a pontosság és a megbízhatóság nem tartozik a fő erényeik közé, továbbá sütik formájában kéretlen kereskedelmi reklám, esetleg ideológiai propaganda is rájuk telepedhet. Még ha jogos is ez a kritika, tény, hogy napjainkra megkerülhetetlenné váltak. De miért ne férhetne meg az interneten egymás mellett a két szép új világ: egyrészt a megbízható, szakemberek által szerkesztett klasszikus szótárak digitalizált és digitális/online változatai (pl. *MNyÉS*, *A magyar nyelv nagyszótára* {7}), másrészt pedig a felhasználók által szerkesztett, amúgy egyre megbízhatóbb, interaktív közösségi Wikiszótár?

Az persze igaz, hogy a hagyományos papíralapú szótárak nagyobb teret engednek a szókincs labirintusában tett intellektuális kalandozásoknak, váratlan lexikai felfedezéseknek, már csak annak köszönhetően is, hogy a betűrend miatt a szavak sokszor véletlenül és illogikus módon kerülhetnek egymás mellé. Nem mintha az elektronikus szótárak nem nyújtanának lehetőséget hasonló kalandozásokra, sőt. De a hipertext nyújtotta, kétséget kizáróan túlságosan csábító strukturálatlan ideoda ugrálások akár frusztrációt okozó káoszhoz is vezethetnek. Ezzel szemben egy gondosan megszerkesztett, egyszerre vizuális, palpábilis és olfaktív esztétikai él-

ményt is nyújtani tudó szótár spontán, szabad lapozgatása maradandóbb és mélyrehatóbb intellektuális benyomást hagyhat a használóban, már ha erre ideje van a mai rohanó világban. Ha tehát az élvezkedő lapozgatást felcseréljük a gazdaságosabb klikkelésre, akkor az egerünk valószínűleg gyorsabban köti össze a lexikai információkat, mint az emberi agy hagyományosan analógiás gondolattársítási folyamata. (Bár ez sem biztos, ha a rendszeresen felugró bosszantó internetes hirdetésekre, sütikre gondolunk.) Ez a gyorsaság persze csábító, nagy könnyebbséget jelenthet a használónak, de egyben megfosztja vagy megfoszthatja a gyakran meglepetésszerű, kiszámíthatatlan szellemi gazdagodás átélésétől.

Az viszont kétségtelen, hogy az új technológia által a szótár megszokott, írott szövegéhez más elemek, jelrendszerek is hozzákapcsolhatóvá váltak, amelyeknek a lexikográfiaián kívül jelentős pedagógia haszna is van. Gondoljunk csak arra, hogy például a lemmák helyes kiejtését az API átírási jelei mellett már természetes emberi hangon vagy beszédszintetizátor által létrehozott változatban (választhatóan férfi vagy női hangon) is meghallgathatjuk, idézeteket lehet felolvasatni a lemmával kapcsolatban, multimédiás elemeket lehet segítségül hívni az értelmezésekhez. Ezek a lehetőségek már bizonyították életképességüket, hasznosságukat az egy nyelvű okosszótárakban. Elterjedésük a kétnyelvű szótárakban jelentős pedagógiai áttörést jelentene.

Mindezek alapján, noha nem könnyű és nem sok értelme van, de a metalexikográfusok mégis össze szokták hasonlítani a hagyományos, papíralapú és a digitális szótárakat.

A papíralapú változat mellett szokták felhozni annak lehetőségét, hogy a nemzeti kulturális örökség egy részét birtokolhatjuk a könyvtárunkban, a fizikai kontaktus örömét (a papír illata, tapintása stb.), az azonnali, internetfüggetlen használat lehetőségét, az intellektuális kalandozások, váratlan lexikai felfedezések esélyét, valamint a kiadói szerkesztőségek minőségi munkáját (ez utóbbi persze a nagy kiadók internetes szótáira is igaz).

A digitális változat mellett szól a gazdaságos helykihasználás (nem kell a méretekkkel, kötetszámokkal, súlyokkal bajlódni), a keresés gyorsasága, hatékonysága (főleg többkötetes szótárak esetében), a rugalmasság, bővíthetőség, a folyamatos naprakész változatok megléte (a szótár szerkesztői például akár valós időben azt is nyomon követhetik, hogy a használók mit keresnek a szótárban, mi az, ami nincs benne és feltétlenül regisztrálandó), a funkcionalitás (hipertext funkció, szócikkek, szócikkrészek kivágása-bemásolása), az olvashatóságot növelő megoldások (például színes betűk használata a lemma vagy a fontosabb szegmensek kiemelésére, különféle jelek, szimbólumok, ún. bóják [*balises*] alkalmazása, ami megkönnyíti a szemnek a mikrostruktúrában az eligazodást), a jelentős hozzáadott pedagógiai érték (hangos szótár, multimédiás elemek) stb. És még egy gondolat a digitális változatokhoz. Vajon mi a helyzet az azokkal kapcsolatban többek által felvetett tartóság kérdésével? Igaz ugyan, hogy könyvtárak leéghetnek, de CALEPINUS szótárainak

számtalan példánya több mint ötszáz év után is fennmaradt. Ismerve a fizikai hordozók és az informatikai rendszerek sérülékenységét (egyre gyakoribb kibertámadások, vírusok stb.), vajon a mostani nyelvtechnológiai produktumok megmaradnak-e ötszáz évig? Nem tudhatjuk, de maga az a tény, hogy mindennek tudatában vagyunk, valószínűsítheti, hogy a megoldásokat is előbb-utóbb megtalálják a szakemberek.

Valójában a jövő fogja eldönteni, ha már nem döntötte el (az egyetemi hallgatók szótárhasználati szokásait nézve a verseny már eldőlni látszik az okosszótárak javára), hogy melyik típus kerül ki győztesen ebből a vetélkedésből. Úgy tűnik, hogy a használó igényeit pillanatnyilag egyfajta szótár – legyen az papíralapú, annak digitalizált változata vagy digitális/online, esetleg interaktív szótár – voltaképpen nem elégítheti ki. Ahogy évszázadok óta, a szótár nyilvánvalóan ma is a tudás terjesztésének egyik legfontosabb eszköze. Akár hagyományos papíralapú, akár okostechonológián alapuló változatban használjuk azt, minden jel arra mutat, hogy a szótár előtt további szép jövő áll. Aki pedig szereti a szótárakat, az azokat minden formájában szereti.

8. Összegzés

E néhány általános gondolat felvázolása után arra az általános kérdésre is választ kaphattunk, hogy mi a lexikográfus társadalmi szerepe. A lexikográfus, aki munkájánál fogva óhatatlanul egyszerre nyelvész, grammatikus, terminológus, történész, szociológus is, adott nyelv szavainak, kifejezéseinek türelmes számbavételét, leírását, elemzését tűzi ki célul, hogy azok eredményét azután egy szótárnak nevezett könyvben bocsáthassa nyelvközösségének rendelkezésére. E vállalkozása természetesen mindig szükségszerűen befejeztelen és szubjektív. Jól tudjuk: egy szótár írását nem lehet befejezni, csak abbahagyni. Ám e művek minden hiányosságuk ellenére mégiscsak egy megközelítőleg teljes és viszonylag kiegyensúlyozott képet tudnak nyújtani a szótárhasználóknak nyelvük mindenkori normatív állapotáról és használati tendenciáiról. A szótárírás folytonos kompromisszumkeresés. A lexikográfus nem akar, nem akarhat követendő nyelvi normákat előírni, munkája által azonban elkerülhetetlenül hozzájárul azok alakításához. A domináns szó- és kifejezőkészlet, nyelvhasználat bemutatása által ugyanis részt vesz annak legitimációjában, elterjesztésében, a jövő normájának formálásában.

A lexikográfus feladata az is, hogy csökkentse a beszélők nyelvhasználati bizonytalanságát, nyelvi hiányosságait. Ennek érdekében meg kell tudnia határozni és ki is kell tudnia elégíteni szótára jövőbeni használóinak igényeit. Ismernie kell megcélzott közönségének szótárhasználói képességeit, nevezetesen, hogy a használók mit keresnek a szótárban, hogyan kapnak válaszokat a kérdéseikre. Ennek ismeretében tud csak felhasználóbarát szótárt készíteni, amely elősegíti a jobb megértést és összetartozást az egy nyelvközösségen belüli különböző társadalmi csoportok vagy a területileg elkülönült csoportok között (pl. határon túli magyarok, frankofónia).

Akárcsak az egykori felfedezők, kartográfusok, a lexikográfus is folyamatosan tájékozódik, nyitott szemmel és füllel jár, megfigyel, adatokat gyűjt, hogy elkészítse egy nyelv minél pontosabb, részletesebb szóhasználati térképét. Úgy is mondhatnánk, hogy érzékeli a szavak által keltett visszhangokat, hogy azután azokat betűvel leírassa, szótárában megörökíthesse. Egyszóval a lexikográfus a nyelv radarja. Munkájának gyümölcse, a szótár, pedig végtelen öröm forrása, és remélhetőleg nem csak neki.

Bibliográfia

- BÁRDOSI VILMOS 2018. A modern francia lexikográfia megalapítói: Pierre Larousse és Paul Robert. In BÁRDOSI, VILMOS (szerk.) 2018. *Pierre Larousse 200 – Le Petit Robert 50. A modern francia lexikográfia két neves évfordulója*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 23–34, (Lexikográfiai füzetek 9).
- BLOOMFIELD, LEONARD 1970. *Le langage*. Payot, Paris.
- BOISSIÈRE, PRUDENCE 1862. *Dictionnaire analogique de la langue française*. Larousse, Paris.
- BOISTE, PIERRE-CLAUDE-VICTOR 1800. *Dictionnaire universel de la langue française*. Desray, Paris.
- CATHELINÉAU, PIERRE-CHRISTOPHE 2006. Le fou et le professeur. In BERGÈS-BOUNES, MARIKA (éd.) 2006. *La culture des surdoués ?* ERES, Toulouse, (Les dossiers du JFP. 89–89). – <https://www.cairn.info/la-culture-des-surdoues--2749206677.htm-page-89.htm> (2017. 10. 17.).
- CSENGERY, KINGA – ITTÉS, NÓRA (szerk.) 2002. *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- DANTZIG, CHARLES 2005. *Dictionnaire égoïste de la littérature française*. Bernard Grasset, Paris.
- DUHAMEL, GEORGES 1933. *Le Notaire du Havre*. Mercure de France, Paris.
- EÖRY VILMA – KISS GÁBOR – KÖHLER KLÁRA (szerk.) 2018. *Magyar szókincs bővítő diákszótár. 2000 régi, ritka, kevésbé ismert szó és szójelentés magyarázata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FRANCE, ANATOLE 1921. *La Vie littéraire*. 2e série. Calmann-Lévy, Paris. 275–283. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k202660v> (2017. 10. 17.).
- GAÁL PÉTER 2016. *Online szótárak és használók. Onlineszótár-használati kutatások, online szótárak értékelési és minősítési szempontjai*. Doktori (PhD) értekezés. Pécs, <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15901/gaal-peter-phd-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (2017. 10. 17.).
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF 1997. Tout est idiomatique dans les langues. In MARTINS-BALTAR, MICHEL (ed.) 1997. *La Locution, entre langue et usages. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994*. ENS Éditions Fontenay / Saint-Cloud, Fontenay / Saint-Cloud. 277–290.
- HORVÁTH KRISZTINA 2018. Az írók és a szótárak. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.) 2018. *Pierre Larousse 200 – Le Petit Robert 50. A modern francia lexikográfia két neves évfordulója*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 75–89, (Lexikográfiai füzetek 9).

- ITZÉS NÓRA 2006. Tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről, szerkezetéről és használatának módjáról. In *A magyar nyelv nagyszótára. I.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 23–50.
- ITZÉS NÓRA 2012. Nyelvhasználat és szótári ábrázolás viszonya a korpuszalapú szótárban. *Magyar Nyelvőr*, 4 (2012), 390–394.
- KISS GÁBOR (főszerk.) 2012. *Régi szavak szótára. Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS GÁBOR (szerk.) 2014. *Kis magyar tájszótár. 5800 népies és tájnyelvi szó magyarázata.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, (Az ékesszólás kiskönyvtára, 31).
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1933. Használati utasítás. In KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (szerk.) 1933. *A Pesti Hírlap nyelvőre.* Légrády Testvérek, Budapest.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1971. Szótárat lapozgatok... In KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1971. *Nyelv és lélek.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KÖVENCESE ZOLTÁN 1998. *Magyar szlengszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Le Petit Robert de la langue française* 2016. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- LITTRÉ, ÉMILE 1863–1872. *Dictionnaire de la langue française.* Hachette, Paris.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ (szerk.) 1962. *A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, (NyTudÉrt. 36. szám).
- PAJZS JÚLIA 1990. *Számítógép és lexikográfia.* Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, (Linguistica Series A. Studia et Dissertationes 4).
- PAJZS, JÚLIA 2007. A jövő szótára és a magyar számítógépes lexikográfia. In MAGAY, TAMÁS (szerk.) 2007. *Félmúlt és közeljövő.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 171–188, (Lexikográfiai füzetek 3).
- PÉCHOIN, DANIEL (éd.) 1991. *Thésaurus Larousse. Des idées aux mots, des mots aux idées.* Larousse, Paris.
- PÓRA FERENC 1907. *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve.* Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt., Budapest.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 2011. *A nyelvtechnológia hatása napjaink lexikográfiájára.* http://mta.hu/data/cikk/12/90/70/cikk_129070/Proszeky_MTA_2011-11-08.pdf (2017.10.17.).
- PRÓSZÉKY GÁBOR – OLASZY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS 2006. Nyelvtechnológia In KIEFER, FERENC ET AL. 2006. *A magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 746–767.
- PRUVOST, JEAN 2006. *Les dictionnaires français outils d'une langue et d'une culture.* Ophrys, Paris, (Collection „L'Essentiel français”).
- PRUVOST, JEAN 2014. *Le dico des dictionnaires. Histoires et anecdotes.* JC Lattès, Paris.
- REY, ALAIN 2011. *Dictionnaire amoureux des Dictionnaires.* Plon, Paris.
- REY, ALAIN 2018. *Hommage aux mots. L'intelligence des dictionnaires.* Hermann Éditeurs, Paris.
- ROGET, PETER MARK [1852] 1982. Lloyd, Susan M. ed., *Roget's Thesaurus.* Longman Group Limited, Burnt Mill, Harlow, Essex.
- RUSKIN, JOHN 1904. *La Bible d'Amiens.* Traduction, notes et préface par Marcel Proust. Mercure de France, Paris. https://fr.wikisource.org/wiki/Livre:Ruskin_-_La_Bible_d%E2%80%99Amiens.djvu (2019. 01. 06.).
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Gondolat, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2011. *Magyarító szótár. Idegen szavak magyarul.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VILLERS, MARIE-ÉVA DE 2006. *Profession lexicographe*. Les Presses de l'Université de Montréal, Montréal.
- VOLTAIRE 1877–1885. *Œuvres complètes de Voltaire*. Nouvelle édition. Garnier Frères, Paris.
- WINCHESTER, SIMON 2021. *A professzor és az őrült. Mese gyilkosságról, tébolyról és egy szótárról*. Park Könyvkiadó, Budapest.

Szitográfia

- {1} TOLCSVAI NAGY GÁBOR [é. n.]. *Szótártani szemantikai kérdések kognitív szempontból*. http://old.mta.hu/data/cikk/12/90/69/cikk_129069/SzotarMTA_tng.pdf (2019. 01. 06.).
- {2} <http://littre.reverso.net/dictionnaire-francais/> és <https://www.littre.org> (2019. 01. 06.).
- {3} <http://mek.oszk.hu/05800/05887/pdf> (2019. 01. 06.).
- {4} <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html> (2019. 01. 06.).
- {5} <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC> (2019. 01. 06.).
- {6} <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B> (2019. 01. 06.).
- {7} <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html> (2019. 01. 06.).

Első közlés: BÁRDOSI VILMOS 2021. Ritka betűk a francia értelmező szótárakban. In PÁTROVICS PÉTER (szerk.) 2021. *Arcana linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Janusz Bańczerowski professor tiszteletére*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, ELTE BTK Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest, 25–43.

RITKA BETŰK A FRANCIA ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRAKBAN

Abstract: This paper is intended to demonstrate the complexity of linguistic images and especially phraseological concepts of the word *hand* in French compared to Hungarian. These linguistic images reflect the different cognitive domains we have in the two languages related to this fundamental part of the body.

Keywords: cognitive linguistics, contrastive linguistics, linguistic images, onomasiology, phraseology.

1. Bevezetés

Noha DIDEROT és D’ALEMBERT *Enciklopédiája* első kötetének előszavában azt olvashatjuk, hogy a szótárak felépítésük, formájuk miatt folyamatos olvasásra alkalmatlanok, és csak arra valók, hogy információszerzés céljából esetenként felüssük azokat¹⁷⁵, a XVII. századi Franciaországban a szótár egyvégtében, A-tól Z-ig való olvasása még megszokott volt. De a „halhatatlan” címre pályázó CHARLES BAUDELAIRE is arról számol be, hogy amikor 1859-ben meglátogatta THÉOPHILE GAUTIER-t, a nagy tekintélyű francia romantikus költő, író, művészet- és irodalomkritikus magától értetődően azt a váratlan kérdést szegezte neki, hogy szeret-e szótárakat olvasgatni, és megnyugodva vette tudomásul BAUDELAIRE igenlő válaszát.

„Il [Théophile Gautier] me demanda ensuite, avec un œil curieusement méfiant et comme pour m’éprouver, si j’aimais à lire les dictionnaires. Il me dit cela d’ailleurs comme il dit toute chose, fort tranquillement, du ton qu’un autre aurait pris pour s’informer si je préférais la lecture des voyages à celle des romans. Par bonheur, j’avais été pris très jeune de lexicomanie, et je vis que ma réponse me gagnait de l’estime.” (BAUDELAIRE 1859, 15)

A szótár folyamatos olvasása volt jellemző azokra is, akik PIERRE LAROUSSE *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* [A XIX. század általános nagyszótára] című monumentális szótárára havonta megjelenő füzetek formájában fizettek elő. A gyorsaság, a hatékonyság bűvöletének mai világában (vö. gyorsétkezdék, hangulatjelekkel teletűzdelt sms-ek, internet stb.) azonban természetesen erre már a lexikográfusokon, bizonyos egyetemi oktatókon vagy a szavak, szótárak amatőr megszállottjain és – GEORGES MATORÉ szellemes bonmot-ja szerint (MATORÉ 1968, 268) – néhány

¹⁷⁵ „Les Dictionnaires par leurs formes même ne sont propres qu’à être consultés, & se refusent à toute lecture suivie” (DIDEROT – D’ALEMBERT 1751, t. 1, XXXIV).

„unatkozó közjegyzőn” kívül senkinek sincs ideje. Pedig – ahogy PHILIPPE MEYER francia író, újságíró írja (MEYER 1990, 169):

„...a szótárban egyik szóról a másikra szállva anélkül tudunk abban megmámorosodni, hogy utána fejfájásunk lenne, mivel a véletlenszerűen meglátogatott szavak ízes érzeteket tudnak eszménkben kelteni.” [... en flânant sans but d’un mot à l’autre [dans le dictionnaire], vous éprouverez une de ces griseries qui dure sans vous laisser de mal aux cheveux, tant les mots cueillis au hasard peuvent faire éclore dans vos esprits des sensations savoureuses.]

Mind a lexikográfus szakemberek, mind a szó- és szótármániában szenvedő lelkes amatőrök jól tudják, hogy a betűrendben megszerkesztett, ún. szemasziologikus elrendezésű francia értelmező szótárakban vannak súlyosabb, „testesebb”, sok címszót tartalmazó és rövidebb, „soványabb”, viszonylag kevés címszóból álló betűk. A *Petit Robert 2017* (a továbbiakban: *PR*²⁰¹⁷) és a *Petit Larousse Illustré 2019* (a továbbiakban: *PLI*²⁰¹⁹) egykötetes értelmező szótárak lapszámainak (és nem címszavainak) tájékoztató jellegű összehasonlító elemzése alapján mindkét szótár esetében az első kategóriába sorolhatók az A, C, E, P, S betűk, míg a másodikba a K, W, X, Y, Z betűk (az ábécé betűi és az azokat tárgyaló lapok száma közötti összefüggéseket az alábbi 1. számú táblázat mutatja be¹⁷⁶).

Ahogy arra a lapszámokból logikusan következtethetünk, a „soványabb” betűk ugyan lényegesen kevesebb címszót, lemmát tartalmaznak, több szempontból mégis sokkal érdekesebbek lehetnek terjedelmesebb betűtársaiknál. A továbbiakban mindezt néhány konkrét példával világítjuk meg. Az elemzések során a francia lexikográfia olyan kiemelkedő mérföldköveire támaszkodunk, mint PIERRE RICHELET (1680) vagy ANTOINE FURETIÈRE (1690) szótára, a Francia Akadémia szótárának (*Dictionnaire de l’Académie française – DAFi*) különböző kiadásai 1694-től napjainkig, PIERRE LAROUSSE *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* szótára, ÉMILE LITTRÉ *Dictionnaire de la langue française* (1873–1877) szótára, a *Petit Larousse Illustré*, a *Petit Robert* és a *Trésor de la Langue Française informatisé*.

<i>PR</i> ²⁰¹⁷	
Betű	Oldal
A	201
B	115
C	291
D	187
E	195
F	123
G	85
H	65
I	107
J	27

<i>PLI</i> ²⁰¹⁹	
Betű	Oldal
A	95
B	153
C	148
D	65
E	78
F	46
G	37
H	28
I	42
J	9

¹⁷⁶ A számok e tanulmányban nem részletezett egyéb szempontok elemzésére is alkalmat adhatnak.

K	7	K	4
L	79	L	33
M	171	M	83
N	49	N	24
O	61	O	27
P	297	P	126
Q	17	Q	6
R	189	R	73
S	205	S	87
T	159	T	60
U	15	U	8
V	81	V	31
W	3	W	1
X	1	X	1
Y	2	Y	1
Z	4	Z	4

1. táblázat

Az ábécé betűi és az azokat tárgyaló lapok száma közötti összefüggések a *Petit Robert 2017* és a *Petit Larousse Illustré 2019* francia értelmező szótárakban

2. A K betű

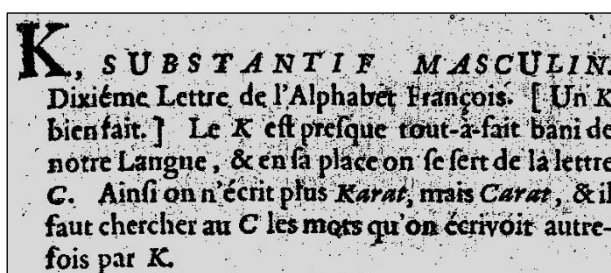
Amikor a szótár szerkesztője vagy olvasója a francia ábécé 11. betűjéhez, a *K*-hoz ér, akkor nagyjából a szótár közepénél tart, amit egyfajta szusszanásra alkalmas pihenőhelynek vagy akár kilátónak is tekinthet, ahonnan visszaneézhet a megszerkesztett vagy elolvasott szócikkekre, elemezheti az addig megtett utat és felmérheti a még előtte állót. JEAN PRUVOST (2014, 277) szerint nem lehetett a véletlen műve, hogy PIERRE LAROUSSE XIX. századi szótárának betűkezdő iniciáléi közül az egyik leg szebb éppen a *K* betűt vezeti be (lásd 1. sz. ábra), és olyan *K*-val kezdődő szavakat illusztrál, mint például *kakatoès* 'kakadu', *kangourou* 'kenguru', *képi* 'ellenzős katonasapka', vagy éppen a napóleoni csatákra utaló moszkvai *Kreml* melletti hagymakupolás templomok.

1. ábra

A *K* betű iniciáléja PIERRE LAROUSSE *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* (1863–1876) című szótárából

A XVII. század egyik kedvelt francia értelmező szótára PIERRE RICHELET 1680-ban Genfben megjelent *Dictionnaire françois...* című műve volt (RICHELET 1680), amelyben a szerző azt írja a *K* betűről, hogy azt majdnem teljességgel száműzték a francia nyelvből, mivel helyette a veláris magánhangzók előtt *K*-nak ejtett *C* betűt használták (a régen *Karat* alakban létező szó immár *Carat* formában a *C* betűnél szerepel a szótárban). RICHELET szótára (lásd 2. ábra) mindössze hat rövid *K*-val kezdődő szócikket tartalmaz: *K* 'K betű', *karabé* 'borostyán', *ker* 'bretonul: város', *kirielle* 'hosszú lista', *kirielle* 'litánia', *kirié éléison* 'kyrie eleison'.¹⁷⁷

2. ábra

A *K* betű szócikke PIERRE RICHELET *Dictionnaire françois...* (1680) című szótárából

A század másik jelentős értelmező szótára, ANTOINE FURETIÈRE 1690-ben publikált *Dictionnaire universel* című műve ugyancsak hat szócikket tartalmaz (*K*, *kalendes* → *calendes*, *kali*, *karabé*, *kinkinna* → *quinquina*¹⁷⁸, *kyrielle*), amelyekből kettőt – a RICHELET-féle szótárban még nem szereplő *kalendes* 'kalendák' és *kinkinna* 'kínafa, kínakéreg' szavakat – eleve más, a mai helyesírásnak megfelelő betűhöz utal (*c* és *q*). FURETIÈRE elhagyja továbbá RICHELET *ker* szócikkét, és helyette beteszi a *kali* 'homoki ballagófü' szócikket.

A hosszú vajúdas után 1694-ben megjelent és referenciaműnek szánt, de valójában megbukott akadémiai szótárban (*Dictionnaire de l'Académie française*) csupán két rövid szócikk szerepel a *K* betű és a *kyrielle* címszavakról.

A *K* betű azonban az idők folyamán sikeresen „felhízott”. A *Petit Larousse Illustré* 1905-ös első kiadásában már 132 *K* betűs címszó található. Összehasonlításképpen: a *PLI*²⁰¹⁹ immár 285, a *PR*²⁰¹⁷ pedig 255 ilyen szót számlál. E folytonos gyarapodás nagyrészt a különböző nyelvekből származó nemzetközi jövevényszavaknak, vándorszavaknak köszönhető. Íme néhány példa:

angol: *kidnapping* 'emberrablás', *kilt* 'skót férfiszoknya, kilt', *kitesurf* 'sárkányszörf', *knock-out* 'kiütés' | arab: *kandjar* 'handzsár', *kiffer* 'szeret, kedvel' | breton: *kouign-amann* 'karamellizált, vajas, leveles tésztából készült breton

¹⁷⁷ A *kirielle* és a *kirié* szavak mai helyesírása: *kyrielle* és *kyrie*. A *PR* 2020-as elektronikus változata (*PR*²⁰²⁰) és a *PLI*²⁰¹⁹ RICHELET szótárához képest csak a *K*, *kyrielle*, *kyrie eleison* elemeket tartalmazza.

¹⁷⁸ A mai helyesírás szerint: *quinquina*.

édesség' | eszkimó: *kayak* 'kajak' | görög: *koinè* 'koiné' | héber: *kibboutz* 'kibuc', *kippa* 'kípa' | japán: *kamikaze* 'kamikáze', *karaoké* 'karaoké', *karaté* 'karaté', *kimono* 'kimonó' | kínai: *kung-fu* 'kungfu' | német: *képi* 'ellenzős katonasapka', *kitsch* 'giccs', *krach* 'krach', *kummel* 'köménypálinka' | orosz: *knout* 'kancsuka', *kolchoze* 'kolhoz', *koulak* 'kulák' | tatár: *koumis/koumys* 'kumisz' | török: *kébab* 'kebabcsé', *kiosque* 'pavilon, bódé'.

Természetesen ne feledkezzünk meg a *kilo*- mértékegységelem gazdagító szerepéről (*kilocalorie*, *kiloeuro*, *kilohertz*, *kilovolt*, *kilowatt* stb.), a tulajdonnevekből képzett szavakról (*Kafka* → *kafkaïen*, *Kalachnikov* → *kalachnikov*, *Kant* → *kantien*, *kantisme*, *Kir* → *kir* 'aperitif fekete ribizlilikőrrel kevert fehérborból', *Kreml* → *kremlinologue*), a márkanevéről (*kärcher* 'nagy nyomású mosó/tisztító', *kevlar* 'kevlár', *kleenex* 'papír zsebkendő', *K-way* 'széldzseki') vagy éppen a mai nyelv szlenges képződményeiről (*keuf* 'zsaru, zsernyák', *keum* 'pacák, ipse').

A címszavak szaporodása által az idők folyamán ugyan nőtt a *K* betű szótári jelentősége, de még mindig jóval elmarad a többi betűétől. Viszonylagos ritkasága ugyanakkor megnövelte értékét például a *scrabble* nevű betűjátékban, ahol furcsa módon épp a *K* betű lett a szótárt kontrollként felütő francia játékosok számára a legértékesebb, 10 pontot érő betű (a magyarban ez a *Ty*).

Végül érdekességként említsük meg, hogy DIDEROT és D'ALEMBERT *Enciklopédiája* az ábécé egy-egy betűjének bevezetésekor mesterségeket, foglalkozásokat illusztráló

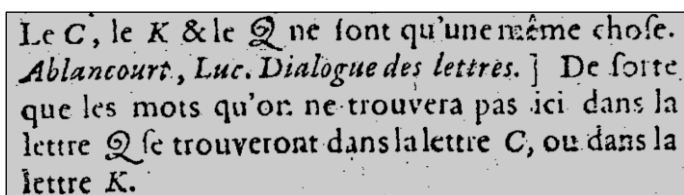
róló iniciálékat használt, amelyeknek esztétikai és szimbolikus jelentősége is volt. A *C* betű iniciáléjában például a *chandelle* 'gyertya' szóhoz kapcsolódó gyertyakészítés elevenedik meg, az *E* betűnél a szövésre utaló *écheveau* 'motring', az *F* betű esetében a kovácműhely és az ott dolgozó kovácsok (*forge*, *forgeron*), az *I* betűnél pedig a nyomdászat és a nyomda (*imprimerie*). Az *I*-t követő *K* betűnél azonban a sorozat megszakad (a *J* akkoriban írásban még nem különült el az *I*-től). Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a *K* betűhöz akkor még nem létezett illusztrálható foglalkozás, hisz például az erre alkalmas *kinésithérapeute* 'mozgásterapeuta, gyógytornász' szó JEAN PRUVOST szerint csak 1946-ban jelent meg a franciában (PRUVOST 2014, 299).

3. A Q betű

A *K* betűhöz hasonlóan PIERRE LAROUSSE *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* szótára a *Q* betű esetében is egy roppant díszes iniciáléval nyugtözi le az olvasót, amin többek között a következő *Q* betűvel kezdődő szavakra történik utalás: tekejátékosok (*quille*), inkvizítorok, akik egy szerencsétlen eretneket vallatnak (*faire subir la question*), *Quasimodo*, a párizsi Notre-Dame toronyőre, egy pénzt gyűjtő (*quêter*) jótékony hölgy, két egymással veszekedő (*querelle*) katona, egy húsbolt előtt sorban (*queue*) álló emberek. Magáról a *Q* betűről, annak történetéről, jelen-

téseiről PIERRE LAROUSSE amúgy hosszú szócikkben értekezik. A betűhöz tartozó szócikkek száma is lényegesen nagyobb, mint a *K* esetében volt. Megjegyzendő, hogy a *Q* betűs szócikkek már RICHELET 1680-as szótárában is 12 kéthasábos oldalt, FURETIÈRE 1690-es szótárban pedig közel 14 kéthasábos oldalt töltöttek meg, és az évszázadok során a szócikkek száma csak tovább nőtt (a *PR*²⁰¹⁷ már 298, a *PLI*²⁰¹⁹ pedig 317 címszót tartalmaz).

A betűvel kapcsolatban a legérdekesebb az, amit már az első francia szótárak is megemlítenek. RICHELET (1680) és FURETIÈRE (1690) egyaránt felhívja a figyelmet arra, hogy a *C*, a *K* és a *Q* betűk ugyanazt a hangot jelölhetik, és így ez utóbbi – legalábbis FURETIÈRE szerint – voltaképpen fölöslegesnek tekinthető.

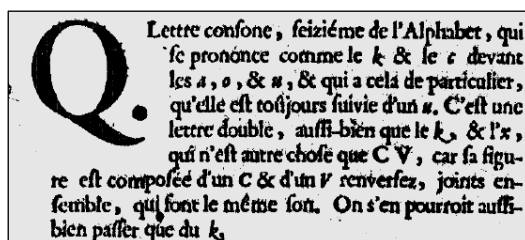

Le C, le K & le Q ne sont qu'une même chose. Ablancourt, Luc. Dialogue des lettres.] De sorte que les mots qu'on ne trouvera pas ici dans la lettre Q se trouveront dans la lettre C, ou dans la lettre K.

3. ábra

A *Q* betű szócikke PIERRE RICHELET *Dictionnaire françois...* (1680) című szótárából

„Le C, le K & le Q ne sont qu'une même chose. Ablancourt, Luc. Dialogue des lettres.] De sorte que les mots qu'on ne trouvera pas ici dans la lettre Q se trouveront dans la lettre C, ou dans la lettre K.”

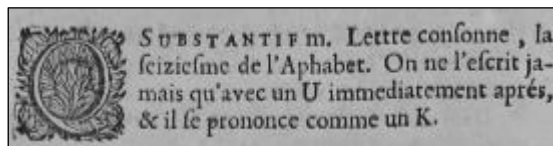
Q. Lettre consone, seizième de l'Alphabet, qui se prononce comme le k & le c devant les a, o, & u, & qui a cela de particulier, qu'elle est toujours suivie d'un u. C'est une lettre double, aussi-bien que le k & l'x, qui n'est autre chose que C V, car sa figure est composée d'un C & d'un V renversez, joints ensemble, qui font le même son. On s'en pourroit aussi-bien passer que du k.

4. ábra

A *Q* betű szócikke ANTOINE FURETIÈRE *Dictionnaire universel...* (1690) című szótárából

„Q. Lettre consone, seizième de l'Alphabet, qui se prononce comme le k & le c devant les a, o, & u, & qui a cela de particulier, qu'elle est toujours suivie d'un u. C'est une lettre double, aussi-bien que le k & l'x, qui n'est autre chose que C V, car sa figure est composée d'un C & d'un V renversez, joints ensemble, qui font le même son. On s'en pourroit aussi-bien passer que du k.”

A *Dictionnaire de l'Académie française* első kiadása hasonló értelemben, de elég szűkszavúan fogalmaz.

5. ábra

A Q betű szócikke a *Dictionnaire de l'Académie française...* (1694) című szótárból

„Q Substantif m. Lettre consonne, la seiziesme de l'Alphabet. On ne l'escrit jamais qu'avec un U immediatement après, & il se prononce comme un K.”

A Q betű kiejtésének egészen a XVI. században élt PIERRE DE LA RAMÉE-ig (RAMUS)¹⁷⁹ visszanyúló vitájáról MONTESQUIEU *Lettres persanes* [Perzsa levelek] című, 1721-ben megjelent műve CX. levelében is olvashatunk (MONTESQUIEU 1873, 43–44 és 1955, 170).

„L'université de Paris est la fille aînée des rois de France, et très aînée ; car elle a plus de neuf cents ans : aussi rêve-t-elle quelquefois. On m'a conté qu'elle eut, il y a quelque temps, un grand démêlé avec quelques docteurs, à l'occasion de la lettre Q, qu'elle vouloit que l'on prononçât comme un K. La dispute s'échauffa si fort, que quelques-uns furent dépouillés de leurs biens : il fallut que le Parlement terminât le différend ; et il accorda permission, par un arrêt solennel, à tous les sujets du roi de France de prononcer cette lettre à leur fantaisie. Il faisoit beau voir les deux corps de l'Europe les plus respectables occupés à décider du sort d'une lettre de l'alphabet. Il semble, mon cher *** , que les têtes des plus grands hommes s'étrécissent lorsqu'elles sont assemblées ; et que, là où il y a plus de sages, il y ait aussi moins de sagesse.”
[Az Egyetem a francia királyok elsőszülött leánya; s vénlány a javából: több mint kilencszáz éves; nem csoda, ha néha szundikál. Hallottam, hogy nemrégiben nagy vitába keveredett néhány doctorral a Q betű miatt; azt akarta, ejtsék K-nak. A vita annyira nekihevesedett, hogy egyeseknek az ingük is ráment; végül is a legfelsőbb bíróság vetett véget a vitának: ünnepélyes határozatban megengedte a francia király valamennyi alattvalójának, hogy úgy ejtse ki ezt a hangot, ahogyan néki tetszik. Főlemelő látványt nyújtott Európának ez a két

¹⁷⁹ Francia humanista filozófus, matematikus, nyelvtanító, az első francia nyelvű filozófiai értekezés (*Dialectique*, 1555) szerzője (1515–1572). *Grammaire de Pierre de la Ramée, lecteur du Roy en l'Université de Paris* című, 1562-ből származó művében a hét szabad művészet jelentőségét hirdelve, egy tanár–tanuló között zajló párbeszéd keretében a nyelvtan lényegi összefüggéseinek feltárására törekedett, és javasolta a francia nyelv helyesírásának megreformálását a kiejtéskövető írásmód bevezetésével. Az *i/j*, az *u/v*, valamint az *e, é, è* betűk szétválasztására tett javaslatát később általánosan elfogadták. Az *i* és az *u* betűket róla nevezték el *lettres ramistes*-nak. A Szent Bertalan-éj számos áldozatának egyike volt. A fent említett vitáról VOLTAIRE is megemlékezik *Dictionnaire philosophique* [Filozófiai ábécé] című művének *Université* [Egyetem] szócikkében, ahol ezt írja (VOLTAIRE 1878): „L'un des principaux griefs contre Ramus était la manière dont il faisait prononcer la lettre Q à ses disciples.” [A Ramus-vel szembeni egyik fő kifogás az volt, ahogy a Q betű kiejtését oktatta tanítványainak.]

legtiszteletreméltóbb testülete, amint éppen az ABC egyik betűjének sorsa felelő dönt. Úgy látszik kedves ***, a legnagyobb emberek feje is beszűkül, ha együvé toborzódnak, s minél több valahol a bölcs, annál kevesebb a bölcsesség. – RÓNAY GYÖRGY fordítása]

A klasszikus latin kiejtési szabályainak az iskolai és az egyetemi (Sorbonne, Collège de France) oktatásban tapasztalható fellazulásával párhuzamosan megjelenő vita lényegében arról szól, hogy a *qu* betűkapcsolatban kötelező-e az *u* [ejtsd: ü] magánhangzó ejtése vagy sem. PIERRE LAROUSSE *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* című nagyszótára *Q* szócikkének enciklopédikus részéből megtudhatjuk (LAROUSSE 1863–1876, t. 13, 480), hogy a XVI. században egy fiatal pap a teológiai diszsertációja megvédésekor PIERRE DE LA RAMÉE álláspontját követve a teológiai viták gyakori *quamquam* → *quanquan* ‘quoique = noha, jóllehet, ámbár’ szavát nem a mai *cancan* ‘pletyka’ jelentéssel bíráló szó mintájára [kākā], hanem a klasszikus latinhoz közelebb álló és az *ü* magánhangzót is megjelenítő purista módon ejtette ki. Lett is ebből hatalmas vita, amelyben még az eretnekség vádja is felmerült a Sorbonne tudós doktorai részéről, akik így nem akarták áldásukat adni a jelölt doktori védésére, és perre vitték az ügyet. Maga a fentebb már említett PIERRE DE LA RAMÉE is megjelent a bíróság előtt, hogy megvédje tanítványát és ezáltal persze saját álláspontját. Végül a jelöltet felmentették, és az a salomoni döntés született, hogy mindenki úgy ejti ki a latin szavakat, ahogy akarja. A vitának köszönhetően azonban a Sorbonne professzorainak kiejtését gúnyolódva utánzó *cancan* szó megmaradt a francia nyelvben ‘pletyka’ jelentésben.¹⁸⁰

Végül még egy kis, de érdekes adalék. PIERRE LAROUSSE mellett a XIX. század másik kiemelkedő lexikográfusa ÉMILE LITTRÉ volt, akinek az 1873 és 1877 között megjelent *Dictionnaire de la langue française* című, méltán híres, négykötetes szótára mind a mai napig használatban van (újabbán már ingyenesen hozzáférhető internetes változatban is). A szótárát forgató egykori és mai használók arcára minden bizonnyal mosolyt csalt és csal a *Q* betű meghatározását követő példamondat:

„La dix-septième lettre de l’alphabet, et la treizième des consonnes. *Un grand Q. Un petit q.*” [Az ábécé tizenhetedik betűje és tizenharmadik mássalhangzója. Egy nagy *Q*. Egy kis *q*].

A *grand Q* [grāký] és a *petit q* [pətiky] ugyanis a homofónia miatt kiejtve nem csupán „nagy *Q* betűre” és „kis *q* betűre” utal, hanem ‘nagy feneket’ – *grand cul* [grāký] –, illetve ‘kis feneket’ – *petit cul* [pətiky] – is jelenthet. Az újabb szótárak (pl. *PR*²⁰¹⁷, *PRi*²⁰²⁰) természetesen már elegánsan kikerülik ezt a fonetikai csapdát, amikor a példát a *majuscule* ‘nagybetű’ és a *minuscule* ‘kisbetű’ jelzővel adják meg: *q majuscule (Q), q minuscule (q)*.

¹⁸⁰ Figyelem! A hasonló hangzású és ‘kánkán’ jelentésű *cancan* szónak semmi köze a ‘pletyka’ jelentésű szótári homonimájához. A tánc megnevezése a *canard* ‘kacsa’ szó gyermeknyelvi *cancan* változatával hozható összefüggésbe.

4. A W betű

A W betűvel kapcsolatban a szótáríró első gondolata minden bizonnyal az, hogy immár közeledik munkája befejezéséhez. A nyelvhasználóké és a nyelvészeké pedig leginkább az, hogy vajon egyáltalán francia betű-e a V-t írásban megkettőző W (ez tükrözi francia neve: *double v*), melyet AUGUSTIN THIERRY szerint I. CHILPERICH frank király (539 – 584) vezetett be (THIERRY 1840, idézi PRUVOST 2014, 490)? Ha ugyanis a *Petit Robert* vagy a *Petit Larousse Illustré* szótárakat felütjük a W betűnél, a címszavak között valójában csak idegen – többségében germán eredetű – szavak találhatók (pl. angol: *wagon* ‘vagon’, *walkman* ‘sétálómagnó’, *warning* ‘vészhillogó’, *watertopo* ‘vízilabda’, *web* ‘világháló’, *wifi* ‘wifi’, *windsurf* ‘szörf’; flamand: *wassingue* ‘felmosórongy’; német: *wagnérien* ‘wagneri’, *weltanschauung* ‘világnézet’, *witz* (svájci francia) ‘vicc’; japán: *wasabi* ‘vaszabi’; algonkin: *wapiti* ‘vapiti [észak-amerikai szarvasfajta]’).¹⁸¹

A W betű a francia ábécé 23., egyben „legfiatalabb” betűje. Önálló szótári betűként nem szerepel sem RICHELET (1680), sem FURETIÈRE (1690) szótárában, de a *Dictionnaire de l’Académie française* is csak 1878-ban megjelent 7. kiadásától kezdve tünteti fel, a *Petit Larousse Illustré* pedig egészen 1948-ig együtt szerepeltette a W–X–Y betűket. A *PLI* első, 1905-ös kiadása amúgy még csak 55 W betűvel kezdődő szócikket tartalmazott, a 2019-es kiadás viszont már kétszer annyit (113). A *PR*²⁰¹⁷ nagyságrendileg ugyanannyi (108) W betűvel kezdődő szócikket közöl.

A W betűvel kezdődő szavak helyes kiejtése a franciául tanuló külföldieknek sok fejtörést okoz. Alapszabályként szokták megadni, hogy ejtése a germán eredetű szavakban a v mássalhangzóval történik [v]¹⁸²: *witz* [vits], *Wagner* [vagnɛʁ], *Wagram* [vagram], a vallon és egyéb idegen – elsősorban angol – eredetű szavakban pedig a fonetikai átírásban [wa] szimbólummal jelölt és egyfajta *ua* hangot jelző félhangzó (*semi-voyelle*): *wallon* [walɔ̃], *Waterloo* [waterlo], illetve *watt* [wat], *wapiti* [wapiti], *webographie* [webɔɡʁafi]¹⁸³. Angol eredetű szavakban ejthetik még [u]-nak (*clown* [klun] ‘bohóc’), [ju]-nak (*interview* [ɛ̃tɛrvju] ‘interjú’) vagy [o]-nak is (*crawl* [kʁol] ‘gyorsúszás’).

Lexikográfiai megközelítésben a franciába az utóbbi harminc évben bekerült, W-vel kezdődő szavak közül kettőre külön is érdemes röviden kitérni.

Az internetes világhálót jelölő és az angol *World Wide Web* (hivatalosan javasolt francia megfelelője: *toile d’araignée mondiale* ‘világméretű pókháló’) megneve-

¹⁸¹ Idézzük fel ezzel kapcsolatban CHARLES NODIER sarkos megfogalmazását, aki „barbár” betűként jellemezte a w-t (NODIER 1828, 413): „La langue française n’admet point de double w : prononcez v.” [A francia nyelv egyáltalán nem fogadja be a dupla w-t: ejtése v.]

¹⁸² Ez persze az etimológiai ismereteket általában nélkülöző nyelvtanulók számára amolyan „nesze semmi, fogd meg jól” típusú tanács.

¹⁸³ A *webographie* (*PLI*, *LDF*) és a *sitographie* (*PR*²⁰²⁰) szavak ‘internetes hivatkozások’ jelentésben nagyjából egyforma találati aránnyal fordulnak elő a francia internetes oldalakon.

zésből származó igen gyakori *www* vagy *WWW* betűszó több szempontból is feletébb érdekes. A tanulmányunk megírásakor modern referenciaszótárként használt *PR*²⁰¹⁷ és *PRI*²⁰²⁰ például nem vette még fel önálló címszóként, ellentétben a *PLI*²⁰¹⁹ szótárral. A szótárakból nem kapunk továbbá eligazítást sem a betűszó helyesírásáról (nagybetűvel vagy kisbetűvel kell-e írni – ez utóbbi a legáltalánosabb¹⁸⁴), sem annak kiejtési módjáról (*trois doubles v* vagy *triple double v* vagy *double v*, *double v*, *double v* – ez utóbbi tűnik a leggyakoribbnak).

A másik megkerülhetetlen példa a *Wikipédia* szó, ami ma mindenki számára a többnyelvű, nyílt tartalmú, a nyílt közösség által fejlesztett online világciklopédia szinonimája, és aminek története az angol nyelvű változat elindításával 2001. január 15-én kezdődött. Maga a név a hawaii eredetű *wikiwiki* 'gyors(an)' és az *enciklopédia* szavak összevonásából keletkezett. A francia változat *Wikipédia* néven 2001. március 23-án indult, és helyesírási érdekessége az, hogy a magyarhoz hasonlóan a szót *é* betűvel írják (ellentétben az angol, német, spanyol, olasz, horvát stb. megfelelőikkel). A szó *wiki* alakban megtalálható a *PRI*²⁰²⁰ értelmező szótárban, illetve az angolos *Wikipedia* alakban a *PLI*²⁰¹⁹ enciklopédikus részében is. A Wikipédiát szakmai berkekben és a médiában gyakran támadják pontatlan tartalmáért. Ezt a PIERRE LAROUSSE-ról szóló francia szócikk alábbi részlete is jól illusztrálja, amelyben a *Nouveau Larousse illustré* szótárról 2020. július 6-án ez volt olvasható:¹⁸⁵

„Cet ouvrage prestigieux est (...) très recherché des collectionneurs. Il a également servi de modèle à la conception du *Petit Larousse Illustré* qui résume en un volume ce que le *Nouveau Larousse illustré* développait considérablement dans ses sept volumes.” [E tekintélyes mű (...) roppant keresett a gyűjtők körében. Mintául szolgált a *Petit Larousse illustré* megalkotásához, amely mű egy kötetben foglalja össze mindazt, amit a *Nouveau Larousse illustré* hét kötete bővebben kifejtett.]

Ez bizony hamis információ, hisz a lexikográfusok tudják, hogy a *PLI* őse az 1856-ban megjelent egykötetes *Nouveau Dictionnaire de la langue française* volt, amelyben a kb. 20 000 szót magyarázó szótári rész után már megtalálható a latin idézeteket, kifejezéseket tartalmazó későbbi híres „rózsaszín oldalak” előképe. Az 1860-as kiadástól kezdve pedig LAROUSSE kiegészíti e szótárát egy tulajdonneveket tárgyaló enciklopédikus résszel. Az illusztrációk pedig halála után, 1878-tól gazdagítják a művet.

Nem meglepő tehát, hogy manapság sokan teszik fel azt a kérdést: lehet-e, szabad-e a Wikipédiát tudományos munkákban megbízható forrásként idézni? Véleményünk szerint jelenleg még nem. Meglehetünk-e nélküle munkánk során? Kár lenne tagadni. Harcolnunk kell-e folyamatos mennyiségi és minőségi gyarapodása

¹⁸⁴ A *web* [wɛb] szóval kapcsolatban a *PR*²⁰²⁰ a példák között egyaránt megengedi a kis és nagy kezdőbetűs helyesírást: *surfer sur le web*, *le Web* 'az interneten szörfözik'.

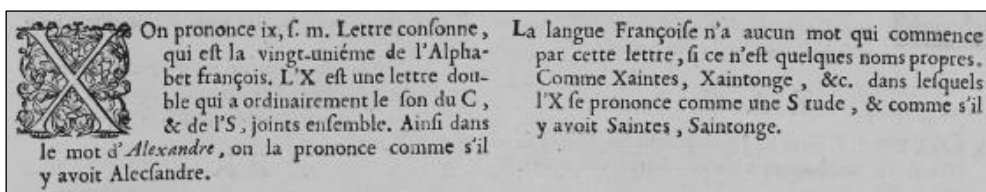
¹⁸⁵ A sokkal rövidebb magyar változatban ez a rész egyáltalán nem szerepel.

ellen? Butaság lenne. A szakemberek dolga azonban a téves, hamis információk ki-gyomlálása, helyreigazítása.

5. Az X betű

A francia ábécé ma 24. betűje kiejtését tekintve minden bizonnyal a legfurcsább francia betű. Ezt már az első, XVII. századi francia értelmező szótárak (RICHELET, FURETIÈRE, *Académie*) megállapították (lásd 6. ábra). Később CHARLES NODIER, francia romantikus író, lexikográfus, a Francia Akadémia tagja is erre a következtetésre jutott *Examen critique des dictionnaires de langue française* [A francia szótárak kritikai vizsgálata] című, 1828-ban megjelent művének X szócikkében (NODIER 1828, 415–416):

„Nous la faisons sonner K, dans *excès* ; Z, dans *dixaine* ; S, dans *soixante* : GZ, dans *exempt* ; CS, dans *extrême* ; de deux manières dans *Xerxès* ; et point du tout dans *dixme*. Qu'on donne après cela des règles de prononciation infaillibles aux jeunes gens et aux étrangers...” [Az *excès* szóban K-nak ejtjük; a *dixaine* [*dizaine*] szóban Z-nek; a *soixante* szóban S-nek; az *exempt* szóban GZ-nek; KS-nek az *extrême* szóban; kétféleképpen a *Xerxès* szóban; és egyáltalán nem ejtjük a *dixme* [*dîme*] szóban. Próbáljunk csak ezek után biztos kiejtési szabályokat adni a fiataloknak és a külföldieknek...]

6. ábra

Az X betű szócikke a *Dictionnaire de l'Académie française...* (1694) című szótárból

„Lettre consonne, qui est la vingt-unième de l'Alphabet françois. L'X est une lettre double qui a ordinairement le son du C, & de l'S, joints ensemble. Ainsi dans le mot d'*Alexandre*, on la prononce comme s'il y avoit Alecsandre. La langue Françoise n'a aucun mot qui commence par cette lettre, si ce n'est quelques noms propres. Comme *Xaintes*, *Xaintonge*, &c. dans lesquels l'X se prononce comme une S rude, & comme s'il y avoit *Saintes*, *Saintonge*.” [A francia ábécé huszonegyedik, mássalhangzót jelölő betűje. Az X kettős hangzású, a C és az S együttes ejtéséből keletkezik. Így az *Alexandre* szóban úgy ejtjük, mintha Alecsandre lenne. A francia nyelvben, leszámítva néhány tulajdonnevet, nincs egyetlen olyan szó, amelyik ezzel a betűvel kezdődik. Így például a *Xaintes*, *Xaintonge* stb. szavakban az X kemény S-nek hangzik, mint a *Saintes*, *Saintonge* ejtésében.]

Az X betű kiejtésének sajátosságait mai szemmel a következőképpen lehet összefoglalni. Szó végén – a többi mássalhangzóhoz hasonlóan – általában néma: *choux* [ʃu] 'káposzta', *heureux* [œRø] 'boldog'. A fontosabb kivételek: *Aix* [ɛks] (egy

sziget, két falu és három város neve), *lynx* [lɛks] ‘hiúz’, *sphinx* [sfɛks] ‘szfinx’. Szó belsejében mássalhangzó előtt [ks]: *excuse* [ɛksky:z] ‘mentség’. Szó belsejében magánhangzó előtt [gz], ritkábban [ks]: *examen* [ɛgzamɛ] ‘vizsga’, *fixer* [fikse] ‘rögzíteni’. *Bruxelles* és *Auxerre* városok nevében [s]: [brɥsɛl], [osɛ:r]. Szó elején általában [gz]: *Xantia* [gzɛtja] (Citroën autómárka), *Xavier* [gzavje] (személynév), *xénophobe* [gzɛnɔfɔb] ‘idegengyűlölő’ stb. Egyes szavaknál azonban a [gz] ejtés mellett a [ks] is előfordul: *xylophone* [gzilɔfɔn; ksilɔfɔn] ‘xilofon’. Külön említést érdemel a *six* ‘hat’ esete, amelyben az *x* betűnek három kiejtése is lehetséges: a) önmagában állva [sis] (*le numéro six*), b) mássalhangzó vagy ún. *h aspiré* ‘hehezetes *h*’ előtt [si] (*six femmes*, *six héros*), c) magánhangzó vagy *h muet* ‘néma *h*’ előtt pedig hangkötéssel [siz] (*six enfants*, *six hommes*).

A XVII. században magáról a betűről szóló szócikken kívül csak FURETIÈRE (1690) szótárában találunk még egy ritka, orvosi jelentésű címszót: *xiphoïde* ‘szegycsont kardnyúlványa’. A *Dictionnaire de l’Académie* a 4. kiadásától kezd néhány *X* betűvel kezdődő címszót felvenni szótárába (1762-ben összesen nyolcat, de még 1935-ben is csak tizenkettőt). ÉMILE LITTRÉ lenyűgöző szótára (1873–1877) viszont már 60 *X* betűvel kezdődő szót tartalmaz. Összehasonlításképpen: a *PLI*²⁰¹⁹ és a *PR*²⁰¹⁷ meglepő módon egyaránt csak 46 *X* betűvel kezdődő címszót vett fel. LITTRÉ ráadásul nem csupán a szócikkek mennyiségét, hanem mikrostruktúrájuk minőségét tekintve is alaposabb, részletesebb információkat ad meg. Az *X* betűről szóló szócikkben a 9 jelentés között például ritkábbakat is találunk, amelyek más egynyelvű francia szótárakban ma már nem is szerepelnek. Ilyen a 3. jelentésként megadott *Dans le comput ecclésiastique, marque le dimanche* ‘a vasárnap jele az egyházi naptárakban’, a 7. jelentésben szereplő *Un x ou un ixé, chez les tapissiers, est un petit tabouret dont les pieds croisés offrent la figure de cette lettre* ‘a betű alakját formáló *X*-lábú kis kárpitoszék’, vagy a 9. jelentésben jelzett speciális nyomdászati eszköz: *X, espèce de phalène* ‘acélbetűbélyeg, betűkölyű’. LITTRÉ természetesen nem regisztrálhatott olyan újabb lexikai fejleményeket, amelyek csak a XX. század során terjedtek el és kerültek be a szótárakba. Gondoljunk csak a már LITTRÉ által is regisztrált algebrai, filozófiai ‘ismeretlen’ fogalmkörhöz kapcsolódóan kialakult *rayons X* ‘röntgensugarak’, *accoucher sous X* ‘névtelenül szül és lemond gyermekéről’ kifejezésekre, az amerikai angol *X rated* szerkezet mintájára 1975-ben a franciában is megjelent *film X* ‘pornófilm’ szerkezetre, amiből továbbképzéssel még új ige (*ixer un film*) és főnév (*ixage d’un film*) is keletkezett, a manapság gyakran olvasható tréfás *Xtra* (*extra*) alakra, az angol mintájára *pilules d’X*-nek nevezett egészség- és személyiségromboló extasy tablettákra, vagy akár az *X*-kromoszómára (*chromosome X*), aminek természetesen megvan a következő pontban tárgyalt *Y* betűhöz kapcsolódó párja is (*chromosome Y*).

6. Az Y betű

A francia ábécé utolsó előtti, 25. betűje. Neve (betűzésnél) *y grec* [igrɛk]. Az elnevezéssel kapcsolatban CHARLES NODIER (1828, 417) kissé ingerülten teszi fel a kérdést:

„N'est-il pas fort extraordinaire d'appeler *i grec* un signe que les Grecs appelloient *upsilon* et qui n'a jamais eu chez eux la valeur de l'*i* ? N'est-il pas très-ridicule de conserver ce signe dans l'abécédaire par respect pour l'étymologie, et de violer cette étymologie dans la prononciation ?” [Hát nem nagyon különös, hogy görög *i*-nek hívunk egy jelet, amit a görögök *üpszilonnak* hívtak, és aminek náluk soha nem volt *i* értéke? Hát nem erősen nevetséges, hogy ezt a jelet csak az etimológia tisztelete miatt tartjuk meg az ábécében, megsértve az etimológiát a kiejtésben?]

RICHELET (1680) szótárában mindössze négy szócikket szentelt az Y betűnek, és azt állította, hogy a betű már majdnem száműzetett („presque banni”) a francia ábécéből, mivel helyette az egyszerű I betű használatos. FURETIÈRE szótára (1690) már 15 ipszilonnal kezdődő címszót tartalmaz, melyek közül az első, magáról a betűről szóló szócikkben történeti érdekességként PÜTHAGORASZra is utal, aki szerint az ipszilon az élet szimbóluma volt: a betű talpa a gyerekkort szimbolizálja, az elágazó felső két szár pedig az élet két útját, a bűnt és az erényt, amelyek közül hétéves kora után a gyerekeknek választania kell:

„L'Y étoit, selon Pythagore, un symbole de la vie, à cause que le pied représentait l'enfance, & que la fourche signifioit les deux chemins du vice & de la vertu, où on entroit ayant atteint l'âge de la raison.”

Ejtéséről jegyezzük meg, hogy két magánhangzó között, valamint szó elején, magánhangzó előtt [j]: *gruyère* [gryjɛʀ] 'francia sajtféleség', *yoyo* [jojo] 'jojó'. Két magánhangzó között néha néma: *Troyes* [trwa] (francia város). Egyéb helyzetben általában [i]: *pyjama* [piʒama] 'pizsama'. Megemlítendő még, hogy [i]-nek hangzik a *pays* 'ország' szóban és származékaiban, valamint az *abbaye* 'apátság' szóban is: *pays* [pei], *paysage* [peizaʒ] 'táj', *dépaysé* [depeize] 'helyét nem lelő', *abbaye* [abei]. Az ismert, angolból átvett *tramway* 'villamos', *poney* 'póni(ló)' szavak ejtése pedig [tramwe], [pɔne].

Amikor a lexikográfus egy francia szótár írásába kezd, már az A betű első szócikénél kissé csüggedten sóhajt fel, hisz többek között az à prepozíció kidolgozásának sziszifuszi munkája vár rá (LITTRÉ szótára közel 12 hasábon dolgozta fel). Ha a feladat nem is ilyen gigászi, de azért a szerkesztés végéhez közeledve az Y szócikk kidolgozásakor is hasonló megpróbáltatás vár rá (LITTRÉNél ez hat és fél hasábot foglalt el), hisz a következőkről kell számot adnia:

- az Y betű által okozott és fentebb már részletezett kiejtési nehézségekről, beleértve azt is például, hogy miért van hangkötés a *des yeux* [dezjø] 'szemek', és miért nincs

- a *des yaourts* [deyaURT] ‘joghurtok’ esetében, vagy miért van hangkivetés a *l’yeuse* [ljøz] ‘magyaltölgy’ szóban, és miért nincs a *la yourte* [la jURT] ‘jurta’ főnévben;
- az *Y* rövidítésként vagy szimbólumként betöltött szerepéről;
 - a pongyolább, ún. *français populaire* regiszterben játszott hímnemű ‘ő’ személyes névmási szerepéről (*V’là qu’y pleure a Voilà qu’il pleure* ‘Na, most sír’ helyett);
 - a határozói funkciójáról (*J’y suis, j’y reste*. ‘Itt vagyok, és itt is maradok’ – MAC MAHON tábornok híres mondása 1855-ből arra utalva, hogy Szebasztopol ostromakor nem hagyja el a Malakov-bástyát, amelyet az oroszok fel akartak robbantani.);
 - a számos állandósult kifejezésben játszott szerepéről: *J’y pense*. ‘(i) Gondolok rá. (ii) Most jut eszembe!’; *Nous y voilà*. ‘A témánál vagyunk.’, *Vous y êtes*. ‘Úgy van!, Eltálla!’ ...stb. – A nagy alakú *Trésor de la langue française* szótár még két hasábon át sorolja az utóbbi két ponthoz a példákat;
 - arról a nyelvtani furcsaságról, hogy a mindennapi használatban az *aller* ‘megy’ ige *i*-vel kezdődő egyszerű jövő idejű *irai* és feltételes módú *irais* alakjai előtt nem használjuk az *y* ‘oda’ határozószót: *Irez-vous demain au concert ? – J’irai* [és nem: *J’y irai*]. ‘Elmegy holnap a koncertre? – Igen, elmegyek.’

Végül említsük meg azt a szót, amelyik az ipszilonnal kezdődő francia szavak közül talán a legélénkebb kiejtési vitát keltette. Ez pedig a franciában a XVI. század óta használatos holland eredetű *yacht* ‘jacht’ szó, amelyet – idegen eredetű elemről lévén szó – különféleképpen ejtettek: [jak], [jakt], [jot], [jot]. Hosszú viták után a Francia Akadémia szótára¹⁸⁶ és a *Petit Robert* által is javasolt [jot] kiejtés látszik győzedelmeskedni. A szó által okozott kiejtési bizonytalanságot mindennél jobban mutatja JEAN DUJARDIN Oscar-díjas francia színész, rendező és producer szellemes válasza arra a kérdésre, hogy ő miként ejti a *yacht* szót: *Je dis bateau*. ‘Én úgy mondom, hogy hajó.’

A francia szótárak világában tett fenti rövid lexikográfiai kalandozás remélhetőleg elnyeri az ünnevelt, BAŃCZEROWSKI professzor tetszését, aki jelenleg egy nagyszabású lengyel–magyar lexikográfiai projekten dolgozik, és akinek baráti szótársaként e munka befejezéséhez, továbbá nyolcvanadik születésnapjára ezúton is szívből kíván jó egészséget és sok erőt a fenti sorok szerzője.

Bibliográfia

- BAUDELAIRE, CHARLES 1859. *Théophile Gautier*. Poulet-Malassis et de Broise, Paris.
 DAFi = *Dictionnaire de l’Académie française informatisé*. – www.dictionnaire-academie.fr
Dictionnaire de l’Académie française informatisé (DAFi). Éditions de. 1694¹, 1718², 1740³,
 1762⁴, 1798⁵, 1835⁶, 1878⁷, 1935⁸, Actuelle⁹. – www.dictionnaire-academie.fr
 DIDEROT, DENIS – ALEMBERT, JEAN LE ROND D’ 1751. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Dix-sept volumes plus neuf volumes de planches. Texte

¹⁸⁶ Az 1740 és 1835 közötti kiadások csak a [jak] kiejtést javasolják, az 1878-as semmit, az 1935-ös viszont már a [jot] mellett teszi le a voksát.

- établi par d'Alembert, Diderot. Briasson / David / Le Breton / Durand, Paris. – https://fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Encyclop%C3%A9die/1re_%C3%A9dition
- FURETIÈRE, ANTOINE 1690. *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts...* [k. n.], La Haye et Rotterdam.
- LAROUSSE, PIERRE 1863–1876. *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. 17 volumes. Paris. Administration du Grand Dictionnaire universel. – <https://archive.org/stream/LarousGrdictionnXIX01bnf#page/n3/mode/1up>
- Larousse. Dictionnaire de français*. – <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais-mono-lingue>
- LDF = *Larousse. Dictionnaire de français*. – <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais-monolingue>
- Le Petit Larousse Illustré*. 2019. (PLI²⁰¹⁹). Larousse, Paris.
- Le Petit Robert de la langue française*. 2017. (PR²⁰¹⁷). Les Dictionnaires Le Robert, Paris.
- Le Petit Robert de la langue française*. 2020. (PRi²⁰²⁰). – <https://www.lerobert.com/dictionnaires/francais/langue>
- LITTRÉ, ÉMILE 1873–1877. *Dictionnaire de la langue française*. Hachette, Paris. – <https://www.littre.org/>
- MATORÉ, GEORGES 1968. *Histoire des dictionnaires français*. Larousse, Paris.
- MEYER, PHILIPPE 1990. *Heureux habitants de l'Aveyron et des autres départements français*. Seuil, Paris.
- MONTESQUIEU 1873. *Lettres persanes*. Texte établi par André Lefèvre. A. Lemerre, Paris.
- MONTESQUIEU 1955. *Perzsa levelek*. Új Magyar Kiadó, Budapest. (A világirodalom klasszikusai).
- NODIER, CHARLES 1828. *Examen critique des dictionnaires de langue française*. Imprimerie et fonderie de G. Doyen, Paris.
- PLI²⁰¹⁹ = *Le Petit Larousse Illustré*. 2019. Larousse, Paris.
- PR²⁰¹⁷ = *Le Petit Robert de la langue française*. 2017. Les Dictionnaires Le Robert, Paris.
- PRi²⁰²⁰ = *Le Petit Robert de la langue française*. 2020. – <https://www.lerobert.com/dictionnaires/francais/langue>.
- PRUVOST, JEAN 2006. *Les dictionnaires français outils d'une langue et d'une culture*. Ophrys, Paris, (Collection „L'Essentiel français”).
- PRUVOST, JEAN 2014. *Le dico des dictionnaires. Histoires et anecdotes*. JC Lattès, Paris.
- REY, ALAIN 2011. *Dictionnaire amoureux des Dictionnaires*. Plon, Paris.
- RICHELET, PIERRE 1680. *Dictionnaire françois contenant les mots et les choses, plusieurs nouvelles remarques sur la langue françoise, ses expressions propres, figurées et burlesques, la prononciation des mots les plus difficiles, le genre des noms, le régime des verbes...* Jean Herman Widerhold, Genève.
- THIERRY, AUGUSTIN 1840. *Récits des temps mérovingiens*. Just Tessier, Paris.
- TLFi = *Trésor de la langue française informatisé*. – <http://atilf.atilf.fr>
- Trésor de la langue française informatisé (TLFi)*. – <http://atilf.atilf.fr>
- VOLTAIRE 1878. *Dictionnaire philosophique*. Garnier Frères, Paris.

BÁRDOSI VILMOS SZAKMAI ÉLETRAJZA¹⁸⁷

BÁRDOSI VILMOS, az ELTE BTK Francia Tanszékének egyetemi tanára 1952. október 7-én született Szombathelyen, ahol 1959 és 1971 között általános és középiskolai tanulmányait is végezte. Az érettségi megszerzése után rögtön felvételt nyert az ELTE BTK francia–német szakára, ahol 1976-ban kapott diplomát. Az 1974–1975-ös tanévet egyéves francia állami ösztöndíjjal a párizsi École Normale Supérieure-ön végezte francia nyelvészeti szakosodással.

Az egyetem elvégzése után (1976) első és mind a mai napig egyetlen munkahelye az ELTE BTK Francia Tanszéke, ahol végigjárta a klasszikus egyetemi ranglétrát. 1976 és 1980 között tudományos segédmunkatársként dolgozott és szerzett egyetemi doktori címet francia nyelvészetből *summa cum laude* minősítéssel (1978). 1980 és 1983 között tanársegéd, majd 1983 és 1991 között adjunktus volt. A nyelvtudomány kandidátusa címet 1991-ben nyerte el szintén *summa cum laude* minősítéssel. 1991 és 2000 között docensként oktatott és 1997-ben habilitált. Egyetemi tanárrá 2000-ben nevezték ki. Időközben számos alkalommal nyerte el a Francia Külügyminisztérium több hónapos kutatói ösztöndíját, amelyek keretében a Sorbonne-on, az École Normale Supérieure-ön, illetve Nancyban a *Trésor de la Langue Française* szerkesztőségében folytatott kutatómunkát. 1997 és 2001 között Széchenyi Professzori Ösztöndíjban részesült. 1999-ben a Dijon-i Egyetem Nyelvészeti és Filozófiai Tanszékén, majd 2003-ban az Université Paris XIII Egyetem – LLI (UMR 7546 – CNRS) kutatólaboratóriumában volt vendégprofesszor. 1995 és 2013 között 18 éven át vezette az ELTE BTK Francia Tanszékét.

Oktatási, oktatásfejlesztési tevékenység

Egyetemi munkássága kezdete, azaz 1976 óta tart előadásokat és vezet szemináriumokat a francia nyelvészet különböző témaköreiben (fonetika, frazeológia, lexikológia, lexikográfia és nyelvtörténet) az alap- és mesterképzésben. Az ELTE BTK Nyelvészeti Doktori Programjának Romanisztikai alprogramjában pedig annak indulása óta oktatóként, témavezetőként, szigorlati vizsgabizottsági elnökként és PhD védések elnökeként vesz részt. 2009 és 2021 között az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája Tanácsának tagja, 2011 és 2015 között vezetője volt. 2007 és 2017 között az ELTE Egyetemi Doktori Tanácsának szavazati joggal rendelkező póttagjaként képviselte a Bölcsészettudományi Kart.

Francia nyelvészeti előadásai és szemináriumai népszerűek, gyakran vesznek részt rajtuk áthallgató és külföldi (Erasmus, Stipendium Hungaricum) diákok is, akik a magyar hallgatókkal együtt a konkrét nyelvészeti ismereteken túl jelentős általános műveltséget is kapnak. Szakterülete nemzetközi eredményeit naprakészen ismeri, külföldi kapcsolatai, tagságai révén (pl. Nemzetközi Frazeológiai Társaság) a

¹⁸⁷ Összeállította: ZIMONYI PÉTER, ELTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék.

legfrissebb szakirodalom és információk birtokában van. Mindig nagy ambícióval nevelte az utánpótlást, tehetséges hallgatóinak a napi szakmai segítségen kívül publikációs lehetőséget, anyagi támogatást, külföldi ösztöndíjakat igyekezett biztosítani. Közel 200 szakdolgozat, valamint 10 (köztük 3 franciaországi cotutelle-ben megvédett) PhD témavezetője volt, illetve jelenleg is az. Több kandidátusi, habilitációs és akadémiai doktori eljárásban volt opponens.

A francia nyelvészeti oktatás színvonalának fejlesztése érdekében számos kari és egységes jegyzetet, tankönyvet írt vagy azok szerkesztésében vett részt a francia leíró nyelvészet és nyelvtan, a francia fonetika, szemantika, lexikológia, frazeológia tárgykörében. A Romanisztika alapszak országos koordinátoraként fontos szerepet vállalt a kreditalapú bolognai oktatási rendszer kidolgozásában is.

Tudományos kutatás, publikációs tevékenység, konferenciárészvétel, előadások külföldi egyetemeken

Oktatási, oktatásfejlesztési munkája mellett a hazai és külföldi publikációs tevékenysége is gazdag, elsősorban a lexikológia, lexikográfia, frazeológia területén. Ez utóbbinak nemzetközileg is elismert szaktekintélye. Az MTMT adatbázisa szerint (2022. május 18-i állapot) tudományos publikációs tevékenységét 139 tétel fémjelzi, melyek között hangsúlyos helyet foglalnak el az általa írt vagy szerkesztett nagyobb lélegzetű, díjakkal elismert egy- és kétnyelvű szótárak, kézikönyvek (lásd a mellékelt publikációs jegyzéket). Citációs indexe: összes idézés = 650 (független idézés = 584, függő idézés = 66), Hirsch-indexe: 12. Számos konferenciaelőadást tartott Magyarországon és külföldön. Meghívott előadóként szerepelt több külföldi egyetemen (pl. Párizs, Dijon, Nancy, Nizza, Róma, Santiago de Compostela, Wuppertal, Hamburg, Augsburg, Luxemburg, Dublin, Mynooth, Pozsony).

Jelentősebb hazai és külföldi kutatási pályázatokban való részvétel

- 1978–1980: Részvétel az MTA Nyelvtudományi Intézete, az ELTE Francia Tanszéke és a párizsi Sorbonne 3 Hungarológiai Központja által létrehozott magyar–francia kontrasztív nyelvészeti munkabizottságban.
- 1981–1990: A Művelődési Minisztérium több Kutatási-fejlesztési pályázatának témavezetője.
- 1993–1999: Részvétel az ELTE Francia Tanszéke és a párizsi Sorbonne 3 Hungarológiai Központja által a *Magyar–francia rag- és névutószótár* megszerkesztésére létrehozott magyar–francia kontrasztív nyelvészeti munkabizottságban.
- 1990–1994: Résztvevő a *Frazeográfiai kutatások* című, 2257 számú OTKA pályázatban.
- 1994. nov. 24–26.: A Párizsban rendezett *La locution. Entre lexique, syntaxe et pragmatique. Identification en corpus, traitement, apprentissage* című nemzetközi frazeológiai kongresszus tudományos szervezőbizottságának tagja.
- 1995–1998: Témavezető a *Frazeológiai enciklopédia* című, T 017939 számú pályázatban.
- 1991–1999: Részvétel az új francia–magyar, magyar–francia nagyszótár szerkesztésén dolgozó francia–magyar kutatócsoport munkájában.

- 1999–2000: Részvétel a Gredos Kiadónál megjelenő *Spanyol–francia szólásszótár* szerkesztésében.
- 1999–2001: Részvétel a magyar–francia együttműködésben elkészült *Francia–magyar, magyar–francia jogi szakszótár* szerkesztési munkálataiban főszerkesztőként és szerzőként.
- 2004–2006: Témavezető az *Európai frazeológia univerzálék* című, T 047183 számú pályázatban.
- 2009–2013: Közreműködő kutató az Universidade de Santiago de Compostela Egyetem MARIA ISABEL GONZÁLEZ REY által vezetett FRASEONET (GI-2061 – Grupo de investigación de fraseología e paremiología) nemzetközi kutatócsoportban.

Oktatás- és tudományszervezési tevékenység

Vezető oktatóként az elmúlt évtizedekben jelentős oktatás- és tudományszervezési munkát is végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Ezek közül az alábbiak emelkednek ki:

- 1990–1991: Az ELTE BTK Infrastrukturális Bizottságának elnöke.
- 1991–1992: A magyarországi francia tanulmányokat és kutatásokat koordináló Egyetemközi Francia Központ alapító igazgatója.
- 1992–: Az Egyetemközi Francia Központ Tudományos Tanácsának tagja.
- 1992–2011: A *Pro Renovanda Cultura Hungariae* „Klebsberg Kuno Emlékére” szakalapítvány kuratóriumának tagja.
- 1993–2013: A MÖB felkérésére részvétel a francia állam által felajánlott doktori ösztöndíjakra beérkező pályázatok magyar–francia bírálóbizottságában.
- 1995–1996: A debreceni, szegedi, angers-i és hull-i egyetemekkel közös Tempus program keretében a tanszéki nyelvoktatásba integrált szaknyelvi-szakterminológiai oktatási modulok szervezése az ELTE Francia Tanszékén.
- 1995–2013: Az ELTE BTK Francia Tanszékének vezetője.
- 1996: A *Revue d'Études Françaises* (ELTE Francia Tanszék – Egyetemközi Francia Központ) című tudományos folyóirat beindítása.
- 1996–: A *Revue d'Études Françaises* (ELTE Francia Tanszék – Egyetemközi Francia Központ) folyóirat szerkesztőbizottságának, 2008 óta tudományos bizottságának tagja.
- 1996: Intenzív oktatási modul beindítása francia módszertani szakemberek bevonásával az ELTE Francia Tanszéke és az Egyetemközi Francia Központ szervezésében a francia szakos hallgatók szakmódszertani képzésének modernizálására.
- 1996–1997: A Magyar–Francia Társaság Elnökségének tagja.
- 1996–1998: Több féléves módszertani továbbképző szemináriumokat szervezése az ELTE Francia Tanszékén hazai és külföldi előadók részvételével a középiskolai tanárok oktatási módszerének javítása érdekében a Fefa IV által is támogatott projekt keretében.
- 1997: Az ELTE BTK Tudományos Bizottsága „A Kar Képe Kétezerben” című munkacsoportjának tagja.
- 1998: Az ELTE Francia Tanszéke kreditrendszerű tanegységlistájának kidolgozása francia (Dijon, Valenciennes), portugál (Braga) és magyar (Pécs) egyetemekkel közös Tempus program keretében.
- 1998–2018: Az ELTE BTK Kari Tanácsának tagja.

- 1998–2002: Az ELTE BTK Nemzetközi Kapcsolatok Bizottságának elnöke.
- 1998–2019: Az ELTE BTK Nemzetközi Kapcsolatok Bizottságának tagja.
- 1999. március 1. – június 30.: Az ELTE BTK Romanisztikai Tanszékcsoportjának megbízott vezetője.
- 1999: Résztétel az MTA I. osztálya Nyelvtudományi Bizottsága Szótári Munkabizottságának munkájában (a magyarországi francia frazeológiai szótárak történetének összefoglalása és bibliográfiája).
- 2000–2005: Az ELTE BTK Romanisztikai Intézetének igazgatóhelyettese.
- 2001–2004: Kuratóriumi tagság az Ifjúsági Magyar–Francia Alapítványban.
- 2003–: A *Lexikográfiai füzetek* (MTA) szerkesztőbizottságának tagja.
- 2003: Szakértő bíráló a Széchenyi István Ösztöndíj és a Békésy György Posztdoktori Ösztöndíj nyelvtudományi szakbizottságában.
- 2003–2004: Az ELTE BTK tudományos dékánhelyettese.
- 2005. február 4–5.: Szekcióvezető a francia szakos lengyel, cseh, szlovák és magyar doktoranduszok 9. nemzetközi találkozásán (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba).
- 2005. március 21–23.: Bíráló és zsűrielnök a XXVII. OTDK Humántudományi Szekciójában.
- 2005: A NKÖM által meghirdetett és a Nemzeti Kulturális Alapprogramnál lebonyolított „Édes Anyanyelvünk II. A Tiszta és közérthető kommunikációért” c. pályázat bírálóbizottságának elnöke.
- 2005–2017: Az ELTE BTK Romanisztikai Intézetének igazgatója.
- 2007–2017: Az ELTE Egyetemi Doktori Tanácsának szavazati joggal rendelkező póttagja az ELTE BTK képviselőjeként.
- 2008–: Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának tagja.
- 2008–2014: Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának könyvfelelőse.
- 2009–2021: Az ELTE Bölcsészettudományi Kara Nyelvtudományi Doktori Iskola Tanácsának tagja.
- 2010. szeptember 24.: Tudományos emlékülés szervezése az ELTE Bölcsészettudományi Karán az egyetemi franciaoktatás megindulásának 235. évfordulója alkalmából.
- 2010–: A Budapesti Francia Intézet nemzetközi Tudományos Orientációs Tanácsának tagja.
- 2011–2015: Az ELTE Bölcsészettudományi Kara Nyelvtudományi Doktori Iskolájának vezetője.
- 2012–2016: Az ELTE Bölcsészettudományi Kara Kari Doktori Tanácsának tagja.
- 2012–2018: Az ELTE Bölcsészettudományi Kara Idegennyelvi Továbbképző Központ Szakmai Felügyeletét Ellátó Bizottság tagja.
- 2012–2019: Az ELTE Bölcsészettudományi Kara Külügyi és Nemzetközi Képzési Bizottságának tagja.
- 2013–2015: MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj – kuratóriumi tag, szakértő bíráló.
- 2016–2021: Az ELTE BTK Kari Habilitációs Bizottságának tagja.
- 2016–2021: Magyar Nyelvtudományi Társaság Idegen Nyelvi Szakosztály – elnök.
- 2017–: A „Trefort-kert Alapítvány” kuratóriumának tagja.
- 2018–: Az ELTE frankofón kapcsolataiért felelős rektori megbízott.

Társasági tagságok

- Magyar Nyelvtudományi Társaság (1996–)
- MTA Köztisztviselői tagság (1996–)
- Nemzetközi Frazeológiai Társaság (1999–)
- Az MTA I. osztálya Nyelvtudományi Bizottságának Szótári Munkabizottsága (2002–)
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság Választmánya (2005–)
- Az MTA I. osztálya Nyelvtudományi Bizottsága (2008–)
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság Idegennyelvi Szakosztályának elnöke (2016–2021)
- Az MTA nem akadémikus közgyűlési képviselője (2019–)
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság Választmányának alelnöke (2021–)

Kitüntetések

Francia

- A Francia Kormány *Officier dans l'Ordre des Palmes Académiques* (az „Akadémiai Pálmák Tiszti Fokozata”) kitüntetése a magyar–francia oktatási és kulturális kapcsolatok terén kifejtett munkáért (1998).
- A Francia Kormány *Commandeur dans l'Ordre des Palmes Académiques* (az „Akadémiai Pálmák Parancsnoki Fokozata”) kitüntetése a magyar–francia oktatási és kulturális kapcsolatok terén kifejtett munkáért (2001).
- A Francia Kormány *Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres* (a „Művészetek és Bölcsészettudományok Rend Lovagi Fokozata”) kitüntetése a magyar–francia oktatási és kulturális kapcsolatok terén kifejtett munkáért (2001).
- A Francia Kormány *Chevalier de la Légion d'Honneur* (a „Becsületrend Lovagi Fokozata”) kitüntetése a magyar–francia oktatási és kulturális kapcsolatok terén kifejtett munkáért (2011).

Magyar

- *Kiváló magyar szótár* díj az Akadémiai Francia–magyar kisszótár szerkesztéséért (2007).
- A Magyar Tudományos Akadémia és az Akadémiai Kiadó *Nívódíj 2007* elismerése a *Francia–magyar kéziszlótar CD-vel* című mű szerkesztéséért (2007).
- *Kiváló magyar szótár* díj az akadémiai *Francia–magyar kéziszlótar* szerkesztéséért (2008).
- A Modern Filológiai Társaság *Pro Neophilologia in Hungaria* érdemérme (2009).
- ELTE *Pro Universitate Emlékérem* arany fokozata (2009).
- Az ELTE BTK *Ürményi József-díja* a Karon végzett kiemelkedő oktatói tevékenységért (2014).
- *A Magyar Érdemrend Polgári Tagozat tisztikeresztje* (2017).
- Az Anyanyelvápolók Szövetségének *Lőrincze-díja* (2020).
- ELTE „Pázmány Péter szakmai előadás”: Eötvös Loránd – Pázmány Péter emlékérem (2022).

BÁRDOSI VILMOS PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE¹⁸⁸ (1975–2021)

1975

1. Poliszémia és homonímia mint a humor nyelvi forrásai. *Filológiai Közlöny*, 21:1 (1975), 79–93.

1976

2. Polysémie et homonymie comme sources linguistiques du comique. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatæ – Sectio Linguistica*, 7, 51–67.

1977

3. Le fonctionnement de l'attraction paronymique dans le système communicatif du français moderne. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatæ – Sectio Philologica Moderna*, 8, 137–145.
4. *Textes linguistiques français du XXe siècle*. Tankönyvkiadó, Budapest, 352 p.
5. Téves analógiák a francia nyelv kommunikációs rendszerében. *Filológiai Közlöny*, 23:1 (1977), 91–98.

1978

6. « Études Finno-ougriennes » 9:1972, 10:1973, 12:1975 kötetei (recenzió). *Nouvelles Études Hongroises*, 13 (1978), 261.
7. *Contribution à la synthèse de la description contrastive: les épithètes non-adjectives françaises et leurs équivalents hongrois*. Egyetemi doktori disszertáció, 170 p.

1979

8. Emplois distributionnels de « il y a / être ». *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatæ – Sectio Linguistica*, 10, 223–239.
9. Contributions à la genèse de la linguistique contrastive. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatæ – Sectio Philologica Moderna*, 10, 105–122.
10. Études Finno-Ougriennes 11:1974 kötet (recenzió). *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 25:4 (1979), 581–583.

1982

11. Les comparaisons idiomatiques du français. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatæ – Sectio Philologica Moderna*, 13, 21–34.
12. Contribution à la description de l'épithète non adjectivale et de ses équivalents hongrois. *Contrastes. Revue de L'association pour le développement des études contrastives – Hors Série*, A2, 7–20.
13. *Bevezetés az egyetemi francia nyelvészeti tanulmányokba* [Introduction aux études de linguistique française]. Tankönyvkiadó, Budapest, 401 p.

¹⁸⁸ Forrás: *Magyar Tudományos Művek Tára 2* (MTMT2) – 2022. május 18.

14. Egy új típusú szólásszótár szükségességéről. *Filológiai Közöny*, 28:2–3 (1982), 344–355.

1983

15. La rédaction d'un dictionnaire onomasiologique de locutions. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Philologica Moderna*, 14, 97–106.
16. *Précis de lexicologie française 1*. Tankönyvkiadó, Budapest, 334 p. – Társszerző: PÁLFY MIKLÓS.
17. *Les locutions françaises en 150 exercices*. Tankönyvkiadó, Budapest, 309 p.

1985

18. Les limites de l'utilisation des dictionnaires de locutions. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Linguistica*, 13, 17–26.
19. *Grammaire du français contemporain*. Tankönyvkiadó, Budapest, 534 p. – Társszerzők: KELEMEN TIBORNÉ – PÁLFY MIKLÓS – KISS SÁNDOR – PATAKI PÁL.

1986

20. *De fil en aiguille. Les locutions françaises : Recueil thématique et livre d'exercices*. Tankönyvkiadó, Budapest, 222 p.
21. Le traitement des locutions idiomatiques par micro-ordinateur. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae – Acta Romanica*, 11, 10–51. Társszerző: CSINK LÁSZLÓ.

1987

22. *Petit dictionnaire thématique des locutions françaises*. Tankönyvkiadó, Budapest, 238 p. – Társszerző: LONGUEAU, JEAN-YVES DE.

1989

23. « Un ange passe » : contribution à l'étymologie d'une locution. In GRÉCIANO, GERTRUD (ed.) : 1989. *Europhras 88. Phraséologie contrastive. Actes du Colloque International, Klingenthal–Strasbourg 12–16 mai 1988*. In *Collection Recherches Germaniques*, Strasbourg, Université des Sciences Humaines, Département d'Études Allemandes, 2 (1989), 7–16.

1990

24. *A mai francia nyelv frazeológiai rendszerének elméleti és gyakorlati kérdései különös tekintettel a frazeológiai hasonlatokra*. Kandidátusi disszertáció, Budapest, (Kézirat), 311 p.
25. « Le quart d'heure de Rabelais ». *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Philologica Moderna*, 19, 189–201.
26. Guide bibliographique de phraséologie française avec index thématique 1900–1990. *Lingvisticae Investigationes*, 14:2 (1990), 349–402.
27. Contribution à l'histoire de la phraséologie française des origines jusqu'à Michel Bréal. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae – Acta Romanica*, 14, 61–132.

1992

28. Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français. *Fremdsprachen Lehren und Lernen (FLuL)*, 21 (1982), 104–116.
29. Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés. *Cahiers d'Études Hongroises*, 4 (1992), 107–113.
30. *Redewendungen Französisch–Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch.* Francke Verlag, Tübingen, 259 p. – Társszerzők: ETTINGER, STEFAN – STÖLTING, CÉCILE.
31. Frazológiai egységek szótári leírásának kérdései. *Filológiai Közöny*, 38:3–4, 103–113. – Társszerző: HESSKY REGINA.

1994

32. Giuseppe di Stefano: Dictionnaire des locutions en moyen français. Montréal, Édition CERES, 1991. (p. 930). (Recenzió). *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, 89, 259–260.

1995

33. *De fil en aiguille : 1000 locutions françaises et leurs équivalents hongrois : recueil thématique et livre d'exercices.* ELTE BTK Francia Tanszék, Budapest, 287 p.

1996

34. A francia nyelv lexikona (Encyclopédie de la langue française). *Revue d'Études Françaises*, 1, 25–40. – Társszerző: KARAKAI IMRE.
35. *A francia nyelv lexikona.* Corvina Kiadó, Budapest, 612 p. – Társszerző: KARAKAI IMRE.
36. *Au son des sons. Manuel d'exercices de compréhension, de prononciation et d'orthographe du français moderne.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 205 p.

1997

37. *Francia–magyar szólásszótár. Tematikus gyűjtemény és gyakorlókönyv.* Corvina Kiadó, Budapest, 310 p.

1998

38. *Redewendungen Französisch–Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch.* Francke Verlag, Tübingen. 2. Auflage, 287 p. – Társszerzők: ETTINGER, STEFAN – STÖLTING, CÉCILE.

1999

39. *Magyar–francia rag- és névutószótár.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 287 p. – Társszerzők: BOIRON, BERTRAND – GINTER KÁROLY ET AL.
40. Entre fil d'Ariane et tonneau des Danaïdes. *Revue d'Études Françaises*, 4, 23–33.

2000

41. Mellékletek = Annexes. In PERROT, JEAN (főszerk) – SZENDE, THOMAS – SZABÓ DÁVID – MÉSZÁROS LÁSZLÓ – PHILIPPE, CHANTAL (szerk.): *Magyar–francia kéziszótár.* Grimm Kiadó, Szeged, XII–XXXI.
42. Charles Bally, a modern frazeológia atyja? In MIHALOVICS, ÁRPÁD (szerk.): *Tanulmánykötet Jean Perrot tiszteletére.* Bessenyei Könyvkiadó, Budapest, 13–19.

2001

43. De l'usage à l'usure. *Revue d'Études Françaises*, 6, 57–61.
44. *Magyar–francia, francia–magyar jogi szótár / Dictionnaire juridique hongrois–français, français–hongrois*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 383 p. – Társszerző: TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ.

2002

45. *Frazeologizmy francuzskogo jazyka: slovar–praktikum*. Uralskoe Izdatelstvo, Ekaterinburg, 247 p. – Társszerzők: ETTINGER, STEFAN – STÖLTING, CÉCILE – BUTINA, JEKATERINA BENEDIKTOVNA.

2003

46. *Redewendungen Französisch / Deutsch: Thematisches Wörter- und Übungsbuch*. Francke Verlag, Tübingen. 3. Auflage, 258 p. – Társszerzők: ETTINGER, STEFAN – STÖLTING, CÉCILE.
47. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 947 p.

2004

48. Pojęcie haza (ojczyzny/kraju) w obrazie świata języka węgierskiego. In DUBISZ, STANISŁAW – PORAYSKI-POMSTA, JÓZEF – SĘKOWSKA, ELŻBIETA (szerk.): *Język. Polityka. Społeczeństwo: Słownik Pojęć Politycznych I Społecznych Krajów Europy Środkowej I Wschodniej*. Dom Wydawniczy ELIPSA, Alghero, 155–172. – Társszerző: BAŃCZEROWSKI JANUSZ.
49. A 'haza' fogalma a világ magyar nyelvi képében. *Magyar Nyelvőr*, 128:1 (2004), 1–10. – Társszerző: BAŃCZEROWSKI JANUSZ.
50. Kísérlet magyar szavak jelentéshasonlóságának meghatározására a Magyar szókinctár segítségével. *Working paper of the Laboratory of Operations Research and Decision Systems*. (LORDS). WPO4-8. pp. 1–11, 11 p. – Társszerzők: KISS GÁBOR – KISS MÁRTON – RAPCSÁK TAMÁS.
51. Francia–magyar, magyar–francia. In MAGAY TAMÁS – LUKÁCSI MARGIT (szerk.): *A magyar szótáriródalom bibliográfiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 88–95.
52. Kísérlet magyar szavak jelentéshasonlóságának meghatározására a „Magyar szókinctár” segítségével. In ALEXIN ZOLTÁN – CSENDES DÓRA (szerk.): *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia [Second Hungarian Conference on Computational Linguistics]: MSZNY 2004. Szeged, Magyarország: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, 27–37. – Társszerzők: KISS GÁBOR – KISS MÁRTON – RAPCSÁK TAMÁS.*

2005

53. Le concept patrie dans l'image linguistique hongroise du monde. In BARTOL, DANUTA – GRÉGOIRE, HENRI-CLAUDE (szerk.): *Langues et sociétés de l'Europe moderne : Dictionnaire des notions politiques et sociales des pays d'Europe centrale et orientale*. Université Nancy, Nancy, 283–298. – Társszerző: BAŃCZEROWSKI JANUSZ.
54. Az *Ékesszólás kiskönyvtára* (ISSN 1786-4925) sorozatszerkesztése 2005-től: Tinta Könyvkiadó, Budapest. – Társszerkesztő: KISS GÁBOR. – Az eddig megjelent kötetek:
1. Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor: *Közmondások. 3000 magyar közmondás és szólárás betűrendes értelmező dióhéjszótára*. (2005 – ISBN: 963-7094-11-3)

2. Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor: *Szólások. 5000 magyar állandósult szókapcsolat betűrendes értelmező dióhéjszótára.* (2005 – ISBN: 963-7094-10-5)
3. Minya Károly: *Új szavak I. Nyelvünk 1250 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal.* (2007 – ISBN: 978-963-7094-74-3)
4. Bencédy József: *Retorika. Gyakorlati útmutató.* (2008 – ISBN: 978-963-7094-80-4)
5. Hajdu Endre: *Szómúzeum. Ódon, furcsa, érdekes, bolondos, emlékezetes szavak, nevek, címek tára.* (2008 – ISBN: 978-963-7094-86-6)
6. Parapatics Andrea: *Szlenkszótár. A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomköri szinonimamutatóval.* (2008 – ISBN: 978-963-9902-01-5)
7. Kiss Gábor – Bárdosi Vilmos: *Szinonimák. 20 000 rokon értelmű szó dióhéjszótára.* (2008 – ISBN: 978-963-9902-00-8)
8. Forgács Róbert: *Anya – nyelv – csavar. Nyelvi fejtörők.* (2008 – ISBN: 978-963-9902-08-4)
9. Molnár Csikós László: *Dívatszavak. 222 újszerű szó és szójelentés részletes magyarázata.* (2008 – ISBN: 978-963-9902-15-2)
10. Falk Nóra: *Etimológiák. 10 000 magyar szó eredete.* (2009 – ISBN: 978-963-9902-26-8)
11. Grétsy László (szerk.): *Vallomások. Harminchárom jeles magyar kortársunk gondolatai anyanyelvünkről.* (2009 – ISBN: 978-963-9902-34-3)
12. Vargha Katalin: *Találás kérdések. 1295 hagyományos magyar szóbeli rejtvény.* (2010 – ISBN: 978-963-9902-38-1)
13. Bódi Zoltán: *Infoszótár. Informatikai fogalmak eredete, magyarázata és használata.* (2010 – ISBN: 978-963-9902-62-6)
14. Szathmári István (főszerk.): *Stílus eszközök és alakzatok kislexikona.* (2010 – ISBN: 978-963-9902-61-9)
15. Várnai Judit Szilvia – Mészáros Andrea Éva: *Fordítókauz. Hogyan igazodjunk el az angol nyelvű jogi és európai uniós szövegek útvesztőjében?* (2011 – ISBN: 978-963-9902-73-2)
16. Grétsy László: *A szavak ösvényein. Szavaink és szólásaink eredete, változásai, érdekességei.* (2011 – ISBN: 978-963-9902-80-0)
17. Szathmári István: *Hogyan elemezzünk verset?* (2011 – ISBN: 978-963-9902-90-9)
18. Wacha Imre: *Nem csak szóból ért az ember. A nonverbális kommunikáció eszköztára.* (2011 – ISBN: 978-963-9902-89-3)
19. Daniss Győző: *Újságíróiskola: gyakorlati útmutató.* (2012 – ISBN: 978-615-5219-03-0)
20. Forgács Róbert: *Anya – nyelv – ész: újabb nyelvi fejtörők.* (2012 – ISBN: 978-615-5219-10-8)
21. Kiss Gábor; Bató Margit: *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai.* (2012 – ISBN: 978-615-5219-04-7)
22. Péter Mihály: *A leplező nyelv. Álcázás és ámitás a nyelv használatában.* (2012 – ISBN: 978-615-5219-28-3)
23. Bárdosi Vilmos: *Lassan a testtel! Emberi testrészek a magyar szólásokban, közmondásokban.* (2013 – ISBN: 978-963-9372-82-5)
24. Hollós János: *Bevezetés a kommunikációelméletbe. A hírek értéke.* (2013 – ISBN: 978-615-5219-38-2)
25. Bencédy József: *Nyelvtudományi elméletek és nézetek a 20. században 12 nyelvész életrajzával.* (2013 – ISBN: 978-615-5219-39-9)
26. Küllös Imola – Laza Dominika: *Népi mondókák. Hagományos dajkarímek, gyermekmondókák, dalok és köszöntőversikék.* (2013 – ISBN: 978-963-7094-16-3)
27. Kicsi Sándor András: *Kihalt nyelvek, eltűnt népek. 100 nyelv halála.* (2013 – ISBN: 978-963-7094-31-6)
28. Margalits Ede – Kovács Erzsébet: *Magyar–latin közmondásszótár. 2000 magyar közmondás, szólás klasszikus és újkori latin megfelelője.* (2013 – ISBN: 978-615-5219-56-6)

29. Grétsy László: *Anyanyelvi séták. Szavaink, neveink és szólásaink születése, életútja, titkokkal teli világa.* (2014 – ISBN: 978-615-5219-22-1)
30. Rácz János: *Gyógyhatású növények. 250 gyógynövény leírása, nevének magyarázata és gyógyhatásának ismertetése.* (2014 – ISBN: 978-963-9902-74-9)
31. Kiss Gábor (szerk.): *Kis magyar tájszótár. 5800 népies és tájnyelvi szó magyarázata.* (2014 – ISBN: 978-963-9902-63-3)
32. Minya Károly: *Új szavak II. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal.* (2014 – ISBN: 978-963-9902-14-5)
33. Kiss Gábor – Kiss Bernadett (szerk.): *Bölcs tanácsok. 4000 közmondás, szólás a Czuczor–Fogarasi-szótárból.* (2014 – ISBN: 978-615-5219-71-9)
34. Cseszkó Renáta (szerk.): *Shakespeare-idézetek. 350 bölcsesség angolul és magyarul.* (2015 – ISBN: 978-615-5219-98-6)
35. Dormán Júlia – Kiss Gábor (szerk.): *Tulajdonságszótár. 3150 személyleíró szó magyarázata és ellentéte, valamint fogalomköri csoportosítása.* (2015 – ISBN: 978-963-409-005-2)
36. Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó: *Magyar nyelvjárások.* (2015 – ISBN: 978-963-409-020-5)
37. Tótfalusi István: *Idegen szavak alapszótára. 4500 idegen szó magyarázata.* (2015 – ISBN: 978-963-7094-07-1)
38. Tótfalusi István: *44 tévhit a nyelvekről és nyelvünkről.* (2016 – ISBN: 978-963-409-042-7)
39. Szócsné Antal Irén: *Anya – nyelv – bűvár.* (2016 – ISBN: 978-963-409-039-7)
40. *Aranyigazságok. 3700 szólás, közmondás Kresznerics Ferenc reformkori szótárából.* (2016 – ISBN: 978-963-409-045-8)
41. Rácz János: *Virágnévszótár. 340 virágnév eredete és a növénynevek leírása.* (2016 – ISBN: 978-963-409-069-4)
42. Erdős Attila – Kiss Gábor: *Vallási szavak kisszótára.* (2016 – ISBN: 978-963-409-054-0)
43. Grétsy László: *Anyanyelvünk tájain.* (2016 – ISBN: 978-963-409-033-5)
44. Kiss Bernadett: *500 rövid ókori sztori. Ókori bölcsék szentenciái az adakozástól a vitézségig.* (2017 – ISBN: 978-963-409-086-1)
45. Magay Tamás: *Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek magyarul és angolul.* (2017 – ISBN: 978-963-409-090-8)
46. Fercsik Erzsébet – Raátz Judit: *Keresztnevek. A legfontosabb tudnivalók a leggyakoribb nevekről.* (2017 – ISBN: 978-963-409-100-4)
47. Kerekes Barnabás – Kovács Zsuzsanna: *Mondjuk helyesen.* (2018 – ISBN: 978-963-409-116-5)
48. T. Litovkina Anna: *Aki keres, az talál. Bibliai közmondások szótára.* (2017 – ISBN: 978-963-409-105-9)
49. T. Tótfalusi István: *Nyelvészeti ínyencfalatok.* (2017 – ISBN: 978-963-409-057-1)
50. Chaim Perelman: *A retorika birodalma. Retorika és érvelés.* (2018 – ISBN: 978-963-409-091-5)
51. –
52. Dr. Szabó Judit: *Anya – nyelv – tudor. Irodalmi, nyelvi játékok, fejtörők.* (2018 – ISBN: 978-963-409-101-1)
53. Pelczéder Katalin: *Gyümölcsnevek szótára. 450 Kárpát-medencei gyümölcs nevének története és eredete.* (2018 – ISBN: 978-963-409-150-9)
54. Grétsy László – Kiss Gábor (szerk.): *A magyar nyelvről. Klasszikus íróink és költőink anyanyelvünkről.* (2018 – ISBN: 978-963-409-141-7)
55. Maticsák Sándor: *A mókusbőrtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára.* (2018 – ISBN: 978-963-409-160-8)
56. Bárdosi Vilmos: *Itt van a kutya elásva! Állatneves magyar szólások, közmondások szótára.* (2018 – ISBN: 978-963-409-161-5)

57. Bárdosi Vilmos: *Nincsen rózsza tövis nélkül. Növény- virág- és gyümölcsneves szólások, közmondások szótára.* (2019 – ISBN: 978-963-409-176-9)
58. Eőry Vilma – Kiss Gábor – Köhler Klára (szerk.): *Magyar szókincsbővítő diákszótár. 2000 régi, ritka, kevésbé ismert szó és szójelentés magyarázata.* (2018 – ISBN: 978-963-409-170-7)
59. Zsilka Tibor: *Poétikai kisszótár. 500 fogalom magyarázata irodalmi példákkal szemlélítve.* (2019 – ISBN: 978-963-409-167-7)
60. Kiss Zita: *Anya – nyelv – kincs. 44 nyelvi és műveltségi totósor 616 kérdése.* (2019 – ISBN: 978-963-409-199-8)
61. Bárdosi Vilmos: *Mi a szósz? 300 magyar szólásmondás eredete.* (2019 – ISBN: 978-963-409-187-5)
62. T. Litovkina Anna – Farkas Edit: *A bábéli zűrzavartól a salamoni bölcsességig. Bibliai szólások, szólásmondások és állandósult szókapcsolatok szótára.* (2019 – ISBN: 978-963-409-198-1)
63. Mínya Károly: *Új szavak III. Nyelvünk 850 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal.* (2019 – ISBN: 978-963-409-213-1)
64. H. Varga Márta: *Változó anyanyelvünk. Írások a magyar nyelvről.* (2019 – ISBN: 978-963-409-208-7)
65. Magay Tamás – Faluba Kálmán: *Bibliai eredetű kifejezése, közmondások, bölcsességek magyarul és spanyolul.* (2019 – ISBN: 978-963-409-193-6)
66. Koncsek Krisztián: *Idézetvadász I. Görög és latin szállóigék és idézetek.* (2020 – ISBN: 978-963-409-231-5)
67. Koncsek Krisztián: *Idézetvadász II. Középkori és újkoriszállóigék és idézetek.* (2020 – ISBN: 978-963-409-232-2)
68. Koncsek Krisztián: *Idézetvadász III. Magyar szállóigék és idézetek.* (2020 – ISBN: 978-963-409-233-9)
69. Kemény Gábor: *Tanuljunk magyarul is! Válogatott nyelvművelő cikkek 2009–2019.* (2020 – ISBN: 978-963-409-245-2)
70. Forgács Róbert: *Szín – játész – tér. Kommunikációs, csapatépítő és drámajátékok.* (2020 – ISBN: 978-963-409-241-4)
71. Adamikné Jászó Anna: *A gondolatokhoz odataláló nyelv. Nyelvművelő írások a harmadik évezred elejéről.* (2020 – ISBN: 978-963-409-251-3)
72. Halápy István – Margalits Ede: *Latin–magyar közmondásszótár. 1600 latin közmondás és bölcsesség magyar megfelelői.* (2020 – ISBN: 978-963-409-249-0)
73. Adamikné Jászó Anna: *Az ősi szó nyomában. Nyelvhelyességi írások a harmadik évezred elejéről.* (2020 – ISBN: 978-963-409-265-0)
74. Galló Ágnes– Mózes Krisztián: *Anya – nyelv – mester. 160 nyelvi-logikai feladatsor.* (2020 – ISBN: 978-963-409-272-8)
75. Molnár Csikós László: *Újabb divatszavak. 200 újszerű szó és szójelentés magyarázata példával.* (2021 – ISBN: 978-963-409-269-8)
76. Kajdi Alexandra: *Anya – nyelv – játék. Játékos anyanyelvi fejlesztő gyakorlatok óvodásoknak és kisiskolásoknak.* (2021 – ISBN: 978-963-409-283-4)
77. Kiss Gábor (szerk.): *Rejtvényszótár I. Hogyan mondták eleink? Mai nyelvünk 10 000 szavának 13 500 régi és tájnyelvi megfelelője.* (2021 – ISBN: 978-963-409-289-6)
78. Takács Gábor: *Magyar helyesírás. A helyesírási szabályzat közérthető magyarázata példával.* (2021 – ISBN: 978-963-409-294-0)
79. Kiss Gábor (szerk.): *Kovács Pál: Jeles mondások. 3500 régi közmondás és példabeszéd az 1794-ben megjelent szótárból.* (2021 – ISBN: 978-963-409-242-1)

80. Balázi József Attila – Kiss Gábor (szerk.): *Almásy János: Magyar közmondások gyűjteménye. Több mint hatezer közmondás százötven témakörben.* (2021 – ISBN: 978-963-409-303-9)
81. Balázi József Attila: *Szólásbúvárlatok. Állandósult szókapcsolataink, közmondásaink idegen nyelvi párhuzamokkal.* (2021 – ISBN: 978-963-409-322-9)
82. Grétsy László – Kiss Gábor (szerk.): *Melyiket válasszam? Háromszáz tanács a helyénvaló szóhasználathoz.* (2022 – ISBN: 978-963-409-330-5)
83. Kiss Gábor – Balázi József Attila (szerk.): *Egy fa nem erdő. 3700 népies szólás, közmondás és helyzetmondát Csúry Bálint Szamosháti szótárából.* (2022 – ISBN: 978-963-409-333-6)
84. Szócsné Antal Irén: *Anya – nyelv – varázs. 430 nyelvi fejtörő és rejtvény.* (2022 – ISBN: 978-963-409-332-9)
85. Kiss Gábor – Mandl Orsolya (szerk.): *Anya – nyelv – lecke. 100 szövegértési és szókinccsfelkészítő feladatsor diákoknak tematikus elrendezésben.* (2022 – ISBN: 978-963-409-340-4)
55. *Közmondások: 3000 magyar közmondás és szójárás betűrendes értelmező dióhéjszótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 173 p. – Társszerző: KISS GÁBOR.
56. *Szólások: 5000 magyar állandósult szókapcsolat betűrendes értelmező dióhéjszótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 231 p. – Társszerző: KISS GÁBOR.

2006

57. *Francia–magyar kisszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1184 p.
58. *Francia kiejtésiskola. Cours de phonétique française.* Bölcsész Konzorcium, Budapest, 243 p.

2007

59. Hagyomány és megújulás egy francia szólásban. In KOVÁCS KATALIN – NAGY ÁGOSTON (szerk.): *„Tavaszi jáde csigái” avagy „zöld kagyló-forma tavasz”: Pálfy Miklós 65. születésnapjára.* Grimm Kiadó, Szeged, 17–23.
60. Hódító Vilmostól a hódító Coca Coláig. *Modern Nyelvoktatás*, 13:4 (2007), 82–85.
61. Phraseographie des Ungarischen. In BURGER, HARALD – DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ – KÜHN, PETER – NORRICK, NEAL R. (szerk.): *Phraseologie / Phraseology. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung / An International Handbook of Contemporary Research.* Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft / Handbooks of Linguistics and Communication Science; Band 28.2, XVII:85, Walter de Gruyter, Berlin / New York, 1017–1026. – Társszerző: HESKY REGINA.
62. *Francia–magyar kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1183 p. – Társszerző: SZABÓ DÁVID.

2008

63. *Magyar szólástár. Szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára.* (BÁRDOSI VILMOS et al. szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 947 p.
64. *Szinonimák. 20000 rokon értelmű szó dióhéjszótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 219 p. – Társszerző: KISS GÁBOR.
65. Nyelvművelés Franciaországban. In BALÁZS GÉZA; DEDE ÉVA (szerk.): *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője.* Inter Kht, Prae.hu, Budapest, 89–116.

66. Les figés du français. In ÁLVAREZ DE LA GRANJA, MARÍA (szerk.): *Lenguaje figurado y motivación: una perspectiva desde la fraseología*. Peter Lang Verlag, New York, Wien, Berlin, Oxford, Frankfurt am Main, Bern, Bruxelles, 81–96.
67. *A francia nyelv lexikona*. 2. kiadás, Corvina Kiadó, Budapest, 696 p. – Társszerző: KARAKAI IMRE.

2009

68. Os perfís lingüísticos de „man” en francés, contrastados co húngaro, español, galego e alemán. *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 11, 17–48.
69. A „karavellától” a „lambadáig”: a francia nyelv portugál jövevényszavai. In SZIJJ ILDIKÓ – MENAKER ANGELIKA (szerk.): *Philologiae amor: tanulmányok, esszék és egyéb írások Pál Ferenc tiszteletére*, 60. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 72–79.
70. Francia. In BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA (szerk.): *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*. Inter Kht, Prae.hu, Budapest, 73–85.
71. Ismert szólások (félre)ismert eredete. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe: feladatok és lehetőségek*. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2008. június 24–25. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 53–61.
72. *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe: feladatok és lehetőségek*. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2008. június 24–25. Tinta Könyvkiadó, 309 p.
73. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 990 p.
74. A „créneau” szó nyelvi képe a francia nyelvben: egy régi szó jelentésváltozásai, új jelentései. In SEBESTYÉN JÓZSEF – SURÁNYI ZSUZSA – BALOGH JÓZSEF (szerk.): *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa: köszöntő kötet Mihalovics Árpád 60. születésnapjára*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém, 35–40.

2010

75. *Szótárak, szólások, nevek vonzásában: köszöntő könyv Fábíán Zsuzsanna tiszteletére: 60.* (BÁRDOSI VILMOS – KISS GÁBOR szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 241 p.
76. „Nem babra megy a játék”: a „bab” szó frazeológiai konceptualizálódása néhány európai nyelvben. In BÁRDOSI VILMOS – KISS GÁBOR (szerk.): *Szótárak, szólások, nevek vonzásában: köszöntő könyv Fábíán Zsuzsanna tiszteletére*, 60. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 39–48.
77. Michel Bréal e Charles Bally, dous precursors da fraseoloxía moderna. *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 12, 29–39.
78. Les profils linguistiques de la main en français et en hongrois. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55:2 (2010), 215–230.
79. A magyar frazeológiai adatbázis létrehozása és az ebből generált szinonim frazemaszótár munkálatai. In TANÁCS ATTILA – VINCZE VERONIKA (szerk.): *VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia [Seventh Hungarian Conference on Computational Linguistics]: MSZNY 2010*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 292–299. – Társszerző: KISS GÁBOR.
80. Lexikográfiai és fordítási problémák jelentésmódosuláson átesett és új keletkezésű francia szólásokban. *Revue d'Études Françaises*, 15, 11–22.

81. A világ nyelvi képe a legújabb francia szavak, szólások tükrében. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.): *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2009. június 24–25. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 41–54.
82. *Francia–magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarozatok és gyakorlatok megoldókulccsal / 1000 locutions françaises et leurs équivalents hongrois. Recueil thématique et livre d'exercices*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 399 p.
83. Globalizáció, Európa és nyelv: a francia példa. *Magyar Nyelvőr*, 134:1 (2010), 1–15.
84. *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2009. június 24–25. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 292 p.

2011

85. *Szólások: 5000 magyar állandósult szókapcsolat betűrendes értelmező dióhéjszótára*. Második kiadás, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 244 p. – Társszerző: KISS GÁBOR.
86. *Francia–magyar, magyar–francia*. In MAGAY TAMÁS (szerk.): *A magyar szótáriródlom bibliográfiája*. Második, javított és bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 109–118.
87. „Kolumbusz tojása”: adalékok egy közismert szólás eredetéhez. *Magyar Nyelvőr*, 135:4 (2011), 500–502.
88. Compétitivité des langues et mondialisation : le cas du français et du hongrois. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.) : *235 années d'enseignement du français à l'Université de Budapest : actes de la journée d'études commémorative internationale*, Université Eötvös Loránd, Budapest, le 24 septembre 2010. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 71–78.
89. A frazeográfia néhány aktuális kérdése. In *Lexikográfia és nyelvtechnológia: az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya ülésének előadásai 2011. november 8-án*. Paper: 3, pp. 3.1-3.9.
90. *235 années d'enseignement du français à l'Université de Budapest: actes de la journée d'études commémorative internationale*, Université Eötvös Loránd, Budapest, le 24 septembre 2010. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 202 p.
91. *Tegnap filológiánk mai szemmel*. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai: Budapest, 2010. október 27–28. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 186 p.

2012

92. « Vivre sur un grand pied ». Questions autour de l'origine d'une vieille locution française. In HORVÁTH KRISZTINA (szerk.) : *La joie des cours. Études médiévales et humanistes*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 13–16.
93. *Magyar szólások, közmondások adatbázisa: 14 000 szólás, közmondás, helyzetmondát magyarozata stilisztikai jelzéssel, a típus feltüntetésével, fogalomköri szómutatóval*. Készült Bárdosi Vilmos „Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára” című kézikönyve alapján. – <http://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/handle/123456789/8894> – Társszerző: KISS GÁBOR.
94. *Asteriskos 3. Tanulmányok. Irodalomtudományi Doktori Iskola*. (BÁRDOSI VILMOS főszerk.). Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Doktori Iskolák Tanulmányai, ELTE, Budapest, 252 p.

95. Histoire de la phraséographie hongroise. In FÁBIÁN ZSUZSANNA (szerk.): *Hungarian Lexicography II: Monolingual and Special Dictionaries Hungarian Lexicography II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 109–173.
96. A kétnyelvű szótárak egy nagy klasszikusa – Randle Cotgrave: A Dictionarie of the French and English Tongues. London, 161 In PÓDÖR DÓRA – PINTÉR TIBOR – P. MÁRKUS KATALIN (szerk.): *Szavak pásztora. A Shepherd of Words. Írások Magay Tamás tiszteletére: Festschrift for Tamás Magay*. Grimm Kiadó, Szeged, 142–147.
97. *Dictionnaire phraséologique thématique français-espagnol – Diccionario fraseológico temático francés-español*. Editorial Axac, Lugo (Spanyolország), 364 p. – Társ szerző: GONZÁLEZ REY, MARÍA ISABEL.
98. Aurélien Sauvageot, lexicographe. In HORVÁTH LÁSZLÓ – VARGYAS BRIGITTA (szerk.): *Notre sentinelle avancée : Aurélien Sauvageot et le Collège Eötvös József*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 37–46.
99. *Asteriskos 1. Tanulmányok. Nyelvtudományi Doktori Iskola*. (BÁRDOSI VILMOS fő szerk.). Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Doktori Iskolák Tanulmányai, ELTE, Budapest, 440 p.
100. *Szólások és közmondások: munkafüzet a Tinta Könyvkiadó „Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval” című kiadványához*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 48 p. – Társ szerző: CSOBOTHNÉ HEGEDŰS MÁRIA.
101. A szótól a szólásig. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.): *A szótól a szövegig. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2011 június 21–22*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 31–40.
102. *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 755 p.
103. Michel Bréal et Charles Bally: deux précurseurs de la phraséologie moderne. In LÜGER, HEINZ-HELMUT – GIESSEN, HANS W – WEIGEL, BERNARD (szerk.): *Entre la France et l’Allemagne : Michel Bréal – un intellectuel engagé*. Lambert-Lucas, Limoges (Franciaország), 87–99.
104. *A szótól a szövegig. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2011 június 21–22*. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 283 p.
105. *Asteriskos 2. Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola*. (BÁRDOSI VILMOS fő szerk.). Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Doktori Iskolák Tanulmányai, ELTE, Budapest, 227 p.

2013

106. Tulajdonneves frazeológiai reáliák fordítási nehézségei. *Magyar Nyelvőr*, 137:1 (2013), 1–8.
107. *Lassan a testtel! Emberi testrészek a magyar szólásokban, közmondásokban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 244 p.
108. Reáliák a frazeológiában. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.): *Reáliák – A lexikológiától a frazeológiáig: értelmezések és fordítási kérdések. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2012. június 20–21*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 39–46.

109. *Reáliák – A lexikológiától a frazeológiáig: értelmezések és fordítási kérdések.* Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2012. június 20–21. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest 268 p.
110. *Asteriskos 5. Tanulmányok. Nyelvtudományi Doktori Iskola. „Nyelv és társadalom”.* (Az I. doktorandusz-konferencia előadásai, 2012. május 17–18.). (BÁRDOSI VILMOS főszerk.). Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Doktori Iskolák Tanulmányai, ELTE, Budapest, 155 p.
111. *Asteriskos 4. Tanulmányok. Filozófiatudományi Doktori Iskola – Művészettörténet-tudományi Doktori iskola.* (BÁRDOSI VILMOS főszerk.). Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Doktori Iskolák Tanulmányai, ELTE, Budapest, 376 p.

2014

112. „Madarat lehetne fogatni vele”. Adalékok egy szólás eredetéhez. In BARTHA-KOVÁCS KATALIN – GÉCSEK ZSUZSA – KOVÁCS ESZTER – NAGY ÁGOSTON – OCSOVAI DÓRA – SZÁSZ GÉZA (szerk.): *„Transfert nec mergitur”: Albert Sándor 65. születésnapjának tiszteletére.* JATEPress Kiadó, Szeged, 139–140.
113. *Phraséographie : questions théoriques et pratiques.* In GONZÁLEZ REY, MARÍA ISABEL (szerk.): *Outils et méthodes d'apprentissage en phraséodidactique.* Éditions EME, Bruxelles. 75–95.
114. « C'est l'œuf de (Christophe) Colomb ». Contribution à l'origine d'une locution connue. In DRINGÓ-HORVÁTH IDA – FÜLÖP JÓZSEF – HOLLÓS ZITA – SZATMÁRI PETRA – SZENTPÉTERY-CZEGLÉDY ANITA – ZAKARIÁS EMESE (szerk.): *Das Wort – ein weites Feld: Festschrift für Regina Hessky.* Károli Gáspár Református Egyetem (KGRE), L'Harmattan Kiadó, Budapest, 21–24.
115. Un mystérieux phraséographe du XVIIIe siècle. In FÁBIÁN ZSUZSANNA – SZIJJ ILDIKÓ – SZILÁGYI IMRE – DÉRI BALÁZS (szerk.): *GPS 60. Köszöntő kötet Giampaolo Salvi 60. születésnapjára. Saggi di linguistica neolatina per i 60 anni di Giampaolo Salvi.* ELTE BTK, Budapest, 21–24.
116. *Szövegalkotó gyakorlatok, nyelvteremtő praktikák.* Az MTA Modern Filológiai Társasága fennállásának 30. évfordulójára rendezett ünnepi tudományos konferencia előadásai, Budapest, 2013. június 19–20. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 238 p.

2015

117. *Phraseotext. Le français idiomatique: Méthode de phraséodidactique (Français-Français).* DVD d'apprentissage de la phraséologie du français destiné aux débutants, grands adolescents ou adultes. / Szótár, szöveg- és gyakorlatgyűjtemény a francia nyelv idiomatikus szókapcsolatainak tanulmányozásához. A DVD a FRASEOTEXT elnevezésű, FF 12010-15092, Fraseonet GI 2061 számú spanyolországi kutatási projekt keretében készült. SERVIMAV – Servicio de Publicaciones de la Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela. – Társ szerzők: GONZÁLEZ REY, MARÍA ISABEL – DUFAYS, JEAN-LOUIS – SIERRA SORRIANO ASCENCIÓN – RUIZ QUEMOUN FERNANDE – SOLANO RODRÍGUEZ MARÍA ÁNGELES – NICOLAS CLAIRE – RIGUEIRO MANUEL.
118. Egy készülő magyar frazeológiai etimológiai szótár elé. *Magyar Nyelvőr*, 139:1 (2015), 1–17.
119. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 746 p.

120. A magyar frazémakincs főbb kultúrtörténeti forrásai egy készülő frazeológiai etimológiai szótár tükrében. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 35–45.

121. *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 275 p.

2016

122. Bevezető. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.): *Frazeológia. Az emberi világkép tükrözője*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 7–9.

123. *Frazeológia. Az emberi világkép tükrözője*. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 172 p.

2017

124. *Du phrasème au dictionnaire. Études de phraséographie franco-hongroise*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 396 p.

125. „Je sème à tout vent.” Pierre Larousse (1817–1874). *Magyar Nyelv*, 113:1 (2017), 87–95.

126. The New Etymological Dictionary of Hungarian Idioms and Proverbs. *Open Linguistics*, 3, 1, 86–99.

127. „Egy szótár, ami nélkül túl kockázatos lenne élni.” 50 éves a „Petit Robert”, a modern egykötetes francia értelmező szótár. *Magyar Nyelvőr*, 141:1 (2017), 9–19.

128. „A porosz királyért”. Adalékok egy szólás történetéhez. In PAPP ANDREA; NYOMÁRKAY ISTVÁN (szerk.): *Világkép és etimológia. Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára*. MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest, 61–68.

129. *A francia nyelv lexikona*. Harmadik javított, bővített kiadás. Corvina Kiadó, Budapest, 638 p. – Társszerző: KARAKAI IMRE.

2018

130. *Itt van a kutya elásva! Állatneves magyar szólások, közmondások szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 178 p.

131. *Pierre Larousse 200 – Le Petit Robert 50. A modern francia lexikográfia két neves évfordulója*. (BÁRDOSI VILMOS szerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 123 p.

132. A modern francia lexikográfia megalapítói: Pierre Larousse és Paul Robert. In BÁRDOSI VILMOS (szerk.): *Pierre Larousse 200 – Le Petit Robert 50. A modern francia lexikográfia két neves évfordulója*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 23–34.

2019

133. *Mi a szösz? 300 magyar szólásmondás eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 184 p.

134. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Második, javított, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 746 p.

135. Gondolatok a lexikográfiáról. *Magyar Nyelv*, 115:1 (2019), 1–20.

136. *Nincsen rózsza tövis nélkül. Növény-, virág- és gyümölcsneves szólások, közmondások szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 129 p.

2021

137. Ritka betűk a francia értelmező szótárakban. In PÁTRÓVICS PÉTER (szerk.): *Arcana linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Janusz Bańcerowski Janusz professzor tiszteletére*.

ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, ELTE BTK Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest, 25–43.

2022

138. *TOP 2500. Magyar–francia szótár. 2500 gyakori magyar szó francia megfelelővel és példamondattal.* – *TOP 2500. Dictionnaire hongrois–français. 2500 mots hongrois courants avec leur équivalent français et des phrases-exemples.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 296 p.
139. *TOP 2500. Francia–magyar szótár. 2500 gyakori francia szó magyar megfelelővel és példamondattal.* – *TOP 2500. Dictionnaire français–hongrois. 2500 mots français courants avec leur équivalent hongrois et des phrases-exemples.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 242 p. – Társszerző: CHMELIK ERZSÉBET.
140. Spolier – spoilerez. Egy furcsa ige a franciában és a magyarban. *Magyar Nyelv*, 118:2 (2022), 210–212.